

veil Liberaal Reveil
raal Reveil Liberaal
eil Liberaal Reveil
aal Reveil Liberaal

Sociale Grondrechten niet erkennen

Liberaal Reveil Li

Thorbecke en de Islam

Reveil Liberaal Re

Bevolkingsgroei en manipulatie

iberaal Reveil Libe

l Reveil Liberaal R

beraal Reveil Liber

veil Liberaal Revei

INHOUDSOPGAVE

Bij de regel of bij de tijd?

Patrick van Schie

1

Luilekkerland kent weinig moraal

John van den Driessen Mareeuw

3

Sociale grondrechten zouden we niet moeten erkennen

Paul Cliteur

9

Thorbecke en de Islam

Jan Drentje

23

Bevolkingsgroei en manipulatie

Johan Feitsma

27

Tussen Koopman en Dominee: Het Nederlands Europees beleid in voortdurende spagaat

Florus Wijsenbeek

31

EU Oostwaarts, de weg naar anarchie?

Tjeerd Kaastra

35

BIJ DE REGEL OF BIJ DE TIJD?

PATRICK VAN SCHIE

De Nederlandse buitenlandse politiek heeft een sterk juridische inslag. Opeenvolgende kabinetten verklaren altijd plechtig te zullen werken aan versteviging van de internationale rechtsorde, een verklaring die in eigen land op algemene bijval kan rekenen (en zelfs in de Grondwet is vastgelegd). Het lijkt voor ons als bewoners van een klein land ook veiliger om te vertrouwen op het recht dan op de macht; van het laatste hebben wij in ieder geval weinig, terwijl Nederlanders toch al snel menen over alle recht van de wereld te beschikken.

Maar bieden rechtsregels in de internationale betrekkingen wel voldoende houvast? Een klassiek probleem hierbij is het ontbreken van een neutrale, boven de 'partijen' staande instantie die het recht zonodig kan afdwingen. De Verenigde Naties zouden als zodanig moeten fungeren, maar daar geven politieke overwegingen in plaats van rechtsregels de doorslag. Dit is niet het enige probleem. Nauwelijks gesignaleerd ligt er ook nog de vraag of internationale afspraken eigenlijk wel los kunnen worden gezien van de context waarin zij tot stand zijn gekomen.

Neem de conventie van Genève. Hierin hebben staten gedragsregels vastgelegd over de behandeling van krijgsgevangenen. Nu worden de Verenigde Staten ervan beschuldigd dat zij de in Afghanistan gevangen genomen en naar de legerbasis Guantánamo overgebrachte strijders van Al-Qaida en van de Taliban, niet behandelen overeenkomstig deze conventie. De behandeling zou zelfs 'inhumaan' zijn. Ook de Nederlandse regering trok onmiddellijk in Washington aan de bel. Van de bedachtzaamheid - en bedenktijd - die door Nederland zo op prijs werd gesteld toen het na de aanslagen in september ging om het al dan niet betonen van onze solidariteit via artikel V van het Navo-verdrag, was in dit geval geen sprake.

Enige terughoudendheid was in het geval-Guantánamo

wel op zijn plaats geweest. Want wat waren nu eigenlijk de aanwijzingen voor een inhumane behandeling van de gevangenen op Guantánamo? Op de vrijgegeven filmbeelden waren geketende gevangenen te zien, maar onverklaarbaar is dit niet als zij inderdaad - zoals de Amerikanen uitlegden - zojuist het kamp waren binnengebracht. De gevangenen waren kaal geschoren en hadden dus een hele metamorfose ondergaan. Onmenselijk kan die behandeling echter niet worden genoemd. Het overzicht van de aan de gevangenen verstrekte maaltijden mocht er voorts wezen. De Al-Qaida-mannen op Guantánamo lijken in dit opzicht beter af te zijn dan hun leider Bin Laden, als de laatst vertoonde beelden van de sterk vermagerde terroristenleider althans iets zeggen over zijn voedselpakket.

Hebben de gevangenen in Guantánamo recht op een behandeling als krijgsgevangene? Bedacht moet worden dat de conventie van Genève is ontworpen in een tijd dat de Europese legers grotendeels uit dienstplichtigen bestonden. Deze militairen konden uiteraard niet worden aangesproken op krijgshandelingen die zij in opdracht van hun (wettige) regering verrichtten. Daarom hoefden zij bij een ondervraging niet meer dan de trits naam-rangnummer op te dreunen. Maar de mannen die nu op Guantánamo gevangen zitten, hebben geen militaire rang of nummer. Zij zijn ook niet voor hun nummer opgekomen maar zijn doelbewust en vrijwillig toegetreden tot een terroristische groepering (Al-Qaida) of tot de strijdmacht van een bewind dat zelfs vóór de Amerikaanse interventie in Afghanistan door vrijwel geen regering als legitiem werd erkend (de Taliban).

Dit feit maakt hen niet rechteloos. Maar als zij op een behandeling als krijgsgevangene zouden mogen rekenen, is elke poging om inzicht in en greep op het terroristische

netwerk te krijgen bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Bestrafing van terroristen wordt dan bovendien geheel onmogelijk. Wil de Nederlandse regering dat? Waarom zijn de Molukse treinkapers in de jaren zeventig dan niet als krijgsgevangenen behandeld maar als criminelen bestraft? En waarom worden de regeringen van Groot-Brittannië en Spanje dan niet aangesproken op hun 'behandeling' van IRA- en ETA-strijders?

Het antwoord is natuurlijk dat terroristen geen militairen zijn en dus ook niet de rechten van krijgsgevangenen kunnen hebben (de Verenigde Staten hebben overigens verklaard dat de Taliban-strijders - anders dan de Al-Qaida-leden - wel overeenkomstig de conventie zullen worden behandeld, zonder de status van krijgsgevangene te krijgen). De moslim-terroristen die achter de aanslagen van 11 september van het vorig jaar zaten en die wellicht nog meer van dien aard voor het Westen in petto hebben, zijn zelfs geen 'gewone' terroristen. Enkele decennia geleden maakte de wereld kennis met een vorm van terrorisme die zich toeleigde op het plegen van tamelijk gerichte aanslagen, waarvan het voornaamste doel was te bereiken dat bepaalde politieke eisen werden ingewilligd. Die tijd is voorbij. De huidige generatie moslim-terroristen mikt erop het aantal slachtoffers zo groot mogelijk te maken. De Westerse regeringen worden niet gezien als onderhandelingspartners. Nee, het oogmerk is om de Westerse samenleving en iedereen die daar deel van uitmaakt te gronde te richten.

De kloof die de laatste weken zichtbaar wordt tussen de Verenigde Staten en de meeste Europese landen (waaronder Nederland), is niet die tussen een vechtlustige *lone sheriff* en bedachtzame, beschaafde burgers. Dat is slechts het beeld dat de Europeanen graag presenteren. Zij deden dit al direct na 11 september, toen hier alom werd verwacht dat de Amerikanen onbeheerst op de aanslagen zouden reageren. Dat die laatste voorspelling niet uitkwam, brengt de Europeanen niet van hun voor-

oordeel af. De kloof tussen de Verenigde Staten en Europa is die tussen een land dat beseft dat nieuwe dreigingen op ons afkomen en een werelddeel dat nog steeds voortsuift op het droombeeld van een na 1989 te vormen internationale rechtsorde.

In Europa lijkt 11 september alweer te zijn vergeten en wil men overgaan tot *business as usual*, dat wil zeggen het innen van een 'vrede dividend' (sniijden in de krijgsmacht) en het 'beheersen' van crises met behulp van conferenties die na lang beraad overgaan tot het uitschrijven van in gevechtstenuue gestoken zorgverleners. De Amerikanen zagen daarentegen op 11 september bevestigd wat zij al langer onderkenden: de wereld is na 1989 verre van veilig geworden. In Washington leeft het besef dat de landen en organisaties die uit zijn op het ondermijnen van onze veiligheid, zich niet met juridische regeltjes zullen laten vangen maar alleen door militaire actie zijn uit te schakelen.

Vanuit Europa klinkt kritiek op Bush die in zijn *State of the Union* verklaart dat de oorlog tegen de terroristen en hun sponsors zal worden voortgezet en die met zijn defensiebegroting duidelijk maakt de daad evenzeer bij het woord te voegen als met het ingrijpen in Afghanistan. Nederland zou de Europese kritiek niet gedachtenloos moeten overnemen. Wij mogen ons niet vastklampen aan een internationale rechtsorde die stamt uit een voorbije periode. Als de Nederlandse regering kritische zin wil laten blijken, kan zij die het beste aanwenden voor het maken van een analyse van de gevaarvolle veranderingen in de wereld. Die veranderingen waren al ruim voor 11 september in gang gezet. Het behoort toch niet aan te komen op een terroristische aanslag in Amsterdam, voordat 'Den Haag' wakker wordt en doorheeft dat recht een sterke arm behoeft om te worden hooggehouden?

Drs. P.G.C. van Schie is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting

LUILEKKERLAND KENT WEINIG MORAAAL

JOHN VAN DEN DRIESSEN MAREEUW

In Nederland wordt veel geklaagd over de achteruitgang van de moraal. Als remedie zien sommigen een strengere wetgeving of meer blauw op straat. Anderen menen dat ouders een cursus ouderschap zouden moeten volgen om hun kinderen in moreel opzicht beter te kunnen opvoeden. Hierbij gaat het echter om ad hoc-oplossingen, die de kern van het probleem niet raken: namelijk de veranderingen die binnen een kort tijdsbestek in onze samenleving plaats vonden met betrekking tot visies op burgerschap en mens-zijn. Daardoor is een kloof ontstaan tussen de cultuur die als collectief geheugen de traditionele waarden vertegenwoordigt, en de nieuwe omstandigheden.

De traditie gaat uit van een zwak individu, dat beschermd moet worden en legt daarom in de moraal de nadruk op vaste regels, veiligheid en geborgenheid. In de nieuwe situatie hebben we te maken met mondige individuen die vrijheden opeisen en juist aan de traditie en zijn waarden wensen te ontsnappen. Wel zien we dat deze individuen graag terugvallen op de traditionele moraal op het moment dat men zich in de nesten werkt. Het is dus het veiligst te kiezen voor een pluriforme moraal, waarbij enerzijds vrijheid belangrijk is en anderzijds een veiligheid die altijd dekking biedt.

Sinds enige tijd wordt marktwerking als middel om welvaart en werkgelegenheid te genereren algemeen aanvaard. Deze gaat impliciet uit van waarden als verantwoordelijkheid van het individu voor zijn eigen welzijn, initiatief en zelfstandigheid. Het vrije economische handelen stimuleert deze waarden, maar ook een waarde als zorgvuldigheid tegenover de economische wederpartij. In die zin stimuleert marktwerking de moraal.

Maar vanuit politiek oogpunt gezien is de acceptatie van marktwerking gecompliceerd. De impliciete moraal ervan vormt immers een bedreiging voor het gedachtengoed van politieke stromingen die tot de niet-liberale worden gerekend. Overeenkomstig die culturele traditie is een moraal van goedgevoelen gegrond op charitas en idealismen en zeker niet op marktwerking en de daarbij behorende zelfstandigheid en verantwoordelijkheid. De vorming van de verzorgingsstaat is hiervan een treffende illustratie. Maar naarmate burgers mondiger worden en zichzelf beter weten te redden in een vrij economisch systeem raakt het goedgevoelen achterhaald of wordt het contraproductief. Met name is er het risico dat het aanbod van talrijke overheidsvoorzieningen juist de vraag daarnaar vergroot of die tenminste in stand houdt. Contraproductief zijn deze voorzieningen in een situatie van nadruk op marktwerking vooral, omdat ze een verkeerd moreel signaal afgeven: namelijk dat (economisch) handelen vrij staat, maar dat vervelende consequenties elders kunnen worden neergelegd. Privatisering in economische zin betekent echter ook privatisering van moraal.

MORAAAL ALS WELBEGREPEN ECONOMISCH BELANG

Marktwerking vraagt dus, zoals gezegd, bij het individu om normen als verantwoordelijkheid, initiatief en zelfstandigheid. Om van zijn persoonlijke dynamiek de (economische) vruchten te kunnen plukken zal de burger voorts rekening moeten houden met zijn medeburgers. Men kan hier denken aan normen als betrouwbaarheid en zorgvuldigheid. Dit soort normen zijn van belang om in het economisch verkeer een goede reputatie te kunnen opbouwen. De ongeschreven sanctie op het niet nakomen ervan is - zeker op den duur - vermindering van de

opbrengst van de eigen inspanningen, en dus verarming. Ook sociaal isolement kan het gevolg zijn.

Noch uit moreel, maar evenmin uit economisch oogpunt heeft het zin een contractpartij van kant te maken of om in opwinding te geraken over diens religieuze of politieke overtuigingen. Bij handel hoort tolerantie. Niet voor niets heeft Nederland als handelsnatie een traditie van tolerantie. Kortom, in een situatie van marktwerking zijn het utilitaristische (op nut gerichte) overwegingen die tot moreel acceptabel gedrag kunnen aanzetten. Het gezond verstand wordt hierdoor een belangrijke factor bij de vorming van moraal.

Uit moreel oogpunt mogen we dan ook blij zijn met deze 'gesel' van het economisch voordeel. Deze dwingt tot nadenken over wat de wederpartij verwacht en spoort in het verlengde hiervan aan om eigen wensen te onderzoeken. A contrario redenerend kan het ontbreken van economische prikkels negatief uitpakken voor moraal. Een luilekkerland of een overheid met een allesvoorzienende functie zou een moreel leerproces van het individu zelfs ernstig kunnen belemmeren.

MORELE LEEREFFECTEN

De economische component van moraal komt ook tot uitdrukking in de theorie van Gehlen, die het ontstaan van moraal tracht te verklaren uit de noodzaak om te overleven.¹ Een mens moet daartoe - anders dan een dier dat instinctmatig gedetermineerd is - de best mogelijke keuzen maken. In dat 'best mogelijke' ligt de moraal opgesloten. Het eigenbelang vraagt om te overleven en dat eist primair voedsel, onderdak en een redelijke mate van veiligheid. Een oorlog van allen tegen allen vernietigt deze overlevingsvoorwaarden. Dus is moraal in de zin van elkaar ontzien de oplossing. Om nogmaals in economische termen te spreken: mensen willen nut, zoals welzijn of winst maximaliseren. Om dat te bereiken moeten ze zich (morele) beperkingen opleggen. Worden de omstandigheden echter beter dan vermindert de noodzaak tot zelfbeperking. De risico's worden immers kleiner. Bij de kosten-baten afweging verminderen de kosten en kunnen wensen dus gemakkelijker vervuld worden. Het moraalvormend effect van economisch handelen lijkt hierdoor af te nemen.

AFWEZIGHEID VAN DEZE LEEREFFECTEN IN DE TRADITIONELE MORAAAL

Doordat in de traditionele moraal het moreel gewenst wordt geacht het individu te beschermen tegen de gevolgen van zijn handelen, neemt dus het leereffect in moreel opzicht af. Daarnaast (of daardoor?) lijkt de burger bij tegenslag snel uit zijn doen. De frustratietolerantie neemt af doordat men minder ervaring heeft gehad met tegenslag. Het eigenbelang zal minder prikkels produceren omdat het deels al is gerealiseerd, niet door eigen toedoen, maar door de zorgen van de overheid. Het grote aantal inactieven in Nederland doet een dergelijk mechanisme vermoeden. De traditionele moraal, gebaseerd op de veronderstelling dat 'gij de armen altijd onder u zult hebben', legitimeert dit niet-zelfredzaam zijn en houdt zo zichzelf in stand. De morele afkeer van economische motieven in het handelen van mensen, die we aantreffen bij klein rechts en uiterst links, stamt uit deze traditie.

EIGENBELANG EN ALTRUÏSME

Onder gunstige omstandigheden zal de mentaliteit van de burger kunnen evolueren ten gunste van het 'goede leven', omdat in het overleven is voorzien. Het eigenbelang heeft er een dimensie bijgekregen. De toegenomen individuele kennis en keuzemogelijkheden kunnen zich doen gelden bij het economisch handelen en bij de inrichting van het eigen leven. Daarbij zijn echter opnieuw normen nodig. Bij het economisch handelen dringen deze zichzelf op. Zonder normen geen of slechts kortstondig resultaat. Voor het goede leven - waar natuurlijk ook succesvolle economische activiteiten aan kunnen bijdragen - liggen de normen minder voor het grijpen omdat daar de verleiding bestaat ondergedompeld te raken in mogelijkheden en genoegens in plaats van er de baas over te blijven. Ervaringen in het economisch verkeer zouden hierbij disciplinerend kunnen werken, zoals de noodzaak tot zelfbeperking ten behoeve van het eigenbelang: 'de kost gaat voor de baat uit'.

Aristoteles, die de term 'het goede leven' als eerste bezigde, reikt voor het realiseren van dit levensniveau twee deugden aan, namelijk de rede ontwikkelen (want ieder mens bezit de rede als gave) en met behulp daarvan uitersten vermijden.² Nu vrijwel iedere burger een ontwikkelings- en welvaartspeil kent dat nog uitgaat boven

dat van de aristocraat Aristoteles in zijn tijd, hebben zijn adviezen aan waarde gewonnen. We kunnen veel meer van ons leven maken dan vroegere generaties. Dat verklaart ook waarom onze morele traditie nauwelijks nog positieve effecten verwacht van zelfgerichtheid maar veel meer van altruïsme. De eerste slag om het bestaan is immers gewonnen. Het directe eigenbelang bepaalt niet meer zozeer ons handelen. Daarom moeten we weer leren om op te komen voor ons eigenbelang. We weten vanuit de psychotherapie hoe heilzaam het soms kan zijn om 'nee' tegen de ander te durven zeggen. Te durven, want dit gaat tegen de traditionele moraal in.

In die traditie was evenmin plaats voor de gedachte dat geluk als bijproduct van het goede leven ook een positieve invloed op de relatie met anderen kan hebben. Er lijkt dan ook behoefte aan een bijstelling van onze moraal in de richting van zorg voor jezelf. Concreet levert dit naast de door Aristoteles aangereikte normen de leefregel op om jezelf niet te verloochenen of te veronachtzamen, zoals Nietzsche al propageerde.³

Moreel verantwoord leven maakt dan een grote kans samen te vallen met aangenaam leven. Het goede leven kan dus worden gezien als een eigenbelang, maar dan verlost van schuldgevoel omdat er geen moreel verwijt meer hoeft te worden gevreesd.

WAT FOUT KAN GAAN: HET INDIVIDU ALS SLACHTOFFER

In het publieke domein zien we echter nog de frictie tussen de nagestreefde (en feitelijke) emancipatie van het individu en een moraal die burgers wil vrijwaren van risico's die ze zelf kunnen voorzien (ten aanzien van alcohol, tabak, verkeer, autogordel, of lawaai, de vraag waar ga ik wonen). Het lijkt wel alsof persoonlijke tegenslag moreel verwerpelijk is. Dus geldt wel verantwoordelijkheid in voorspoed, maar niet meer als het moeilijk wordt. Dat is echter geen bijdrage aan emancipatie.

Natuurlijk neemt met de ontvoogding van het individu ook de kans toe dat hij tegen zichzelf zondigt. Maar de intellectuele mogelijkheden om van zijn fouten te leren zijn eveneens toegenomen. Een cultuur die dat uitstraalt lijkt echter nog te ontbreken, waardoor mensen die zichzelf geschaad hebben nog wel eens de erkenning als slachtoffer weten te verwerven. Allerlei zondebokken

krijgen dan de schuld van eigen falen, zoals het noodlot, de duivel, de erfzonde, de moeilijke omstandigheden, de verdorven samenleving of de regering, de laatste vooral sinds deze zich in het kader van de verzorgingsstaat mengde in het privé-leven.

Ook daardoor blijft de ervaring met het goede leven als resultaat van zelfbeheer en zelfsturing kleiner dan nodig. Hoopvol blijft de blik naar buiten gericht. Persoonlijke waarden worden te weinig gevormd.

WAT FOUT KAN GAAN: MORAAL EN DE GROEP

Zicht op het morele eigenbelang is evenmin waarschijnlijk wanneer morele vorming hoofdzakelijk moet plaatsvinden in de omgang met groepsgenoten (*peer-group*). In dit geval leiden angst voor afkeuring of de behoefte om mee te doen wel tot een moraal van rekening houden met andere leden van de groep, maar het eigenbelang bestaat hier uit het zich aanpassen aan de omgeving waardoor de aandacht niet wordt gericht op herkenning van de eigen identiteit. Het eigenbelang draagt nog te veel het karakter van overleven en mist daardoor het element van welbegrepenheid. De binding met de groep blijkt te sterk te zijn.⁴ Angst of onzekerheid verdringen hier de specifiek menselijke component van het nadenken. Deze reactie heeft een fysieke achtergrond. In stresssituaties wordt overgeschakeld op een evolutionair ouder deel van de hersenen waardoor 'doen' voorrang krijgt boven 'denken'.⁵

Een verwant verschijnsel doet zich voor bij het ethnocentrisme zoals Serviërs of Kosovaren dat vertonen, bij voetbalsupporters of bij onze eigen kinderen als leden van een groep klasgenoten. De moraal ten opzichte van de leden van de eigen groep is ontzienender dan die tegenover de buitenwereld. De morele vorming vindt plaats van buitenaf, te weinig van binnenuit. Een uitvloeisel van de groepsbinding zijn de zogenaamde moreel (of politiek) correcte opvattingen die echter vaak niet correct zijn gelet op de werkelijkheid, maar die dienen voor interne discussie- en conflictvermijding of voor imagovorming: een banvloek over vrij en creatief denken.

NIEUWE MOGELIJKHEDEN

Onze tijd daarentegen vraagt erom dat individuen zelf de

morele implicaties van een situatie leren beoordelen met het oog op de complexiteit van de samenleving, daarbij geholpen door een breed aanbod aan informatie en kennis. Daarbij geldt dat het morele gelijk van opvoeders of de eigen cultuur niet absoluut is: standpunten kunnen worden achterhaald of eenzijdig zijn. Bij de morele vorming wordt inzicht en begrip daardoor even belangrijk als conditionering.

HET GEPRIVATISEERDE BESTAAN EN DE OVERHEID

Eerder is de frictie aangestipt tussen het overheidsstreven naar emancipatie van het individu en de neiging burgers tegen zichzelf te beschermen. Die frictie bestaat ten aanzien van privatisering in economische zin, waar linkse partijen moeite mee hebben, en privatisering van moraal waar de confessionelen bang voor zijn.

Er liggen zelfs plannen voor de oprichting van een conservatieve partij ter bescherming van de traditionele wijsheden en tegen het hedonisme van nu.⁶ Maar dit zullen achterhoedegevechten blijken te zijn. De feitelijke omstandigheden zijn te zeer ten goede veranderd dan dat mensen nog kunnen worden teruggefloten naar een kooi van opgelegd moralisme die hen moet beschermen tegen misstappen. We zullen in deze tijd moeten vertrouwen op betrokkenheid van mensen bij hun activiteiten. Die betrokkenheid ontstaat wanneer zij de consequenties dragen van hun handelen, zowel in positieve als in negatieve zin. Hierin ligt een leerschool voor morele levenslessen.

Betrokkenheid kan verklaren waarom een markteconomie beter presteert dan een centraal geleide volkshuishouding. Politieke theoretici hebben dit menselijk vermogen vaak miskend door zich blind te staren op een toekomstige moreel perfecte samenleving. De daaruit ontstane totalitaire regimes hebben laten zien hoe apathisch mensen worden wanneer het overheidsbeleid gaat overheersen.

We stuiten hier op de spanning tussen het oude - onder karige omstandigheden ontstane - verlangen naar luilekkerland (cocagne) en de praktijk van het leven gekenmerkt door uitdagingen, concurrentie en conflicten. De menselijke aard lijkt niet geschikt het goede leven te kunnen ervaren in een luilekkerland, omdat daarbij allerlei individuele capaciteiten ongebruikt blijven. Juist in het

slechten van de barrières die het dagelijks leven met zich meebrengt ligt de voldoening van het sterker en wijzer worden en van het bereiken van resultaten.

Daar tussendoor kunnen we ons overgeven aan een soort luilekkerland, bijvoorbeeld in vakanties waarin we naast luieren de tijd hebben om na te denken over onszelf, ons werk en de wereld. Daarmee kan in het privébestaan een balans worden gevonden tussen spanning en ontspanning.

Een overheid die het goeddoen in zijn vaandel schrijft loopt de kans die persoonlijke balans te verstoren. Kortom, de oriëntatie op de samenleving, zoals die onder vroegere ongunstige omstandigheden functioneel was, kan worden omgebogen in de richting van zelforiëntatie nu de omstandigheden en de individuele ontwikkeling zijn verbeterd. Daardoor worden mensen minder geraakt door groepsidealismen, bijvoorbeeld in religieuze of nationalistische zin.

Een prettige bijkomstigheid hiervan zal waarschijnlijk zijn dat conflicten eerder in de privésfeer zullen worden uitgevochten dan tot collectieve vetes worden uitgeroepen.

Een ander gevolg kan zijn dat de belangstelling voor politiek afneemt. Materieel en geestelijk welzijn kunnen in toenemende mate in de privésfeer gevonden worden, terwijl in vroegere situaties, zoals bij de uitdijende verzorgingsstaat, het eigenbelang deels kon worden geïmplementeerd op de collectiviteit.

Tenslotte wordt door de privatisering van het bestaan de democratie zuiverder omdat de behoefte om haar te gebruiken om een idealistisch of religieus heil bij de burgers te brengen afneemt. Dat heil moeten ze zelf vinden.

Als ideaal blijft over de vooruitgang van het individu. Maar ook hierbij kan de overheid maar een beperkte rol spelen en wel door het scheppen van voorwaarden zoals goed onderwijs. Morele overwegingen mogen er niet toe leiden dat de voorwaarden te soepel worden omdat daardoor de prikkel tot zelfsturing weer wordt verzwakt. De verleiding van het contraproductief goeddoen zal immers altijd wel blijven bestaan. In de toekomst zal de politiek dan ook waarschijnlijk beheerst worden door de tegenstelling tussen moralisten en realisten.

De eersten zullen het volgens het traditionele stramien als overheidstaak zien het leven voor de burger zo gemak-

kelijk mogelijk te maken, alsof hij nog onder minimale omstandigheden verkeert. De anderen zullen de burger zo veel mogelijk taken zelf laten opknappen en de financiële middelen daarvoor ook zo veel mogelijk bij hem laten. Het zal duidelijk zijn: de realisten zullen we meestal onder de liberalen tegenkomen, de moralisten deels bij alle andere politieke stromingen.

Maar de vooruitgang van het individu zal het meest gediend zijn met zelfstandig kiezen, handelen en ervaren, omdat daarin de beste leermeester schuil gaat. Ook de moraal kan dan privébezit worden omdat zij is verboden met de praktijk van het leven in plaats van met illusies en met imagoverbetering.

De toekomst hoeft niet meer bedorven te worden door de nadruk te leggen op de beklagenswaardigheid van het bestaan maar op de vele mogelijkheden die zich voordoen. Die mogelijkheden liggen in persoonlijke creativiteit en in verrijking van het leven door belangstelling voor de ander en het andere. Dit alles dankzij de geestelijke ruimte die de gunstige omstandigheden bieden.

De moraal kan zijn eigenlijke functie gaan vervullen, namelijk het (goede) leven bevorderen.

NOTEN

1. *Over Moraal*, Heleen Dupuis, uitg. Nieuwezijde 1998, Amsterdam, p. 16: Gehlen meent dat mensen hun vele keuzemogelijkheden beperken tot die welke het beste zijn om te overleven. zij scheppen zo moraal.
2. Idem, p. 11 en 12. *Geschiedenis van de filosofie I*, H.J. Störig, Het Spectrum, 1959, Utrecht/ Antwerpen, p. 178.
3. *Ecce Homo*, Friedrich Nietzsche, De Arbeiderspers 1993, Amsterdam, p. 91. 'Met de Morgenröte heb ik een begin gemaakt met de strijd tegen de moraal van het zichzelf vergooien.'
4. *NRC-Handelsblad*, 3-6-2000. Paul Schnabel bespreekt

onder de kop 'Boefjes!' een proefschrift van Erie Luijpers getiteld 'Intentie tot Exploratie, Sociale Binding en Delinquentgedrag van Nederlandse Jongeren'. Hierin merkt hij op. 'Een sterke binding aan een peer-group kan juist delinquent gedrag stimuleren. Ook uit het sociale cohesie-onderzoek in Nederland blijkt dat het bij delinquent gedrag meestal niet gaat om een absoluut tekort aan sociale cohesie, maar bijvoorbeeld om een te sterke band met de eigen groep (supporters van een voetbalclub) en te weinig binding met de samenleving als geheel.'

5. In een artikel in *Hoogtelijn* (februari 2001), het verenigingstijdschrift van de Nederlandse Klim- en Bergsportvereniging wordt ingegaan op de riskante houding die zich vaak voordoet bij angstige situaties tijdens bergtochten. Daarbij wordt verwezen naar de opbouw van onze hersenen. Deze bestaan uit drie delen te noemen in volgorde van evolutionaire leeftijd: de hersenstam (energieregulatie), het limbisch systeem (emoties) en de hersenschors (nadenken en beslissen). Dieren missen de laatste. In een gevaarlijke situatie krijgen de emoties stuurvoorrang. Het zoeken naar meer relevante informatie blijft uit. Daardoor wordt de eerste de beste oplossing gevolgd. Soms is dat anderen volgen. Als remedie wordt geadviseerd jezelf te dwingen je regelmatig af te vragen waar je mee bezig bent. Maar dat is ook een advies dat geldt wanneer je je angstig of onzeker voelt in het dagelijks leven.
6. *Elsevier*, 7 oktober 2000, De Echte Rebellenclub. Ontgoochelde VVD'ers en CDA'ers spreken over een nieuwe partij. Op de internetsite van deze groepering is te vinden dat zij overtuigd zijn van de zwakheden en tekortkomingen van de nietige mens.

Mr. J. van den Driessen Mareeuw is jurist.

AANKONDIGING ABONNEMENTENADMINISTRATIE

De abonnementenadministratie zal per 1 januari 2002 niet meer door de firma Optima te Wageningen worden verzorgd.

Over enige tijd worden de abonnees per brief hierover geïnformeerd.

Adreswijzigingen kunt u voorlopig sturen naar:

Teldersstichting, Koninginnegracht 55A, 2514 AE Den Haag.

Ook mogelijk per fax of E-mail.

Ons faxnummer: 070-3631948

E-mailadres: administratie@teldersstichting.nl

SOCIALE GRONDRECHTEN ZOULDEN WE NIET MOETEN ERKENNEN

PAUL CLITEUR

Sociale doelstellingen worden nogal eens in een juridisch jasje gegoten. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en in de Nederlandse Grondwet worden verschillende economische en sociale grondrechten erkend. De vraag is echter of de opkomst van dergelijke rechten is toe te juichen. Door juridisering van sociaal beleid dwingt men de rechter om 'op de stoel van de wetgever te gaan zitten', wat ingrijpende gevolgen kan hebben voor de scheiding der machten en voor de democratische controle op de overheid. Beter zou daarom zijn om sociale rechten niet te erkennen als rechten, maar te zien als leidende uitgangspunten voor beleid.

De mensenrechtenskundige,¹ biograaf² en politieke filosoof Michael Ignatieff formuleerde in een interview in 1999 enkele stevige opmerkingen over mensenrechten.³ Mensenrechten, zo zegt hij, verkeren in een crisis. Zij verkeren in een crisis omdat zij een dogma zijn geworden. Ignatieff meent dat te vaak een beroep wordt gedaan op mensenrechten. Hij spreekt zelfs van inflatie. Het individuele recht om niet te worden gemarteld, verkracht, vermoord, om je stem te laten horen en desnoods te vluchten - dat soort rechten zijn universeel. Voor die rechten kan ook worden volgehouden dat het geen Westerse maar menselijke principes zijn. Maar de rest? Daarmee kan hij niet veel beginnen.

In het bijzonder Mary Robinson, destijds hoge commissaris van de mensenrechten bij de VN, acht Ignatieff verantwoordelijk voor het inflatoire denken over mensenrechten. 'Mary Robinson vindt dat er recht op ontwikkeling bestaat, dat mensen economische en sociale rechten hebben.' 'Maar wat betekent dat?', vraagt Ignatieff. Hij

verklaart voor een rechtvaardige wereldhandel te zijn, voor kwijtschelding van de schulden van Derde Wereldlanden, voor andere verkeersregels in de internationale economie. Maar door dat 'rechten' te noemen, verzwakt je de taal van de rechten zelf. 'Veel mensen denken dat rechten een boodschappenlijstje zijn van alles wat we een goed idee voor de wereld vinden. Ik denk dat het slechts een soort van gereedschap is om ons tegen horror te beschermen.'

Velen zullen deze opvatting met een zekere vermoeidheid en misschien zelfs irritatie aanhoren. Niettemin is zijn these interessant. Ook Ignatieff signaleert inflatie van hoger recht en hij waarschuwt voor de consequenties daarvan.

De vraag is dan vervolgens of één bepaalde categorie rechten wellicht ten onrechte de status van 'hoger recht' heeft gekregen. Ik denk namelijk dat dat het geval is. Het ware beter geweest wanneer de zogenaamde 'sociale grondrechten' niet de status van grondrechten of mensenrechten hadden gekregen. Of zij dat hebben is overigens een kwestie van interpretatie. Vast staat in ieder geval dat vele theoretici denken dat zij die status hebben.

Ik wil hier enkele kritische kanttekeningen plaatsen bij de stelling - wijdverbreid in de doctrine - dat sociale grondrechten daadwerkelijk grondrechten zijn of mensenrechten.

Hoewel de auteurs die tegen de term sociale grondrechten bezwaren hebben in de minderheid zijn, is het wel een oppositie waarvan men de kracht niet moet onderschatten. Het geluid van Ignatieff lijkt sterk op dat van Maurice Cranston,⁴ Friedrich Hayek⁵ en Robert Nozick.⁶ In Nederland vindt deze benadering echter geen aanhang en helemaal niet in kringen van mensen die zich met mensenrechten en grondrechten bezig houden. In

Nederland is een andere visie dominant, een waarvan de theoretische fundamenten zijn gelegd door de Britse socioloog T.H. Marshall.

Marshall publiceerde in 1963 een opstel met als titel *Citizenship and Social Class*, in 1949 reeds als lezing gepresenteerd. Hij betoogde dat modern burgerschap een oriëntatie op *sociale rechten* nodig zou maken.⁷ Het is de visie van Marshall die school zou maken in kringen van mensenrechtensdeskundigen.⁸ Dat sociale grondrechten op voet van gelijkheid met de klassieke zouden moeten worden erkend wordt vaak als een product van de historische ontwikkeling gezien. Het is een resultaat van onze sociale ontwikkeling en tevens een grote verworvenheid. Dit ontkennen betekent teruggaan naar de Nachtwakersstaat of het jungle-kapitalisme en sociaal darwinisme waarbij sociale solidariteit op zijn best wordt gezien als een vorm van liefdadigheid. Liefdadigheid waartoe men *als mens* wellicht verplicht zou zijn (zoals Immanuel Kant stelde), maar waar de *staat* zich buiten zou moeten houden.⁹ Een negentiende eeuwse opvatting, zo lijkt het.

De 'Marshallianen' lijken ook sterk te staan wanneer men mensenrechten in verband brengt met de waarden waarop die rechten zijn gebaseerd of met de behoeften waarop zij aansluiten. Lung-chu Chen, hoogleraar aan New York Law School, schrijft dat mensenrechten kunnen worden teruggevoerd op basale waarden als respect, macht, verlichting, welzijn, rijkdom.

Wat deze lijst interessant maakt, is dat het ons doet beseffen dat we een grote hoeveelheid waarden kunnen herkennen in de gecodificeerde mensenrechten. In zekere zin zijn al die waarden van groot belang. Het lijkt moeilijk houdbaar te stellen dat mensen geen behoefte hebben aan affectie of dat morele oprechtheid minder belangrijk is dan welzijn. Een lijst als die Chen presenteert lijkt een overtuigende - zij het niet de enig mogelijke - codificatie van 'forms of human flourishing'.¹⁰

De stelling dat mensenrechten op waarden zijn gebaseerd zou men een 'idealistische visie' kunnen noemen. Mensenrechten moeten aansluiten bij centrale waarden. Neemt men een dergelijke, op waarden gerichte, benadering van de mensenrechten als uitgangspunt, dan lijkt het enigszins gekunsteld een scherpe scheiding te maken tussen de economisch, sociale en culturele rechten enerzijds en de burger- en politieke rechten anderzijds. Dat

onderscheid komt, als het ware, pas om de hoek kijken wanneer men *nader vorm wil geven* aan die verschillende rechten. Voorstanders van sociale grondrechten, de reeds genoemde Marshallianen, zouden dan ook kunnen zeggen dat de verschillen tussen de twee categorieën rechten minder fundamenteel zijn dan wat die categorieën bindt. Al die rechten zijn immers gericht op fundamentele waarden. Ik denk dat vele ijverars voor sociale rechten zich door deze overweging laten leiden in hun polemieken tegen degenen die sociale rechten het rechtskarakter ontzeggen. De *waarden* die achter die sociale rechten schuilgaan zijn fundamenteel en *dus* moet men die sociale rechten als rechten erkennen, zo luidt hun redenering.

Een tweede benadering van mensenrechten bestaat daaruit dat men deze niet ziet als gericht op waarden, maar als georiënteerd op behoeften. Zou men de benadering van Lung Chen een 'idealistische' noemen, dan zou men de benadering van mensenrechten die zich oriënteert op behoeften 'vitalistisch' kunnen noemen. Zij sluit immers aan bij vitale eisen voor het menselijk bestaan. De bekende behoeftenpyramide van Maslow is daarvoor een voor de hand liggend aanknopingspunt.

De Amerikaanse psycholoog Abraham Maslow (1908-1970) ontwikkelde in de jaren zestig een theorie over de hiërarchie van menselijke behoeften. Hij onderscheidde daarbij zeven trappen.¹¹ Fysiologische behoeften; behoefte aan veiligheid en zekerheid; behoefte aan liefde en geborgenheid; behoefte aan respect en achting; kennisbehoefte; zelfverwerkelijking. Harold Munneke schrijft dat vooral de eerste drie categorieën van behoeften wetgevers aan het denken kunnen zetten.¹² En dat lijkt mij juist. Maar de wetgever heeft zich ook niet onbetuigd gelaten ten aanzien van de overige vier categorieën. De gehele typologie van Maslow is van belang voor ons onderwerp. We vinden hier een - zo lijkt het - bruikbaar model om prioriteiten te onderscheiden in de verschillende behoeften. Artikel 27 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dat aangeeft dat ieder recht heeft om 'vrijelijk deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap, om te genieten van kunst en om deel te hebben aan wetenschappelijke vooruitgang en de vruchten daarvan' zou men kunnen zien als een uitwerking van de laatste drie trappen van de behoeftenpyramide van Maslow: behoefte aan kennis (denk aan het genieten van

de vruchten van wetenschappelijke vooruitgang), de behoefte aan esthetische ervaring (denk aan het genieten van kunst) en de behoefte aan zelfverwerkelijking.

Maar het is natuurlijk ook niet moeilijk om de basisbehoefte te herkennen in de mensenrechtenverklaringen. In het IVESC wordt in art. 11, lid 2 gesproken van een recht 'geveijwaard te zijn tegen honger.' Artikel 12 spreekt van een recht 'op een zo goed mogelijke lichamelijke en geestelijke gezondheid.' Daarin komen de behoeften aan overleving, veiligheid en zekerheid terug die we op de eerste trappen van Maslow's pyramide aantreffen. Dat brengt ons dan op twee belangrijke vragen.

WELKE BEHOEFTE ZIJN HET MEEST BELANGRIJK?

Allereerst zou men de vraag kunnen opwerpen welke behoeften het meest basaal of belangrijk zijn. Het antwoord ligt voor de hand: het zijn de basisbehoefte. Zijn die niet bevredigd, dan komt men aan de 'hogere' behoeften niet eens toe. Een kennisbehoefte komt niet boven wanneer men nauwelijks te eten heeft. Wie geen dak boven het hoofd heeft, zal geen prioriteit geven aan het genieten van kunst. Wanneer ijveraars voor sociale rechten dan ook - wat wel genoemd wordt - de 'full belly thesis' onderschrijven (bij ons bekend door Brecht's *Erst kommt das Fressen und dann die Moral*), dan hebben zij gelijk: je moet eerst te eten hebben voordat vrijheid van meningsuiting interessant kan worden. Eerst moet men zich lichamenlijk welbevinden alvorens men van een schilderij kan genieten. Men zou dan ook kunnen zeggen dat de idealen, de waarden of de behoeften die ten grondslag liggen aan de economische, sociale en culturele rechten ontegenzeggelijk belangrijker zijn dan de waarden die ten grondslag liggen aan de burger- en politieke rechten. Eén van de protagonisten van de sociale grondrechten, de Utrechtse mensenrechtensdeskundige Van Hoof, spreekt over de 'honderden miljoenen armen in de wereld' voor wie zelfs de 'meest basale voorwaarden voor bestaanszekerheid voorlopig een absolute illusie vormen.'¹³ En dat is natuurlijk een terecht geplaatste opmerking.

HANGEN DE BEHOEFTE MET ELKAAR SAMEN?

Een tweede vraag die zich opdringt naar aanleiding van

een reflexie op Maslow's behoeftenpyramide, is of die behoeften met elkaar samenhangen. Het antwoord luidt bevestigend. De esthetische behoeften en kennisbehoefte hangen onverbrekkelijk samen met de behoefte aan overleving, veiligheid en zekerheid in die zin dat van esthetiek en kennis helemaal geen sprake kan zijn in het leven als men niet eerst zich een basis heeft verschaft waarop zulke behoeften boven kunnen komen. Hier schuilt, zo kan men stellen, de juiste kern van de stelling dat de waarden die de burger- en politieke rechten beogen te beschermen alleen zin en betekenis hebben als de waarden die de economische, sociale en culturele rechten beogen te bevorderen zijn gerealiseerd en dat die waarden onverbrekkelijk samenhangen.

Natuurlijk kan men nog moeilijke vragen stellen. Bevrediging van basale behoeften is een *noodzakelijke* voorwaarde voor het ontstaan van de culturele behoeften, maar is het ook een *voldoende* voorwaarde? Leidt het lichamenlijk bevredigd zijn vanzelf tot een honger naar kennis en kunst? In het klassiek socialistisch gedachtegoed werd die vraag bevestigend beantwoord. En wanneer men een dergelijke vraag ook *a priori*, dat wil zeggen: los van onze ontvucherende ervaringen met het socialistisch experiment, zou moeten beantwoorden, dan zou men inderdaad denken dat dat het geval moet zijn. Maar het wonderlijke (en navrante) is dat de ervaring ons leert dat lichamenlijk welbevinden niet naar geestelijk, maar naar *nog meer lichamenlijk* welbevinden smaakt. Je zou denken dat die business-tycoon op de achterplecht van zijn schip Voltaire gaat lezen, maar dat doet hij helemaal niet. Hij gaat heel hard werken voor een tweede schip en 's avonds kijkt hij naar Weekend miljonairs.¹⁴

Dat brengt ons op het vermoeden dat als het ware een zeker ongenoegen op 'het lagere' (veiligheid; voedsel e.d.) aanwezig moet blijven om de honger naar 'het hogere' überhaupt wakker te roepen. Ik laat het bij dit vermoeden.

Ook kunnen we nog semantische punten aan de orde stellen. Is het feit dat aan de basisbehoefte voldaan moet zijn om de hogere te kunnen ervaren voldoende reden om de basisbehoefte 'belangrijker' te noemen? Wat betekent 'belangrijker' in dit verband? En vanuit welk gezichtspunt moet dat beoordeeld worden? Maar deze vraag laat ik verder liggen, omdat het voor het centrale

punt van het betoog niet van belang is. Ik concludeer dat de waarden die de sociale rechten beogen te beschermen in betekenis niet onderdoen voor de waarden die de klassieke rechten beogen zeker te stellen: als niet aan een minimum van zekerheid voldaan is, leidt de vrijheid tot niets. En ik trek ook de conclusie dat die waarden en behoeften met elkaar samenhangen: 'onverbrekelijk samenhangen', zoals men het in Wenen in 1993 categorisch stelde.

Daarmee lijken we toch het dispuut tussen de ijverars voor sociale grondrechten en de tegenstanders daarvan te hebben beslist? Wat willen Ignatieff, Cranston, Hayek en Nozick dan nog? Het ongeduld van menig Nederlands commentator op dit punt lijkt volkomen gerechtvaardigd.

NEDERLANDSE SCHRIJVERS DIE DE ACHTERSTAND VAN SOCIALE OP DE KLASSIEKE RECHTEN BETREUREN

Tegen de achtergrond van het hiervoor gestelde over fundamentele waarden en behoeften kan het nauwelijks verbazen dat bijna elke Nederlandse auteur over dit onderwerp van mening is dat nu eindelijk maar eens de sociale grondrechten op voet van gelijkheid met de klassieke moeten worden behandeld. Men spreekt van 'kansen die gemist worden' en kritiseert regeringen en rechters die nog maar steeds de tekenen des tijds niet weten te verstaan. Van Hoof schrijft: 'A considerable number of people, particularly in the West, and including eminent and influential international lawyers, still hold views attributing a second-rate status to economic, social and cultural rights' (cursivering toegevoegd; PC).¹⁵ Hij sluit zich aan bij het standpunt van de regering dat sociale grondrechten de 'menselijke autonomie' beschermen.¹⁶ 'Zij vertegenwoordigen in de opvatting van de regering de twee samenhangende kanten van dezelfde medaille, namelijk de menselijke autonomie. De klassieke rechten beschermen die autonomie in de vorm van geestelijke en fysieke vrijheid en gelijkheid. De sociale rechten vormen de daarop noodzakelijke aanvulling in de vorm van garanties voor de bestaanszekerheid van de mens en zijn individuele en maatschappelijke ontplooiing.'¹⁷

Een andere auteur die aanvaarding van sociale rechten in een vooruitgangsperspectief plaatst is Teun Jaspers. Hij schreef in 1998 dat met de vernieuwing van het verdrag van Maastricht enig uitzicht leek te komen op erken-

ning en vastlegging van fundamentele sociale rechten in de vernieuwde Europese Unie. Maar dat viel toch tegen. Hoewel vanuit academische kring, vanuit de vakbeweging en zelfs vanuit de organen van de Unie een 'stevig pleidooi' (was) gevoerd om de gelegenheid te baat te nemen om een aantal fundamentele sociale rechten in het verdrag een plaats te geven' ging dat toch niet door omdat het animo in de politieke arena niet erg groot was. Dat werd mede ingegeven, zegt Jaspers, door een 'halsstarrig afwijzende houding van de Britse regering Major'.¹⁸ De top van Amsterdam liet een 'kans voorbijgaan' om het in 1989 aangenomen Gemeenschapshandvest van de sociale grondrechten van werkenden een verdragsstatus te verlenen.¹⁹

Ook Cees Flinterman blijkt een voorstander van de erkenning van sociale grondrechten.²⁰ Hij beroept zich op de onderlinge samenhang van de grondrechten, zoals we die hiervoor hebben geïllustreerd aan de hand van de behoeftenpyramide van Maslow. Flinterman meent dat de 'ondeelbaarheid' van alle rechten van de mens tegenwoordig buiten kijf staat: 'Zij zijn een fundamenteel beginsel van de benadering van de rechten van de mens door de Verenigde Naties en behoren tot de normatieve grondslag van het tegenwoordige internationale recht inzake de rechten van de mens.'²¹ Deze ondeelbaarheid is opnieuw bevestigd door de Tweede Wereld Conferentie Mensenrechten die plaatsvond in Wenen in juni 1993.

In het licht van de hiervoor gepresenteerde beschouwingen over menselijke waarden en menselijke behoeften lijken deze commentaren eigenlijk min of meer vanzelfsprekend. Is de Britse regering niet inderdaad 'halsstarrig' (Jaspers)? Hebben niet de academische pleitbezorgers voor sociale rechten het recht volstrekt aan hun zijde wanneer zij ongeduldig en zelfs wat geïrriteerd reageren op het ontkennen van iets dat toch niet met redelijke argumenten tegengesproken kan worden?

Misschien is dat toch iets te snel. Het probleem is namelijk dat met de voornoemde argumentatie de verdedigers van sociale grondrechten hun punt niet hebben gemaakt. Wat zij hebben betoogd - en op goede gronden - is dat de waarden achter de sociale grondrechten fundamenteel zijn of - zo men wil - belangrijker dan de waarden achter de klassieke rechten. Wat geheel duidelijk is geworden, is dat de behoeften waarvoor sociale grondrechten een voorziening trachten te geven eerst vervuld

moeten zijn alvorens een behoefte kan opkomen waarop de klassieke rechten zich richten. Maar daarmee heeft men nog niet het punt binnen gehaald dat *het verlenen van een recht*, in dit geval een sociaal recht, altijd het juiste middel is om een bepaald belang veilig te stellen, een ideaal te dienen of een behoefte te bevredigen.²² Het is immers denkbaar dat bepaalde belangen of waarden zich krachtens hun aard niet lenen voor een bescherming *door het recht*. Anders gezegd: de discussie tussen voor- en tegenstanders van sociale grondrechten is niet wat het lijkt. Het is niet een discussie tussen politiek progressieve denkers en politiek reactionairen die de sociale vooruitgang proberen tegen te houden, maar een verschil van mening over 'legal technique'.²³ Dat blijkt ook al daaruit overigens, dat onmiskenbaar progressieve intellectuelen (Ignatieff, Cranston) niet enthousiast zijn over de erkenning van sociale grondrechten *als grondrechten*.²⁴ De discussie tussen de voor- en tegenstanders van sociale grondrechten gaat over iets heel anders dan solidariteit en sympathie voor sociale doelstellingen. Het is een discussie over *geëigende instrumenten van sociale politiek*.²⁵

Voorzover mij bekend heeft slechts één Nederlandse auteur de discussie onder de hiervoor uiteengezette invalshoek willen inzetten: Elies Steyger.²⁶ Zij heeft echter niet alleen geen enkele bijval voor haar standpunt gekregen, maar ook geen enkele reactie uitgelokt. Voor een uiteenzetting van de discussie over de status van klassieke en sociale grondrechten is men dus aangewezen op de internationale literatuur. Laten we nu proberen een aantal van de topoi in het debat over sociale rechten iets nader belichten.

VIER ARGUMENTEN TEGEN HET FORMULEREN VAN SOCIALE DOELSTELLINGEN IN DE VORM VAN SOCIALE GRONDRECHTEN

Wat beweegt Ignatieff het standpunt in te nemen dat hij inneemt? Waarom is de Britse regering inderdaad zo halsstarrig in het accepteren van sociale rechten als rechten? Wanneer een Nobel-prijswinnaar als Hayek een dergelijk standpunt inneemt, kan het toch niet louter domheid zijn, zou men zeggen. Wanneer een Harvard-professor als Nozick hetzelfde betoogt kan dat toch ook niet al te gemakkelijk terzijde worden geschoven. En wanneer een overtuigd sociaal-democraat als Ignatieff sociale grond-

rechten *als rechten* afwijst, kan het toch niet worden verklaard uit een voorliefde voor een elitair *laissez-faire* kapitalisme.

(I) SOCIALE GRONDRECHTEN VERSTOREN DE SCHEIDING EN HET EVENWICHT VAN DE STAATSMACHTEN

Een van de belangrijkste argumenten tegen de sociale grondrechten *als rechten*, is dat de erkenning daarvan tot een onaanvaardbare wanverhouding tussen recht en politiek zou leiden. Sociale politiek moet worden gevoerd door de uitvoerende macht. Wetgevers moeten wetten maken op dit terrein. Regeringen moeten die wetten uitvoeren. Maar als men werkelijk sociale grondrechten als rechten zou erkennen zou dat ertoe kunnen leiden dat de rechterlijke macht de uitvoerende macht en de wetgevende macht geheel uit hun functies drijven. Het zou leiden tot een vervanging van de 'normale politiek' door de 'constitutionele politiek'.²⁷ Vandaar dat een Nederlands tegenstander van de term 'sociale grondrechten' schrijft: 'De neiging om de Europese sociale politiek geheel in het kader van verwezenlijking van sociale grondrechten te zien, is een betrekkelijk algemeen fenomeen'.²⁸ Wat daarbij meestal niet ter sprake komt, aldus Steyger, 'is de vraag of het überhaupt wenselijk is om maatregelen van sociale politiek volstrekt in het kader van sociale grondrechten te zien'.²⁹ Volgens deze auteurs zou men de volgende vraag moeten stellen: 'Kan men niet beter sociale politiek plaatsen in het kader van staatsstaken (of de afwezigheid daarvan) in plaats van in het grondrechtenkader? Deze vraagstelling zou voor de ontwikkeling van de sociale politiek in de Europese Gemeenschap misschien wel eens de belangrijkste van allemaal kunnen worden'.³⁰

(II) SOCIALE GRONDRECHTEN ONDERMIJNEN DE DEMOCRATIE

Dat leidt natuurlijk onmiddellijk tot een volgende vraag: waarom zou het onjuist zijn dat rechters zich met sociale politiek bezighouden? Een mogelijk antwoord is dat een rechter niet democratisch is gelegitimeerd. Het hiervoor getypeerde "halsstarrige" (Jaspers) verzet van de Britse regering tegen sociale grondrechten staat in een lange traditie van denken over de verhouding van democratie en rechtsstaat, van politiek en rechtspraak. Bentham en

Austin legden het primaat bij de wetgever.³¹ A.V. Dicey heeft in 1885 het Britse constitutionele denken in een briljante synthese verwoord, waarvan de essentie is dat karakteristiek voor het Britse systeem is dat men de politiek wil overlaten aan *Parliament* en dat de rechter zich daarnaar heeft te schikken.³² Weliswaar wordt dit standpunt nu minder rigide toegepast, aangezien ook de Britten zich oriënteren op het Amerikaanse systeem met een *Bill of Rights* die door de rechter wordt gecontroleerd en afgedwongen - ook tegenover de uitvoerende en de wetgevende macht.³³ Maar dat betekent nog niet dat men daarmee alles wat sympathiek klinkt in die mensenrechtenverklaringen vastgelegd wil zien. Integendeel, juist omdat die mensenrechtenverklaringen geen vrijblijvende vastlegging zijn van sympathieke politieke doelen, maar een toetsingsgrondslag voor rechters zal men heel kritisch moeten beoordelen wat zich leent voor rechterlijke toetsing. Vandaar ook de nog steeds kritische houding tegenover een 'Bill of Rights for Britain.'³⁴ 'The proposals for a written constitution, for a Bill of Rights, for a House of Lords with greater powers to restrain governmental legislation, for regional assemblies, for a supreme court to monitor all these proposals, are attempts to write laws so as to prevent Her Majesty's Government from exercising powers which hitherto that government has exercised', schrijft Griffith. Waar dat op neerkomt, is op het verlangen om het recht de politiek te laten vervangen en daarvan kan - althans moet - geen sprake zijn.³⁶ Het is voor sommigen misschien een harde waarheid, maar het recht kán de politiek niet vervangen. 'They merely pass political decisions out of the hands of politicians and into the hands of judges and other persons', schrijft Griffith over enthousiastelingen voor een verklaring van rechten als toetsingsgrondslag voor de rechter³⁷

(III) SOCIALE GRONDRECHTEN ONDERMIJNEN HET BUDGETRECHT

Nauw met het voorgaande samen hangt het argument dat sociale grondrechten vaak met grote financiële belangen gepaard gaan. In een bekende typering van de leer van de *trias politica* heeft Hamilton wel eens gezegd dat de uitvoerende macht over het zwaard zou gaan; de wetgevende macht over het geld; de rechterlijke macht zou slechts het 'oordeel' hebben. Laten we Hamilton eens volgen en

'attentively consider the different departments of power.'³⁸ 'The Executive', schrijft Hamilton, 'not only dispenses the honors but holds the sword of the community'. Voor de wetgevende macht geldt dat deze 'not only commands the purse but prescribes the rules by which the duties and rights of every citizen are to be regulated.' En de rechter? Deze heeft geen invloed over het zwaard, noch over het geld. De rechterlijke macht 'can take no active resolution whatever', zegt Hamilton. En op basis van die overwegingen komt hij tot de stelling dat de rechterlijke macht 'from the nature of its functions, will always be the least dangerous to the political rights of the constitution.'

Hamilton zou even geschokt zijn als Dicey wanneer hij zou horen met welke voorstellingen zijn pleidooi voor het rechterlijk toetsingsrecht door de Marshallianen tegenwoordig wordt gecombineerd. Als sociale grondrechten als toetsingsgrondslag voor rechters zou worden erkend, zou dat betekenen dat de 'judiciary' heel wat meer tot zijn beschikking krijgt dan alleen 'oordeelsvermogen'. De rechterlijke macht zou dan ook gaan over 'the purse', over het geld. Het zou het hele systeem overhoop gooien dat de rechters 'neither force nor will but merely judgment' zouden hebben. Het zou van de rechterlijke macht niet de 'least dangerous', maar de 'most dangerous branch' maken: een dikastocratie met - in de woorden van Weber - *kadi-justiz*.³⁹

Ook bij de sympathisanten van sociale grondrechten, zo lijkt het, zweeft dit wel ergens voor de geest. De Witte formuleert precies wat regeringen ervan weerhoudt voortvarend op te treden met de erkenning van sociale grondrechten: 'De erkenning van sociale rechten kost immers meestal geld aan de overheid en/of aan ondernemingen, en de staten aarzelen om eenzijdig nieuwe verplichtingen aan te gaan indien andere landen daardoor economisch voordeel zouden kunnen halen.'⁴⁰ Maar De Witte geeft verder geen commentaar op dat standpunt, terwijl men toch de vraag zou moeten stellen of het ook niet *redelijk* is dat democratisch gecontroleerde regeringen de 'power of the purse' in eigen handen willen houden. Is het niet een verstoring van het systeem om aan rechters over te dragen bindende uitspraken te doen over enorme delen van het overheidsbudget? Wat blijft dan nog over van het budgetrecht van de volksvertegenwoordiging? ⁴¹

(IV) SOCIALE GRONDRECHTEN

BESTAAN NIET

Bovengenoemde argumenten brengen sommige theoretici ertoe een fundamenteel onderscheid te maken tussen klassieke en sociale grondrechten. En wanneer men dan meent dat deze scherp van elkaar moeten worden onderscheiden, dan ligt het voor de hand dat men moeite heeft met de semantische conventie om ook de sociale grondrechten met de naam 'rechten' aan te duiden. Steyger formuleert dat nog het meest pregnant wanneer zij het volgende semantische voorstel presenteert. Alleen de klassieke rechten wil zij 'ter voorkoming van verwarring' *mensenrechten* noemen.⁴² Sociale grondrechten wil zij dus niet eens *mensenrechten* noemen. En dat alles 'ter voorkoming van verwarring'. Dat is, zoals we hebben gezien, een verwant standpunt aan dat van Cranston, Ignatieff en Hayek.

Dit semantische voorstel dreigt ons in een discussie te lokken over *Begriff und Wesen des Rechts*, een moeras waar men niet snel meer uit komt.⁴³ Kunnen we van een recht spreken wanneer het niet of niet altijd kan worden afgedwongen? Of is de mogelijkheid van dwang essentieel om van een recht te mogen spreken? Volgens Kelsen kan alleen van een recht worden gesproken wanneer rechtsmacht bestaat.⁴⁴ Een recht moet - om het populair te stellen - tanden hebben. Sociale rechten hebben dat niet, althans niet duurzaam in één land (een economische crisis kan aan alle sociale aanspraken een einde maken), en in sommige landen zal het wel nooit van een aanspraak kunnen komen.⁴⁵

Nu lijkt het zaak over deze kwestie iets nuttigs te zeggen zonder in een lange en diepgravende rechtstheoretische discussie over de aard van het recht verzeild te raken. Voornoemde volkenrechtsgeleerde Lung Chen heeft dat naar mijn idee gedaan. Wanneer zou men van een recht moeten spreken in relatie tot een verklaring van rechten, zoals we die in de mensenrechtenverklaringen aantreffen, vraagt Chen? Hij formuleert vier criteria. 'A bill of rights in *action* manifests the following features' (cursivering toegevoegd; PC).

Als eerste: *prescription*: de lijst met rechten moet de belangrijke waarde van menselijke waardigheid proberen te beschermen.

Als tweede: *invocation*: individuen die menen dat hun

rechten zijn geschonden moeten de maatregelen waardoor zij in hun rechten zijn geschonden kunnen aanvechten voor 'authoritative decision makers'.

Als derde: *application*: er moeten voorzieningen zijn die waarborgen dat de rechten door beleidsmakers worden bevorderd.

Als vierde: *termination*: die voorzieningen voornoemd, moeten alleen met bepaalde belemmeringen kunnen worden gewijzigd.⁴⁶

De woorden 'in action' heb ik gecuriseerd om tot uitdrukking te laten komen dat men kan verdedigen dat *alleen codificatie van of alleen consensus in de rechtsgeleerde wereld over sociale grondrechten* onvoldoende redenen vormen om deze als *grondrechten* te erkennen. Chen wil 'meer'. Is aan dat méér niet voldaan dan zou men dus - logischerwijs - niet moeten spreken van een sociaal *grondrecht*.

DAT SOCIALE GRONDRECHTEN EEN ZWAKKE WERKING HEBBEN ZEGGEN DE VOORSTANDERS DAARVAN ZELF

Nu is het opvallende dat wanneer men de bijdragen van de voorstanders van sociale grondrechten doorleest, zij vaak impliciet erkennen dat sociale grondrechten niet als 'rechten' functioneren. Dus: hoewel zij erkend zijn in grondwetten, hoewel zelfs een speciaal verdrag bestaat met sociale rechten (IVESCR), is kennelijk toch iets mis met die rechten *als rechten*. Van Hoof laat op de titel van zijn bijdrage die vaart onder de vlag 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?' een vraagteken volgen, omdat hij van mening is dat 'de betekenis van de economische, sociale en culturele rechten in Nederland' nihil is.⁴⁷ Hij zegt: 'Het belang dan wel de betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens is in theorie formidabel; de betekenis van die rechten in de praktijk is zo goed als nihil.'⁴⁸ De vraag is dan echter: welke consequenties moet men verbinden aan een dergelijke uitspraak? Welke consequentie moeten we trekken uit het feit dat de sociale rechten zijn blijven hangen in aspiraties? Men kan zeggen: dat betekent dat zij wel rechten moeten worden *genoemd*, hoewel zij niet als zodanig *in de praktijk functioneren*. Maar dat vooronderstelt dan weer dat men ervan uitgaat dat niet-effectief recht, vijftig jaar

na codificatie, nog steeds 'recht' kan worden genoemd. Significant is ook dat verschillende voorstanders van sociale rechten (of liever: van de semantische conventie om sociale beleidsdoelstellingen 'rechten' te noemen) niet alleen erkennen dat sociale grondrechten niet in de praktijk als volle rechten functioneren, maar dit zelfs zien als een *blijvend kenmerk* van de sociale rechten. Als Van Hoof komt te spreken over de kansen dat sociale rechten eens dezelfde status zullen krijgen als de klassieke zegt hij het volgende. Het klimaat voor economische, sociale en culturele rechten typeert hij als 'kil'. Daarbij zou het dan niet gaan om een tijdelijke voorbijgaande depressie, maar om een 'min of meer permanent lage druk gebied'. In feite, zo zegt Van Hoof, 'zijn we sinds het begin van de jaren vijftig nauwelijks verder gekomen.'⁴⁹ Dit lijkt mij een opvallende uitspraak. Het betekent naar mijn idee, dat Van Hoof de Amerikaanse auteurs Orwin en Pangle, die hij verschillende keren over de knie legt wegens hun onvriendelijke opmerkingen over sociale grondrechten, gelijk zou moeten geven. Orwin en Pangle hadden namelijk over sociale rechten het volgende gezegd: 'They are merely things most people want, and that the poorer countries wish they could persuade the richer ones to give them. They are open-ended and hence often unreasonable. There is no way, for example, that an underdeveloped country can provide adequate education or medical care for all of its citizens. By proclaiming these as universal human rights, however, such countries arm themselves with the most respectable of reason for pressing for the global redistribution of wealth. No one can blame them for that; but we can question the status of "human rights" of what are, in a sense, letters to Santa Claus.'⁵⁰ Men kan bezwaren hebben tegen de ironische toon van dit citaat. Die is misschien niet zo passend als het om de honger van grote delen van de wereldbevolking gaat. Maar dat na vijftig jaar de sociale rechten inderdaad niet meer zijn gebleken dan brieven aan Sinterklaas heeft toch ook Van Hoof moeten toegeven, blijkens de vraagtekens achter zijn artikelen.

IS HET ERG DAT DE SOCIALE RECHTEN GEEN 'ECHTE RECHTEN' ZIJN?

Dat brengt ons dan op de vraag hoe betreurenswaardig het is dat de sociale rechten zich na een halve eeuw niet

als echte rechten hebben bewezen. Betekent dit het einde van alle sociale politiek? Zijn nu alle progressieve doelstellingen van sociale politiek tot mislukken gedoemd? Is dit 'het gelijk van rechts'? Het einde van de geschiedenis in de liberale consensus?⁵¹ Naar mijn idee is dat niet het geval (althans niet op basis van deze overwegingen).

Ijveraars voor sociale grondrechten doen graag voorkomen alsof met hun *semantiek* een progressief politiek programma te verwerkelijken staat, maar dat hangt samen met hun - overigens niet expliciet uitgesproken - verwachtingen van de rechterlijke macht als het orgaan waarvan we de sociale vooruitgang te verwachten hebben. Onbewust zweeft hen waarschijnlijk een progressieve judiciële elite voor ogen, gemodelleerd volgens het Amerikaanse Warren-court,⁵² die de sociale vooruitgang moet bewerkstellingen waarvoor de trage en conservatieve maatschappij nog niet rijp bleek. Men heeft Justice Brennan⁵³ voor de geest, niet Justice Taney die in *Scott v. Sandford* (1857) de slavernij rechtvaardigde (een uitspraak die de Amerikaanse Burgeroorlog dichterbij bracht). Dat is echter niet vanzelfsprekend. Hugo Black, zelf rechter in het Supreme Court van 1937-1971, waarschuwt tegen naïef-optimistische verwachtingen ten aanzien van rechters. Hij heeft een ander Supreme Court gekend dan het Hof waarin hij nu zitting had en 'what has occurred may occur again'.⁵⁴ Het idee dat *alleen regeringen* door macht verleid kunnen worden is een grote illusie. 'Power corrupts, and unrestricted power will tempt Supreme Court justices just as history tells us it has tempted other judges'.⁵⁵ Een progressieve rechter als Black verschilt ten aanzien van *dit* punt niet essentieel met de conservatieve Robert Bork.⁵⁶

In Nederland heeft Steyger de verwachtingen van een rechterlijk activisme getemperd met de volgende woorden: 'De neiging om de Europese sociale politiek geheel in het kader van verwezenlijking van sociale grondrechten te zien, is een betrekkelijk algemeen fenomeen.'⁵⁷ Wat daarbij meestal niet ter sprake komt, aldus Steyger, 'is de vraag of het überhaupt wenselijk is om maatregelen van sociale politiek volstrekt in het kader van sociale grondrechten te zien.'⁵⁸

Dat lijkt inderdaad een belangrijke vraag. Black en Bork probeerden daarvoor aandacht te vragen in de

Amerikaanse rechtsgeleerde wereld.⁵⁹ Elke constitutionele ordening moet met die centrale vraag in het reine komen. Dat vergt een goede analyse van de verdiensten van 'Rights Talk', zonder dat men blind is voor de schaduwszijden daarvan.⁶⁰

WAT MOETEN WE MET DE REEDS GECODIFICEERDE SOCIALE RECHTEN?

Tenslotte dan de vraag: hoe nu verder? Gesteld dat we erkennen dat sociale politiek beter door democratisch gecontroleerde regeringen kan plaatsvinden dan door rechters, dan nóg blijven we zitten met de vraag: wat doen we met de sociale grondrechten uit de grondwet? En wat moeten we doen met het IVESCR? Hoe men het ook wendt of keert, sociale rechten bestaan in de zin dat zij zijn gecodificeerd, zo lijkt het. Moeten we die dan maar afschaffen? Dat lijkt toch nauwelijks een realistische optie.

Het lijkt zelfs dat we gevangen zitten tussen twee weinig realistische opties. De ene is dat we de sociale grondrechten afschaffen. De andere is dat we voortgaan op de weg van de ijveraars voor sociale grondrechten. Ook al hebben we na een halve eeuw nog nauwelijks resultaat geboekt: doorgaan! 'Fanaticism consists in redoubling your effort when you have forgotten your aim', schrijft Santayana.⁶¹ Ik wil de ijveraars voor sociale grondrechten geen fanatisme verwijten, maar een zekere koppigheid is hen toch niet vreemd. Men kan toch niet geheel voorbij gaan aan de geschiedenis. In feite is het gesteggel rond de totstandkoming van de twee verdragen binnen de VN iets dat te denken zou moeten geven. Op 10 december 1948 nam de Algemene Vergadering van de VN bij resolutie de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens aan. In 1952 nam de Algemene Vergadering de beslissing om niet één, maar twee verdragen op te stellen: één voor de economische, sociale en culturele rechten en één voor de burger- en politieke rechten. De twee internationale verdragen evenals het optionele protocol voor het verdrag over burger- en politieke rechten werden in 1966 aangenomen en werden van kracht in 1976. 'Thus, in familiar form, the International Bill of Human Rights, as contemplated at the founding of the United Nations, has been projected.'⁶² Dat is inderdaad de verzoenende manier waarop men daarnaar kan kijken. Maar men kan ook zeggen dat in de ruim twintig jaar die

sindsdien verlopen zijn de sociale rechten een winkel-dochter zijn gebleven. Ze liggen in de etalage, worden met de meest fantastische argumenten aanbevolen, maar ze worden nu eenmaal niet verkocht. Dat brengt sommige verkopers ertoe in hun wanhoop een steeds grimmiger toon aan te slaan, anderen geloven eigenlijk ook niet meer in de verkoop, maar zij worden boos wanneer buitenstaanders zeggen dat de waar onverkoopt is.

Beide uitwegen uit het dilemma zijn onaantrekkelijk. We kunnen de sociale rechten niet afschaffen, maar de erkenning daarvan op voet van gelijkheid met de klassieke rechten lijkt zowel onhaalbaar als vanuit een bepaald perspectief ook principieel onjuist.

Naar mijn idee bestaat een tussenweg tussen de Scylla van het afschaffen van de sociale grondrechten en de Charybdis van het verstokt blijven pleiten voor een gelijke behandeling met de klassieke rechten. Wat men zou kunnen doen, is het handhaven van de sociale rechten in grondwetten en verdragen maar deze op een *meer realistische manier interpreteren*. Men zou ze eigenlijk moeten beschouwen als 'directive principles of state policy', zoals deze zijn vastgelegd in grondwetten van verschillende niet-westerse staten.

NOTEN

1. Vergelijk: Ignatieff, Michael, 'The Midlife Crisis', in: *The New York Review of Books*, 20 mei 1999; Ignatieff, Michael, *Whose Universal Values? The Crisis in Human Rights*, Praemium Erasmus, Den Haag, 1999.
2. Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin. A Life*, Chatto & Windus, London 1998.
3. Hoogstraten, Diederik, 'Je schaamt je dood', Interview met Michael Ignatieff, in: *Elsevier*, 11 december 1999, pp. 54-55. Vergelijk ook: Ignatieff, Michael, 'The Midlife Crisis', in: *The New York Review of Books*, 20 mei 1999.
4. Cranston, Maurice, 'Human Rights, Real and Supposed', in: D.D. Raphael, ed., *Political Theory and the Rights of Man*, MacMillan, London etc. 1967, pp. 54-68; Cranston, Maurice, *What are Human Rights?*, Taplinger Publishing Co., Inc., New York, 1973; Cranston, Maurice, 'Are There Any Human Rights?', in: *Daedalus*, Vol. 112/4, Fall 1983.
5. Hayek, F.A., 'Justice and Individual Rights', in: F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, One-Volume Paper-

- back, Routledge & Kegan Paul, London, Melbourne and Henley, 1982, pp. 101-106.
6. Nozick, Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York, 1974, p. 238.
 7. Marshall, T.H., 'Citizenship and Social Class', in: T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Class*, Doubleday 1963, hier aangehaald in: Robert. E. Goodin en Philip Pettit, *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, Blackwell, Cambridge (Mass.) en Oxford, 1997, pp. 291-319.
 8. Als bron van inspiratie voor de sociale grondrechten wordt ook vaak gewezen op: Roosevelt, Franklin Delano, 'The Four Freedoms' (1941), in: McArthur, Brian, ed., *The Penguin Book of Twentieth-Century Speeches*, Penguin Books, Harmondsworth 1993, pp. 197-201. Vergelijk ook: Burgers, Jan Herman, 'De ontstaansgeschiedenis van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens', in: Stephan Parmentier, red., *Mensenrechten tussen retoriek en realiteit*, Mys & Breesch, Liga voor mensenrechten 1994, pp. 13-35 en Burgers, Jan Herman, 'The Road to San Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century', in: *Human Rights Quarterly*, 14 (1992), pp. 447-477.
 9. Wat tegenwoordig overigens wordt voorgestaan door libertarische auteurs als Rothbard. Vergelijk: Waldron, Jeremy, *Liberal Rights*, Collected Papers 1981-1991, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Oakleigh, 1993, p. 228. De meeste mensen, aldus Waldron, zijn van mening dat het niet moreel verkeerd is liefdadigheid te betrachten. Waar sommigen zich echter tegen verzetten is liefdadigheid door middel van van overheidswege georganiseerde *dwang*. Murray Rothbard schrijft: 'It makes all the difference in the world whether the aid is given voluntarily or is stolen by force'. Rothbard is van mening dat liefdadigheid een kwestie van vrijwillige afdracht van de rijken aan de armen zou moeten zijn. Wanneer de staat door middel van geweld of het dreigen daarmee de eigendommen van de rijkere confiskeert om die te herverdelen onder de armeren dan zal dat alle neiging die eventueel bij de rijkere bestond om vrijwillig iets aan de armeren te geven volkomen smoren (Rothbard, *Power and Market*, 1970, p. 164, 187). Het argument van liberalen en libertariërs tegen de verzorgingsstaat is dus dat het 'poisons the springs of private charitable activity' (Milton en Rose Friedman, *Free to choose*, 1980, p. 120).
 10. Of 'basic forms of human good'. Vergelijk: Finnis, John, *Natural Law and Natural Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1980, p. 85 e.v. die overigens weer een iets andere lijst hanteert. Tot de basale waarden rekent hij: leven, kennis, spel, esthetische ervaring, vriendschap, praktische redelijkheid en religie.
 11. Vergelijk: Maslow, A.H., 'The Good Life of the Self-Actualizing Person', in: *The Humanist*, XXVII, No. 4, pp. 127-139, ook in: Paul Kurtz, ed., *Moral Problems in Contemporary Society. Essays in humanistic ethics*, Prometheus Books, Buffalo, New York, 1969, pp. 67-76; Maslow, Abraham H., *Toward a Psychology of Being*, Van Nostrand Reinhold, New York 1968.
 12. Vergelijk: Munneke, Harold, *Recht en samenleving in de Nederlandse Antillen, Aruba en Suriname*, Opstellen over recht en sociale cohesie, p. 12.
 13. Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekeriej, Leiden, 1998, pp. 7-21, p. 8.
 14. Mooie beschouwingen over dit onderwerp vindt men in: Singer, Peter, *How Are We to Live? Ethics in an Age of Self-Interest*, Prometheus Books, Amherst, New York, 1995 (1993).
 15. Hoof, G.J.H. van, 'The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of some traditional Views', in: Philip Alston and K. Tomasevski, eds., *The Right to Food*, 1984, deels in: Steiner, Henry J., en Alston, Philip, red., *International Human Rights in Context. Law, politics, morals, Text and Materials*, Clarendon Press, Oxford 1996, pp. 279-283. Hier aangehaald bij Steiner en Alston, p. 279.
 16. Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekeriej,

- Leiden, 1998, pp. 7-21 en Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeftte aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*, Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, pp. 35-49. Hetzelfde standpunt vinden we ook bij: Vlemminx: Vlemminx, F., *Een nieuw profiel van de grondrechten*. Een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en sociale grondrechten, W.E.J. Tjeenk Willink, Deventer 1998 en Vlemminx, F., *Het profiel van de sociale grondrechten*, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1994.
17. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 8.
 18. Jaspers, Teun, 'Sociale grondrechten in Europa', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1998, pp. 21-42, p. 21.
 19. Ibidem, p. 23.
 20. Flinterman, C., 'De ondeelbaarheid van de rechten van de mens', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, p. 1-7.
 21. Flinterman, 'De ondeelbaarheid van de rechten van de mens', p. 1.
 22. In dit kader is ook interessant het argument dat: 'A bill of rights containing only first-generation rights would be perceived to be elevating luxuries over necessities, and that would discredit it as a charter of fundamental values. In the mind of the majority, it would make the bill of rights a charter of luxuries.' Vergelijk: Mureinik, E., 'Beyond a Charter of Luxuries: Economic Rights in the Constitution', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 464-474, p. 465. Merk op hoe gemakkelijk hier wordt overgestapt van het begrip 'bill of rights' op 'charter of fundamental values' alsof dit hetzelfde zou zijn. Ik kom hierop terug.
 23. Aldus: Vierdag, E.W., 'The Legal Nature of the Rights granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', in: *Netherlands Yearbook of International Law*, Volume IX (1978), pp. 69-105, p. 104.
 24. Of men daar op zijn minst ambivalent over is, zoals: Waldron, Jeremy, *Liberal Rights*, Collected Papers 1981-1991, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Oakleigh 1993 en Waldron, Jeremy, 'Moral Truth and Judicial Review', in: *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 43, 1998, pp. 75-97.
 25. Voorstanders van sociale rechten zien hierin een taak weggelegd voor de rechter, tegenstanders van sociale rechten niet. Het is een discussie over de verhouding wetgever, uitvoerende macht en rechtsprekende macht. Het is een discussie ook over democratie.
 26. Steyger, E., 'Over staatsstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, pp. 23-29.
 27. Termen van: Ackerman, Bruce, *We the People*, I, Foundations, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991.
 28. Steyger, 'Over staatsstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
 29. Ibidem.
 30. Ibidem.
 31. Vergelijk: over hun opvattingen: Hart, H.L.A., 'Positivism and the Separation of Law and Morals', in: *Harvard Law Review*, 71 (1958), hier aangehaald in: H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1983, pp. 49-87.
 32. Dicey, A.V., *Introduction to the Law of the Constitution*, Tenth edition, with introduction by E.C.S. Wade, Macmillan Education, London, 1987 (1885).
 33. Vergelijk: Zoethout, Carla M., 'Rechten van de mens na vijftig jaar 'thuisgebracht'. Labours voorstel de Europese Conventie te incorporeren in het Britse rechtstelsel', in: *NJB*, 12 juni 1998, pp. 1067-1072 en Goldsworthy, Jeffrey, *The Sovereignty of Parliament. History and Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1999.
 34. Vergelijk: voor de argumenten pro: Dworkin, Ronald, *A Bill of Rights for Britain*, Chatto & Windus, London 1990. Van de oudere literatuur is belangrijk geweest: Scarman, Leslie, *English Law - The New Dimension*,

- Stevens & Sons, London 1974.
35. Griffith, J.A.G., 'The Political Constitution', in: *The Modern Law Review*, Vol. 42, No. 1, 1979, pp. 1-21, p. 16. Bij Griffith speelt argwaan tegenover de rechterlijke macht een grote rol. Vergelijk zijn bekende: Griffith, J.A.G., *The Politics of the Judiciary*, Fourth Edition, Fontana, London, 1991 (1977). Maar conservatieve intellectuelen en politici denken op dit punt niet noodzakelijkerwijs anders, zoals blijkt uit: Hailsham, Lord, *The Dilemma of Democracy*, Diagnosis and Prescription, Collins, London 1978. Zeer voortvarend schrijft ook Waldron, Jeremy, 'Moral Truth and Judicial Review', in: *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 43, 1998, pp. 75-97: 'I am an opponent of the American practice of judicial review of democratic legislation in the name of constitutional rights'. Vergelijk ook van hem: Waldron, Jeremy, 'Freeman's Defense of Judicial Review', in: *Law and Philosophy*, 13 (1994), pp. 27-41.
 36. Vergelijk voor een evenwichtige kritiek op het denken in termen van rechten: Waldron, Jeremy, 'A Right-Based Critique of Constitutional Rights', in: *Oxford Journal of Legal Studies*, 13 (1993), pp. 18-51.
 37. Griffith, 'The Political Constitution', p. 16.
 38. Vergelijk: *Federalist papers*, James Madison, Alexander Hamilton en John Jay, edited by Isaac Kramnick, Penguin Books, Harmondsworth 1987, No. 78., p. 437.
 39. Vergelijk: Dassen, Patrick, *De onttovering van de wereld*. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920, Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam, 1999, p. 175.
 40. Witte, B. de, 'Economische, sociale en culturele rechten: de rol van de Europese Gemeenschap', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, pp. 8-22, p. 10. Martha Jackman formuleert de financiële kritiek als volgt. 'To vindicate a claim for social rights (...) the court may have to order the state to act affirmatively, in some more or less specific way. Such judicial remedies will often require substantial and long-term state intervention and expenditure. Because of the contingent nature of social rights, and the lack of objective standards in this area, many fear that judges deciding social rights claims will substitute their own values for those of democratically elected, and accountable, legislatures.' Vergelijk: Martha Jackman in: Steiner en Alston, *International Human Rights in Context*, p. 302.
 41. Het kostenargument speelde ook een belangrijke rol in de discussie over op te nemen rechten in de Zuid-Afrikaanse constitutie. Vergelijk: Mureinik, E., 'Beyond a Charter of Luxuries: Economic Rights in the Constitution', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 464-474 en Haysom, N., 'Constitutionalism, majoritarian democracy and socio-economic rights', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 451-465.
 42. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
 43. Vergelijk: Maihofer, Werner, hrsg., *Begriff und Wesen des Rechts*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973.
 44. Vergelijk: Kelsen, Hans, *Reine Rechtslehre*, 2e druk, Verlag Franz Deuticke, Wenen, 1960/ 1976, p. 139.
 45. Volgens sommigen is overigens niet nodig dat de aanspraak in eigen land kan worden waargemaakt. De ontwikkelingslanden hebben ook aanspraken jegens de wereldgemeenschap. Vergelijk: Waldron, *Liberal Rights*, p. 23. Volgens die theorie zou de status van een sociaal grondrecht dus pas in gevaar zijn, wanneer zelfs de meest radicaal doorgevoerde herdistributie op mondiale schaal niet tot een realisering van de sociale doelstellingen achter de sociale grondrechten kan komen. De vraag wordt dan: zijn de natuurlijke hulpbronnen rijk genoeg om ons allemaal te voeden? Vergelijk daarover: Dower, Nigel, 'World Poverty', in: Peter Singer, ed., *A Companion to Ethics*, Blackwell, Cambridge (Mass.), Oxford, 1993, pp. 273-283; Eberstadt, Nick, 'Myths of the Food Crisis' in: *The New York Review of Books*, February 19, 1976, ook in: James Rachels, ed., *Moral Problems. A Collection of Philosophical Essays*, Third Edition, Harper Collins Publishers, New York, 1979, pp. 292-312. En: Cliteur, P.B., 'Hardvochtig liberalisme – Over ontwikkelingshulp en immigratiepolitiek vanuit liberaal perspectief', in: A. van Bommel e.a., *Gelijker=Rijker. Over rijkdom, verdeling en sociale ethiek*, Uitgeverij Kok, Kampen 1999, pp. 148-164.

46. Chen, *An Introduction to Contemporary International Law*, p. 207.
47. Vergelijk: Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1998, pp. 7-21. Dat zelfde vraagteken wordt ook geplaatst bij een ander artikel van dezelfde auteur: Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk?', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*. Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1995, pp. 35-51.
48. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 7.
49. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 9.
50. C. Orwin en T. Pangle, 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in: M.F. Plattner, ed., *Human Rights in Our Time*, 1984, pp. 1-22, p. 15. Aangehaald bij: Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 9. Hetzelfde citaat ook in: Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeft aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*, Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, pp. 35-49 p. 42.
51. Vergelijk: Fukuyama, Francis, 'The End of History?', in: *The National Interest*, Summer 1989 en Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, The Free Press/Macmillan, New York, 1992.
52. Earl Warren (1891-1974) was chief justice van 1853-1969. In zijn Memoirs (1977) verklaarde hij getuige te zijn geweest van 'crime and vice of all kinds countenanced by a corrupt government'. Onder zijn bewind ontwikkelde het Hof nieuwe ideeën over burgerrechten. Het Warren-court was 'activistisch'. Vergelijk over Warren: Hall, Kermit L., ed., *The Oxford Companion to The Supreme Court of The United States*, Oxford University Press, New York, Oxford, p. 913. Over de tegenstelling activistisch/niet-activistisch: Rehnquist, William H., 'The Notion of a Living Constitution', in: *Texas Law Review*, 54 (1976), pp. 693-706 en Miller, A.S., *Toward judicial activism: the political role of the Supreme Court*, Greenwood Press 1982 en Scheltema, M., 'Wie stelt de wet: de wetgever of de rechter?', in: Dijk, P. van, red., *De relatie tussen wetgever en rechter in een tijd van rechterlijk activisme*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Noord-Hollandsche, Amsterdam, 1989, pp. 85-94.
53. De progressieve activistische rechter uit het Amerikaanse Supreme Court. Vergelijk over zijn opvattingen: Brennan, W.J., Jr., 'Why Have a Bill of Rights?', in: *Oxford Journal of Legal Studies*, 1989, pp. 425-440.
54. Black, Hugo LaFayette, *A Constitutional Faith*, Alfred Knopf, New York, 1969, p. 11.
55. Black, *A Constitutional Faith*, p. 12.
56. Vergelijk: Bork, Robert H., *Slouching towards Gomorrah*. Modern Liberalism and American Decline, Harper Collins, New York, 1996; Bork, Robert H., *The Tempting of America*, The Political Seduction of the Law, Sinclair-Stevenson, London, 1990.
57. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
58. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
59. Zij hebben overigens een welsprekend bentgenoot in Antonin Scalia. Vergelijk over hem: Brisbin, Richard A., *Justice Antonin Scalia and the Conservative Revival*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1997. Een goed beeld van Scalia's opvattingen over rechterlijke interpretatie geeft: Scalia, Antonin, 'Modernity and the Constitution', in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston, 1995, pp. 313-318 en Scalia, Antonin, *A Matter of Interpretation*. Federal Courts and the Law, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997.
60. De laatste tijd begint men oog te krijgen voor de schaduwzijden. Vergelijk naast het genoemde werk van Waldron ook: Glendon, Mary Ann, *Rights Talk*. The Impoverishment of Political Discourse, The Free

- Press, New York 1991; Etzioni, Amitai, *The Spirit of Community. The Reinvention of American Society*, A Touchstone Book, Simon & Schuster, New York, 1993; Wellman, Carl, *The Proliferation of Rights. Moral Progress or Empty Rhetoric?*, Westview Press, Boulder, Oxford, 1999.
61. Santayana, George, *Reason in Common Sense*, Volume One of 'The Life of Reason', Dover Publications, New York, 1980 (1905), p. 13.
62. Chen, *An Introduction to Contemporary International Law*, p. 207.
- Prof.mr.dr. P.B. Cliteur is Universitair hoofddocent Encyclopedie van de rechtswetenschap in Leiden en Socrates-hoogleraar filosofie in Delft. De schrijver is verder verbonden aan de redactieraad van Liberaal Reveil.*

THORBECKE EN DE ISLAM

JAN DRENTJE

Ook in de wereld na 11 september blijft er een grote behoefte aan heldere gedachtevorming bestaan. Het is niet zonder ironie dat Marc Kranenburg in een column in *NRC Handelsblad* recentelijk om hulp van een nieuwe negentiende eeuw heeft gevraagd om de grens tussen het privé-domein van de godsdienst en de openbare ruimte in verband met de Islam opnieuw af te bakenen.¹ Onder verwijzing naar een aantal uitspraken van Thorbecke over de scheiding van kerk en staat vroeg Kranenburg om een eigentijdse formulering, welke in onderstaande bijdrage wordt geleverd.

‘Men wordt eene zaak slechts door denken meester’, schreef de nog steeds goed citeerbare Thorbecke die zichzelf graag zag als iemand die het zelfstandig nadenken stimuleerde.² Jan Blokker schreef ooit een hilarisch toneelstuk waarin Paarse kamerleden bij een in de hemel biljartende Thorbecke op bezoek gingen om raad te vragen over onder andere de gekozen burgemeester. Ook een historicus kan zijn blik op de hemel vestigen, maar die verwijst hem in de regel gewoon terug naar de bronnen. In dit zoeken naar samenhang en betekenis in het verleden bestond overigens volgens de historicus Ranke een aan Thorbecke sterk verwante negentiende eeuwse relatie tussen geschiedwetenschap en religie. Ook de bronnen geven geen antwoord op de vragen van het heden, maar kunnen volgens deze historici wel de richting aangeven waarin een antwoord kan worden gezocht.

Om te beginnen moet een aantal feiten met betrekking tot Thorbeckes standpunt over de rol van de godsdienst in de moderne staat in hun historische context worden geplaatst.³ Thorbecke noemde het streven van confessioneel en conservatief Nederland in 1853 om de

staat protestant te houden de ‘nagisting eene oude ziektestof’.⁴ Als consequentie van de in de liberale grondwet van 1848 vastgelegde godsdienstvrijheid voerde Thorbecke het herstel van bisschoppelijke hiërarchie zonder blikken of blozen door. Ook al spaarde Rome de protestantse gevoeligheden niet, Thorbecke maakte geen gemeene zaak met hen die Nederland in de eerste plaats als een protestantse natie zagen.

Persoonlijk was Thorbecke in geen enkel opzicht een vriend van Rome. De Rooms Katholieke Kerk zag hij als een achterhaalde religieuze vorm die door zijn centralisme de groei van het religieuze individualisme in de weg stond. Zijn principiële houding in 1853 heeft op de lange duur Nederland veel goeds gebracht. De emancipatie van zowel de gereformeerden als de katholieken kon daardoor plaatsvinden in de liberale bedding van de grondwettelijke scheiding tussen kerk en staat. Ook de institutionele ontwikkeling van de Islam in Nederland vindt in dit kader plaats. Een transpositie van 1853 naar de huidige situatie houdt daarom in de eerste plaats een onvoorwaardelijke erkenning van het bestaan van de Islam in de Nederlandse samenleving in, hoe onwelgevallig deze godsdienst iemand ook kan zijn.

In 1853 bestreed Thorbecke het bestaan van een protestantse overheid. Hij kon hierbij nog wel van het bestaan van in hoofdzaak christelijke cultuur uitgaan. In de huidige tijd kan dat niet meer. In godsdienstig opzicht bestaat er geen eenheidscultuur en is multiculturaliteit een nationaal feit. De mate van onverdraagzaamheid tussen de verschillende godsdiensten in 1853 was daarbij beslist groter dan in het heden het geval is. Thorbecke betreunde die onverdraagzaamheid en onderlinge discriminatie weliswaar, maar zou er niets voor gevoeld hebben dit maatschappelijke verschijnsel bij wet te ver-

bieden, zolang de gelijkheid voor de wet van alle burgers tenminste niet werd aangetast.

Met zijn soms arrogante afwijzing van de confessionele politiek kan Thorbecke echter een zekere bijziendheid worden verweten. Naar zijn overtuiging maakte de opmars van het individualisme, georganiseerd in de liberale constitutionele staat, de kern uit van de historische ontwikkeling sinds de Franse Revolutie en had deze ontwikkeling daarom een zekere noodzakelijkheid. Dat de liberalen hun leidende positie rond 1900 voor een groot deel van de twintigste eeuw aan de confessionelen kwijt raakten, past eigenlijk niet in dit geschiedbeeld. De nagisting heeft langer geduurd dan Thorbecke voor mogelijk hield en heeft in veel opzichten tot Paars I geduurd. Thorbecke onderschatte eigenlijk de kracht van de confessionele politiek. Zelf afkomstig uit een minderheid - Thorbecke was van huis uit Luthers - wist hij maar al te goed wat uitsluiting op grond van godsdienstige overtuigingen kon betekenen en stond hij dientengevolge een volkomen wettelijke gelijkstelling voor.

Van het kerkelijk geloof zelf raakte Thorbecke overigens tijdens zijn vierjarige studiereis (1820-1824) langs Duitse universiteitssteden los. Hij kwam er in het milieu terecht van de romantische idealistische filosofie, waarin de godsdienst werd verinnerlijkt. In zijn Duitse jaren formuleerde hij een variant op het pantheïsme, waarin alle levensverschijnselen in hun creatieve vermogens als onderdeel van het goddelijke werden begrepen. Deze opvatting maakte begin negentiende eeuw vanwege de verdenking van spinozisme een aanstelling van Thorbecke als hoogleraar filosofie in Leiden of Utrecht overigens onmogelijk. Thorbeckes vrijzinnigheid ging over de grenzen van wat destijds 'verdraagzaam Nederland' was heen. In Thorbeckes zienswijze werd God niet tot Nederland, de kerken of Europa beperkt. Het goddelijke was universeel en kreeg verschillende historische gestalten. In een cruciale brief aan de anti-revolutionair Groen van Prinsteren drukte hij dit kernachtig uit: 'Ik meen ook niet, dat God zich alléén in de openbaring heeft geopenbaard. Het komt mij voor, dat de onderscheidene kringen van menselijke kennis en bedrijf allen door de ééne goddelijke waarheid worden ingesloten'.⁵ De godsdienst was in zijn ogen vooral een zedelijke kracht die zich wel maatschappelijk kon organiseren, maar zich wat politieke vraagstukken

betreft niet op een hoger inzicht kon beroepen. Een moderne godsdienst moest op het individualisme gebaseerd zijn. Thorbecke was van mening dat de rigide kerkelijke organisaties met hun afsplitsingen en richtingstrijd zich nog in een onvolgroeid stadium bevonden. Zijn credo 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' ging hierop terug.

Als politicus was Thorbecke in veel opzichten een legalist. Alle maatschappelijke organisaties moesten de gelegenheid hebben om zich naar hun eigen idee te ontwikkelen zolang dit zich verdroeg met de wet. Het gezag van de staat stond in formele zin - niet in morele zin - boven dat van de kerken. Dat was de uitkomst van een langdurige historische ontwikkeling waarin de staat zich van het geloof had weten te differentiëren. De gewetens- en geloofsvrijheid vond volgens Thorbecke zijn grens in de wet. Die grens bestaat nog steeds. Wat dat betreft hoeft Thorbecke niet uit de hemel neer te dalen om ons goede raad in te fluisteren.

Het huidige probleem inzake de godsdienstvrijheid - die bijvoorbeeld uitsluiting van vrouwen van het priesterambt, of van de mogelijkheid lid van een bepaalde partij te worden kan betekenen - is dat deze discriminerende opstelling steeds op gespannen voet met het algemene discriminatieverbod van artikel 1 van de Nederlandse grondwet staat. Dit moderne politiek uiterst correcte artikel is niet van Thorbecke afkomstig en is ook in zijn strekking weinig Thorbeckeaans. In de maatschappelijke praktijk en zeker in de godsdienst wordt namelijk altijd gediscrimineerd en de maatschappelijke praktijk werd door de negentiende eeuwse liberalen bij voorkeur niet bij wet verboden. Bij de Teldersstichting zal men bijvoorbeeld niet snel geneigd zijn een administratief medewerker met hoofddoek aan te stellen. Het bestuur mag zijn impliciete criteria echter niet meer formuleren.

Het maatschappelijke discriminatieverbod 'op welke grond dan ook' lokt een soort nationale schijnheiligheid uit, die er ook debet aan is, dat iedereen die het durft om in het openbaar iets negatiefs over bepaalde groepen buitenlanders te zeggen, bij de verkiezingen meteen op forse zetelwinst komt te staan.

De gelijkheid die in een rechtsstaat voor de wet moet bestaan, kan niet zondermeer op maatschappelijke verbanden worden overgedragen. De op het moment

gevreese onverdraagzaamheid van bepaalde groeperingen is beslist geen nieuw verschijnsel. Waarom zouden we eigenlijk zo bang moeten zijn voor groepen die hun onverdraagzame denkbeelden ventileren? In een dominante liberale cultuur declasseren dergelijke groepen zichzelf en zijn deze in de praktijk bovendien voortdurend aan een soort liberale erosie onderhevig. Door de duidelijkheid die een minder politiek correcte openheid schept, krijgen deze 'oude ziektestoffen' ook de kans het maatschappelijk lichaam langzaam te verlaten in plaats van een clandestien leven te leiden.

Het eerste artikel van de grondwet is echter een voldongen feit en verandering hiervan zal onmiddellijk als een premie op discriminatie worden uitgelegd. Dat is onwenselijk. Er bestaat echter een soort 'discriminatie in eigen kring' die onvermijdelijk is. Zolang het principe van de gelijkheid voor de wet niet wordt aangetast heeft het verbieden hiervan eigenlijk geen zin. De door Kranenbrug gewenste heldere formulering is dit echter niet. Het uitgangspunt van 'discriminatie in eigen kring' is niet meer dan een omgangsregel.

Een andere vraag is of het wijs is om de Islam of bepaalde vormen daarvan als de 'nagisting eene oude ziektestof' te bestempelen. Thorbecke maakte deze opmerking zelf overigens niet in het openbaar, maar noteerde hem in zijn privé-aantekeningen. Dat was wel zo verstandig. Hij was zich er als politicus van bewust, dat een onverstandige politieke opstelling tegenover de weinig liberale kerken contraproductief zou kunnen zijn.

Wat dat betreft is zijn beoordeling van de Belgische Opstand in 1830 illustratief. Thorbecke was goed van de omstandigheden in België op de hoogte, omdat hij er van 1825 tot 1830 als hoogleeraar aan de universiteit van Gent verbleef. De militante katholieken sloten er een monsterverbond met de liberalen, wat de afscheiding mogelijk maakte.

Thorbecke weet het falen van de integratie van de Belgen in het Verenigd Koninkrijk mede aan de onverstandige anti-liberale politiek van de Nederlandse regering, die de liberale Belgen daardoor in de armen van de conservatieve geestelijkheid dreef. Ook vond hij dat de katholieken vooral de ruimte moest worden gelaten om in eigen kring hun zaken - en dus ook hun onderwijs - te regelen. Het vermijden van escalatie was zijn devies. Juist

door de polarisatie van de Belgische verhoudingen kreeg de kerk er naar zijn mening weer een positie die deze in het zich industrialiserende België al aan het verliezen was. Door een kunstmatig opgeroepen gemeenschappelijk vijandsbeeld sloten de katholieke rijen zich en werd een normale, liberale ontwikkeling verstoord.⁶

Hierin kan een Thorbeckeaans aanknopingspunt voor de analyse van de huidige situatie worden gevonden. Er is al jarenlang een postief integratieproces van Islamieten in Nederland gaande ('mijn kinderen gaan naar de universiteit!', aldus een trotse Moslim-vader), waarbij godsdienst en een modern leven geïntegreerd worden. Dit is een kwetsbaar proces, veel vrijheden moeten daarin veroverd worden, terwijl geprobeerd wordt de essentie van de Islam te behouden. Er is dan ook geen enkele reden al die vredelievende moslims die in Nederland hun geloof belijden met argwaan te bekijken.

De repercussies van de politieke, fundamentalistische vormen van de Islam op dit integratieproces zijn echter negatief. In de algemene opinie wordt de Islam gemakkelijk met de radicale varianten daarvan, waarin op veel punten het onderscheid tussen kerk en staat afwezig is, geïdentificeerd. Dat gebeurt zelfs wat al te gemakkelijk. Niet vergeten mag worden dat onze christelijke cultuur een al uit de middeleeuwen stammend negatief beeld van de Islam heeft opgebouwd. Er bestaat historisch gezien daarom geen vanzelfsprekend positief sentiment voor deze godsdienst, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de Aziatische godsdiensten wel het geval is. Juist een geprononceerde Islam doet daarom een groot beroep op het vermogen tot tolerantie.

In veel commentaren wordt eigenlijk van de Islam een versnelde modernisering en daarmee als het ware om een Thorbeckeaanse godsdienstige individualisering gevraagd. Die religieuze aanpassing kan echter pas plaatsvinden in een omgeving, die ook op andere terreinen moderniseert. Veel staten waarin de Islam domineert missen de meest elementaire kenmerken van de politieke en culturele moderniteit. De moderniteit heeft er bovendien vaak het gezicht van sociale ontwrichting en economische uitbuiting, wat de ontwikkeling van de moderne dynamiek, die juist in sociale mobiliteit en economische kansen bestaat, frustreert. In die situatie heeft de mobilisering van de massa vaak een archaïsche inhoud, omdat de

moderniteit er voor de massa geen positieve factor is. Met moderne middelen vindt dan een op pre-industriële normen en waarden gebaseerde groepsvorming plaats, die de Islam een nieuwe massapsychologische kracht geeft.

Het westen overvraagt wat dat betreft de mogelijkheden van de Islam om te moderniseren. Het doet er beter aan de moderne elementen in de Islamitische wereld te stimuleren en in zijn buitenlandse politiek de moderniteit een beter imago te geven. De meeste staten in het Midden-Oosten doen overigens juist hun best de feitelijke invloed van de Islam op de politiek binnen de perken te houden. De moedige opstelling van de Pakistaanse regering in de oorlog tegen de Taliban is hier een voorbeeld van.

Polarisering van de verhoudingen in het Midden-Oosten heeft vanzelfsprekend ook invloed op de minderheden in Nederland die zich nog sterk met de eigen culturele achtergrond verbonden voelen. Dat is een onvermijdelijke consequentie van het bestaan van multiculturaliteit, die tot verschillende loyaliteiten kan leiden. Ook die verschillende loyaliteiten kunnen niet bij wet worden verboden. Een werkelijke pacificatie van de verhoudingen is pas mogelijk als de relatie tussen het Westen en het Midden-Oosten verbetert.

Voor de Nederlandse situatie houdt bovenstaand betoog in, dat alle vormen van Islamofobie met kracht moeten worden tegengegaan. Voorkomen moet worden dat de generatiegewijze integratieprocessen van de Islamitische wereld in Nederland - voorhoedes van modernisering, met belangrijke repercussies voor de thuislanden - gefrustreerd worden, waardoor de rijen gesloten worden, en er een onnodige antithese ontstaat. Dit soort antitheses zijn zoals de ondervinding heeft geleerd een langer leven beschoren dan ook Thorbecke lief was.

Tenslotte: Thorbecke heeft zelden iets over de Islam zelf gezegd. In zijn privé-aantekeningen noteerde hij slechts een kort zinnetje: Het heidendom- en jodendom, het Mohamedanisme mogen uitsluiten: het Christendom sluit niet uit.⁷ Thorbecke drukte hiermee geen feitelijk

historisch, maar een idealistisch beeld van het christendom uit, dat op de universele kracht van een binnen het Christendom gegroeid individualisme en gelijkheidsdenken was gebaseerd.

Voor Thorbeckes christelijke cultuuropvatting was een fundamenteel liberale mensopvatting axiomatisch en vindt daarin zijn grens. Dat is goed beschouwd ook met de huidige geseculariseerde liberale staat het geval. Ook deze staat sluit van nature niet uit, wat deze staat tevens kwetsbaar maakt. Wat zich echter maatschappelijk niet in een democratische vorm kan uitdrukken (dat wil onder andere zeggen: het gelijke recht van de ander erkent), plaatst zichzelf buiten die samenleving en doet nog slechts een beroep op tolerantie die zijn grens in de wet vindt. De vrijheid verdraagt van nature de onvrijheid namelijk niet, maar is voor onvrijen wel zo verdraagzaam als mogelijk is.

NOTEN

- 1 NRC Handelsblad, 23 november 2001
2. G.J. Hooykaas, F.J.P. Santeagoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel VI, Den Haag, 1998, p. 561
3. Uitvoerig over Thorbeckes godsdienstige opvattingen: J.A. Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, pp. 375-395.
4. Algemeen Rijks Archief, collectie Thorbecke, nr. 647, p. 23.
5. G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel I (Den Haag 1975) p. 239
6. J.H. Drentje, 'Thorbecke en België', *Wetenschappelijke Tijdingen* 57 (1998) pp. 162-167.
Zie ook G.J. Hooykaas, *De Briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel VI, p. 515.

Drs. J.H. Drentje is historicus en bereidt momenteel een proefschrift voor over Thorbeckes intellectuele biografie. Voorts is hij werkzaam als docent geschiedenis en filosofie in het voortgezet onderwijs voor volwassenen.

BEVOLKINGSGROEI EN MANIPULATIE

JOHAN FEITSMA

Het is in Nederland een politiek taboe om een pro-actieve bevolkingspolitiek te bedrijven. Een beleid dat erop gericht is de bevolkingsaanwas terug te dringen is echter noodzakelijk, willen wij ons huidige welvaartsniveau in de toekomst kunnen behouden. Vrijheid in deze is volgens de auteur relatief. Daar staan verantwoordelijkheden tegenover die een strikter beleid zouden kunnen rechtvaardigen.

Elke drie maanden ontvangen vrijwel alle legaal in Nederland verblijvende ouderparen een mooi extraatje voor het kindertal dat zij proberen groot te brengen: kinderbijslag à raison van bijna €75 per kind, per maand. Het openbaar onderwijs is vrijwel gratis, de belastingvrije som is dankzij de kinderen vrij redelijk en bijna overal (de sport, de ziekteverzekering, de muzieklessen, het transport) krijgen zij bij een grotere kinderschare korting.

Dat wil niet zeggen dat op kinderen verdiend wordt: het is en blijft een dure verantwoordelijkheid, maar de samenleving lijkt een grotere kinderschare eerder te willen aanmoedigen dan af te remmen: het relatief belonen van grote gezinnen heeft wel degelijk gevolgen.

De vraag moet gesteld worden wat het ideale inwoneraantal voor Nederland zou zijn, wat de ideale bevolkingsopbouw zou zijn, en of, en zo ja hoe, zulke ideale scenario's nagestreefd zouden kunnen worden.

PAUS

In 1994, bij de grote VN-conferentie in Cairo over Bevolking en Ontwikkeling, deed het Vaticaan 'gemene' zaken met de Arabische wereld, om toch vooral te proberen anticonceptiemiddelen tegen te gaan. Opvallend was dat Iran - toen toch vooral nog 'Khomeini-land' - zich afzijdig

hield en wél begreep dat bevolkingsgroei en economische vooruitgang met elkaar te maken hebben.¹ Inmiddels is het Iraanse reproductie-cijfer teruggevallen naar 1,1 (te vergelijken met het Iberisch schiereiland), en staat de Arabische wereld nog steeds op 2.6 – 3.1.

Op geboortecijfers, evenals op interest, slaat het fenomeen '72'. Bij een rente van 6% verdubbelt het ingezette bedrag in 72/6, dus 12 jaar.² Een bevolkingstoename van 3% resulteert dus in een verdubbeling in 72/3, dus 24 jaar. Pakistan had in 1947 47 miljoen inwoners, in 2000 125 miljoen inwoners en is nu hard op weg naar de 150 miljoen (2015 ?).

Bij een bevolkingsgroei van 3% en een beetje inflatie hoort een economische groei van minstens 7% om in ieder geval 'quitte' te spelen. Winst, dat wil zeggen een aantoonbaar verbeterde situatie voor elk individu, is dus in grote mate afhankelijk van een bevolkingstoenamestop. China is een goed voorbeeld. West- en Noord-Afrika zijn slechte voorbeelden, iets waar Frankrijk met haar invloed in die regio's in 1997 achterkwam: toen pas ging Parijs aandacht besteden aan deze essentiële aspecten van samenwerking en ontwikkeling.

CHINA

Ondertussen is China op weg een wereldmacht te worden. Dat is - naast de geleidelijke invoering van de markteconomie - vooral ook te danken aan een zeer stringent bevolkingsbeleid. Velen hebben China om haar 1-kind politiek verguisd: het is immers strijdig met de individuele vrijheid. Klopt, maar een land wordt wel verantwoordelijk gehouden wanneer het er niet in slaagt om gezondheids- en onderwijsdiensten te leveren en tevens een constructief economisch-sociaal klimaat te creëren. Dan moet gekozen worden, en in zulke gevallen is een 1-kind

beleid heel wel te verdedigen.³ Misschien niet altijd met sticks (verplichte abortus, sterilisatie), maar liever met carrots: enig kinderen hebben voorrang en gedijen bij positieve discriminatie.

Van absoluut belang - en dat is de ommekeer in vele culturen - is te onderkennen dat kinderen er vroeger waren om te zorgen voor de ouderen, als was het een oude-dag-verzekering. In de moderne maatschappij komen ouders er al ras achter dat het om een 'one-way-loyalty' gaat: zij moeten voor de kinderen zorgen, een behoorlijke investering, en krijgen er gemeenlijk niets of weinig voor terug. Iedereen die beweert dat dat niet het geval zou zijn in Derde Wereldlanden, of die anderszins beweert dat dat een typische Westerse ontwikkeling is, lijdt aan cultureel relativisme: urbanisatie resulteert gemeenlijk in een ontworteling die dit soort processen versnelt. En dat is - helaas - een universeel gegeven.

De stelling dat urbanisatie het kinderaantal beïnvloedt is dus waar, maar dat hangt niet zozeer samen met de urbanisatie op zich maar veeleer met het besef dat de investering in kinderen zich niet meer of nauwelijks nog laat terugbetalen.

U5M / VROUWENONDERWIJS

In elke samenleving is de bevolkingstoename direct afhankelijk van de positie van de vrouw. En zolang vrouwen niet naar school mogen en/of geen toegang hebben tot bijvoorbeeld de pil (een revolutionaire uitvinding), is geen vooruitgang te boeken. Onderwijs, en met name vrouwenonderwijs, is verreweg de beste investering in elk ontwikkelingsland (met over 50 jaar gerekend een jaarlijkse opbrengst van maar liefst 25%). De 'Under 5 Mortality rate' (U5M, een belangrijke ontwikkelingsindicator) is niet afhankelijk van het Bruto Binnenlands Produkt maar hangt vrijwel alleen samen met de *literacy rate* (met Sri Lanka als het ultieme voorbeeld).

MIGRATIE

Een van de taboe's bij de migratie-discussie is de stelling dat een genereus migratie beleid het de landen van oorsprong mogelijk maakt om een teveel aan kinderschare te exporteren, en om noodzakelijke keuzes in dit bereik uit te stellen. Een overheid hoeft niet te interveniëren in de, bijvoorbeeld door geestelijke leiders aanbevolen, grote

gezinnen: een deel van het overschot migreert toch wel. Met andere woorden: non-emigratie verplicht regeringsleiders de feiten wat sneller onder ogen te zien hetgeen de groei naar de zeven miljard wereldburgers wellicht wat vertraagt.

GEZIN

Hoewel het aan ieder land is om wel of niet migranten binnen te laten, is men zich er nog niet helemaal van bewust dat het grootste aandeel in de migratiestromen gevormd wordt door gezinshereniging en gezinsvorming. Hoewel dit gemeenlijk als een humanitair gegeven wordt gezien, waarover geen politieke besluiten genomen zouden kunnen worden, is hier toch veel meer beleidsruimte dan tot voor kort gedacht werd: gezinshereniging of gezinsvorming kan ook in het land van origine plaats vinden.

Ook kunnen er leeftijdslimieten (zowel minimum als maximum) vastgesteld worden en kunnen er andere voorwaarden worden gesteld (alfabetisme?). Recente rapporten tonen aan dat een marginale positie van een nieuwkomer alleen dan met zekerheid voorkomen kan worden wanneer hij/zij voor het achtste levensjaar migreert.⁴ Gezinshereniging en gezinsvorming zijn wel de achilleshiel van het migratie- en bevolkingsbeleid genoemd. Het is zaak hier zonder taboe's mee om te gaan.

ACHILLESHIEL

De stelling dat gezinshereniging de 'achilleshiel' van elk migratiebeleid zou zijn is een provocatieve. Toch schuilt hier veel waarheid in: er kunnen weliswaar eisen gesteld worden aan de primaire migrant (arts, verpleegster, IT-specialist, aspergesteker), maar over de achtergrond en kwaliteiten van de partner en/of de kinderen valt niets of slechts weinig te zeggen. Het weekblad *The Economist* stelde onlangs dat veel van de onrust in enkele steden in het Verenigd Koninkrijk wel degelijk samenhangen met de 'import' van familieleden uit de landen van origine, omdat zulks de integratie zou verhinderen. Sterker nog, het laten overkomen van een analfabete, geen Nederlands sprekende vrouw, draagt er toe bij dat eventuele kinderen vanaf dag één een achterstand oplopen en gemeenlijk slechts marginaal zullen kunnen functioneren in het land van bestemming.

De zorgen die in Nederland bestaan jegens bijvoorbeeld de Marokkaanse migranten hangt ten dele samen

met daadwerkelijk gezinsvorming en gezinshereniging. De getallen spreken boekdelen: in 1973 waren er in Nederland rond de 65.000 Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders'. Na 1973 (olie-crisis) ontstond een migratie-stop. Bij een toename van 3% per jaar (een ruim genomen getal) zou die groep migranten in 1997 dus 130.000 personen moeten tellen. In feite lag dat getal op ruim een half miljoen, met andere woorden, er is sprake van een verschil van ruim 370.000 personen, ofwel een extraatje van 200%. Dit verschil is voor een deel te verklaren uit illegale migratie en het witwassen van statussen. Maar voor het grootste deel bestaat slechts één verklaring en dat is gezinshereniging en gezinsvorming. De discussie in Nederland over dit gevoelige thema komt dus in feite een generatie te laat.

NEDERLAND / MOBILITEIT

Het is officieel beleid dat Nederland te vol is voor nieuwkomers, althans zo valt het te lezen in de beschikkingen die door ambtenaren worden geslagen.⁵ Hoewel Singapore, Bangladesh en India er ook wel wat van kunnen, staat Nederland met 465 inwoners per km² nog steeds keurig in 's werelds top drie. Files, vertragingen, agressie - het heeft er allemaal mee van doen. Men zou kunnen stellen te willen streven naar bijvoorbeeld een land van 15 miljoen. Minder mag ook. Het is op de lange termijn haalbaar en hoeft niet ten koste te gaan van de economische welvaart.

Gelukkig is de ballon, die stelt dat wij migranten en/of kinderen nodig hebben om ons pensioen te betalen, nu wel doorgeprikt. Migrant en kinderen worden ook oud en willen dan ook van hun wel (of niet wel) verdiend pensioen genieten.

Er moet dus gestreefd worden naar een ander soort mobiliteit:

- minder kinderen
- betere kinderopvang
- beloningen voor minder kinderen: negatieve kinderbijslag, belasting bij tweede en derde kinderen (meer) betalen voor school, duurder verzekeringen bij grotere kinderschare, grotere auto's aanzienlijk duurder belasten, et cetera.
- intensievere betrokkenheid van de vrouw bij het arbeidsproces
- langer werken (67, 70)

- door alle betrokkenen
- maar flexibeler (qua inzet en beloning)
- geen eisen of verlangens meer qua baan bij werkloosheid of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (om zo ook de minder plezierige functies te doen vervullen).⁶

MANIPULEREN

Bevolkingsgroei, migratie, kinderschare: het zijn manipuleerbare grootheden. De term 'manipuleren' komt een politicus als 'vloeken in de kerk' voor, en hij mag andere termen gebruiken, mits ingezien wordt dat Nederland als leefbare samenleving gemaakt moet worden: wildgroei leidt niet tot resultaat.

Bevolkingspolitiek kan dus niet los gezien worden van arbeidsmarkt, vrouwenparticipatie, migratie, gezinshereniging en gezinsvorming, negatieve en positieve beloningen, pensioenopbouw en het besef dat het bij een samenleving gaat om samen leven, om solidariteit en niet om de bedeling. Wederzijdse verantwoordelijkheid is daarbij essentieel, ook (of juist) in een land waar de individuele vrijheden hoog in het vaandel staan. Die wederzijdse verantwoordelijkheid mag - neen móet - vertaald worden in een pro-actieve bevolkingspolitiek.

NOTEN

1. Al onder Khomeini waren anticonceptiemiddelen gemakkelijk te verkrijgen; wellicht verrassend, maar toch ook een teken van het Iraans potentieel; een aantal faculteiten aan de Universiteit van Teheran heeft meer vrouwelijke dan mannelijke studenten; beperking van de bevolkingsgroei was bewust, technocratisch beleid.
2. Vanwege de rente op rente, hoeft de investeerder die 5% krijgt op zijn € 100 niet 20 jaar te wachten totdat zijn/haar geld verdubbelt ($100/5=20$), maar slechts 14.4 jaar ($72/5=14.4$).
3. De individuele vrijheid wordt beperkt door de individuele vrijheid van de ander. En naast individuele vrijheden zijn er ook individuele verantwoordelijkheden. Die zijn nodig om de vrijheden te optimaliseren.
4. *IMR*, Spring 2001.
5. Zo heet dat: ambtenaren nemen niet een besluit, neen: zij slaan beschikkingen (en wel: namens de staatssecretaris).

6. Veel hiervan is terug te vinden in Europese besluiten en aanbevelingen (het zogenaamde. Lissabon proces) over sociale zaken en werkgelegenheid.

Drs. J.P. Feitsma is gepensioneerd internationaal ambtenaar en publiceerde eerder in onder meer Intermediair, het Netherlands Quarterly on Human Rights (NQHR), en recentelijk in de bundel Health, Migration and Return, a handbook for a multidisciplinary approach, Asser/Kluwer 2001.

TUSSEN KOOPMAN EN DOMINEE: HET NEDERLANDS EUROPEES BELEID IN VOORTDURENDE SPAGAAT

FLORUS WIJSENBEK

Nederland is tweeslachtig als het gaat om haar houding ten opzichte van Europa. Enerzijds willen we door met de Europese integratie, maar anderzijds willen we niet dat andere landen zich daarvoor met onze zaken gaan bemoeien. Beter zou het zijn wanneer Nederland een consistente visie op Europa zou ontwikkelen, waarbij volgens de auteur moet worden toegewerkt naar een Europese federatie, waarin meer beleid op Europees niveau wordt besloten.

We zijn op weg naar de volgende stap in de hervorming van het Europees bestuur. Op de top van Laken - onder het Belgisch voorzitterschap - hadden de steken, die de staatshoofden en regeringsleiders in Nice (in december 2000) hebben laten vallen, weer moeten worden opgepakt. Besloten is om in 2004 een volgende Intergouvernementele Conferentie (IGC) te houden waarin de verdragen dusdanig moeten worden herzien dat we er met een uitgebreide Unie van zo'n vijftieng lidstaten (oorspronkelijk zes) weer een tijdje mee vooruit kunnen. Nice had op zich weer de problemen moeten oplossen, die in Amsterdam, in juni 1998, waren blijven liggen. Het ging hier om problemen wat betreft de besluitvorming, de samenstelling van de instellingen en de nationale zetelverdeling daarbinnen, na de volgende uitbreiding.

Velen doen het voorkomen alsof het hier om een aanpassing van het Europese integratieproces gaat die niet was te voorzien. Dat is een misvatting. Ook toen Europa nog slechts zes lidstaten (Duitsland, Frankrijk, Italië, België, Nederland en Luxemburg) telde, waren er behoorlijke haperingen: de 'politiek van de lege stoel', uitmondend in het zogenaamde compromis van Luxemburg. Hierbij ging het in feite over dezelfde problematiek als

waar we - en daar bedoel ik ook de VVD mee - toen al jaren mee worstelden. Is de Europese integratie een ontwikkeling waarbij de nationale staten soevereiniteit overdragen aan een federale overheid, die uiteindelijk - zoals in de Verenigde Staten van Amerika - de overhand zal krijgen, of zitten we in een proces waarin de nationale staten de ultieme bepalende staatkundige eenheid zullen blijven, die slechts die taken aan gemeenschappelijke instellingen overdragen, die zij zelf niet meer kunnen uitvoeren?

De veroorzaker van die 'politiek van de lege stoel' - Frankrijk - nam geen deel aan de ministerraadsvergaderingen en verhinderde daarmee dat er rechtsgeldige besluiten konden worden genomen, hetgeen veel effectiever was dan wèl deelnemen en tegenstemmen. De Franse president van toen, Generaal de Gaulle (zijn kleinzoon Charles de Gaulle is nu lid van het Europees Parlement voor de partij van Le Pen), verdedigde die destructieve houding met het gezegde dat hij zich door een stelletje 'vaderlandsloze ambtenaren' (des fonctionnaires apatrides) de wet niet wenste voor te laten schrijven. Ook zijn ideologische nazaat, Thatcher, heeft in haar beruchte Brugge-rede dergelijke terminologie vrijwel letterlijk herhaald.

De hele discussie over het doel van het integratieproces is behoorlijk in de aandacht gekomen, om niet te zeggen op de spits gedreven, door de interventie van Joschka Fischer, de Groene Minister van Buitenlandse Zaken van de Bondsrepubliek. Hij deed een oproep - zij het op persoonlijke titel - om eens te gaan vaststellen wat nu eigenlijk het (eind-)doel van het integratieproces zou moeten zijn. Vrijwel alle regeringen van de lidstaten zijn daar op ingegaan. Ook de Nederlandse, meest recentelijk in de jaarlijkse notitie 'De Staat van de Unie', een vaste bijlage bij de begroting van Buitenlandse Zaken.

Sommige lidstaten, in het bijzonder het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden - landen die toch al niet bij aanvang en uit idealisme bij de Europese Unie zijn gegaan - wijzen elk vergezicht af en zijn van oordeel dat we nu reeds te ver zijn gegaan in een 'centraliserend' Europees beleid. Anderen, met premier Verhofstadt tijdens het vorige Belgische voorzitterschap als dappere aanvoerder, stellen dat we naar een echte Europese Federatie toe moeten werken, waarin meer beleid op Europees niveau moet worden besloten en dus de instellingen veel meer met politieke macht bekleed zouden moeten zijn. Het is een klassiek politiek dilemma, dat ook al speelde bij de vorming van de Verenigde Staten en altijd voor- en tegenstanders heeft gekend. Nederland, als land, houdt daarbij, zoals het in dit polderland betaamt, de kerk aardig in het midden.

- Wij zijn voor de integrale toepassing en handhaving van de gemeenschappelijke vrije interne markt - ja, kunst als tweederde van de produktie wordt geëxporteerd en daarvan weer driekwart binnen de Europese Unie;
- Wij zijn voor uitbreiding met de democratisch geworden landen van Centraal- en Oost-Europa, mits dat niet teveel kost;
- Wij zijn voor versterking van het Europees Parlement, maar uitsluitend op die gebieden waar bij meerderheid in de Raad wordt gestemd. Zeker als je de leden van de Tweede Kamer diep in hun hart kijkt moeten ze van de concurrenten uit Straatsburg niet veel hebben;
- Die meerderheidsstemmingen in de Raad willen we trouwens zeker niet op het gebied van belasting of sociale zorg;
- Wij zijn voor versterking van de Commissie, mits wij er - in onze zelfgeproclameerde rol van de grootste van de kleintjes - maar een vaste zetel in behouden;
- Als de Commissie door het parlement wordt weggestemd moeten er meteen nieuwe verkiezingen worden gehouden - een vreemdeling in het Europese metier kan nog begrijpen dat geen Parlements lid zijn eigen doodvonnis zal tekenen;
- Wij zijn voor een beter afgestemd vreemdelingenbeleid, versterkte samenwerking op politiebeleid, maatregelen tegen terrorisme, gemeenschappelijke

uitleveringsregels en nog zo wat nastrevenswaardige zaken in de JUBI-pijler (Justitie/Binnenlandse zaken), als ze maar niet aan ons humane drugs- en gevangenisbeleid komen. En of wij gaan uitleveren aan landen die er niet net zo over denken, moeten we nog maar eens zien;

- Uiteraard zijn we tegen een directoraat van de grote lidstaten, dat waren we al onder stadhouder Willem III, maar we zijn wél verbolgen als die grote lidstaten onze plannen niet zo zien zitten of het zelfs wagen zich af te vragen waar we die grote mond eigenlijk aan ontlenen;
- Wij zijn tegen een echte Europese defensie en herhalen te pas en te onpas dat de NAVO de hoeksteen van onze verdediging is, maar we zijn wel behoorlijk teleurgesteld als de grote lidstaten dan maar met elkaar dat alternatief voor blijvende Amerikaanse bemoeienis in Europese conflicten gaan bespreken;
- Wij zijn voor het opstellen van een limitatieve opsomming van de bevoegdheden van de Unie, maar tegelijkertijd voor de communautaire methode waarbij nieuwe onderwerpen bij gebleken behoefte op de agenda van de Unie worden bijgeschreven;
- Wij zijn voor een Europese Senaat samengesteld uit leden van het nationale parlement, terwijl de Tweede Kamer dat zelf expliciet heeft afgewezen;
- Wij zijn voor een permanente EU-zetel in de veiligheidsraad, terwijl wij weten dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk dat nooit zullen accepteren.

Ik zou zo het aantal voorbeelden van de ambivalente houding ten opzichte van Europa nog wel even kunnen voortzetten. Die houding is overigens ook niet nieuw. Wie het recente boek van een aantal Groningse wetenschappers, met interviews van de Nederlandse actoren en ooggetuigen van de oprichting van de Europese Gemeenschappen, er op na leest¹ ziet hoe ook toen een groot wantrouwen onder de Vaderlandse bewindslieden heerste tegen al die enge buitenlanders, die zich wel eens met onze zaken zouden kunnen gaan bemoeien. Minister-President Drees vreesde zelfs een al te grote invloed van de Roomse Kerk in het nieuwe Europa. Rotterdamse havenkringen wilden vooral onze doorvoerpositie - uiteindelijk is Rotterdam nog steeds de grootste haven van Duitsland, tussen de Verenigde Staten, het Verenigd Konink-

rijk en het continent - niet in gevaar brengen en zagen dus ook niet veel in een continentaal machts- en handelsblok. Ook in de VVD van Oud tot Dijkstal zijn er altijd tegenstanders van verdere integratie en voorstanders van nationale suprematie geweest tegenover een aantal onvervalste Federalisten, zoals het erelid, wijlen Hans Nord.

Het zijn welhaast dezelfde, als de tegenstanders van weleer, die nu ook zoveel misbaar maken tegen onze bijdrage aan de begroting van de Europese Unie. Het is waar: de Nederlander betaalt meer per hoofd van de bevolking aan Europa, dan elke andere EU-staatsburger. Dat wordt natuurlijk nooit afgemeten aan verdiensten uit handel en dienstverlening, maar slechts naar de kale begrotingscijfers, die nog altijd voor de hele Europese Unie minder zijn dan onze eigen rijksbegroting en slechts circa 1% van het Bruto Binnenlands Produkt bedragen. Als er dan een voorstel wordt gedaan om tot een Europese belasting over te gaan, waarin ieder een percentage naar draagkracht betaalt - de rijke Portugees evenveel als de rijke Nederlander en de arme Ier en Griek evenveel als een arme Luxemburger - wordt ineens ten onrechte geknaagd aan onze belastingautonomie en stelt elk document terzake, zelfs van de Europese Beweging, dat over belastingzaken de unanimiteitsregel gehandhaafd moet blijven.²

Dit weerhoudt en weerhield ons Nederlanders er natuurlijk niet van onze vinger op te heffen tegen eenieder die ons grote morele gelijk niet geheel deelt. Vooral de van hun geloof gevallen priesters en dominees in GroenLinks hebben daar een handje van. Als vreemde consequentie wordt er zelfs verzet aangetekend tegen een Europese grondwet waarin de rechten en vrijheden van de burger worden opgesomd, want die gaat ons weer niet ver genoeg. Bovendien zou zo'n grondwet allerlei asieladvocaten wel eens van die eindeloze beroepsmogelijkheden - die ze nu bijvoorbeeld onder de Europese Conventie van de rechten van de Mens hebben - kunnen afhouden.

Een ander recent voorbeeld van de ambivalentie ten opzichte van Europa wil ik nog noemen. Er wordt (zij het niet heftig) gediscussieerd over het onderbrengen van de coördinatie van het Europees beleid bij de premier op Algemene Zaken. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat het nu geacht wordt te doen, wil dat niet. Toch zou dat beter zijn, Europa is lang geen buitenlands beleid meer, maar gaat alle ministeries aan en de coördinatie laat ern-

stig te wensen over, ook als het gaat om de invloed en de belangen van Nederland in Europa. De eeuwige stammenstrijd tussen de Haagse ministeries zet zich voort tot in Brussel. Daar geldt weliswaar het primaat aan Buitenlandse Zaken, via de uit de buitenlandse dienst afkomstige Permanente Vertegenwoordiger, maar de EU-wetgeving is zo specialistisch en gedetailleerd dat die het overzicht wel moet verliezen. De strijd wordt dan niet alleen in Raadswerkgroepen, maar ook op het Haagse niveau voortgezet en zelden tot Nederlands voordeel. Wie niet een van tevoren goed ingestudeerd en te aanvaarden standpunt in de Europese Unie naar voren brengt, verliest. Ook de premier als die in Europese Raad fungeert. Zo ook op het niveau van de Europese ambtenaren.

De meeste lidstaten, het Verenigd Koninkrijk voorop, detacheren nationale ambtenaren bij de Europese Instellingen. Na een periode daar worden zij thuis hoog in de ambtelijke dienst ingeschaald, zij kennen nu immers het Europese veld beter. Hier wordt bij terugkomst - als er al een waardevol ambtenaar gedetacheerd wordt - iemand eerder op een strafpost gezet, laat staan bevorderd. Hij of zij heeft immers een Brussels luizenbaantje met dito salaris genoten en moet nu maar eens een toontje lager zingen. Hij of zij dient bovendien te beseffen dat wie met pek omgaat er mee besmeurd wordt en dus allerlei, aan de Nederlandse eigenheid wezensvreemde overwegingen, binnenhaalt.

We zouden niet eindeloos moeten proberen een te grote broek aan te trekken of te roepen dat wij niet mogen ontbreken wanneer belangrijke zaken worden besproken. Eerder moeten wij proberen om een consistente visie op de toekomst van het Europees integratieproces en onze eigen rol daarin te geven. Laat ik een poging wagen om wel een blauwdruk te geven van wat een nastrevenswaardig inzet ten behoeve van het Nederlands belang zou moeten zijn.

- Alle kleinere lidstaten (waaronder ook Nederland, na uitbreiding de zevende in bevolkingsaantal) hebben belang bij een uitgesproken en ongeclausuleerde federale structuur, omdat alleen zo een hogere instantie het algemeen belang tegenover dat van de grotere lidstaten kan laten prevaleren.
- De federale EU-structuur (dat wil zeggen meer macht bij de Europese Commissie en het Europees

Parlement en minder bij Raad van Ministers en de lidstaten) is de enige wijze waarop in een zich steeds globaler ontwikkelende politiek aan een overwicht van de Verenigde Staten, of een gemeenschappelijke inzet van OPEC of ontwikkelingslanden, een adequate respons kan worden gegeven.

- Klassieke overheidstaken, in het bijzonder ter wille van de essentiële bescherming van de veiligheid van de burgers, zoals defensie, justitie, vertegenwoordiging in internationale organisaties en in derde landen, dienen op federaal niveau te worden vervuld.
- De Europese Commissie in zijn geheel kan slechts functioneren bij gebleken vertrouwen van het Europees Parlement. De formateur - toekomstig voorzitter van de Europese Commissie - wordt aangewezen door de Voorzitter van het Europees Parlement. Op deze wijze zijn verdeling over nationaliteiten overbodig, immers het Europees Parlement is q.q. gekozen door de bevolking van alle lidstaten.
- Het Europees Parlement wordt voor de helft op pan-Europese lijsten en voor de helft op nationale lijsten gekozen.
- Er komt een directe Europese belasting, die een vast percentage van de nationale inkomstenbelasting is.
- Overige belastingen worden binnen een bepaalde bandbreedte geharmoniseerd teneinde voor burgers en ondernemingen vrije en gelijke vestigingsvoorwaarden te scheppen
- Ook de sociale voorzieningen en pensioenen worden, zowel naar bijdrage als naar uitkeringen gerelateerd aan de kosten van levensonderhoud, in elk van de lidstaten, geharmoniseerd.
- Er komt een Europees cultuurbeleid waarin elk van de onderscheiden nationale en regionale culturen bepaalde waarborgen en erkenningen wordt gegeven, maar waarin tevens het officiële talenregime wordt vereenvoudigd, zodat niet meer elk document of voorstel in een uitgebreide Unie in meer dan twintig talen zal hoeven te worden vertaald.

Om deze doelen te bereiken zal er nog veel overtuigingskracht nodig zijn. Als reeds eerder gezegd zijn de eerste toetreders, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk, en de laatste, Zweden, op zijn zachtst gezegd van een dergelijk vergezicht geen voorstanders. Aangezien niet

alleen een economische maar ook een bestuurskundige noodzaak ons toch die kant op drijft zou er allereerst, in opvolging van de erkenning in Nice dat nauwere samenwerking op bepaalde gebieden van sommige lidstaten is toegestaan, een praktische en uitvoerbare regeling moeten komen om daar gevolg aan te geven. Het Schengenproces heeft bewezen dat dit tot succes kan leiden. Nu moet vooral op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken nauwere samenwerking tussen de echte federaal ingestelde landen mogelijk zijn.

Een tweede terrein waar Nederland, met instemming van minister Zalm, aan nauwere samenwerking mee zou kunnen doen is verdergaande economische besluitvorming op federaal niveau ter bevestiging en versterking van de stabiliteitsvereisten: beteugeling van de inflatie, prijsstabiliteit en schuldenvermindering. Zeker met het oog op het pensioenprobleem - dat door de vergrijzing binnenkort in Europa gaat ontstaan en een ernstige bedreiging voor de hardheid van de Euro zal vormen - hebben wij daar, als land dat meer dan andere lidstaten gespaard heeft in pensioenfondsen, het allergrootste belang bij.

Het laatste uur van de natiestaat als alles overheersende politieke organisatie vorm heeft geslagen en wordt, net als in andere delen van de wereld, vervangen door zich aaneensluitende werelddelen. Ook voor de Nederlanders zal dat wennen zijn, maar dat wil geenszins zeggen dat daarmee de rol van inwoners van deze rivierendelta is uitgespeeld. Integendeel het schept nieuwe kansen en maakt een einde aan de situatie waar in veel opzichten over ons, zonder ons wordt besloten. Daarmee zal niet alleen de koopman in ons tevreden kunnen zijn. Onder gelijken telt een op morele waarden gebaseerd oordeel vaak meer dan wanneer dat vanuit een klein land tegenover grotere wordt gedebiteerd. Het neemt tevens een interne tegenspraak, die ons geen goed kan doen, weg.

NOTEN

1. A.G. Harryvan, J. van der Harst, S. van Voorst (red), *Voor Nederland en Europa*, Boom, Amsterdam, 2001.
2. Zie hierover bijvoorbeeld het artikel van twee partijgenoten: Dijkstal en Wiebenga in *de Volkskrant* van 2 oktober 2001.

Florus Wijsenbeek is oud-lid van het Europees Parlement.

EU OOSTWAARTS: DE WEG NAAR ANARCHIE?

DUPLIEK OP 'OOSTWAARTSE UITBREIDING

VAN DE EUROPESE UNIE' DOOR JAN ZIELONKA

TJEE RD KAA STRA

Het vertaalde artikel van professor Zielonka¹ deed mij de haren te berge rijzen en het is mij niet geheel duidelijk waarom de redactie dit warrige artikel heeft vertaald en geplaatst. Een tekortkoming is in ieder geval het onvermeld laten van de oorsprong van het artikel en de leeropdracht van de professor. In het beste geval kan de plaatsing van deze vertaling de discussie openen over de risico's die de Europese Unie loopt met de oostwaartse uitbreiding. Het is reeds nu een groot zorgpunt hoe de toekomstige lidstaten met de spelregels zullen omgaan en het artikel van professor Zielonka bevestigt die ongerustheid. Zal men de regels serieus toepassen of na de aansluiting en de incasso gewoon aan de laars lappen?

Als verschillende staten, naties, gemeenschappen of groepen mensen, een gemeenschappelijk doel willen bereiken dan moet men daartoe speciale spelregels formuleren. Al zou het maar zijn ten behoeve van welk doel en hoe men dat doel wil bereiken. Zelfs bij een ruw spel als voetbal gelden strakke regels waaraan de deelnemende spelers en teams zich dienen te houden. De afmetingen van het doel liggen vast, evenals het aantal spelers op het veld en op hun gedragingen wordt sterk gelet. Men mag elkaar niet tegen de schenen trappen en moet gehoorzamen aan de scheidsrechter. Dit is slechts een beperkte opsomming van de regels.

Als we nu terugkeren naar de Europese Unie, dan kunnen wij vaststellen dat ook daar een veelheid van regels van toepassing zijn. Deze regels hebben alles te maken met de doelen die de oprichters van de Europese Unie wilden bereiken. De hoofddoelstelling was: nooit

meer oorlog in Europa, met name tussen Duitsland en Frankrijk. Met andere woorden: vrede en veiligheid handhaven en welvaart bewerkstelligen in de oprichtende landen. Om die hoofddoelstelling te bereiken moet een hoge mate van economische en in mindere mate politieke verwevenheid van de deelnemende landen ontstaan, hetgeen betekent dat vrijheid moet worden nagestreefd in het verkeer van goederen, diensten, financiën en personen. Net als bij voetbal zijn daarvoor regels nodig. Het spel dient correct te worden gespeeld. Dat heeft niets met socialisme te maken.

Het succes van de Europese Unie, vrede en welvaart, is door stugge volharding van betrokkenen tot stand gekomen. Het is echter een voortgaand proces dat nog lang niet ten einde is en wellicht ook niet tot een eind zal komen. Blijkbaar is het succes zo aantrekkelijk dat ook aangrenzende landen tot de Unie willen toetreden. Als daarmee vrede, veiligheid en welvaart worden bevorderd, is dat een welkome ontwikkeling. Als echter de nieuwe potentiële toetreders nu al zeggen zich niet aan de regels te zullen houden, kunnen ze beter niet aan het spel beginnen. Immers, als de regels door bepaalde spelers of teams worden gesaboteerd, wordt ook het spel van de serieuze deelnemers ontwricht. De oorspronkelijke doelstellingen kunnen dan in gevaar komen.

Professor Zielonka ziet in de gedwongen overname van het *acquis communautaire* door de toetredende landen een socialistische complot, dat teveel zou zijn gericht op maakbaarheid, convergentie en *étatisme*. Het lijkt mij een verkeerde voorstelling van zaken. In zijn uiteenzetting

doet professor Zielonka veel moeite om uit te leggen dat er sprake is van een extern dictaat aan de toetreders dat zal blijken niet te gaan werken. De vraag dringt zich op: hoe moeten wij in het Westen de nieuwkomers dan bewegen de spelregels toe te passen? Moeten we de spelregels versoepelen of moeten we de toegang weigeren aan de landen die de regels niet willen accepteren of, nog ernstiger, wel gaan accepteren maar waarschijnlijk niet toepassen? Eén ding is zeker, als we de weg van professor Zielonka kiezen dan zetten we de deur open voor meer

criminaliteit, corruptie, lokale oorlogen en ontbinding, met als gevolg dat onze primaire doelstellingen van vrede, veiligheid en welvaart niet worden waargemaakt. Het artikel van professor Zielonka is geen pleidooi voor liberalisme zoals hij doet voorkomen, maar voor anarchie.

NOTEN

I. In *Liberaal Reveil*, 42^e jaargang, nummer 6, december 2001.

Ir T. Kaastra is oud-Landbouwwaad

AUTEURSREGISTER 2001

- Ankersmit, F.R.
Conservatisme versus liberalisme
47-56
- Ankersmit, Frank
Het fenomeen Kok
187-191
- Baalen, Hans van
De Roma en Sinti in Europa: afzijdigheid, discriminatie of participatie – Oost-Europa biedt niet alleen problemen maar vooral oplossingen.
127-131
- Balemans, Eric
De omgekeerde wereld
85-87
- Blaauw, Jan Dirk
Ontwikkelingen in de Balkan: de voormalige Joegoslavische federatie
211-221
- Bolkestein, Frits
Globalisering: vloek of zegen?
93-100
- Broek, Nicoline van den en Rosenthal, Uri
De Eerste Kamer: onevenwichtige kritiek op een evenwichtig bestel
195-199
- Bult, Jeroen
Leitkultur of Multikulti? De Duitse nationale identiteit ter discussie.
70-78
- Cliteur, Paul
Moeten liberalen hun ideaal van een neutrale overheid herzien?
199-211
- Couwenberg, S.W.
Grondslag liberalisme ter discussie
56-60
- Dijkstal, Hans
Van koninklijke onschendbaarheid en ministeriële verantwoordelijkheid
100-106
- Dijkstra, Sanne
Accreditatie van opleidingen van de Nederlandse universiteiten
235-243
- Dupuis, Heleen
Euthanasie; de kern van de zaak.
45-47
- Eekelen, W.F. van
De noodzaak van een Europees Veiligheidsbeleid
3-8
- Frissen, P.H.A.
De politieke partij in de netwerksamenleving
25-34
- Haar, Edwin van de
Visser reageert vanuit Binnenhofse Kaasstolp. Dupliek op 'Het enige ware liberalisme' door Arno Visser.
23-25
- Haar, Edwin van de
De ware, socialistische aard van de Derde Wegen. Bespreking van R. Cuperus e.a., *Multiple Third Ways, European social democracy facing the twin revolution of globalisation and the knowledge society.*
80-82
- Jorritsma-Lebbink, Annemarie
Einde van het poldermodel?
227-229
- Korthals Altes, Theo
Verlossing en verbinding: Nederland, de Cariben en Europa
168-174

- Klerk, Len FW de
Onderwijs in stelling
1-3
- Kreuger, Marco
Moslimfundamentalisme: een reële bedreiging voor
het liberalisme?
185-187
- Labohm, Hans
Mancur Olson over belangengroepen
78-80
- Labohm, Hans
Kyoto getorpedeerd: wat bezielt die Amerikanen
toch?
139-143
- Labohm, Hans
Adair Turner's philippica tegen ultra-liberalen. Boek-
bespreking van Adair Turner, *Just Capital: the liberal
economy*.
221-226
- Labohm, Hans
Liberaliseringsvermoeidheid
227-229
- Leeuwen, Luigi van
De minister van financiën: beul of vriend?
152-156
- Man, Ard-Pieter de
Hoe liberaal wordt de kenniseconomie?
66-70
- Monkhorst, Theo
Internationale coalitie van journalisten moet macht
van de media herstellen
243-249
- Nat, Theo van der
Maatschappelijk ondernemen: geen wetgeving,
maar niet vrijblijvend
131-136
- Quak-Stoilova, Julia
Nieuwe bezems vergen schoon
174-180
- Rosenthal, Uri
Zijn tijd vooruit. Bespreking van Willem Drees jr.,
Gespiegeld in de tijd – de nagelaten biografie. Bezorgd
door Marijke Drees, Willem B. Drees en E. Schoorl.
37-39
- Rosenthal, Uri en Veth, Jeroen de
Liberaal evolutie en neo-conservatieve revolutie
114-119
- Rosenthal, Uri
De anti-globaliseringsbeweging
137-139
- Rosenthal, Uri en Dupuis, Heleen
Reactie op de bijdrage van Henk Vonhoff
193-195
- Schie, Patrick van
Conservatieve onvolmaaktheid. Boekbespreking van
Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte*.
180-184
- Schippers, Edith
Biotechnologie is onderdeel van de vooruitgang
156-168
- Teunissen, P.J.
De Europese Unie: Vooruit, maar met halve kracht.
Het resultaat van Nice.
8-16
- Teunissen, Paul
Eenwording en divergentie in de wereldsamenleving
143-152
- Verburgh, A.J.
Wie wijst de grondslag van de publieke moraliteit?
60-66
- Verheijen, Mark
Verdediger van de maatschappij: mr. Harm van Riel
(1907-1980)
255-262
- Verhofstadt, Guy
De toekomst van de vrijheid
87-93
- Visser, Arno
Het enige ware liberalisme. Repliek op 'De zwakke
punten van de VVD' door Edwin van de Haar.
16-23

Visser, Arno

De conventie is dood, leve de conventie
119-127

Visser, Max

De beleidsparadox: Hoe regels hun eigen naleving
verhinderen.
34-37

Vonhoff, Henk

Misslag op het Binnenhof
191-193

Wolf, Aschwin de

Economie als logische wetenschap. Bespreking van
David Gordon, *An introduction to Economic Reasoning*.
39-42

Zielonka, Jan

De oostwaartse uitbreiding van de Europese Unie:
socialistisch ontwerp, liberale uitkomst.
249-255

2

Themanummer Verkiezingen

Interviews met Liberalen

Evaluatie van paars

INHOUDSOPGAVE

Nog nooit is Nederland zo welvarend geweest

Interview met Hans Dijkstal

3

Ik geloof niet in een federaal Europa

Interview met Frits Bolkestein

13

Mensen meer in staat stellen om zelf keuzes te maken

Interview met Annemarie Jorritsma

19

Ga wat doen om die regels te veranderen

Interview met Hans Wiegel

25

Jonge mensen willen kansen

Interview met Hubert Coonen

31

De burgers willen het en daar ben ik voor

Interview met Ivo Opstelten

37

De mobiliteitsdiscussie is volledig vastgelopen

Interview met Guido van Woerkom

43

De periferie is ons eerste belang

Interview met Wim van Eekelen

49

VOORWOORD

URI ROSENTHAL

De kernredactie van *Liberaal Reveil* besloot in het najaar van 2001 om het aprilnummer te wijden aan de verkiezingen. Paars was toen nog tamelijk populair en het leek een aardig idee om de resultaten van acht jaar paars eens kritisch onder de loep te nemen. Terwijl hard aan dit het themanummer werd gewerkt, pakten de donkere wolken zich echter steeds meer samen boven de paarse partijen. In een tijdsbestek van enkele maanden werd paars, als we de opiniepeilingen mogen geloven, door een groot deel van het electoraat gewogen en te licht bevonden. Enerzijds is de welvaart de afgelopen periode enorm gestegen, maar anderzijds groeit toch het ongenoegen over zaken die zijn blijven liggen.

Ook het vaste electoraat van de VVD blijkt op drift te zijn geraakt. Binnen de partij wordt volop discussie gevoerd over hoe de VVD zich in de campagne moet profileren. Daarom is het relevanter dan ooit dat liberalen hun optreden in de afgelopen periode evalueren op merites en missers, om daaruit lering te kunnen trekken voor de toekomst. Ook is het van groot belang dat liberalen verder kijken dan het verleden van paars en een heldere visie presenteren voor de toekomst. Als de VVD campagne wil voeren op de inhoud, dan moet die inhoud ook duidelijk voor het voetlicht kunnen worden gebracht. Dit themanummer van *Liberaal Reveil* vormt hiervoor een platform bij uitstek.

De kernredactie van *Liberaal Reveil* heeft hiervoor een aantal vooraanstaande liberalen geïnterviewd, onder meer de lijsttrekker en de vice-premier. Allen kregen algemene vragen voorgeschied. Daarnaast werd doorgevraagd op het eigen beleidsgebied. De vraaggesprekken zijn door de redactie bewerkt tot de vorm van een betoog.

In een verkiezingsperiode waarin de peilingen per week (en per onderzoeksbureau) sterk kunnen verschillen, verandert de politieke realiteit voortdurend. Het is in zo'n periode onmogelijk om de verkiezingsuitslag op 15 mei met enige zekerheid te voorspellen, maar moeilijker is het nog om interviews in een tweemaandelijks tijdschrift volledig *up to date* te houden. Het merendeel van de interviews in dit nummer zijn gehouden voor de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart. Andere zijn kort daarna gehouden.

Het is mogelijk dat geïnterviewden, gezien de veranderende situatie, nu een wat andere analyse zouden geven dan op het moment dat zij werden geïnterviewd door *Liberaal Reveil*. Daarom zal de datum waarop de interviews gehouden zijn steeds duidelijk worden vermeld.

Uri Rosenthal (voorzitter van de kernredactie van *Liberaal Reveil*)

NOG NOOIT IS NEDERLAND ZO WELVAREND GEWEEST

INTERVIEW MET HANS DIJKSTAL

Het was 12 februari toen wij ons naar het Tweede Kamergebouw begaven om met Hans Dijkstal te spreken over 8 jaar paars. De campagne van de VVD moest nog beginnen, maar de peilingen waren niet erg rooskleurig. De Lijst-Pim Fortuyn was aan het knagen aan het rechterbeen van de partij. Het verkiezingsprogramma van de VVD was kort daarvoor in Papendal al enigszins aangescherpt. Hoe kijkt de fractievoorzitter en lijsttrekker van de VVD zelf aan tegen de situatie?

DE BALANS VAN PAARS

'Of Paars heeft voldaan aan mijn verwachtingen? Die vraag komt heel vaak op me af, maar er zit een verkeerde suggestie in. Ik heb niets met Paars. Ik ben ooit in de jaren zestig lid geworden van de VVD en ik ben sindsdien eigenlijk alleen maar met de VVD bezig geweest. De vraag die daarbij telkens bij en na verkiezingen aan de orde is geweest, is: hoe komen de ideeën van de VVD het beste

Ik heb niets met paars.

tot hun recht? Nadat wij als VVD de diepe teleurstelling hebben gehad van het kabinet Lubbers II, waar wij slecht uitkwamen, en de teleurstelling hebben gehad van Lubbers III, waar we niet eens meer bij zaten en wat bovendien een slechte periode is geweest, leek het voor de hand te liggen om eens iets anders te proberen. En die andere coalitie is ons goed bevallen. Die coalitie heeft Nederland heel ver gebracht. Misschien niet zo ver als ik gehoopt had, want op een aantal dossiers zijn we nog niet waar we moeten zijn, maar alle doelstellingen die wij in

de jaren tachtig en begin jaren negentig hebben gesteld ten aanzien van wat er in dit land moet gebeuren, zijn - meer dan we ooit gehoopt hadden - uitgekomen.

Waar wij in de jaren tachtig over spraken was de totaal uit de hand gelopen overheidsfinanciën. Destijds hadden we een tekort dat opliep tot 10%. Daarnaast was er heel weinig discipline in het uitgeven van geld. Om de drie maanden moesten er weer nieuwe bezuinigingsrondes komen en om de drie maanden was dus iedereen - overheid en belangengroepen - bezig om zich daaraan te onttrekken. Het is een hele lange weg geweest om daar uit te komen.

Een tweede probleem was de uitermate slechte concurrentiepositie van het bedrijfsleven, onder andere samenhangend met de hoge arbeidskosten.

En in de derde plaats - dat was werkelijk het meest schrijnende - de enorme werkloosheid, en dan met name de jeugdwerkloosheid. Er wordt nu wel eens neerbuigend gedaan over onze verkiezingscampagne van 1994, die slechts drie woorden kende: 'werk, werk, werk', maar achter dat begrip werk zit natuurlijk een hele wereld verscholen.

Gelet op deze grote vraagstukken uit de jaren tachtig en begin jaren negentig, kunnen we meer dan tevreden zijn dat het zo goed is gegaan. Nog nooit is Nederland zo welvarend geweest! In dat opzicht heeft deze coalitie zeer succesvol kunnen werken. En dat dankzij de VVD!

Je probeert als samenleving steeds op een hoger niveau te komen. We hebben meer mensen die zijn opgeleid en die ook steeds beter zijn opgeleid, meer materiële welvaart... Dat is een *ongoing proces* en ik zou graag willen dat het ook een *ongoing proces* blijft. De centrale

vraag in de campagne is voor mij: "Wilt u de welvaart behouden?" Je kan natuurlijk al het geld weer uitgeven aan allerlei andere dingen, maar als we daarmee terugzakken naar een lager welvaartsniveau moet je de vraag stellen wie daarvoor de rekening betaalt. Dat zijn nooit de rijken hoor, die vinden hun weg altijd wel. Dat zijn altijd de sociale stakkers. Er is dus ook een belangrijke sociale reden waarom je het niveau dat je hebt bereikt moet proberen vast te houden.

Natuurlijk kijk je ook naar wat er niet gebeurd is. Soms had dat best anders gekund. Maar sommige problemen zijn ook de prijs van de welvaart. Wat ons werk op dit moment bijvoorbeeld zeer bemoeilijkt is de krapte op de arbeidsmarkt, zowel in de marktsector als bij de overheid. Hier heeft het doorslaan van de economie zijn weerslag op de arbeidsmarkt. Daar kun je op zichzelf wel ontevreden over zijn, en we moeten het ook oplossen, maar het is natuurlijk wel de prijs van het succes. Hetzelfde geldt een beetje voor de mobiliteit. Hoewel de VVD wel vindt dat er te weinig oog is bij andere partijen voor investeringen in met name de wegeninfrastructuur, is de toegenomen mobiliteit natuurlijk ook een gevolg van de economische groei. Dat betekent niet dat we er niets aan moeten doen, maar het is wel een soort luxeprobleem dat erbij is gekomen.

Tegenover die twee luxeproblemen staan enkele hardnekkige andere problemen, waarvan ik het onbegrijpelijk vind dat er maar geen meerderheid in de Nederlandse politiek wil ontstaan om ze op te lossen. Namelijk: de WAO, de uitvoering (en dus niet zozeer het beleid) van de vreemdelingenwet en de grote moeite die we hebben om de zorg te moderniseren. Dat laatste is dringend nodig om een einde aan de wachtlijsten te maken. Op deze drie terreinen is de coalitie niet geslaagd. Maar - voordat we het helemaal aan de coalitie wijten - ook omdat in de Kamer andere partijen daar een voet dwars hebben gezet. Op deze dossiers was er voor de VVD een vijandige meerderheid in de Tweede Kamer. Als je dan naar Fortuyn en Leefbaar Nederland kijkt die over die drie onderwerpen roepen: "dat deugt niet", dan is dat interessant, maar wie adresseren zij eigenlijk? Ze kunnen de VVD eigenlijk niet adresseren, want aan ons heeft het niet gelegen.'

ACHTERKAMERTJESPOLITIEK

'Toen Paars I aantrad had menigeen grote verwachtingen. Men hoopte dat er eindelijk een meer open bestuurscultuur zou ontstaan, waarbij besluiten niet meer in achterkamertjes worden genomen. Maar ik zelf heb nooit zulke hoge verwachtingen gehad. Uw vraag of er sprake is van een gemiste kans om de politiek open te breken, kunt u beter aan D66 stellen. Het enige wat ik wel geprobeerd heb, is telkens te accentueren dat het gaat om het primaat van de politiek. Wij politici mogen ons niet verstoppen achter allerlei adviesorganen en dergelijke. Dat is ook gelukt. Al het andere is allemaal flauwekul. De staatkundige ideeën van D66 (en ook van Leefbaar Nederland overigens), die helemaal niets te maken hebben met de wereld van vandaag, leveren geen bijdrage aan een goed bestuur. Er is overigens helemaal geen sprake van achterkamertjescultuur. Er is hier sprake van een belangrijke misvatting. Zeker in de laatste periode, waarin het elke week via een lange reeks van stemmingen allemaal in de voorkamer gebeurde. In het Torentje wordt overigens ook nooit inhoudelijk ergens over gesproken. Wat daar gebeurt is vooral procedureel.

Wel zit er iets in de kritiek dat het politieke wereldje erg op zichzelf gericht is, maar dat staat los van het Torentje. De enige troost die ik op dit punt kan bieden is dat dit iets van alle tijden is. In feite gaat dat al terug naar de tijd van de Zeven Provinciën. De buitenwereld denkt dat wij in Den Haag geen idee hebben wat er in de samenleving speelt. En hoe verder je van Den Haag komt, hoe meer dat idee bestaat. Het beeld is echter niet waar als het gaat om geïnformeerd zijn. Ik hou nog steeds staande dat er geen burger in Nederland zó geïnformeerd is als het gemiddelde kamerlid. Omdat wij meer informatie krijgen dan wie dan ook, op plekken komen waar niemand komt, mensen ontmoeten die niemand anders ontmoet... Wij weten zelfs meer dan journalisten. De vraag of wij met al die kennis ook het juiste besluit nemen, is een heel andere vraag. Daar zie ik wel een enorm probleem. Als de VVD in haar programma zegt "we moeten de WAO zo aanpakken" en vervolgens komen we in de regering en we moeten compromissen sluiten, dan roept de buitenwacht "jullie zeiden toch dat jullie het zó zouden doen?" De mensen zien niet dat je in een meerpartijstelsel, met coalities, nu eenmaal compromissen moet sluiten.

Daar zit wel een gigantisch communicatieprobleem.

Daarbij komt dat we onder zeer grote druk van de televisie (nog meer dan de andere media) erg geneigd zijn om met elkaar bezig te zijn. Er wordt ergens een fout geconstateerd, onmiddellijk komt de minister in beeld, onmiddellijk stellen journalisten de vraag aan de Kamer of de minister niet moet aftreden. Het gaat dus direct niet meer over de zaak, maar over de minister die al dan niet moet aftreden. Dan denk ik dat veel mensen in de buitenwacht zeggen: "is er niet iets serieuzer om over te praten dan dat?"

DE KRACHT VAN HET BEELD

'Eigenlijk is de grootste bedreiging voor onze democratie en ook voor de samenleving ons onvermogen - niet alleen van de politiek, maar ook van de kijker en de maker - om met het beeld om te gaan. Men onderschat nog totaal wat de kracht van het beeld is. We moeten dus veel meer nadenken over wat het beeld te weeg brengt en hoe we het binnen de grenzen houden die we ook bij het gesproken woord hanteren. We moeten geen effecten krijgen die we niet willen krijgen. En dan heb ik het niet over sex en geweld op de televisie, hoewel dat op zichzelf ook bedenkelijk is, maar ik heb het over de zeer onaanvaardbare aantasting van de *privacy* van mensen. Ik heb het bijvoorbeeld over leed dat wordt geëxploiteerd als *entertainment*. Er zit een hele wereld achter de beeldcultuur en dat slaat ook terug op de politiek. Ons democratisch bestel is echter niet toegesneden op wat er nu met de televisie gebeurt. Hoe we dat oplossen is nog niet zo een-twee-drie te zeggen. We moeten er in ieder geval over nadenken en praten.

Ik zal een voorbeeld geven van de kracht van het beeld. Een maand of acht geleden kwam er een rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau uit dat nog eens liet zien dat de Nederlander de afgelopen jaren gelukkiger en nog meer tevreden is geworden. Zes maanden geleden kwam het kabinet met een begroting en dan wordt ook altijd gemeten wat het vertrouwen in het kabinet is. Nog steeds scoorde het kabinet ongekend hoog. Vijf maanden geleden kwamen studies uit van de OESO en *The Economist*, waarin Nederland werd genoemd als een van de meest interessante landen om in te wonen en te investeren. Vier maanden geleden stond de VVD in de enquêtes

nog steeds op 38+. Drie maanden geleden ging Leefbaar Nederland met Fortuyn een televisiecampagne voeren. En vanaf dat moment, binnen drie maanden tijd, is het hele land in rep en roer en deugt er ineens niets meer in dit land. Dat is in negatieve zin de kracht van de beeldcultuur en de *hype* die er omheen hangt.

Natuurlijk, het is waar dat dit alleen kan gebeuren als er ook inderdaad gevoelens van onbehagen zijn. Aan de ene kant erkent men dat het verdomd goed gaat, maar aan de andere kant maken burgers ook mee dat als oma eigenlijk naar het verpleeghuis moet, zij drie maanden moet wachten. Of ze zien dat er weer is ingebroken in de straat. Dat zijn allemaal incidenten die samenhangen met onze moderne samenleving, waar mensen zich terecht kwaad over maken. Mensen vergeten vervolgens wat goed gaat en ze concentreren zich op wat niet goed gaat, dat is menselijk. Alleen wordt nooit de cruciale vraag gesteld: "vindt u dus dat het in een ander land beter gaat?" Nee, als ze terugkomen van vakantie zijn ze dolgelukkig dat ze weer in dit land met wachtlijsten en tasjerovers zijn.

Het onbehagen op onderdelen wordt veralgemeend en vervolgens geactiveerd door het beeld. Het is nu de kunst om daar een antwoord op te geven. Ik koppel het toch vooral aan beeld en hype, omdat het nog nooit in de geschiedenis van Nederland is voorgekomen dat de regeringspartijen verliezen, terwijl de oppositie niets wint. Van al het verlies van de regeringspartijen gaat er niet één zetel naar de oppositie. Het gaat allemaal naar de kaper die met zijn schip opeens de baai is ingevaren. Dat is een wonderlijk verschijnsel.

Het makkelijkste in de politiek is zeggen wat er mis is. Alleen het vervelende aan de politiek is dat je niet kunt volstaan met te zeggen wat er mis is, maar ook moet aangeven hoe je het gaat oplossen en dat vervolgens ook doet. Dat zijn de twee ontbrekende schakels in Fortuyn en Leefbaar Nederland. Maar je kunt inderdaad een heel eind komen door die twee schakels te vergeten. Er wordt aan Nagel gevraagd wat er in het verkiezingsprogramma staat en Nagel zegt: "we hebben geen verkiezingsprogramma, alleen een leidraad. Wij kunnen per situatie bekijken wat we willen." "Maar hoe vertaalt u dat dan?" Nagel zegt: "dat zien we later wel, het gaat er nu om dat we zeggen dat het mis is". Ik zal de bevolking van Neder-

land voorhouden dat ze hem mogen hebben. Dan wordt Fortuyn minister-president en dan mag ook Leefbaar Nederland in de regering gaan zitten. Dan zien we wel wat er gebeurt. Als dat is wat de mensen echt willen, dan respecteer ik die keuze. Maar dan niet over vier jaar komen zeuren over de werkloosheid, het begrotings-tekort, et cetera!

Ik ben niet bang voor Fortuyn als hij eenmaal in het parlement zit. Rosenmöller en Marijnissen hebben ook geprobeerd zichzelf een forum te verschaffen en je kunt niet zeggen dat ze slecht gebekt zijn. Maar in de enquêtes winnen ze er nog geen zetel door, want zodra je gedwongen wordt om te argumenteren dan wordt het toch een slagje anders. Dan is het niet meer zo gemakkelijk.'

FORTUYN ALS KIND VAN DE WELVAART

'Ik vraag me trouwens af of ook de plotselinge opkomst van Fortuyn niet iets te maken heeft met de welvaart. De opkomst is bijvoorbeeld heel groot in Namibië. Als daar verkiezingen worden gehouden zijn er kilometers lange rijen tot diep in de woestijn met mensen die hun stem uit willen brengen. Bij ons komen ze niet meer stemmen. Zou dat ook niet kunnen zijn omdat het ze betrekkelijk goed gaat? Door de welvaart die burgers hebben, permitteren ze zich om niet te gaan stemmen. Ze permitteren zich dan misschien ook om te zeggen: "Ik ga die Fortuyn gewoon een keer nemen".

Sommige problemen zijn ook de prijs van de welvaart

Ik denk bijvoorbeeld ook dat het lage percentage burgers dat lid is van een politieke partij in Nederland, te maken heeft met het ontbreken van grote, ernstige problemen. Niettemin is het zorgelijk. In ons kiesstelsel zijn politieke partijen toch het hart van het bestel. Wat nu echter gebeurt is dat alle burgers in feite verplicht lid zijn van alle politieke partijen. Zij betalen namelijk belasting en die belasting wordt door ons herverdeeld aan de hand van een verdeelsleutel. Wat ik mij ten aanzien van dat punt al vaker heb afgevraagd, is of het niet volwassener zou zijn als we uiteindelijk uitkomen op een systeem waarbij politieke partijen hun geld rechtstreeks van de burgers krijgen. Er is op dit moment alleen erg veel con-

currentie. Vroeger waren er niet zoveel organisaties waar je je geld aan kon geven. De burger geeft niet zo snel aan een politieke partij. Dat betekent niet dat de mensen niet mee willen doen aan de samenleving, integendeel de Nederlandse burger geeft volop geld. Het trieste is alleen dat dat grotendeels aan onze neus voorbij gaat. Dat is iets wat we ons zouden kunnen aantrekken. Ik zou wel willen dat de VVD zich zou ontwikkelen tot een moderne, Rode Kruis-achtige organisatie.'

DE KAMER NEEMT ZIJN VERANTWOORDELIJKHEID NIET

'Paars wordt vaak geassocieerd met het poldermodel. Het poldermodel is echter niets nieuws. Het dateert volgens mij uit de 14e eeuw. Vaak wordt het poldermodel gezien als een voortzetting van de corporatistische bestuursmethode, die vooral bij christen-democraten populair is, waardoor het in feite merkwaardig is dat een kabinet zonder het CDA ermee geassocieerd wordt. Het begrip poldermodel is echter verwarrend. Als met "poldermodel" bedoeld wordt dat de overheid terrein prijsgeeft en het aan de krachten in de samenleving overlaat om besluiten te nemen, dan is dat een ander soort poldermodel (een waar ik geen voorstander van ben) dan een poldermodel waarin de overheid, voordat ze tot besluiten komt, in overleg treedt met relevante groepen om daarna zelfstandig het besluit te nemen. Dat is een groot verschil. Dat laatste noem ik een vorm van modern management. In het jargon van het management noemt men dat ook wel "participatief leiderschap". De leider wil zich laten beïnvloeden door de verschillende meningen, maar besluit uiteindelijk zelf.

Het probleem in het poldermodel zit hem in het feit dat als de politiek knopen moet doorhakken, dat niet kan omdat de meningsverschillen of verschillen van ideologie te groot zijn. En dat probleem zit niet in het kabinet, maar in de Kamer. Want als het kabinet zou weten dat de Kamer wel knopen kan doorhakken, dan gaat het kabinet ook om. De bal ligt dus niet in het kabinet, maar in de Kamer; daar neemt men zijn verantwoordelijkheid niet. Kamerleden blijven te veel zitten in de gedetailleerde uitvoeringskwesities.

Je kunt echter niet zeggen dat de VVD stil is geweest over de WAO en over asielzoekers. Die arme Wilders en

Kamp waren drie jaar lang niet uit het nieuws te branden. Wij hebben ons werk wel gedaan, maar waar zijn die anderen eigenlijk gebleven? Het CDA is uiteindelijk wel mee gaan doen, maar de andere partijen nog lang niet. En ook het CDA was een beetje laat.

Balkenende is een keurige man en hij weet waar het over gaat, maar ik heb nog geen sterke CDA in de oppositie gezien. Ik zie miljoenennota's en begrotingen die allemaal ongeschonden door de Kamer komen. Dat is in de Nederlandse politiek nog nooit voorgekomen. In deze acht jaar heeft nog nooit een regering het zo gemakkelijk gehad op het hoogtepunt van het parlementaire jaar. Dat ligt niet aan een gedetailleerd regeerakkoord. Over de meeste onderwerpen is in het regeerakkoord niets vastgelegd.

MONDIGE BURGERS WILLEN MINDER OVERHEID

'Een andere, veelgehoorde kritiek is dat de verschillen tussen de politieke partijen zo klein zijn. Inderdaad, er is misschien niet zo erg veel verschil meer tussen de grote partijen, maar de nieuwe partijen leveren dat verschil ook niet. Want zij komen niet met een nieuwe ideologie. Ik geloof wel dat het een handicap van een meerpartijensysteem is dat de verschillen tussen de partijen niet zo groot zijn. Natuurlijk nog wel tussen de twee uitersten, maar naarmate je dichterbij het midden komt, zitten de partijen ook dichterbij elkaar. Maar is dat goed of is dat slecht? Ik denk zelf dat het wel goed is dat in Nederland de verschillen niet worden uitvergroot tot enorme ideologische discussies, omdat dat betere besluitvorming oplevert. Dit heeft wel het "nadeel" dat het moeilijker is om op de emoties van mensen in te spelen. Het verwijt dat de politiek één pot nat is, werp ik dus liever terug naar de kiezer. Het hoeft niet één pot nat te zijn, maar dan moeten de kiezers niet op al die kleine partijen stemmen. Het meerpartijensysteem is immers de uitdrukking van de wens van de burgers in dit land om partijen op te richten en daarop te stemmen. Als dat tien partijen oplevert, ga dan niet aan ons het verwijt maken dat de verschillen tussen die partijen niet zo groot zijn, want dat hebben de kiezers zelf gewild. Ik heb in Papendal in ieder geval duidelijk gemaakt waar wij staan. Ik heb een - voor de maatstaven van vandaag - zeer principiële betoog

gehouden over de inhoud van het begrip "ruimte". En als de mensen de moeite nemen om naar de inhoud te kijken, dan zullen zij zien waar de verschillen zitten.

Wat nu nog het verschil is tussen de VVD en de PvdA? Het voornaamste verschil vanuit de principiële kant bezien, is dat wij nadrukkelijk kiezen voor meer ruimte voor burgers zelf en dat vertalen wij bijvoorbeeld in meer zeggenschap voor de scholen, in een gezondheidsstelsel waarin patiënten meer zelf mogen beslissen en in belastingverlaging zodat mensen meer zelf kunnen afwegen waar ze hun geld aan uitgeven. Dat doet de PvdA niet. Die zegt: "de overheid moet er wat aan doen". En VVD en PvdA verschillen ook van mening over enkele andere onderwerpen. De WAO bijvoorbeeld, en privatisering niet te vergeten. Ik zie bij dat laatste ook wel welke risico's er zijn als we dat niet goed doen, maar de VVD is nog altijd voor privatiseren en liberaliseren.

We moeten duidelijk maken dat een hoogopgeleide samenleving met mondige, meer geïndividualiseerde burgers minder overheid nodig heeft om maatschappelijke problemen op te lossen. Dat is de cruciale boodschap van liberalen en dat vertaalt zich naar allerlei sectoren: zorg, onderwijs, bedrijfsleven, belastingen, misschien ook infrastructuur voor een deel. De overheid kan bijvoorbeeld nooit de jeugdcriminaliteit bestrijden als de ouders het laten afweten en ook niet worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid. Het antwoord op de jeugdcriminaliteit ligt niet bij de politie, maar bij de ouders. Het beleid moet je dus zo richten dat de eerste reactie van de overheid niet is dat we er een agent op af sturen, maar dat een ambtenaar naar de ouders gaat. Kijk naar Rotterdam, waar men ook te laat wakker is geworden. Niemand durft de vraag hardop te stellen waarom het schoolhoofd, de welzijnswerker en de politieagent niet veel eerder naar de ouders zijn gegaan en de ontspoorde jongetjes van tien jaar bij hun kraag hebben gepakt. Nu zijn die jongetjes vijftien of achttien jaar en zijn ze niet meer te houden.

Hetzelfde geldt voor andere vormen van criminaliteit. Niet voor de zware georganiseerde criminaliteit, daar kan de burger natuurlijk niets mee, dat zullen politie en justitie moeten aanpakken. Maar als we het hebben over fraude, geweld in de samenleving, in de horeca en thuis, dan ligt de verantwoordelijkheid primair bij de bur-

gers zelf. Als die hun verantwoordelijkheid niet nemen, dan roei je als overheid tegen de stroom in.

Individualiseren is echter een belangrijke voorwaarde, omdat bij individualisering ook die verantwoordelijkheid hoort. Als je niet individualiseert, of beter gezegd, de burger niet als individu waardeert en in collectieven blijft denken, dan kan men zich veel te makkelijk verschuilen voor de verantwoordelijkheid. En dat hebben we ook door de eeuwen heen gezien. Individualisering wordt ook vaak in verband gebracht met egoïsme, maar dat is niet hetzelfde. Ik ga uit van een normen- en waardenstelsel met medeverantwoordelijkheid, maar je moet mensen ook op hun intrinsieke waarde aanspreken. En die zit in het individu en niet in overheden.'

MINISTERIËLE VERANTWOORDELIJKHEID

'Of er dan geen reden is voor ongenoegen over de schikkingen die zijn getroffen door het Openbaar Ministerie ten aanzien van de bouwfraude? Nee, gelukkig leeft in Nederland een diep geworteld besef dat de minister niet hoort te gaan over de vervolging in individuele zaken. Daarom is het Openbaar Ministerie op afstand gezet van de minister en heeft het een relatieve autonomie. De minister blijft wel verantwoordelijk voor het functioneren van het Openbaar Ministerie als geheel. De minister kan het Openbaar Ministerie daartoe algemene instructies geven. Maar bedenk eens wat er zou gebeuren als de minister ook in een individueel geval dergelijke instructies zou kunnen geven. En wat te denken van een parlement dat bij meerderheid zou besluiten over wel of niet schikken en wel of niet vervolgen. Dan krijg je politieke processen, dat past niet in onze democratische rechtstaat. Daarom is het maar goed dat uiteindelijk het werk van het Openbaar Ministerie wordt beoordeeld door de rechter.

Zo moet je ook leren leven met het feit dat ministers verantwoordelijk worden gehouden voor zaken waar ze geen vat op hebben. Bijvoorbeeld omdat er geen bevoegdheid is. Dat is het noodlot van de minister, daarom wordt hij ook onderbetaald. De ministeriële verantwoordelijkheid behoort gekoppeld te zijn aan zijn bevoegdheid. Dat is het scharnier tussen kabinet en parlement, het aangrijpingspunt voor de Kamer. De Kamer kan de minister vragen iets te doen, of iets niet te doen. De Kamer kan de minister ter verantwoording roepen.

Waar we echter voor op moeten passen, is het verwarren van de regel over ministeriële verantwoordelijkheid met de regel van het vertrouwen. De vertrouwensvraag werkt heel anders. Het kan zijn dat de meerderheid van de Kamer het vertrouwen in een hele goede minister opzegt en hem of haar naar huis stuurt. Dat kan te maken hebben met partijpolitieke belangen. Daar is op zichzelf niets mis mee. Het omgekeerde kan ook, dat een minister die absoluut niet functioneert toch het vertrouwen krijgt. Het beoordelen of een minister het vertrouwen moet krijgen hangt van hele andere maatstaven af dan de beoordeling of de minister het apparaat goed aanstuurt.'

DE MULTICULTURELE SAMENLEVING

'Wat ik vind van het verhaal van Balkenende dat de Nederlandse cultuur dominant moet blijven in de Nederlandse samenleving? Zolang het niet verder wordt ingevuld kan ik er niets mee. Nu heeft Balkenende twee dingen gezegd; met het ene ben ik het eens, met het andere niet.

Kamerleden vaak te gedetailleerd bezig

Laat ik beginnen met waar ik het niet mee eens ben. Balkenende heeft de suggestie gewekt dat we de keuze hebben om geen multiculturele samenleving te hebben. Dat is onjuist. Wij zijn met 16 miljoen mensen, waarvan een niet onbelangrijk deel de afgelopen jaren naar Nederland is gekomen vanuit een totaal andere culturele en etnische achtergrond. Die mensen zijn hier, en tegen die mensen zegt de VVD niet: "Leg af uw cultuur, leg af uw geloof, leg eigenlijk alles af en verf uzelf wit". Dat doen wij niet, wij respecteren al die mensen in hun eigen waarde. Wij hebben dus al een multiculturele samenleving; dat is geen kwestie van voor of tegen zijn.

Dit werpt echter twee vragen op. De eerste is of de mensen die hier betrekkelijk recent zijn gekomen hun weg kunnen vinden in de Nederlandse samenleving. Dat betekent in liberale termen: kunnen zij zelfredzaam en zelfstandig leven of leunen zij op de uitkeringen. Een deel daarvan is zelfredzaam, een deel daarvan niet. Ik vind dat we degenen die het niet zijn goed moeten helpen. Of door ze te stimuleren, of door ze te straffen. Dan heb ik het over scholing, over arbeid en over criminaliteit in

specifieke groepen. We moeten een gericht beleid voeren, zodat die mensen hier als normale burgers kunnen functioneren. Daarin ben ik het met Balkenende eens. Of liever, daarin is Balkenende het eens met mij, want dit zeg ik al jaren.

Taal is cruciaal. Wie niet kan communiceren kan ook niet met anderen werken of omgaan, zo simpel is dat. Maar het CDA is erg lang afwezig geweest als het ging om het centraal stellen van de Nederlandse taal. Ik geloof dat er door de jaren tachtig heen vijf moties door mij zijn ingediend over dit onderwerp, die geen van alle ooit door het CDA zijn gesteund. Balkenende kan dus beter niet zulke grote woorden gebruiken.

Het grote gevaar bij dit onderwerp is de generalisatie. Wij praten hier over vermoedelijk twee miljoen mensen. Daar zitten mensen bij die misschien al 30 of 40 jaar Nederlander zijn. Zij hebben een aantal eigenaardigheden, maar die heeft elke gemeenschap. Deze mensen zijn gewoon Nederlander, ze voelen zich ook Nederlander. Natuurlijk ligt het een slag anders met mensen die zeer recent Nederland binnenkomen, bijvoorbeeld vanwege het falende asielbeleid, en die met veel te weinig bagage in de samenleving komen. Daar is mijn wet - ik heb hem als minister ingediend - over inburgering op gericht. Mensen moeten meer dan vroeger onmiddellijk instrumenten mee krijgen. Die instrumenten zijn taal, taal en nog eens taal; verder oriëntatie op de samenleving die wij hier hebben, en wat mij betreft ook iets meer notie van hoe het recht in Nederland in elkaar zit. Je zit dan wel met de vraag hoe lang je die mensen verplicht cursussen moet geven, maar verder is het prima dat wij dat doen. Er zijn helaas nog steeds bepaalde Marokkaanse groepen, vooral in de oude stadswijken, waarvan de tweede en derde generatie nog steeds slecht geschoold is. Daar zullen we een richter en harder beleid op moeten zetten dan op de Turkse leerlingen, waarvan het SCP laat zien hoe spectaculair de inhaalslag in het voortgezet onderwijs is geweest. Ik geloof al met al dat we afmoeten van de generalisatie. We moeten gewoon vanaf de problemen redeneren en de afkomst is eigenlijk niet relevant. Spreekt iemand de taal niet? Aanpakken! Is hij crimineel? Aanpakken! Kwalificeert hij zich niet voor de arbeidsmarkt? Sanctie erop! Ongeacht huidskleur!

Voor liberalen is het hart van de samenleving gecon-

cretiseerd in het recht: de wet en de Grondwet. Het is voor mij onaanvaardbaar dat iemand zich niet aan de Grondwet houdt. Daarom was mijn verontwaardiging na de uitspraak van Fortuyn dat hij het discriminatieverbod uit de Grondwet wil schrappen, ook zeer oprecht. Ik schrok mij rot toen ik zag dat het om artikel I van de Grondwet ging, wetende ook in wat voor Le Pen- en De Winter-achtige campagnes je dan terecht komt. De Grondwet is het hart van de samenleving en van onze beschaving, dus iedereen in dit land - ook de mensen met een andere cultuur - dient zich daaraan te houden. Wel is het legitiem om in een multiculturele samenleving te bezien of een bepaalde wet voldoende rekening houdt met de belangen van minderheden. Die discussie voeren wij ook. We hebben bijvoorbeeld de wet op het ritueel slachten ingevoerd en de wet op de lijkbezorging is aanzienlijk veranderd.

Ik denk dat je toch dient uit te gaan van een zekere onaantastbaarheid van de fundamentele rechten van de mens. In de eerste plaats omdat de klassieke grondrechten in de Universele Verklaring, het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en onze Grondwet niet het startpunt, maar het sluitstuk zijn van zeer grove ontwikkelingen die in de geschiedenis te zien waren. Het is voor mij ondenkbaar om te zeggen: "We willen toch weer godsdienstoorlogen, toch weer segregatie en apartheid". Voor mij is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ook echt universeel, geldig voor iedereen, over de hele wereld. Ik ben dus niet bereid om de discussie te voeren of we daar iets aan moeten veranderen.

Wat men zich wel kan afvragen, is of grondrechten een horizontale geldigheid hebben (tussen burgers onderling). Daar kun je wel wat regelen, maar daar ging het bij Fortuyn niet over. Want als je het in één artikel hebt over het afschaffen van artikel I van de Grondwet en ook roept: "De Islam is achterlijk", "de gereformeerden liegen" en "ik vind Janmaat wel interessant", dan heb je precies de verkeerde suggestie gewekt. Daarmee is Fortuyn echt ontmaskerd; nu weten we dus waar hij staat.'

VETO IN EU NIET SCHUWEN

'Ik denk dat Nederland het bij de onderhandelingen over de uitbreiding van de Europese Unie zo hard mogelijk

moet spelen. We zijn niet bezig met een soort hobby van onszelf waar we anderen van proberen te overtuigen; dit gaat over grote belangen. Wie zijn verstand gebruikt weet dat de VVD gelijk heeft. De crux van de zaak is dat we voor 2006 besluitvorming moeten hebben over de herstructurering van de landbouw en de structuurfondsen. Dat koppel ik aan de uitbreiding. Niet uitbreiden als er niet eerst tot herstructurering besloten is. Je kunt op je vingers natellen dat als je een besluit moet nemen met twaalf extra landen erbij, die landen er zelf belang bij hebben dat die fondsen in stand blijven. Ze profiteren er immers van, dus als dat niet eerst geregeld is kom je nooit meer tot een gezond financieel beleid.

Daarbij komt de vraag hoe sterk de euro en Europa zullen blijven, en of we ons dus kunnen permitteren om nieuwe landen binnen te halen. Want je haalt natuurlijk wel economieën binnen je grotere economie, die verzwakken in de hand zouden kunnen werken. Ik denk daarom dat je zo strikt mogelijk moet zijn in het handhaven van het stabiliteitspact.

Ik beschouw de Europese Unie als een dynamisch proces, waarin we stap-voor-stap verder komen, maar je moet niet de illusie hebben dat als je eenmaal een bepaalde regel hebt afgesproken, daarmee is gegarandeerd dat iedereen zich er ook aan zal houden. Er zitten intrinsiek twee grote zwakheden in de Europese Unie. De eerste is het verschil in culturele benaderingen van vraagstukken. De tweede is de onbalans tussen de landen in grootte. Dat heeft Nederland zich altijd gerealiseerd. Nederland had ook kunnen zeggen dat we niet meedoen, dat we niet onder het juk van Frankrijk, Duitsland en Engeland willen. Zwitserland heeft daar bijvoorbeeld voor gekozen. Nederland wilde wel graag meedoen, maar dan moeten we niet verbaasd zijn als de grote landen het spel spelen.

Wat ik wel zou wensen is dat de kleinere landen eens wat vaker een voet dwars zouden zetten. Dan maar eens een veto hier of daar. Laten wij ten aanzien van de landbouw bijvoorbeeld maar eens een heldhaftige rol vervullen. Dat komt de gehele bevolking van Europa ten goede, want vergeet niet dat er natuurlijk zware rekeningen op al die burgers vallen. Daar waarschuw ik nu maar vast voor.'

11 SEPTEMBER

'Ik geloof dat er in Europa weinig inlevingsgevoel is voor de ongelofelijke wond die 11 september in Amerika heeft aangericht. Dat land is totaal veranderd. Dan kun je het de Amerikaanse regering niet kwalijk nemen dat zij zeggen: "Alles leuk en aardig, maar deze koers gaan wij varen, we hebben de macht om het te doen, dus zo doen we het".'

Ik vind dat de Amerikanen vooral in het begin toch heel veel geïnvesteerd hebben in de internationale alliantie en ik vind dat die alliantie nog steeds behoorlijk intact is als je kijkt naar de samenwerking van veiligheidsdiensten, als je kijkt naar beslaglegging op verdachte geldstromen en ook in militair opzicht. Wij hebben immers ook een bescheiden rol gespeeld in de oorlog in Afghanistan. Waar zorgen over zijn in Europa is echter niet zozeer wat er tot nu toe is gebeurd, maar wat er nog zou kunnen gebeuren. En dan kom je op een heel moeilijk punt, namelijk het ontbreken van een voor iedereen aanvaardbare internationale rechtsorde. Terwijl we het liefst op VN- of NAVO-basis opereren, onttrekt het zoeken naar ad hoc-allianties zich daaraan. Ik vind dat er voor de Amerikanen en voor ons toch een hele taak ligt om weer iets te herstellen van die internationale rechtsorde. Daar zitten de zorgen en ik denk dat die op zichzelf terecht zijn.

Vroeger werd een oorlog tegen staten gevoerd. Nu zien we dat oorlogen zich zowel afspelen binnen staten, als wel door internationale terroristische netwerken worden ontketend. Dan moeten we nadenken over de vraag of men gerechtigd is een land plat te bombarderen omdat het terroristen herbergt. Hoe ver mag je daarmee gaan? Ik denk dat die vraag terecht gesteld wordt. Ik zou het zeker goed vinden als het internationale inlichtingennetwerk zich diep zou uitstrekken tot Noord-Korea, Iran en Irak. Dat gebeurt waarschijnlijk al. We moeten zeer alert zijn op wat er in die landen gebeurt. Maar als Amerika morgen massaal die landen gaat bombarderen, dan hebben we wel een probleem.

Aan de andere kant zijn er ook begrijpelijke irritaties vanuit de Verenigde Staten. Het is de Amerikanen al zo lang ik de politiek zit een doorn in het oog dat de Europese landen de rekening voor de NAVO niet betalen. De Amerikanen vroegen zich ook al eerder af waarom zij het vuile werk moesten opknappen in Bosnië. Dat konden de

Europeanen toch zelf ook wel? Ik vind dat een terechte klacht. Maar, de internationale grondslagen van je optreden moet wel in de gaten worden gehouden.'

Dit interview is afgenomen door drs. P.G.C. Van Schie en drs. M.G.K. Kreuger. Patrick van Schie is directeur van de

Prof.mr. B.M. Teldersstichting en lid van de kernredactie van Liberaal Reveil. Marco Kreuger is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

IK GELOOF NIET IN EEN FEDERAAL EUROPA

INTERVIEW MET FRITS BOLKESTEIN

Het was zaterdagochtend, 9 februari, toen Euro-commissaris Frits Bolkestein ons bij hem thuis in Amsterdam wilde ontvangen. Als fractievoorzitter van de Tweede Kamer heeft hij vaak geklaagd over de stroperigheid van de Nederlandse politiek. Ook was hij kritisch ten aanzien van de Europese Unie. Kritisch is hij nog steeds. Maar als het gaat om de stroperigheid, dan moet hij toch tot de conclusie komen dat de liberalisering van Nederland - vergeleken met sommige andere landen - eigenlijk verassend snel is gegaan.

HET SUCCES VAN PAARS

'Paars heeft op economisch terrein niets laten liggen. Financieel hebben we de zaak op het droge. Vergeet niet dat het tekort in het begin van de jaren negentig ongeveer acht of negen procent was. Dat is nu een klein overschot. En als je kijkt naar het percentage van de nationale schuld ten opzichte van het nationaal inkomen dan is dat pijlsnel gedaald tot onder de 50%. Wie had dat ooit gedacht? De belangrijkste reden voor dit succes was volgens mij het feit dat Lubbers III zo weinig heeft opgeleverd en dat de PvdA tijdens Lubbers III een draai heeft genomen. Althans, toonaangevende leden van de PvdA deden dit, onder wie Wim Kok. Kijk bijvoorbeeld eens naar het regeerakkoord van 1989. Dat liegt er niet om, dat is de oude strategie-uitzetting van de uitdijning van de overheidsfinanciën en al dat soort zaken meer. Ik denk dat Wim, die in de jaren tachtig toch oppositie voerde tegen de modernisering van Nederland op sociaal-economisch terrein, in die vijf jaar heeft gezien dat het zo niet langer ging, dat je dan stukloopt op de werkelijkheid.

Dat is de belangrijkste reden geweest, dat de PvdA wakker is geworden. De tweede reden voor het succes van dit kabinet is dat VVD en PvdA samen zijn gaan regeren met een stevig regeerakkoord. De hele sociale zekerheid werd uitgekamd en paars I heeft ombuigingen van ongeveer 21 miljard gulden en een lastenverlichting van 17 miljard gulden gerealiseerd. Dat hadden we nooit kunnen doen zonder de PvdA en dat hadden we ook nooit kunnen doen zonder de VVD. Het is de combinatie geweest van liberale inspiratie en socialistisch gedogen, of goedkeuren, die buitengewoon goed is geweest in paars I en - zij het ietsje minder - in paars II. Dat is dus fantastisch verlopen.

Lord Shortcross zei in 1945: "we're all socialists now". En ik zeg: "we're all liberals now". Ik heb zo vaak gezegd "het socialisme is dood", dat is een bekend thema dus daar hoeven we niet meer over te praten, denk ik. Wat dat betreft heb ik het ook betrekkelijk makkelijk gehad. Het liberalisme domineerde het debat tussen 1990 en 1998. Alhoewel het tegen het einde ook moeilijker werd, heb ik in overwegende mate het ideologische tijd mee gehad. Dat is nu niet meer het geval; er is sprake van een soort *liberalisation-fatigue*. Dat begrip verwijst overigens naar de energiecrisis in Californië, terwijl dat nou juist zo'n prachtig voorbeeld is van overheidsinterventie - en niet liberalisering - die de crisis daar heeft veroorzaakt.

Nu krijg je dus van die betrekkelijk moeilijke debatten - waar momenteel iedereen zich in gaat mengen - over de belangrijkste problemen van vandaag. Dat zijn de files, de gezondheidszorg, het onderwijs en ook de WAO. Het laatste SER-compromis daar is Robin Linschoten

zelfs van weggelopen. Als er iemand de WAO goed kent, dan is dat Linschoten; die is niet zonder reden weggelopen.'

PAARS III

'Naar mijn mening moet de VVD alleen regeren als er wat te regeren valt. Paars III heeft mijn voorkeur. De drie onderwerpen die ik zojuist heb genoemd zouden daarbij centraal moeten staan: gezondheidszorg, onderwijs en de fileproblematiek. Er moet een oplossing gezocht worden voor het wachtlijstenprobleem, dat in België bijvoorbeeld helemaal niet bestaat. Dat is niet merkwaardig, want daar moet men 15% van de kosten uit eigen zak betalen. Dat geeft in ieder geval een financiële prikkel om kosten te besparen. Er moet een oplossing gevonden worden voor het lerarentekort en voor het ziekteverzuim in het onderwijs. In mijn visie komt dat grotendeels neer op een disciplineprobleem bij de leerlingen. En er moet iets gedaan worden aan de filevorming, er is sprake van aderverkalking. En dan heb je het probleem bij de NS met afgeladen treinen... Dat zijn problemen van de lange adem. Die problemen zijn niet veroorzaakt (wat men soms denkt) door privatisering; het zijn problemen van 20 jaar geleden.

De VVD moet alleen regeren als er iets te regeren valt.

Tot slot is er de kwestie van immigratie - wat ik ook een van de belangrijkste uitdagingen voor Europa vind. Maar er is nog geen sprake van een Europese aanpak van die uitdaging. Die Europese aanpak komt maar niet van de grond. Er zijn wel voorstellen gedaan, maar Rasmussen, de Deense premier, vindt die te toegeeflijk.

De ideologische verschillen tussen de partijen zijn nu natuurlijk nog maar een schijntje van wat ze vroeger waren. Het komt in Nederland hoofdzakelijk neer op de uitvoering. Maar daar hapert het ook vaak aan in Nederland. We zijn verdomd goed in het uitstippelen van beleid, maar we zijn verdomd slecht in het uitvoeren ervan. Want uitvoeren betekent vaak dat je mensen recht in de ogen moet kijken en moet zeggen "the party is over". En daar zijn we niet goed in. Nederlanders houden niet van confrontaties; er is sprake van een soort softe

'huilcultuur' in de Nederlandse samenleving'

EUROSCEPSIS

'Mij is altijd het euroscepticisme aangewreven. In de eerste plaats geloof ik niet in een federaal Europa. Ik denk ook niet dat dat ooit komt. Ooit is wel een erg lange tijd, maar in ieder geval maakt geen van ons het mee. Ik vind het ook niet wenselijk. Natuurlijk is het wel zo dat Europa op bepaalde terreinen federaal is. Zo hebben we bijvoorbeeld een centrale bank. Maar er is geen sprake van een *thoroughgoing* federalisering.

Het tweede punt was dat ik vond dat Nederland te veel betaalde. We zijn relatief de grootste financiers van de Unie. Dat hangt samen met de landbouwuitgaven. De McSharry-hervormingen betekenen dat de efficiënte boeren niets krijgen en de inefficiënte boeren wel. Wij hebben een hoop efficiënte boeren, dus we moeten betalen aan al die inefficiënte boeren in het zuiden van Europa en ook in Duitsland. We zitten nu met de uitbreiding en met de vraag welke inkomenssteun de Oost-Europese boeren moeten krijgen en hoe het verder moet met het landbouwbeleid. De Nederlandse regering zegt: "geen uitbreiding zonder hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid". De Britten en Duitsers voelen daar ook voor; de Fransen misschien na de verkiezingen. Maar of dat er werkelijk van komt... Ik denk dat veel landen Nederland zullen prijzen dat wij het probleem aankaarten en op tafel leggen, maar of ze ook met Nederland mee zullen stemmen? Ik ben benieuwd.

Het derde punt is dat ik weliswaar zeer voor de muntunie ben, maar dat ik ook altijd sterk heb gehamerd op het voldoen aan de criteria van het stabiliteitspact. Het is wat dat betreft zeer interessant dat uitgerekend Duitsland als een van de eersten de fout in gaat. Dat komt natuurlijk ook door de sociale wetgeving in Duitsland. In Duitsland en Frankrijk is er erg weinig animo om de economie te liberaliseren. Dat is ook de reden waarom ze daar zo'n hoge werkloosheid hebben. In Duitsland ligt dat nu boven de vier miljoen, maar nog is men niet bereid om hervormingen door te voeren. Het meest krasse voorbeeld was toen C&A in Duitsland mensen kort na de invoering van de euro 10% korting wilde geven wanneer men met plastic betaalde. Dat mocht niet, dat was verboden! Dat was het *Rabatgesetz*. En dan heb je ook nog de

Zugabeverordnung; tot voor kort mocht men niet zeggen “twee halen, één betalen”. Dat is nu uitgefaseerd onder druk van de Europese Commissie, maar in Duitsland en Frankrijk is het heersende economische model nog lang niet afgeschaft. Dat heb ik in Nederland eigenlijk te weinig beseft. Velen - waaronder ik - hadden het destijds over de stroperigheid van de Nederlandse politiek, maar de Nederlandse politiek is eigenlijk pijlsnel geweest. Tussen 1982 en 1997 zijn in Nederland vrijwel alle bakens verzet. Misschien niet in de gezondheidszorg en dergelijke, maar over het algemeen zijn er geweldige resultaten geboekt. Dat is Duitsland en Frankrijk absoluut niet het geval.’

LIBERALISERING NOODZAKELIJK

‘Op zich heb ik altijd gezegd dat het respectabel is om te kiezen voor het Rijnlandse model met veel aandacht voor de *stakeholders* en minder voor de *shareholders*, met meer overleg en consensus en al dat soort zaken meer. Dat is een conservatieve keuze en die is zeer respectabel. Waarom zou een land immers zijn levensstijl moeten veranderen vanwege de *bottom line* van een of andere ondernemer? Het probleem is alleen dat de Europese

Afkomen van verworven zekerheden ligt moeilijk

Raad in Lissabon een ander ideaal heeft geformuleerd. Dat ideaal is in 2010 de meest dynamische en meest concurrerende kenniseconomie ter wereld te worden. Je kunt natuurlijk niet aan de ene kant conservatief willen vasthouden aan verworven rechten en aan de andere kant dynamisch en progressief willen zijn en de Amerikanen willen verslaan op hun eigen terrein. Dan zullen we toch afstand moeten nemen van het Rijnlandse economische model en in zekere zin moeten opschuiven in de richting van het Angelsaksische model.

De eerste doelstelling in Lissabon was de meest dynamische kenniseconomie ter wereld worden, maar vervolgens heeft men het echter ook over meer en betere banen en over meer sociale cohesie. Die formule spaart kool en geit. Het is natuurlijk zeer de vraag of de doelstelling de meeste concurrerende economie te worden te verwezenlijken is indien men binnen het Rijnlandse model blijft met alle zekerheden van dien en wan-

neer we ons te houden hebben aan de opstelling van de “chefs”, zoals de sociale partners in Brussel worden genoemd. Die vraag hoe men binnen het Europese sociale model, zoals dat wordt genoemd, de doelstellingen van Lissabon kan bereiken, is nooit scherp op tafel gelegd. Dat komt omdat het zou leiden tot eindeloos geharrewar. Men kan immers niet spreken over hét Europese sociale model; het zijn er vijftien. Dus als je zegt dat daar verandering in moet komen dan betekent dat natuurlijk iets anders voor Frankrijk en Duitsland dan voor Nederland en het Verenigd Koninkrijk. De Europese Commissie heeft overigens ook een aantal keer gezegd dat het Europese sociale model moet worden gemoderniseerd (dat is codetaal voor geliberaliseerd), maar het is erg gemakkelijk om de werkelijkheid geweld aan te doen en stereotypen van stal te halen. Het is een genuanceerde zaak en men moet zich dus hoeden voor de uitspraak dat het Europese sociale model moet verschuiven in de richting van de Angelsaksische wereld. Want het gaat er natuurlijk om over welk sociaal model je het hebt.

Er wordt op dit moment echter wel erg hard gewerkt aan de andere kant van het huis: betere banen en meer sociale cohesie. Het is ook moeilijk om je te verzetten tegen inspraak en verworven zekerheden; dat klinkt buitengewoon onsympathiek. Daarnaast is het natuurlijk zo dat ik aan mijn kant van het huis een enorme oppositie ondervind. Je moet immers niet vergeten dat de inspiratie voor de Europese Unie sociaal-democratisch of christen-democratisch is, maar niet liberaal. Hoewel het project als zodanig wel een liberaal project is. Er zijn dus diverse dossiers waarmee het maar niet wil opschieten. Bijvoorbeeld de pensioenfondsen, de octrooien en de openbare aanbestedingen. Nou zou je misschien kunnen denken dat de Europese Raad dan maar de knopen moeten doorhakken, maar dat doet die Raad helaas niet. Over het octrooi heb ik het hele vorige jaar bijvoorbeeld zitten steggelen met de marktraad. Dat lukte maar niet. Toen heb ik tegen het Belgische voorzitterschap gezegd dat het dit onderwerp op tafel moest leggen bij de Europese Raad, die dan maar moest zeggen hoe het moet. Nou, daar is tijdens de Europese top in Laken tien minuten over gesproken en wat is er toen besloten? De kwestie is terugverwezen naar de markt-raad om een oplossing te zoeken. Daar heb je dus hele-

maal niks aan!

SUBSIDIARITEIT VAN GROOT BELANG

'Ik denk dat de Europese Commissie momenteel te veel doet. En de institutionele neiging is ook om steeds meer te doen. Het Europees Parlement wil dat wij van alles en nog wat doen en de diensten van de commissie willen ook steeds meer. Dat is een normale bureaucratische reflex in overeenstemming met de *public choice* theorie. Daar bovenop komt dat ieder voorzitterschap van de raad zijn eigen initiatieven wil hebben, die dan weer vergeleken kunnen worden met de andere voorzitterschappen. Elke zes maanden komt er weer een nieuw voorzitterschap dat van alles en nog wat wil. Dat betekent allemaal weer meer taken voor de Commissie.

We hebben het in het Europees Parlement bijvoorbeeld gehad over het energiegebruik van gebouwen. Wat is daar nou Europees aan?! Dan zegt men: "maar het is toch een goede zaak dat dit gebeurt?". Dat is dus een fout die stelselmatig wordt gemaakt. Omdat men iets goed vindt, vindt men dat Europa het moet doen. Dat is

De Europese Commissie doet momenteel te veel

natuurlijk verkeerd. Aan het subsidiariteitsbeginsel dat wij in het Verdrag van Maastricht hebben afgesproken, wordt niet de hand gehouden. Er zou eigenlijk een instelling moeten zijn die toeziet op de handhaving daarvan.

Straks krijgen we nog meer nieuwe lidstaten bij de Unie en daarvan heb ik gezegd dat het resultaat ofwel chaos zal zijn, ofwel een totale *gridlock*. En een enorm bureaucratisch monster in Brussel. Ik wil geen van beide.'

BELASTINGHARMONISATIE

'Op belastingterrein probeer ik bij de indirecte belastingen als accijnzen en BTW een zekere harmonisatie tot stand te brengen. De BTW ligt nu tussen de vijftien en vijftiengintig procent en die afstand wil ik verkleinen. Ook wil ik ten aanzien van energieproducten en tabaksproducten de accijnzen een beetje naar elkaar toe brengen. De accijnzen op tabak zijn in het Verenigd Koninkrijk bijvoorbeeld krankzinnig hoog. Het resultaat daarvan is dat een kwart van de in het Verenigd Koninkrijk gerookte

sigaretten wordt gesmokkeld. Dat is een verlies voor de Britse *treasury* van vier miljard pond per jaar. Als je dat nu een beetje dichter bij elkaar brengt - en daar zijn we nu mee bezig - dan verminder je de aantrekkelijkheid van dat smokkelen. Op het terrein van de indirecte belastingen probeer ik dus zo goed en kwaad als het gaat - want deze besluiten moeten allemaal bij unaniteit genomen worden - wat meer lijn te brengen. En op het gebied van de directe belastingen probeer ik de wijze waarop de grondslag van de belastingen wordt berekend te harmoniseren, maar de tarieven laat ik met rust. De inkomstenbelasting laat ik ook met rust, behalve waar de verschillende wijzen van fiscale behandeling van premiebetalingen aan een pensioenfonds een distorsie van de interne markt veroorzaakt. Er is bijvoorbeeld een Finse meneer die premie betaalt aan een Zweeds pensioenfonds. Die premie mag hij niet aftrekken van de inkomstenbelasting, terwijl hij dat wel had gemogen als hij aan een Fins pensioenfonds had betaald. Dat is een duidelijke vorm van discriminatie en dus vatbaar voor een procedure bij het Europese Hof van Justitie. Daar kan ik me dus mee bemoeien, maar ik ben zelf zeer voorzichtig met alles wat ik doe op het gebied van belastingen, want ik weet dat dit het hart is van de politiek. Iedere lidstaat wil dat het liefste zelf doen. Ik grijp daarom alleen in als er echt sprake is van een distorsie van de interne markt.

Jacques Delors heeft gezegd dat de EMU niet goed zou kunnen functioneren zonder belastingharmonisatie. Ik zie niet in waarom dat zo zou zijn. Zolang de criteria voor groei en stabiliteit, die we in Dublin hebben afgesproken worden gehaald weet ik niet waarom lidstaten een groot deel van hun belastingvrijheid zouden moeten opgeven.

Op zich is het moeilijk te bepalen wat nu precies "oneerlijke concurrentie" is als het gaat om belastingpolitiek. In ieder geval heb ik gezegd dat een redelijke mate van belastingconcurrentie geen slechte zaak is. Ik heb zelfs gezegd dat het een goede zaak is, want het houdt de ministers van financiën alert en voorzichtig met het uitgeven van belastinggeld. Een *race to the bottom* is op dit moment in ieder geval nog niet te zien. Bovendien willen we ook een verlaging van de belastingen, dat hebben we in Lissabon gezegd. Harmonisatie zou echter ook kunnen leiden tot een *race to the top*, maar dat is niet de

bedoeling. De bedoeling van het invoeren van een bronbelasting op spaartegoeden is bijvoorbeeld dat er een minimumbelasting komt op inkomsten uit spaartegoeden. Maar het niveau daarvan wordt wel geharmoniseerd - althans dat is mijn voorstel - en dat zou moeten variëren tussen de vijftien en twintig procent. Dat vind ik een goede zaak want anders zal er sprake zijn van belastingontduiking en daar houd ik niet van. Dat hangt ook samen met 11 september, met terreurbestrijding. Oostenrijk en Luxemburg zouden volgen als Zwitserland een bronbelasting zou invoeren en het bankgeheim zou afschaffen. De Zwitsers willen best een bronbelasting voor Europe-

se niet-ingezetenen invoeren (voor hun eigen inwoners is die er zelfs al) maar tot nu toe zeggen ze dat ze het bankgeheim nooit zullen afschaffen. De Zwitsers schaffen nog eerder de minister van financiën af dan dat ze het bankgeheim afschaffen.'

Dit interview is afgenomen door drs. H.H.J. Labohm en drs. M.G.K. Kreuger. Hans Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' en lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

MENSEN MEER IN STAAT STELLEN OM ZELF KEUZES TE MAKEN

INTERVIEW MET ANNEMARIE JORRITSM A

Hoe heeft onze vice-premier de paarse periode ervaren? Wat heeft de VVD zoal bereikt en waarom heeft het kabinet bepaalde problemen niet kunnen oplossen? Voor het antwoord op deze vragen en voor de visie van de minister op het economische beleid vervoegden wij ons 18 februari op het Ministerie van Economische Zaken.

STRUCTUURPROBLEMEN BLIJVEN LIGGEN

'De doelen die we hadden bij het vaststellen van het regeerakkoord in 1994 en 1998 zijn meer dan gehaald. We waren toen nog vooral bezig met het gezond maken van de economie en die ambities hebben we meer dan waargemaakt. Het overheidstekort is weggewerkt, we hebben nu een overschot. Weliswaar is dat overschot een beetje slinkende vanwege de economische situatie, maar desalniettemin leven we niet meer op de pof. De staatschuld is fors gedaald, dat zit in 2002 iets onder de 50% van het Bruto Nationaal Produkt. Een paar jaar geleden hadden we niet durven denken dat we zo snel op dat niveau zouden komen. Het voordeel daarvan is dat we een hoop geld aan rente bespaard hebben zodat we extra hebben kunnen investeren in zorg, onderwijs, veiligheid en infrastructuur. Dat zijn ook voor de VVD belangrijke zaken. Allemaal dankzij een degelijk financieel-economisch overheidsbeleid.

Als we kijken naar de werkloosheid, dan hebben we op dit moment eerder een probleem op de arbeidsmarkt wat betreft krapte dan dat er een werkloosheidsprobleem is. Er zijn 1,2 miljoen banen bijgekomen. Minder dan 250.000 mensen zijn werkloos, wat eigenlijk aan de lage kant is voor een normaal functionerende arbeids-

markt. We hebben ook de lasten voor burgers en bedrijven fors omlaag gebracht. In die acht jaren paars is 13,2 miljard euro naar lastenverlichting gegaan.

Maar we moeten ook eerlijk zijn. Niet op alle gebieden hebben we de resultaten behaald die de VVD zou willen. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan de WAO en de herziening van het zorgstelsel. Het gaat hierbij niet alleen om meer geld. Met geld alleen lossen we immers niet de structurele problemen op die in de systemen ingebakken zitten. Neem bijvoorbeeld de WAO: het is toch sociaal onaanvaardbaar dat er bijna een miljoen mensen niet volledig, of volledig niet deelnemen aan de arbeidsmarkt? Dat heeft te maken met de organisatie van de WAO en de manier waarop we prikkels inbouwen voor werkgevers en werknemers om ook daadwerkelijk weer aan de slag te kunnen.

Bij de zorg zie je dat ook. Over het zorgstelsel was tot 1998 al helemaal geen consensus. Alle drie de grote politieke stromingen dachten daar verschillend over. Daar zie je dat de gedachten nu in ieder geval in dezelfde richting beginnen te lopen. Dit kabinet heeft in ieder geval de basis gelegd voor een hervorming van het zorgstelsel. Een volgend kabinet zal verder knopen moeten doorhakken, bijvoorbeeld ten aanzien van de manier van premieheffing. Want ook hier zit de PvdA nog steeds erg op de toer van inkomensafhankelijke premies. De PvdA wil inkomensbeleid voeren via het zorgstelsel, wat een gezond stelsel in feite onmogelijk maakt. Een gezond stelsel kun je alleen maar realiseren als de premie een eigen functie kan vervullen als concurrentie-instrument voor verzekeringsmaatschappijen.'

Het aanpakken van structuurproblemen is en blijft

niettemin weerbarstig. Dat is ook niet verbazingwekkend. Een volgend kabinet zal hier goede afspraken over moeten maken. Waar wij veel meer vanuit de mens redeneren - vanuit de individuele verantwoordelijkheid - daar denkt de PvdA toch nog heel sterk vanuit de staat. En dan kom je soms wél tot gelijke oplossingen, maar niet in alle gevallen. Bijvoorbeeld bij de WAO is het heel duidelijk dat de PvdA daar vergaande hervormingen blokkeert. Maar we hebben nog wel een flink aantal maatregelen genomen die wel degelijk een effect hebben gesorteerd. De Wet Premiedifferentiatie En Marktwerking Bij Arbeidsongeschiktheidsverzekeringen (PEMBA) bijvoorbeeld. Ik begrijp best dat de PEMBA geen populaire maatregel is voor het bedrijfsleven. Van werkgevers met een hoog aantal WAO'ers wordt op deze manier een extra inspanning gevraagd om deze mensen toch vooral in het arbeidsproces te houden. Dat deze maatregel werkt blijkt wel uit de grote weerstand ertegen. Overigens vind ik dat het niet nodig is om de WAO uitsluitend met consensus van werkgevers en werknemers aan te pakken. De politiek heeft ook zijn eigen verantwoordelijkheid.

Als ik nog een ander voorbeeld mag geven van een structurele verandering die ook daadwerkelijk resultaten opgeleverd heeft: neem het asielbeleid. De nieuwe vreemdelingenwet leidt tot aanzienlijk minder instroom van asielzoekers. Tegelijkertijd zullen we ten aanzien van de uitstroom nog een hoop moeten doen om ook daar tot resultaten te komen.'

FINANCIËLE DEGELIJKHEID

'Wat liberalen de komende periode moeten gaan doen? Laten we eens beginnen met door te gaan met wat we gedaan hebben. Namelijk, een stevig financieel-economisch beleid blijven voeren. De VVD heeft hier ook een naam hoog te houden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld het CDA, de PvdA of D66. Zij schromen immers niet ongedekte moties in te dienen en aan te nemen, in tegenstelling tot de VVD die er een grote eer in stelt haar voorstellen altijd te voorzien van een deugdelijke dekking. Hadden we de PvdA en het CDA bij de algemene politieke beschouwingen gevolgd dan had er nu een financieringstekort gelegen.

Tot een paar maanden geleden was het ook zo - die gedachte vindt men ook terug in de verkiezingsprogram-

ma's van andere politieke partijen - dat als er een beetje extra economische groei was, men onmiddellijk probeerde om de scheiding tussen inkomsten en uitgaven onderuit te halen. Dat is levensgevaarlijk, want men doet dat alleen in goede tijden en nooit in slechte tijden. Wij proberen nou juist om een zodanig trendmatige begroting te kiezen dat er niet bezuinigd hoeft te worden als het even wat slechter gaat. Maar de tegenhanger daarvan is dat er dus ook niet meer uitgegeven moet worden als het goed gaat. Ik ben er niet gerust op dat de andere partijen die financiële degelijkheid willen handhaven, wat juist nu met het oog op een teruglopende economische groei heel erg belangrijk is.

Het tweede waar de VVD zeer aan zou moeten hechten is ervoor te zorgen dat het groeivermogen van de Nederlandse economie zoveel mogelijk wordt gestimuleerd. Daar hebben we namelijk echt een probleem. De afgelopen jaren hebben we gedreven op de extra arbeidskrachten die op de arbeidsmarkt kwamen. Dat is een belangrijke succesfactor geweest van onze extra economische groei. Willen we de economische groei ook naar de toekomst bestendigen dan zal dat in sterke mate afhangen van de arbeidsparticipatie en arbeidsproductiviteit. Nog steeds beschikt Nederland over een groot arbeidspotentieel. Als ik minister Vermeend mag geloven dan gaat het in totaal om 700.000 mensen die zouden kunnen werken, maar dat om allerlei redenen niet doen. In het belang van die mensen zelf maar ook om de economische motor draaiende te houden, zullen we wegen moeten vinden om werken aantrekkelijker te maken.

Ik pleit er niet alleen voor dat er meer mensen gaan werken, maar ook dat mensen slimmer gaan werken. Dat bereik je door bedrijven aan te moedigen te investeren in nieuwe technologieën, maar ook in mensen zelf. Zodat ook onze arbeidsproductiviteit weer op peil komt, hetgeen de concurrentiepositie van Nederland alleen maar ten goede kan komen.

Het VVD verkiezingsprogramma bevat een aantal voorstellen voor lastenverlichting die erop gericht zijn om de werking van de arbeidsmarkt te verbeteren. Neem bijvoorbeeld de afschaffing van de Onroerende Zaakbelasting (OZB). Een van de weinige effectieve maatregelen die er toe bijdragen dat de armoedeval kleiner wordt zonder bijstandgerechtigden te benadelen. Overi-

gens zullen gemeenten hiervoor volledig gecompenseerd worden in het Gemeentefonds.'

CDA NIET CONSISTENT

'Ik weet niet welke coalitie mijn voorkeur heeft. Dat zal ook in sterke mate moeten afhangen van de uitslag van de verkiezingen. Ik vind dat de VVD als grote partij voor elke coalitie in moet zijn die ons ook in staat stelt zoveel mogelijk punten uit ons verkiezingsprogramma te realiseren. Met Fortuyn zie ik de samenwerking vooralsnog niet zitten, omdat hij een aantal dingen zegt waar de VVD het fundamenteel mee oneens is. Artikel I van de Grondwet vormt volgens mij een van de kernen van het liberalisme. Als je dat over de schutting wilt gooien dan zou dat voor mij al voldoende reden zijn om te zeggen dat je daar niet mee kunt regeren. Liberalen horen niet naar ras, sekse of geaardheid te beoordelen, dan wel te veroordelen.

CDA-fractie doet opvallend veel zaken met GroenLinks

Leefbaar Nederland is een ander geval, maar ik denk dat je met een partij moet regeren waarvan je ook weet wat ze willen. Tot nu toe hebben we weinig gezien van hun programma. Daarnaast vind ik het buitengewoon risicovol om met een partij in zee te gaan waarvan je niet weet of de verschillende personen op de lijst hetzelfde denken, of althans bereid zijn als team te opereren.

Als ik naar het CDA verkiezingsprogramma kijk dan zie ik bepaalde keuzes die hoopvol stemmen voor de toekomst. Tegelijkertijd doet de CDA-fractie in de Kamer nog steeds opvallend veel zaken met GroenLinks. Dat kan ik niet rijmen. Balkenende volgt naar mijn gevoel dan ook geen consistente lijn. Maar op basis van het CDA verkiezingsprogramma blijven er natuurlijk genoeg punten over waarop we volgens mij wel samen zouden kunnen werken. Dat geldt ook nog steeds voor de PvdA, al zal dit nog ingewikkelder zijn dan in de voorgaande periode omdat er nu ook echt oplossingen nodig zijn voor de zorg, de WAO, maar ook op gebied van veiligheid bijvoorbeeld. De vraag is alleen met wie je een meerderheid kan vormen en of D66 daar nog bij kan. Wil D66 eigenlijk nog wel regeren?

Als ik naar het programma van GroenLinks kijk dan

lijkt het mij heel moeilijk om daar een verstandige deal mee te sluiten. Inhoudelijk zijn er toch te veel punten waarop we fundamenteel van mening verschillen.

Met Kok heb ik een goede ervaring gehad, hoewel het af en toe best lastig is om met drie partijen aan één tafel te zitten die op sommige punten heel verschillend denken. Ad Melkert kennende zal dat onder hem niet veel makkelijker zijn. Op zich liggen de meningsverschillen in het kabinet toch vooral langs ministerielijnen. Sommige ministeries zijn bijna automatisch elkaars partner. Door gaans liggen Landbouw en Visserij, Verkeer en Waterstaat, Economische Zaken en Financiën redelijk dicht bij elkaar. VROM staat daar anders in, want die heeft vaak een ander belang te dienen. Daar hebben we dus wel vaak gevechtjes mee te voeren. Maar natuurlijk is het ook zo dat als je meer met elkaar kunt opschieten in de persoonlijke sfeer, dat een politiek of zakelijk probleem dan wel makkelijker op te lossen is.'

KPN TELECOMMUNICATIE ALS ENIGE ECHT GEPRIVATISEERD

'Ik denk dat er momenteel wel veel kritiek is op de liberalisering maar men haalt ook alles door elkaar. Ik krijg bijvoorbeeld vaak de vraag of de privatisering van de NS is mislukt, maar de NS is in het geheel niet geprivatiseerd en we hadden ook niet de intentie om dat op korte termijn te doen. Wat we al heel lang bij de NS aan het doen zijn - en waarvoor de belangrijkste beslissingen overigens al in 1989 en 1993 genomen zijn - is de verhouding tussen de overheid als aandeelhouder en de overheid als bedrijfsleider uit elkaar halen. Tot 1995 hadden we de situatie dat de NS jaarlijks een begroting maakte, waarbij datgene wat de NS niet als inkomsten van de reiziger binnen kreeg, gesubsidieerd werd door de overheid. Het gevolg was dat de overheid zich ook met het hele bedrijf bemoeide. En de worsteling die we nu nog steeds meemaken over een nieuw aansturingmodel (waar inmiddels al twee commissies over hebben geadviseerd) geeft aan dat we het ideale model nog steeds niet gevonden hebben. Maar we groeien er wel steeds meer naar toe; er zijn steeds meer prestatieafspraken en dergelijke.

Het feit dat de directie van NS niet op tijd een investeringsbeslissing heeft genomen, heeft ook niets te maken met de liberalisering van de NS. Een dergelijke verkeerde

beslissing had de directie van NS altijd al kunnen nemen. De directie heeft de noodzaak om te investeren destijds bewust gebruikt om extra druk op de Rijksoverheid uit te oefenen om haar monopoliepositie te bevestigen. Omdat NS zoveel moest investeren mocht het niet zo zijn dat concurrenten in de Randstad de 'krenten uit de pap' zouden halen. Die opstelling is natuurlijk niet goed te praten. Het vervelende is alleen dat als de NS de beslissing om te investeren twee jaar te laat neemt, men dat niet meteen merkt. Dat merkt men pas op het moment wanneer de spullen eigenlijk geleverd hadden moeten worden, namelijk vorig jaar.

Een ander probleem is dat de cultuur in het bedrijf nog steeds niet om is. Dat heeft te maken met het feit dat de NS geen natuurlijke concurrent heeft. Het enige dat concurreert, is de auto, maar bij NS voelt men dat niet zo. In mijn periode als minister van Verkeer & Waterstaat wisten we al dat er op enig moment iets zou gebeuren. Het vervelende wat er nu gebeurd is, is dat alles tegelijkertijd plaats vond. Zowel de botsing tussen de directie en de overheid als de botsing tussen de directie en de collectieven. Ik weet niet of dat echt te voorkomen was geweest; het was iets waar je op kon wachten.

UPC is ook een geval apart. UPC is overigens geen nutsbedrijf. Bij UPC is de discussie in hoeverre je van een bedrijf dat investeert mag verwachten dat deze zijn infrastructuur ter beschikking stelt aan derden. Ik ben van mening dat je een bedrijf dat zulke grote investeringen moet doen een kans moet geven om daar iets van terug te verdienen. Anderen zeggen dat je het kabelnet meteen moet openstellen, maar ik ben bang dat er dan niemand meer investeert. Maar je kunt wel discussiëren over de vraag hoe lang de periode moet duren waarin niemand anders hoeft te worden toegelaten. Het interessante is dat UPC nu overigens zelf ziet dat het ook in hun belang kan zijn om zo snel mogelijk anderen toe te laten.

De enige sector die de overheid echt geliberaliseerd en geprivatiseerd heeft is de telecommunicatie. Ik ben er van overtuigd dat als KPN nog steeds een staatsbedrijf was geweest, we veel hogere telefoontarieven zouden hebben dan nu het geval is. Dat geldt overigens ook voor het aanbod van diensten, dat aanzienlijk is uitgebreid.'

GEËMANCIPEERDE BURGERS RAKEN GEFRUSTREERD

'Ik denk dat tal van zaken in de Nederlandse economie niet gebeurd zouden zijn als Economische Zaken er niet was geweest. Wij zijn voor een deel een ideeënministerie, wat er ook moet zijn, al was het maar omdat elk ander ministerie met onze ideeën wordt lastiggevallen. Maar daarnaast hebben we natuurlijk ook een hele serie eigen dossiers. De hele energiemarkt en de liberalisering daarvan valt bijvoorbeeld onder mijn verantwoordelijkheid. Iets wat ik hier gerealiseerd heb is het vrijmaken van groene energie. Jammer genoeg zullen de leuke kanten van die liberalisering pas in de volgende periode te proeven zijn, want de echte liberalisering is er natuurlijk pas wanneer u en ik als consumenten ook een keuze kunnen maken.

Ook wordt hier beleid gemaakt ten aanzien van sectoren waar iets moet gebeuren om de Nederlandse economie meer kansen te geven. Ik heb het bijvoorbeeld over ICT, biotechnologie en "technostarters". Daarvoor hebben we een aantal goede projecten opgestart. Ook heb ik geprobeerd om biotechnologie meer uit te breiden in Nederland. De vergunningen daarvoor worden waarschijnlijk binnenkort afgegeven.

Administratieve lasten is ook iets wat in mijn portefeuille zit. Daar moet nog veel aan gebeuren, maar in de volgende periode zal er op dat gebied veel gerealiseerd worden. We hebben nu een aantal wetsvoorstellen gemaakt waardoor een aantal zaken veel eenvoudiger worden voor het bedrijfsleven.

Maar er zijn ook tal van onderwerpen waar ik niet alleen verantwoordelijk ben, maar waarin ik wel een zekere "aanjaagfunctie" te vervullen heb. Bijvoorbeeld ten aanzien van het investeringsklimaat en het vestigingsklimaat. Ik zou niet weten welk ministerie dat anders zou moeten doen. Voorlopig staan we wel in de top drie van vestigingsplaatsen ter wereld. Ik durf te beweren dat mijn ministerie daar minstens een belangrijke rol in heeft gespeeld.

En daarnaast denken we inderdaad na over de rol van de overheid en hoe die zou moeten functioneren. We hebben bijvoorbeeld het project Economie 21^e Eeuw (E21E) getrokken, waarbij we gekeken hebben hoe de relatie tussen het bestuur en de burger in de 21^e eeuw is.

Daarbij hebben we onder meer gekeken naar de veranderende relatie tussen werkgever en werknemer en wat dat betekent voor het bestuur. Je ziet dat werknemers veel geëmancipeerder zijn geworden. Interessant is ook dat het aantal zelfstandigen zonder personeel (ZZP) toeneemt. Dat heeft waarschijnlijk ook met die emancipatie te maken. Mensen willen niet meer bij iemand in dienst zijn; ze bieden liever hun diensten aan.

Ik denk dat geëmancipeerde burgers momenteel gefrustreerd raken omdat ze te weinig eigen beslissingsbevoegdheid en eigen verantwoordelijkheid hebben. Ik denk bijvoorbeeld dat afgedwongen solidariteit niet noodzakelijk betekent dat mensen ook inderdaad solidair zijn. Sterker nog: ik denk dat het een omgekeerde prikkel geeft. Als je toch al automatisch via de belastingen goed doet voor iedereen, waarom zou je dan nog je best doen in je persoonlijke leven? Je hebt het immers als het ware afgekocht via de belastingen. Waarom worden mensen niet meer op hun eigen verantwoordelijkheid gewezen? We moeten mensen meer in staat stellen om zelf keuzes te maken.'

Een SER-advies blijft altijd nog een advies

SOCIALE PARTNERS

'Ik zou de goede overlegstructuur in ons land niet weg willen geven. Alleen het moet wel duidelijk zijn wie nou precies wie vertegenwoordigt en dat is steeds minder duidelijk. Er zou bijvoorbeeld eens gekeken moeten worden of de samenstelling van de SER nog wel een goede afspiegeling vormt van de sociale partners.

Tweede punt is dat de politiek haar eigen verantwoordelijkheid moet nemen. Ik vind dus niet dat elk SER-advies per definitie ook moet worden opgevolgd. Een SER-advies blijft namelijk altijd nog een advies. Als een probleem lastig is, dan moet de politiek dat uiteindelijk oplossen. De WAO is daar een prima voorbeeld van omdat hier de publieke belangen niet helemaal parallel lopen aan de belangen van werkgevers en werknemers. Dan moeten politici hun eigen verantwoordelijkheid nemen, waarbij onderdelen van het SER-advies overigens wel meegenomen kunnen worden.

Welke rol de sociale partners nog hebben als de CAO's niet meer algemeen verbindend verklaard zouden

worden? In dat geval kunnen werkgevers en werknemers natuurlijk nog steeds aan belangenbehartiging doen. Je ziet dat bij een aantal vakbonden ook gebeuren. Die zijn heel hard bezig met het aanbieden van diensten aan de leden, zoals rechtsbijstand, scholing en dergelijke. Maar de sociale partners kunnen natuurlijk ook nog steeds afspraken op bedrijfstakniveau maken. Het niet langer algemeen verbindend verklaren betekent namelijk nog niet het einde van de CAO. De VVD is voorstander van het afschaffen van de Algemeen Verbindend Verklaring (AVV), maar mijn vermoeden is dat de politieke realiteit zo zal zijn dat het hoogstens haalbaar is om bepaalde onderdelen niet meer algemeen verbindend te verklaren. Er is nu bijvoorbeeld discussie over de vraag of de aanvullende uitkeringen voor de WAO nog wel algemeen verbindend verklaard moeten worden. Het lijkt me meer voor de hand liggen dat we eerder daarmee ophouden dan ten aanzien van de algemene arbeidsvoorwaarden (zoals loon en dergelijke). Buiten de VVD is er immers niet zo heel veel aanhang voor onze opvatting.'

EARLY WARNING

'Ik ben blij met de invoering van de euro. Men ziet dat de dollar in waarde wat is gestegen ten opzichte van de euro, maar dat is minder zorgelijk, want dat heeft meer met de zelfstandige waarde van de dollar te maken dan met de euro. Het belangrijkste is dat we de inflatie in de hand houden, want die bepaalt uiteindelijk de echte waarde van de euro. Bovendien doet Nederland voor 70% zaken binnen het euro-gebied.

Wat bij de *early warning* voor Duitsland gebeurd is vind ik niet verstandig.¹ Een lidstaat hoort niet zulke harde woorden te spreken over het feit dat het geen *early warning* wil. Maar of het uiteindelijke resultaat ook slecht is dat zal nog moeten blijken. Want het eindresultaat is natuurlijk niet dat Duitsland geen *early warning* heeft gekregen maar dat Duitsland een *quick response* heeft gegeven. Voordat de *early warning* werd uitgesproken heeft Duitsland in feite al maatregelen afgekondigd die verder gingen dan wat in de *early warning* werd uitgeschreven. Bovendien hebben ze impliciet die *early warning* natuurlijk wel degelijk gekregen. Op zich is dat dus niet zo slecht uitpakend. Nu heeft Duitsland al gereageerd voordat de brief verstuurd was, zodat het niet meer nodig was om de *early warning* nog uit

te spreken. Als dat een officieel onderdeel van de procedure wordt, dan hoeft dat nog niet zo schadelijk te zijn. Het zou wel slecht zijn wanneer noodzakelijk optreden voortdurend politiek gefrustreerd zou worden. Dat kan niet. Als dat de consequentie is dan hebben we echt een probleem en dan zouden we moeten nadenken of we de zaken niet anders zouden moeten regelen.

Duitsland zit overigens in een lastig economisch pakket. Het land heeft een geweldig probleem op zijn bord gekregen door de hereniging. En als aanvullend probleem heeft Duitsland een buitengewoon inflexibele arbeidsmarkt. De *Gewerkstätten* hebben buitengewoon veel invloed. Vormen van uitzendwerk of flexwerk kent men daar helemaal niet en men wil het nog steeds niet. Een deel van de herstructureringen die bij ons in de jaren tachtig en negentig zijn doorgevoerd, heeft in Duitsland nog geen ingang gevonden. Dat heeft ook met de Duitse mentaliteit te maken. Wij hadden aan het begin van de jaren tachtig misschien het voordeel dat het zo ontzettend slecht ging dat we wel moesten. Dat heeft de *mindset* bij werkgevers en vakbonden en ook bij de politiek drastisch veranderd. In Duitsland is dat niet het geval, hoewel ook daar de groeicijfers al een flink aantal jaren laag zijn.

Frankrijk heeft een heel ander probleem. Dat land heeft wel hoge groeicijfers gehad, maar ook daar liggen problemen onder de oppervlakte. De Franse economie is te star; liberaliseringprocessen worden niet echt doorgezet. Op een aantal terreinen zal Frankrijk, gedwongen door de Europese Unie, uiteindelijk toch moeten liberaliseren, maar dat gaat allemaal heel erg langzaam. Ook is er in Frankrijk nog ontzettend veel staatsbemoedienissen met heel veel bedrijven.

Er wordt soms wel eens gesproken over het Rijnlandse (Europese) economische model tegenover het mid-Atlantische (Amerikaanse) economische model. Als onder het Rijnlandse model wordt verstaan 'starheid' en 'inflexibiliteit', dan ben ik het met Bolkestein eens dat als Europa uiteindelijk de meest competitieve economie moet worden, we meer zullen moeten opschuiven in de richting van het Amerikaanse model. In Nederland zijn we gelukkig ook al een beetje aan het opschuiven, we worden steeds flexibeler. Uiteindelijk zullen we toemoeten naar meer innovatie, meer dynamiek en meer concurrentie. Dat is automatisch een aanpassing van het Rijnlandse

model, maar ik denk dat we toch altijd wel zullen blijven afwijken van het Amerikaanse model. Ik denk dat de sociale tinten daarvoor in Europa wat groter zijn en daar is op zich ook niks mis mee. Er zitten elementen in het Rijnlandse model die ik graag zou willen houden. Het is alleen een kwestie van zoeken naar een ideale combinatie. Ik denk namelijk wel dat we van de Verenigde Staten veel kunnen leren op het gebied van hoe men daar markten georganiseerd heeft. En op sommige punten kunnen we ook leren van de fouten van de Verenigde Staten. Bijvoorbeeld op het gebied van energieliberalisering. In de Verenigde Staten heeft men daar een overmatige regulering opgezet, waardoor het vrijwel onmogelijk werd om te investeren. In Nederland reguleren wij minder dan daar, maar wel verstandiger. Ook hebben de Verenigde Staten niet altijd evenveel nadruk gelegd op concurrentie. De positie van Microsoft is daar een voorbeeld van. Wij proberen juist te zorgen dat er zoveel mogelijk concurrentie komt, want concurrentie is toch de drijvende kracht achter innovatie.'

NOTEN

I. Vanwege economische problemen kan Duitsland waarschijnlijk niet voldoen aan de criteria in het stabiliteitspact. Daardoor zou de Ecofin-raad moeten besluiten tot het geven van een *early warning* waarin aanbevelingen worden gedaan ten aanzien van het economisch beleid. De criteria van het stabiliteitspact luiden:

- prijsstabiliteit: de inflatie mag niet meer dan 1,5% boven het gemiddelde van de drie staten met de laagste inflatie liggen;
- rentevoet: over langere termijn mag het rentepercentage niet meer dan 2% afwijken van het gemiddelde van de drie staten met de laagste percentages;
- tekort: het nationale begrotingstekort mag niet meer dan 3% van het BNP bedragen;
- staatsschuld: deze mag slechts meer bedragen dan 60% van het BNP, als deze een duidelijke daling in die richting vertoont.

De interview is afgenomen door drs. H.H.J. Labohm en drs. M.G.K. Kreuger.

GA WAT DOEN OM DIE REGELS TE VERANDEREN

INTERVIEW MET HANS WIEGEL

Het 'Orakel van Diever' was de afgelopen tijd weer regelmatig 'in het land' te zien en te beluisteren in aanloop op de Tweede Kamerverkiezingen. Maar Wiegel kwam daarnaast regelmatig als voorzitter van Zorgverzekeraars Nederland in het nieuws. In Hotel Des Indes te Den Haag werd op 21 februari gesproken over de verkiezingen, de formatie en over de frustrerende bureaucratie in de gezondheidszorg.

PAARS IS ÉÉN GROTE KLUWEN GEWORDEN

'Ik heb altijd gezegd dat de afstand tussen de PvdA en de VVD zo groot was dat er geen samenwerking op regeringsniveau in zat. Dat was zo tussen 1952 en 1994. In 1994, vanwege het enorme verlies van het CDA en het slachtofferen door het CDA van de heer Brinkman, zou een samenwerking tussen het CDA en de VVD getalsmatig niet meer op een meerderheid hebben kunnen rekenen. Machtspolitiek bezien was het toen onontkoombaar, wilde de VVD meeregeren, dat het een kabinet zou worden met de PvdA. Als u nu aan mij vraagt hoe dat eerste kabinet-Kok het heeft gedaan, dan moet ik zeggen dat het verfrissend was. Die twee politieke groeperingen die altijd zo scherp tegenover elkaar hadden gestaan, konden het in het kabinet-Kok toch goed met elkaar vinden en er zaten ook ministers in dat kabinet die wat nieuws lieten zien. Dat was Kok zelf, die voor het eerst premier was en het toen goed heeft gedaan. In de tweede plaats onze partijgenoot, de minister van financiën, die meteen aan het begin van de rit een financiële slag geslagen had. En bijvoorbeeld ook de minister van economische zaken,

Wijers van D66. Dat was een origineel type.

Maar als je dat nu vergelijkt met het tweede paarse kabinet, dan is dat een verschil als tussen dag en nacht. Het tweede kabinet is eigenlijk van niemand. Geen enkele regeringspartij maakt het beleid van dit kabinet tot inzet van de verkiezingen. Ik denk dat dit komt omdat de dames en heren op elkaar zijn uitgekeken. Als je vele jaren met elkaar regeert krijg je slijtage.

Men heeft - en dat is denk ik de grondfout van paars - door de dichtgetimmerde regeerakkoorden en zoiets als het Torentjesoverleg, de Tweede Kamer monddood gemaakt. Daardoor is het politieke debat verdwenen en is de politiek in het leven van een heleboel mensen slechts tot een randverschijnsel geworden. Dat is een van de allergrootste missers van dit kabinet geweest. Dat had zeker anders gekund. Ik had me nog kunnen voorstellen dat er bij paars I een redelijk gedetailleerd regeerakkoord was gekomen. Toen kende men elkaar nog niet, men had nog nooit met elkaar geregeerd. Maar er kwam bij paars II ook een zeer gedetailleerd regeerakkoord. Een dergelijk akkoord is in feite gestold wantrouwen. Als je elkaar echt vertrouwt dan hoeft je niet alles vast te leggen.

Een paar punten moet je natuurlijk wel in een regeerakkoord vastleggen. In ieder geval het financiële raamwerk. Maar als gevolg van dit gedetailleerde regeerakkoord zagen we dat elke keer als er een onderwerp aan de orde kwam en er bijvoorbeeld ook vanuit onze geestverwante fractie werd gezegd dat het één en ander anders zou moeten, dan werd meteen daarna geroepen: "Nee, het staat zo in het regeerakkoord". Alsof het denken ophoudt wanneer op een warme augustusavond een stuk of vier vijf mensen wat met elkaar zitten opschrijven.

Dat is ook helemaal in strijd met de dualistische staatsopvatting die regering en parlement een eigen verantwoordelijkheid geeft, wat altijd de basis is geweest van het liberale denken, al onder leiding van Oud.

Het feit dat iemand als Fortuyn, of Leefbaar Nederland, zoveel mensen in de opiniepeilingen achter zich weet te krijgen, bewijst dat er ontevredenheid bestaat. Een zekere afkeer van Den Haag, zo van: "ze doen maar wat". Ik denk dat een van de grondoorzaken daarvan is dat het parlement niet heeft kunnen functioneren zoals het zou moeten.

Paars is natuurlijk één grote kluwen geworden en de kluwen moet worden ontward. Je ziet bijvoorbeeld dat nu ook Melkert met het thema "veiligheid" wegloopt. Terwijl, als je kijkt naar wat de lijn van de PvdA altijd is geweest - ik noem het WAO-dossier, het asielbeleid, belastingpolitiek, verkeer en vervoer, volksgezondheid - dan zitten er van oudsher toch forse verschillen tussen de VVD en de PvdA. Maar daar is nu de laatste zes jaar een beetje een grijze deken over heen gelegd en het wordt tijd dat die deken wordt weggetrokken.

Fortuyn trekt bovendien vooral veel stemmen bij de VVD weg omdat hij dingen zegt die veel VVD-kiezers ook vinden. Hij heeft een aantal punten, waar ook onze mensen in het parlement hard op hebben gehamerd, zoals migrantenbeleid en veiligheid. Die punten verwoordt hij blijkbaar zo dat heel veel VVD-kiezers zeggen: "Ik overweeg op Fortuyn te stemmen, want ik vind dat mijn oude partij er onvoldoende van heeft gemaakt." En of je dat nou zelf ook onderschrijft of niet, doet niet terzake. De kiezer heeft altijd gelijk. Het gaat hier om traditionele VVD-punten en die zijn blijkbaar in de ogen van nogal wat van onze kiezers, de afgelopen jaren niet helder voor het voetlicht gebracht.'

PAARS HEEFT TE WEINIG GEDAAN OP HET GEBIED VAN VEILIGHEID

'Natuurlijk had de VVD een linkse meerderheid tegen zich. Maar dat is ook een kwestie van hoe je met je coalitiepartners omgaat. Je kunt op een gegeven moment wel sputteren dat er een linkse meerderheid is, maar als je partners in de coalitie elke keer een gevoel hebben van: "De VVD sputtert wel en laat haar tanden zien, maar ze bijten toch niet door", dan krijg je nooit je zin. Dus mis-

schien zijn wij te vriendelijk geweest in de coalitie. Ik heb het zelf ook meegemaakt, zowel toen ik fractievoorzitter was als toen ik minister was. Toen ik minister was, lag er bijvoorbeeld het plan van de CDA-minister van financiën om een beperking aan te brengen in de aftrek van hypotheekrente. Toen heb ik gezegd: "Dat doen wij gewoon niet. En als jullie het doorzetten dan is er een kabinetscrisis, want dan houden wij ermee op." Toen is dat voorstel niet doorgegaan. Je moet op een gegeven moment dus wel met de vuist op tafel slaan.

Op sommige essentiële punten durven dreigen met een breuk

Ik vind zelf dat paars veel te weinig heeft gedaan op het gebied van veiligheid. Dan noem ik bijvoorbeeld het begrip "zinloos geweld" (alsof er overigens zinvol geweld is), wat een tijd geleden vaak werd gebruikt. Toen heb ik in de Eerste Kamer tegen de regering gezegd: "Dit is zo'n zwaar punt! Het is toch de kerntaak van de overheid ervoor te zorgen dat mensen in veiligheid kunnen leven? Ik vind dat dit door de regering onvoldoende is aangepakt en bepleit de totstandkoming van een *task force*, onder leiding van de minister-president, met daarin vier andere ministers, om een plan uit te werken hoe we dit probleem te lijf moeten gaan." Daar werd toen heel deftig bij geknikt. Toen heb ik vervolgens ook nog aan mijn fractievoorzitter - Ginjaar - gevraagd of hij dit ook bij de algemene beschouwingen wilde zeggen. Ook toen werd gezegd: "fantastisch idee, dat zullen we zeker doen, het zal worden aangepakt..." Nooit meer iets van gehoord! Men heeft dat punt dus laten liggen. En zo zijn er wel meer punten die men heeft laten liggen. Het WAO-dossier is natuurlijk zo'n punt. En daarbij geldt ongetwijfeld het verhaal dat er een linkse meerderheid was, maar dan moet je niet gaan regeren. Op sommige essentiële punten moet je durven dreigen met een breuk.'

MEN HEEFT GEDACHT DAT DIE ZETELS VANZELF BINNEN ZOULDEN KOMEN

'Het belangrijkste wat liberalen de komende periode moeten doen? Laten ze eerst maar eens proberen de verkiezingen te winnen. Dat is al een goed begin. De

VVD staat er nu in de peilingen niet zo goed voor. Men is daarvan vreselijk geschrokken natuurlijk, terwijl je het eigenlijk al in oktober had kunnen zien aankomen. De VVD is ook - en dat heb ik hier een daar eerder gezegd - niet alert genoeg geweest. Ik zat in oktober bij *Barend & Witteman* en toen begon het eerste rumoer een beetje te komen. Men vroeg mij toen wat ik dacht van Leefbaar Nederland. Ik zei: "Nou, die krijgen misschien wel 8 zetels". "Onbestaanbaar!", zei men toen.

Men heeft steeds gedacht dat die zetels vanzelf binnen zouden komen: "we zitten een beetje achteruit en steken een dikke sigaar op en die verkiezingen winnen we wel". Maar zo win je geen verkiezingen. Het grote voordeel van Fortuyn c.s. is dat de partijleiding wreed wakker is geschud. Ze moeten nu aan de gang, daarmee is men veel te laat begonnen. Men moet ook allemaal nog wat wennen. Men heeft acht jaar lekker geregeerd, dat was allemaal heel gezellig en zo, maar de andere kant van de politiek heeft men nooit meegemaakt: er moet ook gevochten worden.

Mensen willen politici waarvan ze kunnen zeggen: "die staat tenminste ergens voor"

Allereerst moet men nu goed nadenken hoe we het verschijnsel van Fortuyn en Leefbaar Nederland moeten aanpakken. Daarvoor moeten we eerst nadenken over de vraag hoe het komt dat ze zo hoog scoren in de peilingen. Dan moet je zelfkritiek geven en die kritiek mag je ook best in het openbaar uitspreken. "We hebben dit onvoldoende gedaan en dát is niet goed gegaan..." Dus niet alleen roepen: "Er was een linkse meerderheid"; nee: "We hebben het op een aantal punten laten liggen! We geven dat toe. En we zijn eigenlijk blij met het signaal dat er van de kiezers is gekomen. U kunt er van op aan dat we op dat punt een strakkere koers zullen gaan varen en we zouden u willen vragen om ons bij de verkiezingen nog één keer een kans te geven." Dat is één lijn die men zou kunnen volgen. De tweede lijn is: "Kijk naar het financiële fundament van ons programma. Daar zijn we in ieder geval sterk in; we hebben een goede minister van financiën. Met alle respect voor Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn, in hun programma zit helemaal geen financiële vertaalslag.

En zij hebben ook nauwelijks bestuurlijke ervaring." Maar wat je nooit moet doen is iemand als Fortuyn persoonlijk aanvallen.

Sommigen zijn al vreselijk somber over de verkiezingen. Ik ben helemaal niet somber. Sommige van die pessimistische types denken dat het al een verloren zaak is, maar ik kan vanuit mijn eigen verleden bewijzen dat dit niet zo is. Bij de verkiezingen in 1981 stonden we zes weken voor de verkiezingen op 16 zetels in de peilingen. Uiteindelijk kregen we er 26. In zes weken kan er dus een heleboel veranderen. Ik zie nog steeds allerlei kansen voor ons om de grootste partij te worden.

De VVD moet eerst de rechterflank veilig stellen, want daarop worden de aanvallen nu gedaan. Op een gegeven moment kun je best proberen om structurele winst voor de VVD te boeken aan de linkerkant, maar je kunt daar alleen maar op mikken als je je rechterflank afgezegeld hebt. Anders raak je tussen de één en de ander en dan krimp je in elkaar. Men moet dus eerst de kiezers die nu naar Pim Fortuyn gaan zien terug te winnen. Dat is de eerste prioriteit, uit electorale machts-overwegingen.

Ik denk overigens dat die structurele winst voor de VVD min of meer vanzelf komt. De VVD was vroeger maar een klein partijtje. We zijn steeds groter geworden en de aanhang van ons is dus al enorm verbreed. Dat proces gaat gewoon door; dat is de geest des tijds. Sinds 1972 is die trend al zo; het is zelfs eigenlijk al in 1959 begonnen. Die strategische lijn kun je echter alleen voortzetten als je niet aan de andere kant aangevallen wordt.

Succesvol leiderschap is het wekken van vertrouwen

De formule voor succesvol politiek leiderschap bestaat uit het wekken van vertrouwen bij de bevolking. Vertrouwen is eigenlijk het enige sleutelwoord. De rest is veel minder relevant. Weet je: je kunt zelfs stemmen winnen bij mensen die zeggen: "Wat die vent zegt daar ben ik het totaal mee oneens, maar hij zegt tenminste wat hij vindt." Deze coalitie heeft bijvoorbeeld ook een keer geprobeerd om de Eerste Kamer monddood te maken, dat is een schande geweest overigens. Ik heb toen een keer meegeholpen om een heel slecht wetsvoorstel om

zeep te helpen. Ergens op een avond was het. Daarop heb ik iets van anderhalf duizend brieven gehad. Ook van mensen die schreven: "Ik stem GroenLinks, ik ben voor het referendum, maar ik vond het fantastisch wat u hebt gedaan." Dat is allemaal een kwestie van vertrouwen. Mensen willen politici zien waarvan ze kunnen zeggen: "Die staat tenminste ergens voor." Daar gaat het in feite om.'

ANDERE HOUDING TEN AANZIEN VAN HET CDA

'Mijn coalitie-voorkeur? Daar geef ik altijd een deftig antwoord op, hè? Je moet altijd die coalitie nastreven met wie je het meest je eigen programma kunt realiseren. Dus met de partijen die programmatisch het dichtste bij je staan. Als je een parlementair meerderheidskabinet wil, dan zou ik Pim Fortuyn of Leefbaar Nederland niet bij voorbaat uitsluiten. Maar als je vraagt welke partijen het meest in aanmerking zouden komen, dan zou ik willen bepleiten dat de VVD een andere houding aanneemt ten aanzien van het CDA. De afgelopen jaren heeft men van VVD-zijde een beetje denigrerend tegen het CDA gedaan. Dat was ook makkelijk, want het CDA zat ontzettend in de prak. Mij sprak dat helemaal niet aan, want ik heb jaren met het CDA gewerkt, waar ik goede herinneringen aan heb. Maar ook als je programmatisch naar het CDA kijkt, dan zitten er een heleboel dingen in het CDA-programma die een beetje op onze lijn zitten. De heer Balkenende weet dat ook, hij is heel pienter. En na de nacht met de lange messen op het partijbureau, waarbij hij op het schild geheven werd, is hij er toch maar in geslaagd om de zaak snel weer in rust en op orde te brengen.

Het belangrijkste aan een verkiezingsprogramma is dat het helder geschreven moet zijn. De kiezers lezen trouwens helemaal geen verkiezingsprogramma's. Het is een soort *Handboek Soldaat*. In verkiezingen gaat het toch altijd om een aantal issues en om hoe je die neer zet. In 1972 hadden we een heel klein verkiezingsprogramma. Het kabinet-Biesheuvel was toen gevallen en dus moest er hals-over-kop een programma geschreven worden. Jozias van Aartsen en ik hebben toen met z'n tweeën het verkiezingsprogramma geschreven. Dat waren twee velle-tjes. We kregen zes zetels erbij. Daarmee geef ik de rela-

tiviteit aan van het verkiezingsprogramma. Maar het is goed dat het er is en het onze ziet er goed uit, net als het programma van het CDA. Die programma's hoeven dus geen beletsel te zijn voor samenwerking.'

DE NEDERLANDSE GEZONDHEIDSZORG IS STALINISTISCH

'Je kunt niet in één zin antwoord geven op de vraag wat er mis is in de zorg. De situatie van de gezondheidszorg is zodanig dat deze sector nu armer is dan tien jaar geleden. Dat komt door een aantal dingen. In de eerste plaats is het een gevolg van de sterke financiële matiging die tien jaar geleden is doorgevoerd. Toen is de sector van de gezondheidszorg qua geld aan banden gelegd. Daardoor zijn er mechanismen in werking getreden die toen nog niet tot problemen leidden, maar nu wel. Het aantal studenten dat medicijnen gaat studeren nam toen af, evenals het aantal verpleegkundigen, en het plezier van het vak kwam onder druk te staan. We zitten nu in feite met de gevolgen van dit beleid. Op zich is het niet eens zozeer een kwestie van geld erbij. Dat moet ook wel gebeuren, maar dat is niet het belangrijkste. Ik denk dat het vooral

Voordeel van basisverzekering voor de consument zie ik niet zo scherp

noodzakelijk is dat er veel meer ruimte komt voor burgers zelf om middelen in de gezondheidszorg te stoppen. En er moet veel meer ruimte komen voor artsen en verpleegkundigen om te beantwoorden aan de vraag van mensen.

Het gezondheidszorgsysteem van vandaag is eigenlijk een beetje een Stalinistisch systeem. Er is geen ander belangrijk beleidsveld in Nederland waar de regelgeving zó strak en rigide is als op het terrein van gezondheidszorg. Ik zou dus willen bepleiten dat het nieuwe kabinet fors snijdt in die verstikkende regelgeving.

Er is trouwens vaak verwarring over het begrip "gezondheidszorgstelsel". Je hebt namelijk twee soorten stelsels. Je hebt het verzekeringsstelsel, wat in Nederland een ingewikkeld systeem is, maar van dat verzekeringsstelsel is nog nooit iemand ziek geworden. Aan de andere kant heb je het stelsel van de organisatie van de gezondheidszorg in totaliteit. Dat laatste moet fundamenteel

anders. Natuurlijk kan dat niet in een paar jaar, maar dat het stelsel veranderd moet worden zou wel het *leitmotiv* moeten zijn. We hebben nu nog een aanbodgerichte gezondheidszorg, waarin alles van bovenaf wordt bepaald - hoeveel artsen worden opgeleid, hoeveel ziekenhuizen er zijn - en dat zou moeten worden omgedraaid, zoals dat ook in andere sectoren is gebeurd. De vraag van de burgers moet het sturend mechanisme worden. Je kunt een prachtige parallel trekken met het terrein van volkshuisvesting. Dat was vroeger ook rigide, van bovenaf aangestuurd, en daar is een enorme slag gemaakt. Toenmalig staatssecretaris Heerma heeft daar heel veel goed werk verzet, zodat het nu een veel vrijere situatie is geworden. Een zelfde cultuuromslag zou ik willen bepleiten in de gezondheidszorg.

De regelgeving opschonen moet absoluut als eerste. In het dorp in Friesland waar ik woonde stond een bejaardenhuis, waar ook een ziekenboeg aanwezig was. Bewoners van dat bejaardenhuis moesten wel eens naar het ziekenhuis voor een operatie en daarna moesten ze dan nog een paar dagen in het ziekenhuis blijven om bij te komen. Wanneer die mensen in het ziekenhuis blijven, kost dat veel geld per ligdag. Als die mensen na de operatie gewoon zouden worden opgevangen in de ziekenboeg van het bejaardenhuis, dan is dat in de eerste plaats prettiger voor de bewoner, want zij zijn in een vertrouwde omgeving en het is ook nog eens veel goedkoper. Dat werd dus geprobeerd en ook de verzekeraar vond het prima, maar men werd teruggefloten door het College Toezicht Zorgverzekeringen (CTZ). Het was in strijd met de regels, dus het mocht niet. Dan zeg ik: "doe mij eens een lol en ga wat doen om die regels te veranderen." Als een verzekeraar in overleg met aanbieders inventief is en dingen doet die patiënten willen en die ook nog eens goedkoper zijn, straf dat dan niet af, maar juich het toe. Ik denk dat hier heel veel geld te besparen valt.

Nu is er dan eindelijk een begin gemaakt om verzekeraars meer risicodragend te maken. Dat geeft een goede prikkel om de problemen aan te pakken. Het feit dat verzekeraars, zoals de vroegere ziekenfondsen, meer als ondernemers moeten optreden lijkt mij een goede zaak. Maar daar hoort dan ook bij dat als de verzekeraars op het scherpst van de snede onderhandelen met huisartsen, ziekenhuizen of andere aanbieders en

op die manier goede contracten weten af te sluiten, zij het geld wat ze op die manier weten te verdienen niet hoeven terug te storten in de centrale kas. Dat is nu nog wel het geval, zodat er nu ook weinig prikkel is om het te doen.

Een ander probleem is dat er in de gezondheidszorg nauwelijks concurrentie is. De huisartsen klagen in Nederland steen en been, maar ik denk dat ze op een heleboel punten redelijk aan de bak gekomen zijn. Een van de verzekeraars heeft bijvoorbeeld Belgische artsen hier naartoe gehaald en die kwamen graag, want het inkomen wat ze hier verdienen is veel hoger dan wat ze in België verdienen. Hier is eigenlijk geen concurrentie en daar wel, dus is er hier veel geklaag. Ik ben er dan ook voor dat contracten tussen aanbieders en verzekeraars meer worden opgeschud, zodat het niet meer allemaal oligopolisch en monopolisch is. Voor mensen die heel lang op de wachtlijst staan sluiten verzekeraars nu contracten in België of Duitsland. Dat zet een druk op de aanbieders van zorg hier. Nederlandse aanbieders zijn bang dat verzekeraars de patiënten de grens over sturen. We zien bijvoorbeeld dat een verzekeraar in Amsterdam nog niet zo lang geleden een contract had afgesloten met een privé-kliniek die staaroperaties uitvoert, omdat er in de ziekenhuizen een lange wachtlijst was. Binnen de kortste keren waren die wachtlijsten in de ziekenhuizen weg. Niet alleen doordat mensen nu in de klinieken geholpen werden, maar ook omdat de ziekenhuizen bang waren om hun klandizie kwijt te raken.

In Engeland zie je ook dat mensen tegenwoordig naar Frankrijk worden gestuurd om daar eerder te worden geholpen. En ook onze ziekenhuizen in het noorden en oosten hebben een hele reeks contracten gesloten met Duitse ziekenhuizen. In Duitsland zijn helemaal geen wachtlijsten. Ik denk niet dat dit met het verzekeringsstelsel te maken heeft. In Nederland heb je een heel ingewikkeld, duaal systeem. Als je het wiel opnieuw zou uitvinden, dan zou je het misschien heel anders doen. Maar het verleden heeft wel geleerd dat als je het verzekeringsstelsel wil veranderen, het schip halverwege ergens strandt en dan heb je een heleboel energie nutteloos besteed. Ik zou dus vooral het zorgstelsel - en niet het verzekeringsstelsel - bij de kop willen nemen.'

VAN ENIGE CONSISTENTIE IS GEEN SPRAKE

'Er is heel lang geprobeerd om een basisverzekering in te voeren, maar dat is steeds mislukt. Minister Aalberse van sociale zaken is daar voor de Tweede Wereldoorlog al mee begonnen. Na de Tweede Wereldoorlog is het nog eens geprobeerd door minister Joekes (de vader van Theo Joekes) En later hebben de staatssecretarissen Hendriks en Simons nog een keer een poging gewaagd. Nu zegt de regering dat er inderdaad zo'n basisverzekering moet komen, maar er wordt wel bij gezegd dat het pas moet ingaan in 2005 of 2006. Dat is dus niet het komende kabinet, maar het kabinet daarna.

Als je kijkt naar de verzameling bouwstenen die het kabinet heeft aangedragen dan moet ik zeggen dat daar elementen inzitten waar ik niet gelukkig mee ben. Één van die bouwstenen is dat iedere Nederlander hetzelfde pakket krijgt aangeboden. Ik denk dat het veel beter zou zijn als de verzekeraars de mogelijkheid zouden krijgen om verschillende pakketten aan te bieden: uitgebreidere pakketten, kleinere pakketten, met verschillende prijskaartjes. Natuurlijk, datgene wat per se nodig is moet je verplicht stellen. Al was het maar om te zorgen dat iedereen, al heeft hij geen duit te besteden, kan krijgen wat hij nodig heeft wanneer hij ziek wordt. Anders krijg je verhalen over tweedeling in de zorg. Dat moet allemaal netjes geregeld zijn, maar er moet wel meer variatie zijn.

In de bouwstenen van het huidige kabinet zit die keuzevrijheid niet. Het kabinetsvoorstel is veel meer rigide dan het SER-voorstel. Minister Borst wil voor iedereen

hetzelfde pakket. En over collectieve contracten heeft men niets opgeschreven. De kans bestaat dus dat men dat zal verbieden, terwijl het voor bedrijven juist heel interessant kan zijn om zulke contracten af te sluiten. Wij hebben bijvoorbeeld meegemaakt dat bedrijvenpolis en privé-klinieken allemaal strikt verboden waren. Nu zit de minister aan het eind van de rit en nu mag het niet alleen, nee, verzekeraars moeten juist veel meer contracten afsluiten met privé-klinieken. Van enige consistentie is dus geen sprake.

In ieder geval moet er bij de kabinetsformatie kritisch worden gekeken naar het idee van de basisverzekering. Daar zit natuurlijk een politiek heikel punt in dat de premie nominaal moet zijn (in guldens). De PvdA ziet liever een inkomensafhankelijke premie. Hoe dat precies gaat uitpakken hangt ook af van het soort coalitie dat we krijgen.

Wat nu echter het voordeel van zo'n basisverzekering is voor de consument zie ik niet zo scherp. Misschien komt dat door mijn hoge leeftijd, ha, ha. Je ziet heel vaak als er een probleem is, dat de politiek dan een vluchtweg neemt. Men pakt dan iets aan waarvan men zegt dat dat het probleem is, zodat we dan weer even van het echte probleem af zijn.'

Dit interview is afgenomen door prof.dr. H.M. Dupuis en drs. M.G.K. Kreuger. Heleen Dupuis is hoogleraar medische ethiek aan de Universiteit van Leiden en lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

JONGE MENSEN WILLEN KANSEN

INTERVIEW MET HUBERT COONEN

Voor het eerst in lange tijd zit er een liberale minister op het sociaal-democratisch gekleurde departement van Onderwijs. Heeft dat nu concrete gevolgen gehad voor het onderwijsbeleid? Waardoor zijn de problemen in het voortgezet onderwijs veroorzaakt en hoe zouden die kunnen worden opgelost? Hoe zou het ideale onderwijsstelsel eruit moeten zien? Op het bureau van de Teldersstichting spraken wij op 22 februari met Hubert Coonen, vice-voorzitter van de Onderwijsraad.

AANPAK INTERACTIEVER

‘Het belangrijkste is hoe het onderwijs zich het beste kan ontplooiën. Ik moet zeggen dat er op dat gebied door Loek Hermans een goede agenda op tafel is gelegd. Het is een verademing dat de centrale overheid nu meer tot een aansporingsrelatie komt met de scholen door ze eigen verantwoordelijkheid en eigen initiatief te laten nemen. Die aanpak is interactiever en meer van deze tijd. Voordien werd er binnen de kamers van het departement over beleid nagedacht, dat vervolgens via vaak gebrekkige communicatiekanalen naar de omgeving werd geventileerd. Het beleid zoals dat nu wordt vormgegeven zoekt meer aansluiting bij het initiatief en de creativiteit van de mensen die op de scholen zelf werken. Ik heb de indruk dat dat door scholen ook veel meer wordt geapprecieerd. De scholen opereerden daarvoor veel meer vanuit een reactieve positie. Wat je nu ziet is dat de scholen inderdaad zelf weer aan het roer willen staan, zelf verantwoordelijkheid willen dragen en zelf initiatief willen nemen. Die koers moeten we zonder meer voortzetten omdat het de scholen in een betere positie brengt en omdat het de professionalisering van de beroepsgroep

weer activeert. Maar men moet nog wel enigszins deconditioneren van de vorige periode. Door die langdurige aansturing vanuit een centraal punt is een zekere gewenning ontstaan dat alles van bovenaf wordt geregeld. Het beleid is daarom nog niet af en er is veel aan gelegen dat er in de volgende periode weer een minister uit liberale hoek op Onderwijs komt. Het zou zeer te betreuren zijn als er na vier jaar plotseling weer een andere wind zou gaan waaien. Dat brengt de scholen en leraren in verwarring. De continuïteit van dit type beleid, vooral de beïnvloeding van scholen om zaken in eigen hand te kunnen nemen, is nu nodig. Bij een eventuele verdeling van ministersposten zouden we daarom hoog moeten inzetten op het onderwijs, temeer omdat het onderwijs een kapitaalgoed vormt waar we te lang, te slordig mee zijn omgegaan en wat we in de toekomst hard nodig hebben.’

NIET STIGMATISEREN

‘Ik vind op zich een coalitievoortzetting met de partijen die paars gevormd hebben niet slecht. Er zijn natuurlijk wel andere mogelijkheden, maar als we de lijn van liberalisering willen voortzetten die in de volle breedte van het onderwijsveld heeft plaatsgevonden, dan zou deze combinatie moeten worden voortgezet. Maar paars moet zichzelf ook vernieuwen. Je merkt in de publieke discussie dat, hoewel paars enkele majeure problemen in de samenleving heeft opgelost, er toch een paar heel zware problemen zijn blijven liggen. Het kabinet is wellicht iets teveel in de leunstoel gaan hangen als het gaat om een aantal knelpunten ook fundamenteel van een oplossing te voorzien. Er zijn zaken buitengewoon goed aangepakt, zoals het financieringsvraagstuk (reductie van de staats-schuld) en de werkgelegenheid, maar de verkeersconges-

tie is niet opgelost. In de gezondheidszorg zijn er ook nog allerlei problemen en er zijn veiligheidsproblemen die zwaar op de maatschappij drukken. Die zaken moeten steviger worden aangepakt en tot resultaten worden gebracht, ofwel met dezelfde stevigheid worden voortgezet, zoals de modernisering van het onderwijs.

Als ik uitspraken van Balkenende hoor, dan heb ik de indruk dat als het CDA in de coalitie zou meedoen een aantal onderwerpen dreigen terug te vallen in klassieke conventies die de vooruitgang niet echt stimuleren. Balkenende zegt bijvoorbeeld dat wij geen behoefte hebben aan een multiculturele samenleving. Dat vind ik iets dat we in het debat niet meer kunnen gebruiken. De samenlevingen verinterculturaliseren, soms zelfs in mondiaal opzicht. We moeten niet doen alsof dat een nieuw fenomeen is. Drie eeuwen terug was dit in Europa ook al aan de orde. Wat je zou moeten bevorderen is dat mensen met verschillende culturen en tradities de meerwaarde van hun historische traditie met elkaar gaan delen, zodat het een verrijking wordt.

De multiculturaliteit van de samenleving is een feit. De manier waarop wij met multiculturaliteit omgaan is echter nog veel te veel belast met het fenomeen allochtoon. Ik begrijp niet dat we kinderen van de derde generatie - soms zelfs van de vierde - nog steeds aanduiden als allochtonen. Zolang we iemand een allochtoon noemen wanneer zijn ouders of zijn grootouders toevallig uit Turkije en Marokko afkomstig zijn, dan stigmatiseren wij structureel een bepaald deel van de bevolking. Er zijn heel veel jongeren in de grote steden die wij aanduiden als allochtonen, maar die perfect Nederlands spreken en Nederlandse gebruiken overnemen. Als je dit koppelt aan mijn stelling dat het individuele talent zoveel mogelijk ontplooid moet kunnen worden, dan moeten we constateren dat we kansen laten liggen. Bij Turkse kinderen is de leermotivatie hoog, het engagement om te studeren is fantastisch ontwikkeld, evenals de motivatie om daar thuis steun aan te geven. Bij Marokkanen moeten we nog een slag winnen, maar ook daar zeg ik: het zijn jonge mensen die staan in een moderne samenleving en jonge mensen willen kansen. De verantwoordelijkheid van de samenleving, van ouders, opvoeders en leraren is om die kansen te creëren. Onafhankelijk van de vraag waar jongeren vandaan komen en met welke dispositie ze zijn

toegerust, of ze nou allochtoon zijn of autochtoon. Als je ze de juiste omgeving en de juiste aandacht aanbiedt en het talent opzoekt, dan zul je zien dat jonge mensen zich ontwikkelen. Want ze willen niets liever. We moeten dus ophouden met iedereen een beeldmerk op te drukken. Dat stigmatiseert mensen zo geweldig dat het hun ontwikkeling gaat remmen.'

TAALLESSEN

'Je zou creatieve oplossingen kunnen zoeken voor het taalprobleem. Bijvoorbeeld het omroepbestel hiervoor contracteren. De televisie is een buitengewoon geschikt instrument om als educatief middel te functioneren, wat we niet voldoende benutten. Zorg er bijvoorbeeld voor dat via het medium televisie aanvullend Nederlandse taal wordt aangeboden op een didactisch geavanceerde manier, ook nog een beetje gespecificeerd naar verschillende doelgroepen. De publieke omroepen zouden een taak moeten hebben om mee te werken aan het inlopen van educatieachterstanden van mensen. Mijn eigen kinderen volgen de onderwerpen van het wereldtoneel via het jeugdjournaal. Dat programma is didactisch perfect ontwikkeld en daar kijken veel kinderen naar. Dat soort programma's zouden er veel meer moeten komen, ook voor kinderen met taalproblemen. Je kunt het medium televisie zo interessant maken voor kinderen dat ze splenderwijs de taal verwerven.

Taalprobleem voornamelijk generatieprobleem

Een andere oplossing zou zijn - maar daar zijn we in Nederland zeer terughoudend mee - om "adoptieprogramma's" te maken, waarbij kinderen met een taalachterstand twee keer per maand of per week aan het diner worden uitgenodigd bij een Nederlands gezin waar Nederlands wordt gesproken, zodat ze op die manier toch weer een uurtje de taal kunnen leren.

Het taalprobleem is voornamelijk een generatieprobleem. Mijn verwachting is dat er steeds meer kinderen zullen zijn, die wij vroeger als allochtoon aanwezen, die gewoon Nederlands zullen praten. Dat kan best nog wel enige tijd duren. In die tussenliggende periode moeten we een juiste mix maken. Dat betekent dat je in het taalonderwijs de combinatie tussen de taal die thuis

gesproken wordt en het Nederlands moet voortzetten. Ik ben geen linguïst, maar ik heb me laten vertellen dat de taalverwerving van zowel de moedertaal als het Nederlands bevruchtend op elkaar werkt. Bovendien hebben veel mensen die wij allochtonen noemen nog verbanden met het moederland. Daar woont familie waar ze contact mee moeten onderhouden. Daarom moet je ze dus niet helemaal zonder taalontwikkeling op het gebied van de moedertaal laten opgroeien.'

VEROUDERD SCHOOLSYSTEEM

'Het onderscheidingsvermogen van de VVD op onderwijs zou wel iets sterker mogen. Niet zozeer op het gebied van het hoger onderwijs, want daar volgen de meeste partijen *grasso modo* wel dezelfde lijn. Maar ik denk dat de VVD initiatiefnemer zou moeten zijn voor een nieuw ontwerp van het voortgezet onderwijs. We dreigen namelijk in zwaar weer te komen als het gaat om de groep van twaalf tot achttien jaar. Daar ontstaan op dit moment problemen: te weinig leraren, schoolverzuim van leerlingen en criminaliteit in de scholen. Daar moeten we opnieuw leiderschap tonen, want daar zit een heel fundamenteel probleem. Aan het basisonderwijs kun je altijd sleutelen voor verdere verbetering, maar dat systeem zit redelijk tot goed in elkaar. We hebben een redelijk hoog niveau van basisonderwijs. We hebben ook een betrekkelijk hoog niveau van hoger onderwijs. Daar hebben we allemaal minder zorgen over. Maar in het veld dat daar tussen ligt, het voortgezet onderwijs dat in de afgelopen periode de portefeuille van Adelmund viel, daar heeft men de essentiële vraagstukken eigenlijk nog niet eens aangeduid!

Het voortgezet onderwijs heeft voor mij dan ook prioriteit. We dreigen daar de jeugd te verliezen, terwijl daar juist het talent en de toekomst ligt. Als liberalen moeten juist wij ons daar mee bezig houden. Er is een groot probleem met de beschikbaarheid van leraren. Dat komt doordat wij een verouderd onderwijsstelsel in stand houden in een maatschappij die in hoog tempo verandert.

We hebben het schoolsysteem ingericht vanwege de massificatie. In het begin van de vorige eeuw hadden we een paar honderd duizend scholieren, nu hebben we vier miljoen onderwijsdeelnemers. Dat is op zich goed, want

het draagt bij aan de beschaving en het opleidingsniveau van de samenleving, maar de vraag is hoe je dat moet absorberen. Dat is allemaal volgens een soort industrieel concept gegaan. Zo zie je elke dag kinderen met een tas met boeken naar een schoolgebouw gaan, met aparte lokalen, met daarin stoelen en bankjes, een leraar voor de klas en een bord aan de muur. Dat systeem is verouderd en daar zie je ook de verschijnselen van. Het schoolverzuim is buitengewoon groot, de agressie in scholen neemt toe en het diploma-rendement neemt af.

Geen binair systeem in het hoger onderwijs

Ook voeren we een permanente discussie over wat er uit dat systeem moet komen. Dat is een Tayloriaanse aanpak. We hebben een bepaald aantal leerlingen, we stellen eisen aan de *output* en vervolgens reguleren we die kinderen in vier tot zes jaar door dat systeem heen met proefwerken en toetsen. In feite is het een soort sanctieorganisatie waar die kinderen doorheen moeten en waarvan je kunt vaststellen dat de kinderen daartegen opponderen. En die oppositie van leerlingen manifesteert zich in de kwaliteit van de relatie met de leraren, waardoor de leraren zeggen: "ik doe het niet meer". Dat zie je ook bij de lerarenopleidingen. Ik was enige jaren directeur van een grote lerarenopleiding en ik raakte de helft van de instroom voor leraren in het voortgezet onderwijs kwijt. Jonge mensen kiezen dat beroep niet meer. Wat je dus zou moeten doen is naast de discussie over het onderwijsprogramma die wij in Nederland voortdurend voeren, ook eens kijken naar het welbevinden van de leraren en leerlingen in dat systeem. Want het gaat niet alleen om het programma en het eindexamen, maar ook over de vraag of mensen het aantrekkelijk vinden om elke dag in zo'n organisatie met elkaar samen te werken. Wordt er iets geleerd? Wordt er interessant gedoceerd? Zijn er werkplekken voor leraren? Is er voldoende ondersteuning van de leraar? Dan zeg ik: "dat systeem behoeft een gigantische renovatie". Er moet een nieuwe leeromgeving komen voor jongeren tussen twaalf en achttien jaar. Het daar ontluikende talent moeten we ten volle ondersteunen, met alle middelen die de samenleving daarvoor vrij kan maken. Dat moet een optimale leeromgeving zijn met optimale

organisaties, waar leraren hun taken optimaal kunnen uitvoeren. Als je dat realiseert dan komen de leraren weer terug naar de scholen. De beroepsgroep moet in de gelegenheid worden gesteld om de problemen op te lossen, daarbij ondersteund door een overheid die geen uniformiteit afdwingt.'

PORTFOLIO-BENADERING

'Het huidige systeem is sterk cognitief gedetermineerd. Leerlingen worden via selectie op een bepaalde plek in het middelbaar onderwijs geplaatst (VBO, MAVO, HAVO, VWO) waar ze zich naar verwachting kunnen ontwikkelen. Wat ik zou willen is dat je er van uit gaat dat jongeren tussen twaalf en achttien jaar een variatie aan talenten bezitten die zodanig zouden moeten worden ontwikkeld dat kinderen in alle gevallen trots zijn op waar ze goed in zijn. Iemand die goed kan sporten wordt in het onderwijs bijvoorbeeld te weinig erkend, terwijl het best wel eens zo zou kunnen zijn dat iemand die die erkenning in het onderwijs wel zou krijgen, vanwege het positieve zelfbeeld dat daardoor ontstaat, ook op andere terreinen beter gaat presteren. Nu zeggen we: "nee, jij kunt wiskunde op dat niveau niet aan, dus we zetten je in het VBO". Die miskenning zou je eruit moeten halen. Je moet dus kijken waar het potentiële talent zit, dat talent moet je ten volle ontplooiën en je moet profiteren van de synergie die dat talent op andere onderdelen in de ontwikkeling van kinderen kan bewerkstelligen.

De voorzieningen moeten aansluiten bij het talent, in plaats dat de kinderen gegroepeerd worden naar de voorzieningen. Dan kom je in feite uit op een portfolio-achtige benadering van de ontwikkeling van jonge mensen. Als je een streng selectief systeem hebt waarbij je steeds zegt: "Dit beheers jij niet, dus je krijgt een onvoldoende, dus je blijft zitten", dan kweek je een enorme aversie tegen het leren en dan moet je niet verbaasd zijn dat kinderen de scholen gewoon de rug toekeren.

Wat ik met zo'n portfolio-benadering beoog is dat jongeren het leren als een particuliere opbrengst gaan ervaren in plaats van als een door anderen erkende prestatie. Dan komt het leren ook tot ontwikkeling. Je moet de vreugde van de kennisverwerving en de vreugde van het leren heel vroeg laten plaatsvinden. Dat doe je dus niet met een rode pen. De vraag blijft dan natuurlijk wel

wanneer een kind met een bepaalde portfolio rijp is voor een bepaalde studie. Liberalen accepteren dat de overheid als hoeder van de kwaliteit van het onderwijs het niveau moet bepalen waaraan dat onderwijs moet voldoen. Dat is een maatschappelijk geaccepteerd iets wat we ook op andere terreinen doen. De kandidaat moet dus wel kunnen aantonen dat hij zo ver ontwikkeld is dat hij toegang tot bijvoorbeeld de medicijnenstudie kan aanvragen.'

MEER KEUZE IN HOGER ONDERWIJS

'Ik ben geen voorstander van het binaire systeem in het hoger onderwijs. Het hoger onderwijssysteem voor achttien jaar en ouder zou een geïntegreerd systeem moeten zijn waarbij we ook geen klassiek onderscheid meer maken tussen beroepsgerichte en academische studies. In sommige werkgebieden liggen de competenties meer op het academische niveau en in andere werkgebieden meer op het beroepsniveau, maar in vrijwel alle hogere functies heb je beide competentiedomeinen nodig. Iemand die uitsluitend academisch is opgeleid en van communicatie of het aanpakken van concrete problemen geen kaas heeft gegeten, is toch zwaar gehandicapt. En omgekeerd opereert iemand die uitsluitend problemen aanpakt op HBO-niveau, zonder een toerijkende wetenschappelijke reflectie, eveneens onvolkomen. Er moeten dus meer keuzemogelijkheden komen. Aan de ene kant moet een student kunnen kiezen voor een uitsluitend academische of beroepsgerichte route, maar aan de andere kant moet een student ook kunnen kiezen voor een portfolio waarin een combinatie zit van academische en beroepsgerichte competenties. Als je zo'n portfoliosysteem in het voortgezet onderwijs wilt aanzetten dan moet je dat in het hoger onderwijs niet weer dichttimmeren.

Een probleem in het hoger onderwijs is echter de grote versnippering en het uitdijende aantal studierichtingen. Dat is een klassiek probleem. Om de zoveel tijd hebben we weer een periode dat we gaan herordenen en vervolgens hebben we weer een periode dat we het meer vrijlaten. Op zich vind ik de gedachte van Hermans om het vrij te laten niet verkeerd. Als er straks via het accrediteringsorgaan een waardering voor studies moet worden gegeven, gekoppeld aan de bekostiging, dan moeten scholen en universiteiten namelijk goed gaan naden-

ken of ze een levensvatbare opleiding aanbieden die ook nog het niveau heeft om bekostiging te verwerven. Mijn verwachting is dat door de aanpak van de accreditering er een zelfcorrigerend mechanisme zal ontstaan.'

VOUCHERSYSTEEM

'Ten aanzien van de financiering van het hoger onderwijs kun je twee posities innemen. Je kunt het financieren op basis van het aantal diploma's dat wordt uitgegeven (wat nu gebeurt) of je kunt de financiering koppelen aan het studiepuntenregime. Voor elk behaald studiepunt is er dan een bekostigingsgrondslag. Met beide vormen heb ik eigenlijk geen problemen. Persoonlijk ben ik voorstander van het afrekenen op diploma's, maar dan moet dat wel gekoppeld worden aan een instantie die de waarde van de diploma's bewaakt. Wat je nu ziet is dat we een systeem hebben waarbij degenen die de opleiding aanbieden zelf bepalen of degene die de opleiding afrondt aan het vereiste niveau voldoet. Dat moet worden ontkoppeld.

Ik vind ook dat de overheid slechts partieel hoeft deel te nemen in de studiekosten van iemand die in het hoger onderwijs studeert. Daar geven we nu 2,3 miljard euro aan uit, terwijl het mensen zijn die in de regel in hogere maatschappelijke posities terecht komen, waar ze ook naar rato worden gewaardeerd. Het kan daarom geen kwaad, zeker als je kijkt naar de feitelijke studielast van studenten in het hoger onderwijs, om een deel van de rekening bij de student zelf neer te leggen. Bovendien is het denkbaar dat de werkgever een deel van de studiekosten op zich neemt. Voor een deel gebeurt dat al feitelijk. Natuurlijk zullen werkgevers zeggen dat zij via de belastingen al voldoende meedoen aan de financiering van het onderwijs, maar aan de andere kant denk ik dat in het hoger onderwijs de combinatie tussen werken en studeren steeds meer voorkomt, zodat de werkgevers eerder profijt kunnen hebben van de expertise van de studenten en de ontvankelijkheid om daar een tegenprestatie voor te leveren zal toenemen.

Ten aanzien van meer marktwerking in het onderwijs zou ik een onderscheid willen maken tussen het leer-

plichtige deel en het deel erna. In het niet-leerplichtige onderwijs moet er een adequaat evenwicht zijn waarbij het moet kunnen dat naast de overheidsbijdrage ook een additionele bijdrage door ouders en andere partijen plaatsvindt. Waar je echter voor moet waken is dat er met die additionele middelen geen discriminatie in het systeem zelf wordt aangebracht, doordat degenen die aanvullende middelen makkelijker kunnen aanboren dan anderen een voordeelpositie verwerven. Dat zou je niet moeten willen, want dan is de hele verhaal over de ontplooiing van individuele talenten om zeep geholpen. Daar moet dus een plafonddiscussie over komen. Maar ik ben niettemin sterk voorstander van verdere vormen van marktwerking in het hoger onderwijs, met name door studenten een sterkere positie te geven om een goede kwaliteit van het onderwijs af te dwingen. Daarom ben ik voor een vouchersysteem, waarbij subsidie aan de scholen en universiteiten wordt vervangen door een individuele subsidie. Op het moment dat zo'n vouchersysteem wordt ingevoerd vervallen alle structurele bekostigingsrelaties met de universiteiten en hogescholen. Althans ten aanzien van het scholingsdeel. Het researchdeel moet je niet op die manier behandelen.

In het funderend onderwijs vind ik een voucher systeem niet aantrekkelijk. Daar moeten we in principe de overheid aanwijzen als hoofdverantwoordelijke. Het basis en voortgezet onderwijs is naast een opleidingsinstituut namelijk ook een pedagogisch instituut en daar is de kwaliteit van de samspraak en samenwerking aan de orde. Als je dat gaat verzakelijken dan zou dat wel eens tot een geringere aandacht voor het pedagogisch klimaat van de scholen kunnen leiden omdat alles dan draait om rendement en profijt. Dat vind ik voor het funderend onderwijs onwenselijk.'

Dit interview is afgenomen door prof.dr. L.F.W. de Klerk en drs. M.G.K. Kreuger. Len de Klerk is emeritus hoogleraar onderwijspsychologie aan de Katholieke Universiteit Brabant en oud-rector magnificus van dezelfde universiteit, alsmede lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

DE BURGERS WILLEN HET EN DAAR BEN IK VOOR

INTERVIEW MET IVO OPSTELTEN

Rotterdam is de afgelopen weken veel in het nieuws geweest door de slechting van het ‘Moskou aan de Maas’ in de verkiezingszege van Pim Fortuyn. Hoe kijkt de liberale burgemeester van Rotterdam aan tegen het verkiezingsresultaat? Welk signaal heeft de kiezer afgegeven en hoe moet het nu verder? Wat is zijn visie op het lokaal bestuur en hoe kijkt hij aan tegen het thema veiligheid, dat zowel lokaal als nationaal van zeer groot belang wordt geacht. Het interview dateert van 28 maart en is afgenomen in het stadhuis van Rotterdam.

FINANCIEEL-ECONOMISCHE KAPSTOK

‘Ik ben altijd een groot voorstander geweest van paars en ik vind dat ze het goed hebben gedaan. Paars is toch een enorme doorbraak geweest in het politieke krachtenveld. Dat is belangrijk geweest. Voor de politieke verhoudingen en het politieke klimaat is het goed geweest dat het CDA een tijd in de oppositie terecht is gekomen.

Verder denk ik dat je kunt zeggen dat er een heel goed financieel-economisch beleid is gevoerd. De staats-huishouding ziet er stevig uit, ook als je internationaal vergelijkt. We zijn er allemaal op vooruit gegaan, en niet in geringe mate. Daar beoordeelt de kiezer ook op. Maar er zijn daarnaast natuurlijk zaken waar veel is bereikt, maar waar nog veel moet gebeuren. Dan heb ik het bijvoorbeeld over de wachtlijsten in de zorg. Dat komt nergens op het Europese continent voor, behalve in Nederland. In België niet, in Duitsland en Frankrijk niet, zelfs in Italië niet, om van de Scandinavische landen maar niet te spreken. Dit is ernstig en het is naar mijn overtuiging niet het

gevolg van een gebrek aan geld. Iedereen die in de zorg verantwoordelijkheid draagt zegt ook dat er niet zozeer meer geld bij moet. Er is de afgelopen jaren heel veel geld naar de gezondheidszorg gegaan en dat is terecht, want het heeft een hoge prioriteit. Maar wat we ons moeten afvragen is of we de zorg wel moeten blijven organiseren zoals we dat nu doen. Ook de Raad voor de Volksgezondheid heeft recent geadviseerd dat er meer marktwerking in de zorg moet worden toegestaan. Op dat punt heeft dit kabinet de problemen niet opgelost.

Het onderwijs is een ander punt. Dat is ook een lastig probleem, want door de krapte op de arbeidsmarkt is het erg lastig om mensen te vinden voor het onderwijs. Ook daar zijn de problemen niet opgelost en is er nog veel te doen. Daarom is het ook heel goed dat voor het eerst na lange tijd een liberale minister leiding heeft gegeven aan het onderwijsbeleid. Veel zeggenschap is door minister Hermans teruggebracht bij de scholen zelf. Dat is goed voor de scholen en komt uiteindelijk het onderwijs aan onze jeugd ten goede.

In de derde plaats noem ik het punt van veiligheid. Dit is het onderwerp dat door de burgers het belangrijkste wordt gevonden, zowel op lokaal als op nationaal niveau. Daar hebben we veel te doen. De politie moet zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin worden versterkt. Het is een winst dat Korthals en De Vries het nodige aan de sterkte van de politie hebben gedaan en ook de moed hebben gehad om te erkennen dat Nederland internationaal gemeten te weinig agenten heeft. Daar moet de komende jaren heel veel bij. Daarom heeft het Korpsbeheerdersberaad, waar ik voorzitter van ben, voor de volgende kabinetsperiode 8.000 extra politiedieners geclaimd.

Een vierde punt is dat het helaas niet gelukt is om grote infrastructurele werken versneld uit te voeren. De fileproblematiek is niet echt aangepakt.

Van die vier punten kun je allemaal niet zeggen dat het een succesverhaal is, maar van het financieel-economische beleid absoluut wel. Het belangrijkste voor de komende periode lijkt me dan ook dat het financieel-economisch beleidskader wordt bewaakt. Het één is namelijk een voorwaarde voor het ander. Het is een misverstand dat er sprake is van een keuze tussen geld aan zorg en onderwijs aan de ene kant en een gezond financieel beleid aan de andere kant. Als je je staatshuishouding niet op orde hebt dan dondert de rest op een gegeven moment ook in elkaar. Het financieel-economisch beleid is de kapstok waaraan je de rest ophangt. Maar als aan die voorwaarde is voldaan, dan vind ik inderdaad zorg en onderwijs topprioriteit hebben. Vooral onderwijs is voor liberalen cruciaal omdat het mensen de mogelijkheid biedt om alles uit zichzelf te halen wat erin zit. Daarom is het ook heel goed dat voor het eerst na lange tijd een liberale minister op Onderwijs aan het onderwijsbeleid leiding heeft gegeven. En dan hebben we natuurlijk ook nog het dossier van veiligheid. Het is natuurlijk een traditionele prioriteit voor de liberale politiek om rust en veiligheid te handhaven. En ik vind ook dat de infrastructuur adequaat en bij de tijd moet zijn. We zouden het toch met zijn allen voor elkaar moeten kunnen krijgen om daar iets meer op te schieten. Kort gezegd: de *performance* van de overheid in totaliteit moet omhoog en moet minder stroperig zijn. Meer zakelijk en gedurfd. Het debat moet nadrukkelijker terug in de politieke arena.'

BURGER WIL RESULTATEN ZIEN

'De burger heeft in Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen een duidelijk signaal afgegeven met de komst van Leefbaar Rotterdam in de gemeenteraad. Alle zittende partijen, met uitzondering van de Christen-Unie, hebben verloren en de opkomst was bij de afgelopen verkiezingen hoger dan de vorige keer. Iedereen moet zich daar iets van aantrekken, ik zelf ook. De burger wil gewoon resultaten van zijn gemeentebestuurders zien. Iedereen heeft hard gewerkt, dat is ook niet het verwijt, maar er moet beter geleverd worden. Dat betekent dat je als wethouder en burgemeester, gesteund door je

eigen partij, concreet moet aangeven wat je in een bepaalde periode bereikt wil hebben. Je moet dus op het terrein van veiligheid – wat een enorm *issue* is in Rotterdam – het schoonhouden van de stad en op het gebied van investeringen in de wijk en in de buurt concreet resultaten beloven en in de loop van de periode laten zien wat de voortgang is en of je je *targets* kunt halen. Ook politie en justitie zouden duidelijk hun doelen moeten laten zien. Ik denk dat dat heel belangrijk is. Er is heel veel participatie en betrokkenheid bij de burgers, maar men wil gewoon daden zien. Dat moeten we heel serieus nemen.

De burger wil gewoon resultaten zien

Heldere taal – ja, of nee – dat is ook heel belangrijk. En men kan er best tegen als het antwoord “nee” is, want dan staat er iemand die een eerlijk antwoord geeft. Maar het moet niet leiden tot beloftes die vervolgens niet worden nagekomen, of suggesties van “we regelen het” terwijl dat dan uiteindelijk niet gebeurt. Dat kan niet, het gaat om een betrouwbare overheid, die kan leveren wat de burgers willen. Dat betekent minder plannen en meer uitvoering. We moeten ook minder prioriteiten stellen, want door een beperking van de prioriteiten kun je meer bereiken. De thema's “schoon, heel en veilig” zouden centraal moeten staan. Als je één van die drie thema's laat liggen dan is het dweilen met de kraan open. We hebben in Rotterdam een “vijf-jaren-veiligheidsactieplan” opgezet, maar misschien moeten we toch wat meer tempo maken. Dat zijn lessen die we wel geleerd hebben.'

DE KIEZER HEEFT ALTIJD GELIJK

'Pim Fortuyn is de leider van de landelijke Lijst Pim Fortuyn (LPF) en dat heeft natuurlijk ook duidelijk een effect gehad op de winst van Leefbaar Rotterdam. Maar dat is niet het enige. Het zou een onjuiste benadering zijn om te zeggen dat Rotterdam het slachtoffer is geworden van het effect van het landelijk optreden van Pim Fortuyn, want Fortuyn heeft ook een lokale lijst getrokken. Dus *don't blame the voter*, de kiezer heeft altijd gelijk.

In Rotterdam is er nu een college in wording bestaande uit Leefbaar Rotterdam, CDA en VVD, want het is heel belangrijk dat een partij die zo fors gewonnen heeft ook

in het college komt. Ik ben daar zelf heel constructief in. Rotterdam heeft een sterk bestuur nodig dat ook een sterk team is, met sterke wethouders.

Ook landelijk is Fortuyn als een komeet omhoog geschoten, waardoor het politieke palet in een paar maanden enorm is veranderd. In januari stond paars er nog goed voor. De VVD stond op winst en was in een strijd verwickeld met de PvdA over wie de grootste partij zou worden. Dat beeld is totaal veranderd en het is nu niet te voorspellen wat er op 15 mei gaat gebeuren. De peilingen zijn slecht voor de VVD, maar in zeven weken zou dat in deze kiezersmarkt nog ongelofelijk kunnen verbeteren. De vier grote partijen liggen dicht bij elkaar in de peilingen dus de VVD kan nog steeds de grootste worden.

De VVD kan nog steeds de grootste worden

Ik ben altijd een groot voorstander geweest van paars, zowel op lokaal als op landelijk niveau, dus het doet me pijn in het hart om te constateren dat er voor paars inmiddels geen meerderheid meer te halen is. Als je dan kijkt naar de programmatische punten dan zou nu een coalitie tussen CDA en VVD voor de hand kunnen liggen, eventueel met Fortuyn erbij. Dat moeten we zeker niet uitsluiten, want als hij met een grote winst in de Kamer komt dan vind ik dat hij ook verantwoordelijkheid moet dragen.

Een coalitie tussen PvdA, CDA en GroenLinks, aan de andere kant, is bijna geen haalbare kaart vanwege de financieel-economische positie die GroenLinks inneemt. Als je kijkt naar de doorrekening van het Centraal Planbureau (CPB) dan zie je dat er ook een groot verschil zit tussen PvdA en CDA. Wat dat betreft liggen VVD en CDA dicht bij elkaar en, zoals ik al eerder heb gezegd, is dat de kapstok waar alles aan hangt. Als dat niet goed is dan kun je zorg, onderwijs en veiligheid wel een topprioriteit vinden maar de investeringen daarin gaan dan ook niet door.

Een brede coalitie is natuurlijk ook nog een alternatief: PvdA-CDA-VVD. Maar het is de vraag of je Fortuyn moet uitsluiten als hij echt een forse winst behaalt. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat hij te vroeg gepiekt heeft en dat de teruggang inmiddels is ingezet. Daar ga ik zelf wel

een beetje vanuit; dat de VVD zetels terugwint en op 15 mei alsnog de grootste wordt.'

PREVENTIEF KAN NIET ZONDER REPRESSIEF
'Op zich zijn er nog voldoende verschillen tussen de partijen. Ten aanzien van het hoofdpunt, de financieel-economische politiek bijvoorbeeld. Maar we zien het ook in de zorg en bij het WAO-dossier. En op het terrein van infrastructuur zijn er verschillen van mening over de investeringen die daar gedaan moeten worden. Op het gebied van veiligheid zijn de verschillen kleiner. Alle grote partijen zijn het daar wel met elkaar eens. Ik heb de verkiezingsprogramma's van de verschillende partijen geanalyseerd en het CDA en de VVD spreken zich allebei concreet uit op het gebied van veiligheid en politie. Maar ook Melkert heeft recent het één en ander gezegd waaraan je kunt zien dat hij veel in Rotterdam is geweest. Met alle punten die hij noemt zijn we op dit moment bezig, of ze bestaan al. Dan heb ik het over de criminaliteitskaart, de veiligheidsindex, de aanpak van 'draaideurcriminelen', het gebiedsgericht optreden van de politie, de inzet van buurtagenten, repressiever optreden, meer politie, zorg voor de hele keten in de veiligheid... Dat is allemaal echt het Rotterdamse verhaal.

GroenLinks heeft het echter voornamelijk over de 'voorkant' van de veiligheidsketen, dus de preventieve kant van de zaak. Dat is inderdaad heel belangrijk, maar een goed preventief beleid kan uitsluitend succesvol zijn als je aan het eind van de keten ook een duidelijk repressief beleid voert dat 'staat als een huis'. De onderwijs- en welzijnsinstellingen en de jeugdhulpverlening zijn nog niet gedisciplineerd genoeg om scherp te presteren.

Een goed veiligheidsbeleid valt of staat dus met een repressief beleid. Maar daarnaast moet je inderdaad ook kijken naar preventie. Het gaat uiteindelijk om de hele veiligheidsketen. In Rotterdam bestaat een groot deel van de daders bij straatroof uit Antilliaanse jongeren. Over hen moet je informatie verzamelen, je moet opvangprogramma's bieden, scholingsprogramma's, werkgelegenheidsprogramma's, je moet straffen uitdelen die niet alleen gericht zijn op de straf zelf, maar ook als doel hebben om daders een op maat gesneden kans te bieden om terug te keren in de samenleving.'

'Het verhaal in de *Telegraaf* dat de terreur van groepen jongeren in Kralingen en Crooswijk door de politici zouden worden doodgezwegen, is onjuist. We hebben bijvoorbeeld zelf de cijfers over straatroof in Rotterdam als eerste naar buiten gebracht. Daarin staat dat 99% van de daders een niet-Nederlandse achtergrond heeft. Het zijn Antilliaanse, Marokkaanse en Turkse jongeren (in die volgorde ook). Dat is ernstig en we hebben daarom een scala aan maatregelen genomen om dat aan te pakken. We hebben het aantal straatroofteam - *squads* die speciaal zijn ingesteld voor de aanpak van straatroof - nu uitgebreid. En we zijn vandaag ook weer een enorm bombardement aan SMS-jes gestart voor gestolen mobiele telefoons.

Het is heel moeilijk om de misdadencijfers naar beneden te krijgen. Steden zijn altijd dynamische gebieden waar van alles gebeurt en waar de bevolking ook continu verandert. We constateren dat het geweld is toegenomen en ook de leeftijd van de daders neemt af. Voor veel mensen is het nauwelijks voor te stellen wat jongens (en ook meisjes) van 12 jaar al voor criminaliteit plegen. Maar natuurlijk is het wel altijd een kleine groep. Je moet uitkijken dat je niet gaat generaliseren; je moet alles individueel aanpakken. Ik denk wel dat de overheid zich inmiddels bewust is geworden van het feit dat we niet geheimzinnig moeten doen over het probleem en alles naar buiten moeten brengen. De burger begrijpt het heel goed wanneer je iets niet kan, of nog niet kan. Maar de burger begrijpt het niet als je een bestaand probleem ontkent. Ik denk dat we nationaal en in de steden een stuk scherper zijn geworden en dat is hoogstnoodzakelijk.

Mensen moeten zich echter niet afvragen of we een multiculturele samenleving moeten worden. We zijn het al! Kijk naar de samenstelling van de bevolking van Rotterdam. 43% van de inwoners heeft een niet-Nederlandse achtergrond. Er wonen hier mensen uit 168 verschillende landen. Dat is een smeltkroes, dat hoort bij een stad. Het heeft hele positieve kanten, het geeft de stad meer dynamiek, het geeft meer diepte in discussies en meer uitdaging in het uitwisselen van culturele uitingen. Maar aan de andere kant brengt het ook culturele spanningen met zich mee. Die spanningen moeten we niet ontkennen. Dat hebben we vroeger wel gedaan door alles onder een

warme deken te plaatsen, maar dat is in deze tijd niet verstandig. Het lost niets op, het is een ontkenning van situaties en bovenal hebben de groepen waar het hier om gaat er geen baat bij als fricties worden ontkent. Die moet je op tafel leggen, daar moet je over spreken. Dan voorkom je juist dat er structurele spanningen gaan ontstaan die ontsparingen en tweedracht in de samenleving veroorzaken. Daar is mijn stijl ook op gericht. Ik ben burgemeester van *alle* Rotterdammers, ik moet bruggen bouwen. Dat is dus ook de reden waarom ik zo'n straatrooffrapportage, die vroeger in beslotenheid werd besproken, naar buiten heb gebracht. Dat is veel beter, dan weten we waar het om gaat en dan kan er ook gericht gewerkt worden om de situatie te verbeteren.'

BURGERWACHTEN GEEN BEZWAAR

'Ik ben het helemaal met Dijkstal eens als hij de verantwoordelijkheid voor veiligheid voor een belangrijk deel bij de burgers legt. Overal waar ik spreek over veiligheid zeg ik dat ook. Je moet zelf alles gedaan hebben wat je nodig vindt. Dat betekent investeren in alarminstallaties, opletten dat je secuur en zorgvuldig bent en uitkijken dat je bepaalde dingen die onverstandig zijn op een bepaald tijdstip, niet doet. Bedrijventerreinen moeten voor hun eigen voorzieningen zorgen en zorgen dat het terrein goed beveiligd is. Bedrijven moeten eigen personeel aanstellen en camera's plaatsen. De goede bedrijven doen dat ook allemaal, omdat ze weten dat de prioriteit van de politie nooit daar kan liggen. De taak van de politie ligt daar waar men niet van een bedrijf of van de burger kan verwachten dat hij zelf verantwoordelijkheid neemt.

De burger begrijpt het niet als je een bestaand probleem ontkent

'Eigen schuld, dikke bult' zeggen is misschien wat goedkoop, maar je ziet wel dat als mensen eenmaal een inbraak hebben gehad, ze daarna wel investeringen doen. Dan komt er een alarminstallatie en dan gaat men in de buurt aan preventie doen. Sociale controle houden is al de helft van het werk. Potentiële daders weten dan dat ze in de gaten gehouden worden en blijven daardoor weg.

Tegen burgerwachten heb ik onder bepaalde voor-

waarden geen bezwaren. Daar kun je ook geen bezwaren tegen hebben als mensen zich niet veilig voelen. Als de overheid op een bepaald moment niet voldoende politie of ander toezichthoudend personeel kan inzetten, dan kun je het de mensen niet kwalijk nemen als ze zelf hun eigendommen in de gaten gaan houden. Ik vind wel - en zo is onze ervaring in Rotterdam ook - dat je de kwaliteit en de doelstelling van mensen die een burgerwacht willen oprichten, goed moet doorspreken en kritisch tegen het licht moet houden. De regie blijft bij de politie. Je moet namelijk voorkomen dat mensen eigen richting gaan toepassen, daar moet je die mensen zelf tegen beschermen. Dat liep tot nu toe goed af. Maar ik denk dat wij als overheid het niet zo ver moeten laten komen en gewoon moeten leveren, zodat de mensen zien dat de politie zichtbaar op straat opereert.

Ik ben zelf een voorstander van een *zero tolerance* beleid, maar dat is een beetje een beladen begrip. Ik weet ook niet waarom wij altijd begrippen van andere landen moeten overnemen. De regels moeten gehandhaafd worden en iedereen moet zich aan de wet houden, want anders krijg je straf. Dat is de rechtsstaat en die moet scherp en helder zijn. Wij hebben in Nederland een handhavende overheid, die communiceert en uitlegt waarom hij iets doet. In het buitenland is dat misschien wat minder. Maar het moet niet zo zijn dat het optreden alleen bestaat uit communiceren. Wat dat betreft ben ik voor *zero tolerance* en ook jaloers op Amerika, waar het op straat gooien van een papiertje bijvoorbeeld wel wordt aangepakt. Dat moeten wij ook doen.

Van tijd tot tijd heb ik ontmoetingen met grote ondernemers in de stad. Pieter Korteweg, de voormalige topman van Robeco, zei mij laatst: "Er is maar één ding dat je moet doen en dat is zorgen dat die kauwgom op de straat wordt weggehaald". Dat is natuurlijk een symboolopmerking. Wat hij bedoelt is: "Zorg dat die stad er gewoon goed, schoon en veilig bij staat, want daar gaat het om". In Amerika kun je niet zomaar kauwgom op de stoep gooien, daar wordt het aangepakt. Maar hier wordt het toch een beetje gek gevonden om iemand daarvoor een enorme boete van bijvoorbeeld duizend gulden te geven. Wat mij betreft kan het! Daar moeten we absoluut meer opzitten. De burgers willen het en daar ben ik voor.'

RECHTSTREEKS GEKOZEN REGIOBESTUUR

'Wat ik vind van het voorstel van de VVD om de Onroerende Zaakbelasting (OZB) af te schaffen? Als trouw lid van de VVD respecteer ik dat punt in het verkiezingsprogramma, maar het zou niet mijn eigen keuze zijn geweest. De eigen belastingmogelijkheid is essentieel om goede coalitieafspraken te maken in het College van Burgemeester en Wethouders. Ik zou het dus niet erg vinden als het niet doorgaat.

Ik denk dat Nederland nog steeds wel redelijk gedecentraliseerd is. Nederland is een klein land en dat betekent dat de bestuurlijke drukte groot is. Dat heeft zijn charmes, want iedereen kent elkaar zo goed. Het kost mij geen enkele moeite om welke minister dan ook vandaag nog aan de telefoon te krijgen. Dat zal bij mijn collega's van de grote steden niet anders zijn. Dat brengt een vorm van informeel samenwerken met zich mee waardoor men soms snel tot resultaten kan komen. Als ik het internationaal vergelijk, bijvoorbeeld als ik spreek met collega's in Eurocities-verband of in het Comité van de Regio's in Brussel, dan denk ik dat velen van hen jaloers zijn op de positie van de grote steden wat betreft het takenpakket, de budgetten en de bevoegdheden die wij hebben. Het is echter nog niet genoeg en ik voorspel ook dat de decentralisatie doorgaat. Omdat het met een bevolking die zo geëmancipeerd en mondig is, in wezen alleen maar verstandig is om het bestuur zo dicht mogelijk bij de burgers te leggen.

We krijgen uiteindelijk ook een rechtstreeks gekozen regionaal bestuur, in ieder geval rond Rotterdam en Amsterdam. Dat soort voorstellen komen telkens terug. Niet omdat een aantal mensen dat zo nodig willen, maar omdat de inhoud van de problematiek het eigenlijk vanzelfsprekend maakt. Als je kijkt naar de kaart van Rotterdam, met de haven aan beide kanten van de rivier, dan zal men zeggen dat dat eigenlijk één stad hoort te zijn. Zeker bij *mainports* als Rotterdam en Amsterdam is dat logisch; het is allemaal zo verweven met elkaar. Maar in Nederland kunnen wij het kennelijk niet aan om dat soort grote steden te maken, dus maken we er regio's van. Dat moeten we minder ingewikkeld doen dan de vorige keer, toen we de stad wilden opdelen. Want daar heeft de kiezer zich duidelijk tegen uitgesproken.

Op zichzelf is het inderdaad wel zonde dat er zoveel

tijd en energie wordt gestoken in pogingen om tot een dergelijk regionaal bestuur te komen. Grote structuurdiscussies moet je zoveel mogelijk voorkomen. Je moet kijken naar de inhoudelijke thema's waar wij mee worstelen, zoals stedelijke vernieuwing, de economie, de haven, het milieu, grote infrastructurele kwesties, volkshuisvesting en ruimtelijke ordening. Dat zijn allemaal thema's die regionaal spelen. Daar hebben we ook al programma's en budgetten voor. Het lijkt mij echter onbestaanbaar dat een regionaal bestuur, dat nu in feite ook al bestaat, niet rechtstreeks door de bevolking gekozen wordt. Het gaat de bevolking namelijk aan. Het is onze taak om dit veel duidelijker naar de bevolking over te brengen en dat is ons nog niet gelukt. Ik ben er van overtuigd dat dit uiteindelijk een van de redenen is geweest waarom de kiezer in Rotterdam dat model heeft afgeschoten. Men heeft zich niet willen laten overtuigen van wat noodzakelijk was en nog steeds is. We moeten veel meer samenwerken op regionaal- en op Randstad-niveau. We hebben nu ook een gemeenschappelijke regeling getroffen met de vier provincies, de vier steden en de vier stadsregio's om ons internationaal als Randstad beter te presenteren.'

VOOR EEN GEKOZEN BURGEMEESTER

'Dan hebben we nog de positie van de burgemeester. Daar zijn we nu al zo lang mee bezig, dat zou eindelijk ook eens een keer veranderd kunnen worden. Ik heb hierin een hele duidelijke opstelling: het is het één of het ander. Of we kiezen voor de benoemde burgemeester, zoals we die nu hebben, met alle voor- en nadelen die daaraan vastzitten. Ofwel we kiezen voor een direct door de bevolking gekozen burgemeester. Ik kom zo langzamerhand uit op de laatste optie. Een gekozen burgemeester, die zijn eigen wethouders uitzoekt, tegenover een apart gekozen gemeenteraad. Budgettair is hij natuurlijk

altijd afhankelijk van de instemming van de gemeenteraad, maar deze kan hem niet naar huis sturen; dat kan alleen de kiezer na vier jaar. Naast de benoemde burgemeester lijkt mij dat het beste. Al die varianten waar we nu mee bezig zijn, zijn helemaal niks. Want de vlag dekt de lading niet. De burgers denken bij het burgemeestersreferendum dat ze iemand gaan kiezen die iets te vertellen heeft, maar ze kiezen alleen een persoon in een bepaalde positie. Degenen die uiteindelijk het programma maken zijn toch de fracties in de gemeenteraad. Een burgemeester gekozen door de gemeenteraad, daar ben ik ook absoluut op tegen. Je moet een eigen mandaat hebben van de bevolking. Dan maken we het helder met elkaar. Ik denk toch dat we naar de gekozen burgemeester toegroeien, maar het is het één of het ander, dat is mijn positie altijd geweest. Al die tussenvarianten zijn alleen maar voorbeelden van hoe het niet moet, daar raak ik steeds meer van overtuigd. Als men de benoemde burgemeester wil verlaten, moet men in de politiek dus de *guts* hebben – dat geldt ook voor de VVD – om die stap te maken.

Ik ben ook een zeer groot voorstander van de invoering van het dualistische systeem in het gemeentebestuur. Het College van Burgemeester en Wethouders wordt een soort stadsregering en de gemeenteraad wordt een soort stadsparlament. Daardoor krijg je een duidelijker onderscheid tussen het bestuur en de gemeenteraad. Dat is ook een noodzakelijke ontwikkeling; er is nu veel te veel verwevenheid. De gemeenteraad moet niet meer meebesturen, maar controleren op hoofdlijnen. Daardoor komt het bestuur dicht bij de burger te staan, want het profiel van het bestuur wordt scherper. Het vereist echter wel een enorme cultuuromslag; raadsleden moeten zich niet meer verliezen in allerlei detailkwesties.'

Dit interview is afgenomen door drs. M.G.K. Kreuger.

DE MOBILITEITSDISCUSSIE IS VOLLEDIG VASTGELOPEN

INTERVIEW MET GUIDO VAN WOERKOM

De ANWB heeft de afgelopen periode een felle strijd tegen het rekeningrijden geleverd. De confrontatie met de paarse minister van Verkeer en Waterstaat liep nogal hoog op. Uiteindelijk koos de Kamer de kant van de ANWB en was het rekeningrijden van de baan. Hoe kijkt de hoofd-directeur van de ANWB terug op de afgelopen periode en wat moet er gebeuren om aan de vraag naar mobiliteit te voldoen? Het interview is afgenomen op 5 februari, op het hoofdkantoor van de ANWB in Den Haag.

PAARSE WIJN

'We zijn in Nederland goed in het kijken naar de negatieve kanten, maar ik denk dat Paars ook een hoop heeft bereikt. Er wordt de komende tien jaar 30 miljard euro geïnvesteerd in de infrastructuur en daar komt nog 4,5 miljard bij uit het akkoord over het rekeningrijden. Ten aanzien van de infrastructuur mag men dus niet ontvreden zijn.

Daarnaast heeft Paars nu ook officieel in het Nationaal Verkeer- en Vervoersplan (NVVP) vastgelegd dat mobiliteit mag. Dat klinkt misschien niet zo verrassend, maar vanaf de jaren '70 mocht mobiliteit niet. De overheid zei toen "we knippen het maar een beetje af, we stellen niet teveel capaciteit ter beschikking, dan neemt de vraag wel af". In de gedachtevorming is in dit kabinet dus iets wezenlijks gebeurd.

Maar dat neemt allemaal niet weg dat Paars wat mij betreft wel toe is aan een *revival*. Waar we naartoe moeten is een nieuwe kleur paars, die niet tot stand komt uit traditionele compromissen die neerkomen op "we doen

zoveel water in de wijn dat het noch water, noch wijn is", maar die gestoeld is op compromissen waarin iedereen zijn smaak nog herkent. Dat betekent dat de politiek het op een andere manier moet gaan doen dan nu. Er moet op een andere manier worden ingespeeld op de problemen en zorgen die in de samenleving leven. Burgers hebben grote zorgen over de infrastructuur, grote zorgen over de zorg, grote zorgen over veiligheid, grote zorgen over het onderwijs. Dat wordt dan allemaal in een soort "black box" gegoten, waarvan de burger zich uiteindelijk afvraagt: "is dat nog van mij"?

Paars is te veel met zichzelf bezig geweest, teveel op zoek geweest naar consensus. Politici zouden zich veel meer moeten opstellen als volksvertegenwoordigers, die met een mandaat van het volk zijn aangesteld om de problemen in de samenleving op te lossen en andere problemen te voorkomen. Ik zeg niet dat Paars III niet zou kunnen, maar dan moet er bij de kabinetsformatie wel wat gedaan worden. Bovendien moet je ook kijken naar de uitslag van de verkiezingen. Als D66 zodanig verliest dat ze terugvalt tot 6 of 8 zetels, dan kan die partij eigenlijk niet meer meespelen.'

NAAR LINKS OF NAAR RECHTS?

'De VVD maakt een rationele afweging. De opbrengsten zitten aan de autokant en de kosten aan de openbaar vervoerskant. De belastingbetaler – onder andere de autorijder – betaalt het openbaar vervoer. Bij een massale verschuiving van de auto naar het openbaar vervoer zou daarom een groot schatkistprobleem ontstaan. Niettemin werd bij het akkoord over het rekeningrijden uitgegaan van 4,5 miljard, dat gelijkwaardig verdeeld zou worden

over openbaar vervoer en het wegennet. Daar heeft de VVD zich ook aan gecommitteerd. Dat die verdeling nu weer niet wordt ingevuld vind ik jammer, maar doet daar niets aan af. Je kunt niet zeggen dat de VVD te weinig aandacht heeft besteed aan het openbaar vervoer, hoewel er binnen die partij wel degelijk twijfels bestaan over investeren in openbaar vervoer, dat kun je niet ontkennen.

Wanneer we kijken naar de verschillen tussen de partijen dan moeten we constateren dat links traditioneel meer inzet op het openbaar vervoer en rechts traditioneel meer inzet op de auto. Eigenlijk zouden we dus weer Paars moeten hebben, want je hebt beide nodig. Het probleem is alleen dat de partijen elkaar nu zodanig in een houdgreep hebben dat er niets gebeurt. Aan het begin van de discussie over het rekeningrijden heeft de ANWB al aangegeven dat het fout zou gaan. Maar voor je het weet is die discussie weer 2,5 jaar verder, terwijl de rest stilvalt. Er komt geen openbaar vervoer bij, de privatisering van de Nederlandse Spoorwegen is slecht geregeld, het wegennet is niet uitgebreid, er gebeurt helemaal niets! De Paarse partijen zitten allemaal naar elkaar te kijken, waardoor de mobiliteitsdiscussie volledig is vastgelopen. Er is geen vooruitgang in het denken en geen vooruitgang in de besluitvorming. Dat moet slagvaardiger en zichtbaarder!

LUISTEREN NAAR MOBILISTEN

'We moeten kijken naar de behoeften van mobilisten. Dus niet alleen naar automobilisten, maar 'mobilisten'; mensen die zich willen verplaatsen. Vanuit de stelling dat mobiliteit mag moeten we ons afvragen hoe we dat dan vormgeven. Kan het ook? En welke voorwaarden stellen we daarbij?

Mobiliteit mag

Als we kijken naar het aantal auto's per hoofd van de bevolking dan zit Nederland ten opzichte van Europa in de middenmoot. Maar als we kijken naar het aantal auto's per vierkante meter dan scoort Nederland natuurlijk weer hoog. Je moet echter kijken naar de bevolking en die denkt de auto met onze korte afstanden niet altijd nodig te hebben. Ik heb er dan ook moeite mee om te zeggen dat er te veel auto's zijn. Mobiliteit heeft met werk

te maken. In de afgelopen periode zijn er meer dan een miljoen netto nieuwe banen bijgekomen. Als we een optimistische schatting maken en aannemen dat 25% daarvan met het openbaar vervoer of de fiets naar het werk gaat, dan betekent dat dus dat 75% van de mensen met een nieuwe baan met de auto gaat. Dat zijn dus 750.000 auto's erbij. Daar is onze weginfrastructuur totaal niet op berekend.

Zowel het openbaar vervoer als de fiets, als de auto leveren een bijdrage aan mobiliteit en zullen dat in de toekomst ook blijven doen. Waar we dus naar toe moeten is een integratie van systemen. Als we bijvoorbeeld kijken naar de treinlijn van Gouda naar Katwijk, die kruist de A4 ergens bij het groene hart. Dat is vanuit vervoers-technisch en ruimtelijke ordeningsoogpunt bekeken een ideaal punt om werkgelegenheid en een vervoersknooppunt te realiseren. Het lijkt erop dat het onbespreekbaar is om daar iets te gaan doen. Maar als men zich afvraagt waar het groene hart nu echt bijzonder is, dan is dat niet op die plek.

Verder moet de lightrail-verbinding er komen. In Noordrijn-Westfalen gaat men nu zo'n verbinding maken tussen de grote steden in het Ruhrgebied. Die lightrail gaat in de spits 35.000 passagiers vervoeren. Dan heb je het over iets substantieels. Het Ruhrgebied is vergelijkbaar met wat we in Nederland hebben, maar dáár wordt het wel aangepakt.

Ook als we kijken naar stations die voor veel geld worden opgeknapt, dan zou je denken dat daar grote parkeergarages onder worden gebouwd waar mensen hun auto kunnen parkeren om verder te reizen met de trein. Dat is niet het geval. Kijk naar Nice en Parijs. Daar heb je grote parkeergarages waar je van buiten in komt rijden en dan ga je te voet verder in het gebied waar je moet zijn. Dat is daar volstrekt geaccepteerd. Maar de aversie die wij in Nederland hebben tegen het bouwen van parkeergarages is enorm. Terwijl dat nu juist de oplossing is van het vraagstuk waarmee we worden geconfronteerd.

Eigenlijk is de combinatie tussen ruimtelijke ordening en infrastructuur vanaf medio jaren '60 niet goed geweest. Het zijn allemaal losstaande processen geweest, waardoor er ontwikkelingen zijn geweest in het land waarvan niemand ooit gedacht heeft dat het zou gebeuren. Kijk naar Ede-Veenendaal: dat is een groot bedrijven-

complex geworden. Niemand heeft dat ooit gepland. In Amsterdam had men het IJ-project, waarvan men zei: "hier gaat de werkgelegenheid komen". Uiteindelijk kwam die werkgelegenheid er juist aan de zuidkant. Die ontwikkelingen zijn geen gevolg geweest van beleid, maar uit economische krachten ontstaan. Nu is men dan eindelijk op de kar gesprongen en gaan we het proces een beetje in goede banen leiden.'

HET SPROOKJE VAN DE A10

'Volgens hoogleraar Immers zou de oplossing voor de fileproblematiek gezocht moeten worden in de opwaardering van provinciale wegen, zodat regionaal en interregionaal verkeer van elkaar gescheiden kan worden. Immers heeft een punt dat wij het provinciale wegennet verwaarloosd hebben in de totale wegeninfrastructuur. Het aantal provinciale wegen is kleiner geworden en ze wikkelen zo snel mogelijk af op het hoofdwegennet. Maar in de uitwerking van zijn voorstel zie ik wel een aantal moeilijkheden. Volgens Immers is de doorstroming ideaal wanneer iedereen 70 km/h rijdt. Bij de huidige provinciale wegen kan ik me dat voorstellen, maar als je dat koppelt aan zijn plan voor 2x twee banen met een middenberm dan hebben mensen al heel snel het gevoel dat ze meer dan 70 km/h kunnen rijden. Maar de gedachte dat men iets moet doen aan het provinciale wegennet, daar kan ik het helemaal mee eens zijn.

Kijk bijvoorbeeld eens naar wat ook wel het 'mirakel van de A10' wordt genoemd. Het afsluiten van rijbanen afgelopen zomer in verband met werkzaamheden leidde daar niet tot buitensporige opstoppingen. Dat is in onze opvatting het gevolg geweest van het feit dat de op- en afritten voor het stedelijk en provinciaal vervoer niet meer op het hoofdwegennet terecht kon. Waar natuurlijk niemand over praat is de puinhoop op het onderliggende wegennet; dat monitoren we niet zo goed, dus daar heeft niemand het over. Maar het sprookje van de A10 toont wel aan dat je opstoppingen krijgt wanneer de opritten te dicht op elkaar zitten. Dergelijke problemen kun je voorkomen door het provinciale wegennet een zelfstandige functie te geven en deze minder snel op het hoofdwegennet te laten aansluiten. Ook zou men voorzichtig moeten zijn met het

aanleggen van nieuwe op- en afritten aan het bestaande hoofdwegennet.'

NIET MEER MAAR ANDERS

'Het rekeningrijden, met een cordon van tolpoorten rond de grote steden, was een onrechtvaardig systeem omdat het mensen willekeurig belastte op tijdstippen en op wegen waarvoor zij niet of nauwelijks een alternatief hadden.' Mede door het verzet van de ANWB is het rekeningrijden nu van de baan. Het alternatief – de kilometerheffing – heeft in potentie een veel rechtvaardiger opzet.² Net als bij de energierekening, de telefoonrekening of de waterrekening betaalt men naar gebruik. Dat wordt straks ook zo bij mobiliteit, waarbij de kilometer de meeteenheid is in plaats van de kilowattuur of telefoontikken. Het verraderlijke van de naam 'kilometerheffing' is echter de gedachte dat het weer iets extra's is. Het zou eigenlijk 'kilometerprijs' moeten heten. Dan breng je het ook meteen in het economisch jargon. Maar voor die prijs moet dan wel iets staan; men moet weten wat men ervoor terugkrijgt.

Ik heb er moeite mee om te zeggen dat er teveel auto's zijn

Waar we naartoe moeten is een mobiliteitsmarkt, waarbij een rationele afweging gemaakt kan worden tussen wel-gebruik en niet-gebruik, welk gebruik en misschien op termijn ook wanneer-gebruik. Want ik sluit niet uit dat als het systeem eenmaal goed werkt, je dan ook kunt besluiten om een tijdselement in te bouwen. Bij telefoongebruik vinden we het immers ook normaal dat er piek- en daluren zijn. Maar daar zijn er wel alternatieven. Mobiliteit is essentieel voor het leven en de samenleving, dus de vraag is welke alternatieven je daar hebt. Die alternatieven moet je bouwen. Leg een lightrail-verbinding aan, verbeter de verbindingen op korte afstanden, optimaliseer de capaciteit van wegen. Dat zijn echter allemaal zaken die pas op de lagere termijn gerealiseerd kunnen worden en niet binnen de volgende kabinetsperiode.

Vervoerseconomen richten zich doorgaans op één doel: het reduceren van de files. De ANWB zegt: een kilometerheffing is de randvoorwaarde om tot een mobiliteitsmarkt te komen. Daarna kun je met elkaar gaan

stoeien over hoe je die markt zou kunnen sturen om problemen op te lossen. Maar wel in die volgorde: eerst een mobiliteitsmarkt. Het grote bezwaar tegen het meteen invoeren van de elementen tijd en plaats is namelijk dat men de prijs zal gaan opschroeven zonder dat daar een tegenprestatie tegenover staat. Daar zijn wij geen voorstander van. In Singapore is autorijden bijvoorbeeld zo ongelooflijk duur geworden dat alleen nog de 'happy few' daar kunnen rijden. Dan moet je als samenleving jezelf de vraag stellen: willen wij dat? Ik denk van niet.

Het is beter om de kwestie op een logischer wijze te benaderen dan die files even op te lossen door een hogere prijs te gaan vragen. De prijs op de mobiliteitsmarkt moet een tegenwaarde hebben in de vorm van verkeersveiligheid, doorstroming, uitzicht en snelheid. De kilometerheffing is niets meer dan het variabiliseren van vaste lasten. Wat we nu bij elkaar opbrengen – zo'n 13,5 miljard euro – is daarbij in principe het plafond. Daar is het kabinet ook mee akkoord. Niet meer, maar anders! We moeten in ieder geval voorkomen dat de prijs ongeclausuleerd verhoogd kan worden.

De gedeputeerden voor verkeer en vervoer in de provincies Limburg, Friesland, Groningen, Overijssel en Gelderland hebben geprotesteerd tegen de kilometerheffing met als argument dat het onrechtvaardig zou zijn als zij moeten betalen voor de problemen in de Randstad. Echter, ook dit is gebaseerd op de veronderstelling dat het doel van de kilometerheffing zou bestaan uit het bestrijden van files. Nogmaals: het doel is in de eerste plaats het creëren van een mobiliteitsmarkt waarbij iedereen een rationele afweging kan maken tussen vraag en aanbod. En dat geldt niet alleen in de Randstad, maar overal in Nederland.'

PROFITEREN VAN ICT

'Aan de kilometerheffing naar tijd en plaats kleeft alleen nog een privacy-probleem. Dat is voor ons een zwaar punt, want het moet niet zo zijn dat de overheid in staat is om mensen te volgen. Maar ik denk dat dit probleem met nieuwe technieken wel opgelost kan worden. Piepers idee van 'mobimiles', waarbij de informatie gebundeld wordt aangeleverd is een eerste aanzet voor een dergelijke oplossing die nu verder wordt uitgewerkt. Maar ik

denk zelf dat er ook legio andere technische mogelijkheden zijn om dit probleem op te lossen. Hier maak ik mij dus ook niet zo veel zorgen over.

Voor onze mobiliteitsproblemen zijn de ontwikkeling op het gebied van ICT uitermate interessant, zoals uit de discussies over rekeningrijden en kilometerheffing eens te meer blijkt. De overheid moet een open attitude hebben ten aanzien van dergelijke ontwikkelingen. Dit zijn namelijk ontwikkelingen die de welvaart van de samenleving verhogen. De overheid zou dit kunnen stimuleren door bijvoorbeeld *launching customer* te zijn en door ontwikkelingen in de beginfase over een dood punt heen te helpen. Ik zou er echter wel moeite mee hebben als de overheid daarbij ook zelf keuzes zou maken voor bepaalde systemen. Daarin is de markt absoluut weerbarstig en Nederland ook klein.

Kilometerheffing randvoorwaarde voor mobiliteitsmarkt

De kilometerheffing is een ICT-vraagstuk bij uitstek. De overheid moet daarbij duidelijk aangeven wat zij voor informatie wil binnenkrijgen en hoe betrouwbaar de aangiften moeten zijn. Vervolgens moet het aan de markt worden overgelaten hoe dat dan concreet moet worden georganiseerd. Als je bij voorbaat een hele systeemstructuur gaat ontwikkelen en vervolgens zegt "alleen zo mag het" dan zijn bedrijven niet geneigd na te denken of ze het op een andere manier slimmer kunnen doen. Bovendien kunnen ze dan ook niet profiteren van een eventuele Europese aanpak, waardoor grote bedrijven kunnen afhaken. Die maken natuurlijk ook een afweging in welk mandje ze hun eieren leggen en dan is Nederland toch niet zo'n heel grote afzetmarkt.'

MARKTPRIKKELS

'Het zijn momenteel chaotische tijden bij de NS. Sommigen zeggen dat dit komt door te veel marktwerking, anderen zeggen dat het komt door te weinig marktwerking, en een te halfslachtig beleid. Marktwerking heeft zeker in liberale kring een connotatie van meerdere concurrerende partijen, met als doel een zo laag mogelijke prijs te krijgen en daarmee de burger een zo groot mogelijke koopkracht te geven. Ik weet niet of dat strookt met

de publieke functie die de spoorwegen hebben.

Dit soort bedrijven met een nutsfunctie moeten zo efficiënt mogelijk werken als waren het bedrijven die aan de volledige tucht van de markt onderhevig zijn. In Japan wordt bijvoorbeeld heel veel tijd, geld en energie gestoken in preventief onderhoud, terwijl in Nederland alles op 'kapot-basis' gaat. Als het kapot is dan gaan we pas vervangen. Waar de lijnen in Japan geprivatiseerd zijn (en dat kan daar makkelijker dan in ons verknoopte systeem) worden punctualiteitscijfers gepubliceerd. Dat werkt in die samenleving buitengewoon prikkelend om die bedrijven aan te sporen om een hogere punctualiteit te krijgen. Een dergelijke marktimpuls zou je moeten inzetten om openbaar vervoersbedrijven te toetsen.

We zijn toe aan een discussie over de manier waarop je het marktdenken, zonder de kwalijke kanten daarvan, kunt overbrengen op het publieke domein. Die discussie is niet goed gevoerd bij de verzelfstandiging van de NS. Noordzij was zeer helder toen hij zei dat de NS geen bedrijf is dat naar de beurs wil gaan. We moeten dan duidelijk maken hoe we de kwaliteit van zo'n bedrijf kunnen toetsen en waar we ze op kunnen aanspreken. Die criteria moeten uitdagend zijn en aanzetten tot vernieuwing en serviceverbetering.

Politici moeten zich meer opstellen als volksvertegenwoordigers

Wat de ANWB heeft voorgesteld is de oprichting van een onafhankelijke toezichthouder; een goede scheidsrechter, die niet in het politieke domein staat, om conflicten op te lossen en toezicht te houden op de ontwikkeling van het bedrijf. Een dergelijke constructie kan men ook bedenken ten aanzien van de privatisering van Schiphol. Daar zou toezicht door alleen de NMA eventueel nog bespreekbaar zijn, maar het probleem met de NMA is dat het teveel in de concurrentiesfeer en de repressieve sfeer zit. Bij de NS gaat het echter ook om de verhouding tussen de verschillende maatschappijen (Verkeersleiding, NS-Reizigers, NS-Infrastructuur, et cetera).

Ik denk dat de privatisering van de NS niettemin goed is. Het moet niet zo zijn dat de hoogte van de treinkaartjes door de Tweede Kamer moet worden vastgesteld. Hetzelfde geldt ten aanzien van de start- en landingstarie-

ven van Schiphol. Daar moet je in privatiseren. Maar je moet wel evenwicht brengen. Waar winstmaximalisatie het doel is, weet je dat je conflicten krijgt als je in het publieke domein werkt. Wat je moet doen is zorgen dat de voordelen van prikkels in het private systeem ook in het publieke domein komen. En je moet als overheid je verwachtingen duidelijk maken.

Ook de gedachte van privatisering van wegen spreekt mij wel aan, maar dan moet je het ook weer aan iets koppelen. Bijvoorbeeld de wegen in beheer geven voor 25-30 jaar en dat koppelen aan een beschikbaarheid van minimaal 98%. In Engeland en Canada zien we dat wegen helemaal privaat worden aangelegd en gefinancierd. Daar zegt men dat de aanlegkosten substantieel lager zijn dan zoals we dat hier doen. Het is ook wel erg dubbelop, zoals we het hier doen. Plannen worden eerst ontworpen door Rijkswaterstaat, dat wordt dan door verschillende aannemers weer overgedaan en dan gaat men pas bouwen. Aan de andere kant: hoe complex wordt het met verschillende aanbieders? Er moet dan bijvoorbeeld wel een universeel betaalsysteem zijn.'

TOT SLOT

'Terecht stellen we hoge eisen aan onze leefomgeving. We moeten ons realiseren dat een nieuwe weg altijd een doorsnijding vormt van een land waar vroeger mensen woonden en werkten. Wat we dus moeten doen is het goed inpassen en het gebied daarmee een meerwaarde bieden. Als we kijken naar de verlengde A4 door midden-Delftland dan kan dat natuurlijk op een dijk dwars er doorheen. Daar is begrijpelijkerwijs veel weerstand tegen. Door het plan dat er nu ligt – half verdiept en een stuk tunnel – kan het gebied veel meer ontwikkeld worden. Recreatie en toerisme kan op een hoger niveau getild worden. Op die manier benutten we de krachten van verschillende ontwikkelingen. Dat bedoel ik met wijn waar iedereen zijn smaak in herkent.'

NOTEN

1. Het rekeningrijden hield in dat bij alle hoofdwegen rondom de grote steden elektronische tolpoorten zouden worden geplaatst.

2. Bij de kilometerheffing moet in iedere auto een chip worden ingebouwd die registreert hoeveel kilometers de auto aflegt en (op termijn) waar en wanneer de auto rijdt (met behulp van een sateliet-systeem). De automobilist betaalt dan een prijs per kilometer. Op termijn kan eventueel ook gedifferentieerd worden naar tijd en plaats (rijden in de

spits en in de Randstad wordt dan bijvoorbeeld duurder).

Dit interview is afgenomen door mr.drs S.E. van Tuyl van Serooskerken en drs. M.G.K. Kreuger. Sammy van Tuyl van Serooskerken is interim manager bij de Rijksoverheid en vervulde eerder verschillende functies bij de Europese Unie.

DE PERIFERIE IS ONS EERSTE BELANG

INTERVIEW MET WIM VAN EEKELN

Na 11 september is het buitenlands- en defensiebeleid relevanter dan ooit. Maar is er eigenlijk wel een eigen, kenmerkend buitenlands beleid van paars geweest? Hoe dienen wij ons op te stellen ten opzichte van de Europese Unie en de NAVO? Speelt Europa wel een rol van enige betekenis in de wereld en hoe zijn de transatlantische verhoudingen op dit moment? Op 13 maart ontvingen wij op het bureau van de Teldersstichting Wim Van Eekelen, Eerste Kamerlid, oud-staatssecretaris van Buitenlandse Zaken en oud-minister van Defensie, voor een gesprek over de toestand van de wereld.

ONGENOEGEN ONDERSCHAT

'De eerste periode paars was iets nieuws; het had een zeker élan. Het was ook een team. In de tweede periode paars ging men een beetje op de oude lijn door, maar toen was het veel minder een team, er was minder cohesie, het was minder duidelijk wat de lijn was. In de tweede periode paars is ook duidelijk gebleken op welke terreinen men onvoldoende gepresteerd heeft. Ik heb mij aan het begin van dit kabinet al afgevraagd waarom iedereen op een plek kwam te zitten waar hij het minste vanaf wist. Hoewel aan de andere kant een beetje afwisseling wel goed is, omdat het slijtageverschijnsel anders misschien nog eerder was begonnen.

Eigenlijk is het een paradox, want Nederland heeft het nog nooit zo goed gehad. De kiezer incasseert en kijkt naar de toekomst. Dat wil niet zeggen dat je niet mag zeggen dat paars veel heeft bereikt. Er is met name op economisch gebied goed gepresteerd. Het werkloos-

heidspercentage en de inflatie is nog nooit zo laag geweest (hoewel het laatste nu weer wat aantrekt), de rente is buitengewoon laag en er is een belastingverlaging geweest die de mensen dit jaar zullen merken. Toch is er die ontevredenheid. Is dat een luxeprobleem? In zekere zin misschien wel, maar de VVD heeft zich de afgelopen twee jaar ook onvoldoende kunnen profileren op wat men wilde (maar wat niet helemaal is gelukt). Met name op dat terrein ligt de kritiek van de kiezer.

Vooral nu moeten we heel duidelijk zeggen wat onze uitgangspunten zijn en wat ervan is bereikt. En we moeten iets zeggen over wat we gaan doen aan de punten die we niet hebben bereikt. Dat laatste is in alle consternatie het belangrijkste. Dan distantieer je je een beetje van paars zonder het weg te cijferen, terwijl je wel aangeeft wat de liberale lijn is. Het is natuurlijk altijd moeilijk om het kabinetsbeleid tot inzet te maken van de verkiezingen. Dat beleid is nooit echt naar de zin want het is altijd een compromis. Je moet dus proberen om duidelijk te maken welke oplossingen je zelf voorstaat. Er zijn nog steeds wezenlijke verschillen tussen de partijen, met name op het gebied van zorg (nominale of inkomensafhankelijke premie) en infrastructuur (meer wegen of niet).

Ik denk dat de VVD heeft overschat in hoeverre het ongenoegen over de dingen die niet bereikt zijn, met de resultaten op economisch gebied gecompenseerd konden worden. De Zalmnorm is de afgelopen jaren het belangrijkste geweest; dat zet duidelijk zoden aan de dijk. Maar ik denk dat nu vooral die andere punten in het verkiezingsprogramma aandacht moeten krijgen: veiligheid, zorg (wachtlijstenproblematiek), onderwijs, infrastruc-

tuur (de files). Nu lezen de kiezers geen verkiezingsprogramma's, zij beoordelen gewoon de actuele situatie en kijken of daar problemen zijn opgelost of niet. Wat dat betreft denk ik dat het heel logisch is dat mensen nu tot de conclusie komen dat een aantal belangrijke problemen – die ze nog belangrijker zijn gaan vinden – niet zijn opgelost.

De kiezer incasseert en kijkt naar de toekomst

Of de kritiek ook een gevolg is van de samenstelling van paars weet ik niet. De kans dat het bij een andere coalitiesamenstelling ook was misgegaan is reëel. Behalve wanneer de resultaten op de gebieden die nu zijn achtergebleven beter waren geweest; dan hadden ze geen probleem gehad. Zelf denk ik dat paars vooral op het terrein van de volksgezondheid heeft gefaald. De grootste fout is geweest dat Borst een tweede termijn heeft gekregen. Het is een heel sympathiek mens, maar zij heeft de klus toch echt niet geklaard.'

DIARREE VAN MOTIES

'De kritiek op het Torentjesoverleg vind ik echter onzin. Ik heb in drie kabinetten gezeten en ik ben er van overtuigd dat we het in geen van die kabinetten zo goed zouden hebben volgehouden als er niet een regeerakkoord en regelmatig overleg tussen de fractieleiders was geweest. Dat betekent helemaal niet dat het parlement daardoor monddood werd gemaakt. Over een heleboel onderwerpen zijn uitermate levendige debatten gevoerd. Alleen, de oppositie kreeg uiteindelijk maar weinig voeten aan de grond. En op zich is dat maar goed ook, want anders was er van onze wensen maar weinig terecht gekomen. Voorts is met name voor de partij die niet de grootste, is het Torentjesoverleg van de grootste betekenis. Anders ga je altijd door de pomp omdat er in de Kamer andere coalities worden gevormd. Dan moet je gaan breken en gewoonlijk betaalt de partij die breekt daarvoor de rekening. Ik wed met Balkenende dan ook om een goede fles dat als hij in het volgende kabinet meedoet, er een redelijk gedetailleerd regeerakkoord zal komen en niet één A4-tje, waar hij zelf de voorkeur aan zegt te geven. Behalve als hij de grootste partij zou zijn,

want dan heeft hij geen belang bij gedetailleerde afspraken.

Wat me wel hoog zit is het feit dat het parlement – en dan met name de Tweede Kamer – een potje heeft gemaakt van zijn eigen manier van functioneren, in die diarreë van moties en amendementen. Ik denk dat het land daar absoluut niets van begrijpt. Het is ook zo'n inteeltproces geworden in de Tweede Kamer, daar moet echt iets aan worden gedaan. Wiegel zou zeggen: "we moeten terug naar 100 leden", maar de klad is er vooral ingekomen toen al die medewerkers kwamen. Er worden honderden vragen gesteld. Over de Joint Strike Fighter waren het er 450 of zoiets. Dan moeten er weer extra ambtenaren worden aangetrokken om al die vragen te beantwoorden. Dat vond ik 25 jaar geleden al een slechte ontwikkeling, maar wat doe je eraan? Meer concentreren op de grote lijnen, lijkt me. Maar ja, iedereen wil zich profileren, iedereen moet kunnen zeggen in een debat: "ik heb daar net een vraag over gesteld". Ik lees de antwoorden op die vragen niet meer; het is gewoon niet te doen. Dat vind ik wel een heel wezenlijk punt ten aanzien van het functioneren van onze democratie. Ik vind dat nog veel erger dan het Torentjesoverleg of een gedetailleerd regeerakkoord.

De grootste fout is geweest dat Borst een tweede termijn heeft gekregen

Ik heb ook het gevoel dat er te veel mensen met te weinig maatschappelijke ervaring in de Kamer komen. Men komt te snel op een lijst. Dat betekent niet dat ik tegen jongeren op de lijst ben, maar je merkt hier wel een duidelijk verschil met de Eerste Kamer. In de Eerste Kamer neemt iedereen een stukje ervaring mee, mensen zijn ook inhoudelijk interessant. Hoewel de mensen in de Tweede Kamer zich rot werken en heel actief zijn, mis ik af en toe toch wel een beetje die inhoud. Ik stel me zelfs de vraag of er in onze fractie en in andere fracties nog wel iemand is die het overzicht heeft. Hans Dijkstal, omdat hij dat ook moet, maar verder..?

Natuurlijk is er ook kritiek op de Eerste Kamer. Er wordt wel eens geroepen dat de Eerste Kamer tot stembree is verworden. In mijn eerste periode werden er echter acht wetsvoorstellen verworpen. In de tweede

periode was dat wat minder, maar nog steeds gebeurt het wel. De Eerste Kamer moet inderdaad wel iets afstandelijker zijn en meer beoordelen naar kwaliteit, maar ook als Eerste Kamerlid moet je uiteindelijk een totaalafweging maken. Voor mij is altijd het criterium of je de burger met het resultaat kunt opzadelen. Vooral na amendering door de Tweede Kamer. Als het je eigen coalitie betreft en de Tweede Kamer is zonder amendering akkoord gegaan, dan wordt het natuurlijk een stuk moeilijker. In de Eerste Kamer moet de toetsing immers wel een marginale zijn. Maar als een voorstel daarentegen echt wezenlijk door amendering is veranderd, dan vind ik wel dat we vrij moeten kunnen zijn in de eventuele verwerping daarvan. Formeel zijn wij niet gebonden aan het regeerakkoord, maar we zijn wel gebonden aan het partijprogramma. Het referendum stond inderdaad niet in het partijprogramma en ik was op zich ook bereid om daar tegen te stemmen. Dat moet kunnen. Op sommige kwesties kun je best wat meer vrijheid nemen, eventueel ook ten aanzien van je eigen fractie. Het leuke aan de Eerste Kamerfractie is echter dat hoewel mensen soms heel verschillende invalshoeken hebben, de fractie uiteindelijk toch bereid is om een gezamenlijk standpunt in te nemen. Soms is dat misschien met enige druk, maar meestal zegt toch iedereen: “okee, als je het zo in zijn totaliteit bekijkt dan kan het nog net”.

SNEL EN CONSISTENT ZIJN

“Wat ik versta onder een goed buitenlands beleid? Je kunt natuurlijk zeggen: “we baseren ons op het nationaal belang en als het mogelijk is om dat nationaal belang te definiëren dan heb je een goede kans dat iedereen zich daarin kan vinden.” Maar in de praktijk blijken er nogal wat verschillen te zijn. Buitenlands beleid is “one damn thing after another”, zoals een Amerikaanse minister het ooit heeft gezegd. Het gaat dus niet zozeer om je conceptuele houding, maar om hoe je moet reageren op alle dingen die alsmaar gebeuren. Het is dus het probleem van snel een standpunt formuleren dat ook nog consistent is. De meeste ministers baseren hun houding helaas te veel op het advies van twee of drie vertrouwelingen en maken veel te weinig gebruik van het ambtelijk apparaat.

Wat is nu eigenlijk specifiek paars in het buitenlands beleid? Dat is een goede vraag. Ik denk dat er een duidelijke

verschuiving is geweest op het gebied van ontwikkelingssamenwerking. Herfkens heeft er een draai aan gegeven die wij als VVD kunnen ondersteunen: meer effectiviteit, meer controle, en prioriteiten stellen: de nadruk op good governance en de rol van de vrouw. Dat spreekt mij allemaal veel meer aan dan wat Pronk deed: de nadruk op armoedebestrijding. Als je die andere zaken er niet bij hebt stelt armoedebestrijding immers weinig voor. Ook is er met Frank de Grave een duidelijke verschuiving geweest op defensiegebied. De Grave heeft duidelijk en op een ongekende manier de consensus achter het veiligheidsbeleid hersteld en opgebouwd. Zelfs GroenLinks keert zich niet meer monolithisch, uit een soort Pavlov-reactie tegen de defensiebegroting. Dat vind ik een enorme verworvenheid. Steun aan het optreden in veiligheidsoperaties is toch eigenlijk wel kamerbreed. Er zijn natuurlijk nog wel voorwaarden waarover je kunt twisten en zo, maar die steun is er.

Verder is Nederland voor uitbreiding; we zijn iets meer voor EU-uitbreiding dan voor NAVO-uitbreiding. Dat is op zich vreemd, want als je je voorwaarden hard stelt dan is dat eventueel verzoekenbaar met elkaar. Mijn voorkeursscenario zou zijn dat de Europese Unie zo snel mogelijk uitbreidt met de Visegrad-landen (Tsjechië, Slowakije en Hongarije) en de Baltische landen (Estland, Letland en Litouwen). Roemenië en Bulgarije kwalificeren voorlopig niet, dat geven ze zelf ook toe. Aan de andere kant zie ik geen echte noodzaak om de Baltische landen snel bij de NAVO te halen. Poetin heeft zich er misschien al bij neergelegd, maar ik denk toch dat dit punt voor de gemiddelde Rus heel moeilijk is te aanvaarden. Bovendien kun je je ook afvragen of daardoor de steun voor Poetin niet zal afbrokkelen, te meer omdat Amerika ook elders knabbelt aan de Russische invloed. Dat zou eigenlijk de beste deal zijn, dat we de toetreding van Roemenië en Bulgarije tot de Europese Unie nog even voor ons uit schuiven, maar met de toetreding tot de NAVO laten merken dat ze er toch bij horen. Polen, Tsjechië en Hongarije waren ook nog niet helemaal klaar voor de toetreding tot de NAVO (en zijn nu nog niet klaar). Maar destijds zijn we nu eenmaal een proces begonnen van het *membership action plan* en dat moest uiteindelijk uitmonden in lidmaatschap; je kunt ze niet eeuwig aan de lijn houden.

Dan is het tot slot nog de vraag wat er gaat gebeuren met Slowakije. Als Mečiar daar wint zal de animo bij ons niet zo groot zijn. Wie weet krijgen we dan een soort *backlash* waardoor ook de Europese Unie uiteindelijk misschien toch met maar heel weinig landen gaat uitbreiden. Maar voor mij is de grens van de Europese Unie voor de komende vijftien tot twintig jaar wel duidelijk. Die loopt van de oostgrens van Finland, langs die van de Baltische landen en de Visegrad-landen tot en met die van Roemenië en Bulgarije. Malta zit er ook bij en eventueel Cyprus als we het conflict daarover met Turkije kunnen oplossen. Turkije zelf zit er dan waarschijnlijk nog niet bij. Paars heeft echter geen duidelijk Europa-politiek. Op zich kun je ze dat wel een beetje kwalijk nemen. Het enige waar Nederland zich tot nu toe op onderscheidde van de EU-politiek, was Israël, maar ik geloof dat ook dat nu wat aan het verminderen is.

Ook als je kijkt naar de verschillende nota's die het kabinet gemaakt heeft, dan was het altijd de VVD die geïnsisteerd heeft om bepaalde zaken niet op te nemen of af te zwakken. Patijn, Wiebenga en ik hebben met een gezamenlijke notitie geprobeerd om in ieder geval een bodem in de discussie over Europa te leggen. Maar ja, Dijkstal heeft helaas weinig affiniteit met Europa. En de ruzies tussen de premier en de minister van Buitenlandse Zaken waren natuurlijk ook niet bevorderlijk. Dat is nu gelukkig wat minder, heb ik het idee, maar misschien komt dat wel omdat Buitenlandse Zaken zich bij een ondergeschikte rol heeft neergelegd.

Het is natuurlijk een feit dat de minister-president in grote mate betrokken is op het gebied van Buitenlandse Zaken. Dat was eigenlijk altijd al wel zo. Premier Biesheuvel en de minister van Buitenlandse Zaken waren begin jaren zeventig ook erg nauw betrokken. Schmeltzer zou toch niet veel doen zonder dat met Biesheuvel af te stemmen. Maar dat moet je dan ook wel doen. Tegelijkertijd moet de premier zelf ook een beetje terughoudend zijn en niet de indruk wekken dat hij zijn wil doorzet.

Ik ben zelf voorstander van een minister van Europese Zaken die de helft van de tijd in Brussel is en de helft van de tijd in Nederland, om de continuïteit van de besluitvorming te bevorderen. Aan de andere kant moet het apparaat uiteindelijk natuurlijk toch door Buitenlandse Zaken worden aangestuurd. Ik zou het liefst de positie

van de staatssecretaris voor Europese Zaken wat willen verbeteren. Bijvoorbeeld doordat hij zich in het buitenland ook minister mag noemen.'

NIET MEER MAAR ANDERS

'Dat de defensiebegroting omhoog zou moeten omdat Europa achterloopt op Amerika vind ik onzinpraat. We moeten het geld alleen anders besteden. We hebben in Europa twee miljoen mensen onder de wapenen, alleen ze kunnen niks. Met andere woorden: laten we ons concentreren op datgene wat we kunnen en niet op datgene wat we niet kunnen. Weinig landen hebben gedaan wat Nederland en het Verenigd Koninkrijk wel gedaan hebben. Namelijk: nieuwe prioriteiten stellen. Wat dat betreft ben ik over het Nederlandse defensiebeleid in zijn algemeenheid wel tevreden.

In Europa twee miljoen mensen onder de wapenen, alleen ze kunnen niks

De Amerikanen zijn een beetje tweeslachtig. Aan de ene kant zeggen ze dat we in Europa te weinig doen, maar als we dan meer doen, zeggen ze: "Ho! Ho! Niet zo vlug!" Dat is allemaal binnenlandse politiek van Amerika. Zo lang ik in de NAVO-*assemblée* zit (6 jaar) heb ik gezegd: "Jullie zitten helemaal op de verkeerde toer. Jullie hebben het over *defense capabilities improvement* (DCI), maar dan kom je met 57 onderwerpen. Iedereen kan vervolgens zeggen dat ze de helft al doen, met als gevolg dat niemand zijn planning verandert." Gelukkig heeft Robertson in Londen een speech gehouden dat dit nu wordt beperkt tot drie of vier onderwerpen. Dan kun je zeggen: "daar gaan we meer mee doen". Maar zomaar in het algemeen roepen dat er meer geld voor defensie moet komen, nee. Dat doet De Grave ook niet, en dat vind ik goed.

In eerste instantie zouden we ons moeten concentreren op de Europese regio. Ik sluit niet uit dat we ons geleidelijk aan iets breder gaan oriënteren, maar laten we eerst maar eens definiëren wat we op dit moment kunnen: Macedonië en Kosovo of Bosnië. Dat kunnen we nu, want de bombardementsfase is daar voorbij. Daar vind ik de Europese Unie ook het meest op zijn plaats, omdat we daar economische instrumenten hebben die we kunnen

inzetten. De periferie is ons eerste belang. En daarnaast zijn er nog wel enige zaken die belangrijk zijn, zoals de proliferatie van massavernietigingswapens, maar daar zie ik geen Europees optreden; dat zou veel ruimer moeten.'

EIGEN EUROPEES BELEID

'De Europese Unie zou in staat moeten zijn om een eigen beleid te voeren en daarvoor hebben we een zekere militaire capaciteit nodig. Anders kunnen we onze geloofwaardigheid niet behouden. Als de Amerikanen niet bereid zijn om mee te doen, moeten we eventueel de mogelijkheid hebben om het zelf te doen. Niettemin moeten we zo veel mogelijk met Amerika samenwerken. De grote problemen in de wereld kun je alleen oplossen door het samen te doen. Daarom ben ik ook een beetje sceptisch over het oplossend vermogen van de wereld op dit moment.

Ten aanzien van Afghanistan hebben de Amerikanen een duidelijk unilaterale koers gevaren, maar dat doen ze nu ook ten aanzien van staal. Dat laatste vind ik nog het ergste. We zeggen dat we bepaalde gemeenschappelijke waarden hebben en ik dacht dat non-protectionisme daar één van was. De invoerheffingen op staal zijn daarom nog veel erger voor de transatlantische verhoudingen dan de vraag of wij F16's naar Afghanistan sturen of niet.

Op zich was die discussie rond Afghanistan natuurlijk erg raar, want hij was helemaal niet nodig. De Amerikanen wilden onze hulp eigenlijk niet eens hebben. En als we die toch hadden aangeboden dan hadden we niet geweten waar we die vliegtuigen moesten stationeren. Het was dus een non-discussie. Als je vanuit militair oogpunt kijkt was het in feite ook een hele kleine operatie. Kosovo was een grote bombardementsactie, maar het aantal vluchten in Afghanistan was beperkt tot ongeveer 50 per dag. Dat is helemaal geen grote operatie. Maar die operatie werd wel uitgevoerd met nieuwe middelen, die wij in Nederland overigens niet hadden. Dus wat hadden we daar dan moeten doen? Dit was weer echt zo'n typische discussie waarbij men het uitgangspunt overslaat en het debat concentreert op uitvoeringskwesties. Bovendien kun je je afvragen of het wel de taak van Nederland is om Afghanistan te bombarderen.

Het was natuurlijk wel erg ongelukkig dat de Amerikaanse ambassadeur zei: "jullie hebben die vliegtuigen

alleen aangeboden voor verkenning". Maar ja, op dat moment leek het ons het meest interessant. Bovendien hadden we een speciaal squadron dat daar goed modern voor was toegerust, dus ik vond dat nog niet zo gek.

Maar als het gaat om vredesmissies dan denk ik dat Nederland in het algemeen inderdaad wel erg gericht is op het beperken van risico's. Als de operatie niet riskant is heb je geen militairen nodig. Dus moet je afwegen of we die operatie zó belangrijk vinden dat we bereid zijn om een deel van dat risico te dragen. Natuurlijk, iedere commandant probeert het risico voor zijn mensen te verkleinen, maar de discussie gaat meestal alleen over het risico en niet over het belang van de operatie.

Als we het hebben over mogelijke toekomstige operaties dan moeten we waarschijnlijk denken aan Irak. Als de Amerikanen kunnen aantonen dat Saddam Hoessein capaciteit heeft op nucleair/chemisch gebied en geen inspecteurs toelaat, dan hebben ze wel een argument dat er een *preemptive strike* nodig is om die capaciteit weg te nemen. Daar zou Nederland wel aan mee kunnen doen. De Amerikanen hebben nu echter een enorm probleem met Israël. Hoe verhoudt de situatie daar – die steeds erger wordt – zich tot een eventuele actie tegen Irak?'

ANTI-AMERIKANISME

'In Europa is er soms wel een beetje een anti-Amerikaans gevoel. Er is wel gezegd dat Amerika op 11 september op zijn nummer is gezet voor zijn buitenlandse beleid, maar wat heeft Amerika eigenlijk fout gedaan? Clinton heeft zijn uiterste best gedaan om een oplossing te vinden voor het Israëlisch-Palestijnse conflict en het lag niet aan Amerika dat die niet geaccepteerd is. Waarom had Amerika zich daar meer mee moeten bemoeien als de partijen het zelf verdommen? Wat kun je de Amerikanen in concreto verwijten? Ik denk niet zo veel. In 1994 was ik bij de topconferentie van de NAVO in Brussel en toen dachten we allemaal dat Clinton zich zou terugtrekken uit het wereldtoneel en minder internationale verplichtingen zou aangaan. Maar vanaf 1994 hebben we juist het omgekeerde gezien. Amerika ging zich overal mee bemoeien: Palestina, Zuidelijk Afrika, Noord-Korea, tot Noord-Ierland aan toe. Maar ja, dan is het ook weer niet goed, want dan wordt Amerika inderdaad de politieagent van de wereld. Dat willen we voorkomen. Het kan alleen niet

helemaal, want de Amerikanen zijn op sommige gebieden nu eenmaal de enigen die een oplossing kunnen bereiken. Maar ik denk ook niet dat de aanslagen in Amerika gericht waren tegen de rol van Amerika als politieagent. Waarom is de aanslag gepleegd op het World Trade Center? Omdat het een aanval was op het Westerse systeem. De aanslag op het Pentagon was er ook een op de machtsfactor die daar achter staat. In wezen was het dus ook een aanval op ons.

Het terrorisme is geen militair probleem

Het terrorisme is een wereldwijd probleem. Het is alleen geen militair probleem. Het is een maatschappelijk probleem. Ik weet niet hoe de Amerikanen dit probleem nu verder gaan aanpakken, want de vraag is wat je eigenlijk onder terrorisme verstaat. In Europa hebben we daar een definitie voor, maar het is de vraag hoe je dat operationeel moet maken. Ik denk wat dat betreft niet dat Europa te veel naar binnen is gericht, want we hebben toch wel heel snel gereageerd op de aanslagen van 11 september. De derde pijler van de Europese Unie (Binnenlandse Zaken en Justitie) heeft door die gebeurtenis een enorme impuls gekregen. Dan heb ik het over de

aanpak van zwart geld, het Europees arrestatiebevel, opsporingsteams en Eurojust. Daar is jaren over gepraat en nu komt het. Ook het Schengen-systeem en Europol zijn beter toegerust voor dit soort dingen dan Amerika. Een van de vliegtuigkapers heeft onlangs in de Verenigde Staten een nieuw visum gekregen. Dat was een enorme rel. Zo zie je hoe slecht het systeem daar kennelijk werkt. Overigens heb ik me ook zeer verbaasd over het uitgelikte rapport dat de Verenigde Staten eventueel nucleaire wapens in willen zetten tegen landen die massavernietigingswapens inzetten of daarmee dreigen. Dat vind ik heel ongelukkig. Dat komt in Europa wel heel slecht over. Er is toch een grens tussen conventioneel en nucleair die we niet zouden moeten overschrijden, te meer daar er zoveel conventionele middelen ter beschikking staan die hetzelfde kunnen bereiken. Maar het kan natuurlijk zo zijn dat dit alleen uit afschrikkingsoogpunt wordt gezegd. De NAVO had het in 1992 immers nog over een middel of last resort. Daar was ik op zichzelf ook niet zo voor, maar goed, dat is toch het beleid geweest en ik denk dat het in Europa ook zo wordt gevoeld.

Dit interview is afgenomen door drs. P.G.C. Van Schie en drs. M.G.K. Kreuger.

3

Na de verkiezingen

Het huisartsenprobleem

Milieufatalisme ongefundeerd

INHOUDSOPGAVE

Na de verkiezingen

Sammy van Tuyl

55

Een politieke beurskrach? 'Problems are opportunities'

Hans van Baalen

57

De tegencultuur en de ontkenning van waardenconflicten

Connie Aarsbergen

65

Het huisartsenprobleem

Chiel Springer

71

Onderzoek naar de werkelijke (fysieke) toestand van de wereld

Dick Thoenes

77

Economische vrijheid in mondiaal perspectief

Hans Labohm

85

NA DE VERKIEZINGEN

SAMMY VAN TUYLL

De verkiezingen van 15 mei hebben een schok teweeg gebracht in politiek Nederland. De drie partijen van de regeringscoalitie hebben een dramatisch verlies geleden en een nieuwkomer heeft een ongekend aantal zetels behaald. De kiezer heeft de politieke partijen een duidelijke boodschap meegegeven. Waar het nu om gaat is die boodschap goed te verstaan.

Het is overigens geen slechte boodschap die de kiezer heeft gegeven. Integendeel. Het belangrijkste is dat de kiezer heeft laten weten dat de politiek er wel degelijk toe doet. De politiek is terug van weggeweest. Dat is één van de verdiensten van Pim Fortuyn. Dat werd al duidelijk na de gemeenteraadsverkiezingen van 6 maart. Dat is in de aanloop naar de Tweede-Kamerverkiezingen van 15 mei steeds duidelijker geworden.

Eén van de redenen die voor de verkiezingsnederlaag van de VVD wordt gegeven is dat er te weinig aandacht is geweest voor de rechterflank. Ik betwijfel of dat de hoofdoorzaak is geweest. Wel is duidelijk dat het belang van onderwerpen als veiligheid en vreemdelingenbeleid is toegenomen, maar dat geldt eigenlijk voor het hele politieke spectrum. Het zou evenwel verkeerd zijn om de steven nu geheel te wenden en zich vooral op de rechterzijde te concentreren. De paarse coalitie was een welkome en noodzakelijke vernieuwing in het Nederlandse politieke landschap. Het is waar dat Paars na het vertrek van Frits Bolkestein als fractievoorzitter minder inspirerend was. Dit mag echter nooit een reden zijn de weg naar een volgende paarse coalitie in de toekomst af te sluiten. Wil de VVD zich blijven ontwikkelen in de richting van een brede volkspartij, dan lijkt het niet wenselijk de liberale koers wezenlijk te veranderen.

Een kiezer brengt zijn stem uit op een politieke partij vanwege het vertrouwen dat hij daarin stelt. De vernieu-

wing in de VVD moet er op gericht zijn het vertrouwen van de kiezer in de VVD te vergroten. Wil de VVD in de toekomst de kiezer aanspreken dan zijn drie begrippen essentieel: inhoud, kwaliteit en openheid. Deze drie hebben met elkaar te maken.

Eerst inhoud. Politiek gaat om de inhoud. Dat is de essentie. Dit lijkt wellicht een open deur. Toch is dat in de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen onderbelicht gebleven. Inhoud betekent dat de kiezer weet welke oplossingen wij aandragen voor de problemen die hij belangrijk vindt. Dat je die oplossing het beste kunt realiseren als je de grootste partij bent, is waar, maar secundair. Het maakt op zichzelf op de kiezer geen indruk. De inhoud is het belangrijkste, daarmee kun je overtuigen.

Ten tweede kwaliteit. Kwaliteit van de boodschap die je brengt. De standpunten die je inneemt moeten goed doordacht zijn. Niet zomaar een voorstel steunen omdat de waan van de dag dat bepaalt, maar goed nadenken over alle consequenties ervan. Een voorbeeld: het lijkt sympathiek de benoemde burgemeester te vervangen door een gekozen burgemeester. Voorstanders daarvan beogen de afstand tussen burger en bestuur te verkleinen. Maar het invoeren van een gekozen burgemeester heeft veel verstrekkender gevolgen dan zo op het eerste gezicht lijkt. Het kan alleen in de context van het gehele binnenlands bestuur worden gezien. Indien dit niet goed doordacht wordt, zou het effect heel goed averechts kunnen zijn en de afstand tussen burger en bestuur alleen maar vergroten. Kwaliteit niet alleen van de inhoudelijke standpunten, maar ook van de personen die de standpunten uitdragen en die het beleid vorm geven. Het mag niet zo zijn dat een woordvoerder op een bepaald terrein regelmatig de indruk geeft niet te weten waarover hij of zij praat. Het mag ook niet zo zijn dat wij bewindspersonen

leveren die niet opgewassen zijn tegen de taak die zij moeten uitvoeren. Bewindspersonen hoeven dan ook niet per se uit de Kamer te komen. Voor volksvertegenwoordiger zijn immers andere kwaliteiten vereist dan voor bestuurder.

Tenslotte openheid. Openheid betekent dat je over de inhoud van je beleid durft te discussiëren. Met de leden, met de kiezer en met andere politieke partijen. In die volgorde. Het is helemaal niet verkeerd als er binnen de partij verschillende visies bestaan en dat daar openlijk over gepraat wordt. Dat komt de inhoud en de kwaliteit van het beleid alleen maar ten goede. Te vaak wordt discussie over de inhoud verward met onenigheid en ruzie. Ten onrechte. De kiezer houdt weliswaar niet van interne ruzies en gerommel, maar een zakelijke discussie over de inhoud van het beleid geeft aan de kiezer het vertrouwen dat het uiteindelijk ingenomen standpunt in ieder geval goed doordacht is. Openheid betekent ook dat de partij open staat voor mensen die kritische vragen stellen. Te vaak worden deze nu als lastig zijnde aan de kant geschoven. Dat is verkeerd. Mensen die kritische

vragen stellen - mits goed gefundeerd - moet je koesteren. Dat geldt niet alleen voor politieke partijen, maar ook voor de ambtenarij en het bedrijfsleven. Wanneer kritische vragen serieus worden beantwoord, komt dit de kwaliteit en de inhoud van het beleid ten goede.

De sleutelbegrippen inhoud, kwaliteit en openheid zijn natuurlijk voor alle politieke partijen van belang. Het zijn noodzakelijke voorwaarden om als politieke partij in een moderne samenleving met mondige en verantwoordelijke kiezers te kunnen functioneren. Voor de VVD zijn het noodzakelijke voorwaarden om het liberale gedachtegoed uit te kunnen dragen. En met deze liberale boodschap onderscheidt de VVD zich van de andere partijen. Essentieel is niet alleen de boodschap, maar ook de wijze waarop deze tot stand komt. Door meer openheid kunnen wij de inhoud en de kwaliteit van de liberale boodschap verbeteren. Eerst praten en dan doen. Dat geeft vertrouwen.

Mr.dr.s. S.E. van Tuyl van Serooskerken is lid van de Kernredactie van Liberaal Reveil.

EEN POLITIEKE BEURSKRACH? 'PROBLEMS ARE OPPORTUNITIES'

KANTTEKENINGEN BIJ HET AMBT VAN VOLKSVERTEGENWOORDIGER EN DE ROL VAN
POLITIEKE PARTIJEN TIJDENS EEN POLITIEKE RECESSIE

HANS VAN BAALEN

Politieke partijen zijn hun vaste achterban kwijt. De kiezer zoekt iedere keer opnieuw naar de partij die hem het meeste aanstaat of te bieden heeft. Wat moeten of kunnen partijen doen om op deze nieuwe ontwikkeling in te spelen?

Al meer dan twee jaar fluctueren de aandelenkoersen op de beurzen van Amsterdam, New York, Londen, Tokio, et cetera. De aandeelhouders zappen van aandeel naar aandeel zonder dat de trends duidelijk zijn. De waarde van aandelen wordt niet meer gemeten naar objectieve maatstaven (marktaandeel, financiële spankracht, omzet en winst, productontwikkeling, innovatie, arbeidsmarkt, management, bedrijfscontinuïteit, et cetera), maar naar subjectieve criteria, waarbij het imago van bedrijf en management belangrijker zijn dan soliditeit. De waan van de dag overschaduwde daarmee de langere termijn. De beurs lijkt meer op een casino dan op een financiële markt met 'ijzeren' wetmatigheden. Nervositeit neemt de plaats in van berekening. Dezelfde ontwikkelingen doen zich voor in de politiek. Tot de vroege jaren '90 leek deze trend aan Nederland voorbij te gaan. Maar met het verval van het derde kabinet-Lubbers (CDA-PvdA) in 1994, met de afbladdering van de Paarse coalitie (PvdA, VVD en D66) vanaf de zogenaamde 'Nacht van Wiegel' in 1999 en met de opkomst van Leefbaar Nederland en de Lijst Pim Fortuyn aan het begin van 2002, heeft Nederland zich aan de Europese en internationale realiteit aangepast.

ONZICHTBAARHEID HEEFT EEN PRIJS

De verkiezingsuitslag van 15 mei 2002 vormt niet het einde, maar het begin van een verdere erosie van de vaste achterban van politieke partijen. Voor de VVD is het ver-

kiezingsresultaat van 24 zetels, waarvan één restzetel, bij ongewijzigd beleid, eerder de bovengrens dan de ondergrens. Het CDA leed in 1994 een verlies van 20 zetels. In 1998 volgde een verder verlies van 5 zetels en dat terwijl de partij in de oppositie zat en zich kon profileren zonder de last van politieke compromissen in het kabinet. De VVD zal moeten vernieuwen en haar profiel moeten aanscherpen in de regering, waar de mogelijkheden daartoe beperkter en risicovoller zijn. De Tweede-Kamerfractie van de VVD bestaat overwegend uit oud-bewindslieden en parlementaire routiniers. Het zal moeilijk zijn compromissen in het kabinet door scherpe parlementaire debatten en nieuwe gezichten te compenseren en daarmee de VVD 'smoel' te geven. De vernieuwing en de herprofilering van de VVD zal daarom in hoge mate van de partij, de Teldersstichting, de VVD-bewindslieden, de VVD-fracties in het Europees Parlement en in de Eerste Kamer en een geleidelijke doorstroming in de Tweede-Kamerfractie moeten komen. Een zeer lastige opgave voor de nieuwe politiek leider van de VVD, Gerrit Zalm. Moeilijk, maar zeker niet onmogelijk. Een consequente vernieuwingsagenda als onderdeel van een permanente campagne, die door Gerrit Zalm, in nauw overleg met de bovengenoemde VVD-geledingen, zichtbaar wordt geleid, biedt de VVD alle kansen. Geen bijtjesdag, maar ook geen *business as usual*.

Een politieke schoonmaakactie die de PvdA lijkt te willen doorvoeren is ondemocratisch en onverstandig. De partij heeft bij het volle verstand een lijst samengesteld waarop de kiezer zijn stem heeft uitgebracht. Het gedwongen afstaan van een democratisch verworven mandaat miskent de uitspraak van de kiezer. Wel is het aan elk fractielid om voor zichzelf uit te maken of hij een

rol kan en wil spelen bij het weer op de kaart zetten van de VVD. We zullen echter moeten roeien met de riemen die we hebben en ons moeten richten op de verkiezingen in 2003 (Provinciale Staten), 2004 (Europees Parlement) en 2006 (Gemeenteraden en Tweede Kamer).

Basis van de vernieuwing moet de erkenning zijn dat de kiezer op VVD-beleid heeft gestemd, maar de VVD letterlijk 'links' heeft laten liggen. De stelling dat de VVD alleen over links stemmen kan winnen, is door de kiezer onomwonden gelogenstraft. Hieronder volgen enkele uitgangspunten voor de nieuwe VVD, die ik baseer op reeds voor 15 mei door mij gepubliceerde artikelen in onder andere *Driemaster*.

In 2002 lijkt de ontzuiling, die in de jaren '60 zichtbaar werd, in haar laatste fase terecht te zijn gekomen. De kiezer zweeft. Zoals aandeelhouders de winst op hun beleggingen direct willen incasseren, willen de burgers van politici direct een antwoord op hun vragen en per omgaande een oplossing voor maatschappelijke problemen. Politieke partijen beschikken niet langer over een stabiele achterban, maar moeten elke stem veroveren. De beeldcultuur dicteert ook constante vernieuwing. Gezichten vervelen snel, boodschappen eroderen in het gebruik. Het adagium is: 'Nieuw! Nieuw! Nieuw!'. 'Resultaten behaald in het verleden bieden geen garantie voor de toekomst' is daarbij de nieuwe stelregel. Voor partijen en politici geldt 'you're as good as your latest movie'. 'Amerikaanse toestanden' spelen zich nu ook in de Nederlandse politiek af en de vraag is of dat zo slecht is.

Volksvertegenwoordigers moeten de nieuwe wetmatigheden van de politiek niet als een bedreiging, maar als realiteit en uitdaging zien. Dat vraagt om een herwaardering van het ambt van volksvertegenwoordiger. De volksvertegenwoordiger moet zich steeds opnieuw bewijzen en bestand zijn tegen het geweld van de media en de schuivende loyaliteiten van het electoraat. Hij moet de bevolking een stem geven en tegelijkertijd de leiding in het maatschappelijk debat naar zich toetrekken. Niet alleen zijn programma, maar ook zijn persoon is onderwerp van discussie. 'Would I buy a second hand car from this man?' is de cruciale vraag bij de beoordeling van een politicus. Voor de bevolking moet duidelijk worden dat stemmen ertoe doet. Stemmen betekent in dat geval 'stemmen vóór' in plaats van 'stemmen tegen'. Hieronder

wil ik een aantal mogelijkheden schetsen die de kloof tussen kiezers en gekozenen moet helpen dichten en de positie van de individuele volksvertegenwoordiger moet versterken. Hiervoor zijn geen grote ingrepen in het institutioneel bestel nodig, maar vooral een andere werkwijze.

DUALISME

Tweede-Kamervoorzitter Anne Vondeling (PvdA) stelde reeds in de jaren '70 dat de volksvertegenwoordiging zelf bepaalt of zij een 'Lam of leeuw' is. Kamerleden hebben niet de taak de regering of hun politieke geestverwanten daarbinnen blind te steunen. Nee, zij moeten de regering op basis van hun mandaat van de samenleving controleren, stimuleren en afremmen. Niet het regeerakkoord dient daarbij centraal te staan, maar het partijprogramma op basis waarvan zij zijn gekozen. Ook de volksvertegenwoordiger moet bereid zijn afgerekend te worden op wat hij heeft weten te realiseren. Het regeerakkoord moet een intentieverklaring op hoofdlijnen zijn. Politieke fracties en hun geestverwanten in de regering mogen dan wel dezelfde politieke achtergrond hebben, zij vormen echter geen politiek blok (monisme). De ministers en staatssecretarissen zijn van de Kroon en niet van de partij.

Volksvertegenwoordigers en bewindslieden moeten daarom vrij ten opzichte van elkaar staan (dualisme). De regering moet zich per geval inspannen om de instemming van een Kamermeerderheid voor haar voorstellen te winnen. Als er een compromis wordt gesloten, moet dat ook helder aan de burger worden aangegeven. Het debat moet in alle openheid worden gevoerd. Niet het Torentje dient het episch centrum van de Nederlandse politiek te zijn, maar de Tweede Kamer. Het wekelijkse overleg tussen de minister-president, de vice-premiers en de fractievoorzitters van de regeringscoalitie moet daarom worden afgeschaft. De vraag hoe een netelige kwestie moet worden aangepakt, is een onderwerp voor 's lands vergaderzaal en niet voor beraad achter gesloten deuren.

HERWAARDERING VAN DE WOORDVOERDER

Elke fractie moet aan taakspecialisatie doen. Zo zijn er woordvoerders voor de belangrijkste terreinen van overheidsbeleid, zoals justitie, binnenlandse zaken, defensie, buitenlandse en Europese zaken, verkeer en waterstaat, economische zaken, financiën, et cetera. Binnen grote

fracties zijn er meer Kamerleden dan beleidsterreinen, waardoor beleidsterreinen worden opgedeeld in deelsterreinen. Zo had de PvdA-fractie lange tijd een woordvoerder voor 'gekweekt' tropisch hardhout en voor 'natuurlijk' tropisch hardhout. Deze zinloze opdeling van beleidsterreinen leidt tot onzichtbaarheid van Kamerleden, het ingraven in detailkwesties - want iedere woordvoerder wil immers van zijn specialisme iets maken - en de noodzaak tot het instellen van allerlei afstemmingsmechanismen. Zo is een woordvoerder in de praktijk ondergeschikt aan de coördinator, de fractiecommissie, het fractiebestuur, het bewindsliedenoverleg van de fractievoorzitter met 'zijn' ministers en staatssecretarissen, ad hoc commissies en overleg. Tevens moet de woordvoerder rekening houden met collega's die zich met een overlapend of aanpalend beleidsterrein bezighouden.

De woordvoerder voor 'gekweekt' tropisch hardhout moet afstemmen met de woordvoerder voor 'natuurlijk' tropisch hardhout, de coördinator en de fractiecommissie Economische Zaken, de woordvoerder Ontwikkelingssamenwerking, de coördinator en fractiecommissie Buitenlandse Zaken, de secretaris en/of de vice-voorzitter van het fractiebestuur, politiek bevriende ministers en/of staatssecretarissen, de fractievoorzitter en uiteindelijk zijn collega-woordvoerder(s) van de coalitiepartijen. Deze banden kunnen knellen wanneer de woordvoerder mondelinge vragen wil stellen, schriftelijke vragen, moties en amendementen wil indienen, maar ook wanneer hij bijdragen wil schrijven voor opiniepagina's van landelijke dagbladen en andere media. Woordvoerders van grote fracties kijken wel eens afgunstig naar hun collega's bij kleine fracties, waar de woordvoerder heer en meester over een samenhangend aantal beleidsterreinen is en - noodgedwongen - op hoofdlijnen controleert. Het GPV, thans de ChristenUnie, slaagde er lange tijd in om met twee woordvoerders het gehele binnen- en buitenland te bestrijken en daarbij groot gezag op te bouwen. Wanneer Gert Schutte of Eimert van Middelkoop in de Kamer het woord voeren, dan kun je een speld horen vallen. Of je hun mening deelt of niet, ze is altijd relevant.

MAATSCHAPPELIJKE

PARTICIPATIE AANMOEDIGEN

Grote fracties zouden portefeuilles niet moeten opdelen,

maar aan een beperkt aantal fractieleden moeten uitbesteden, de zogenaamde 'hoofdwoordvoerders'. Dat er ook dan afstemming nodig is, moge duidelijk zijn. Een fractie dient coherent te opereren en een zekere fractiediscipline is daarom noodzakelijk. Maar laat woordvoerders vooral zelf het initiatief tot die afstemming nemen. Want van een volksvertegenwoordiger mag wijsheid worden verwacht. Wie dat niet kan opbrengen, kan daarop tussentijds, maar ook bij herkandidering op worden aangesproken. De Kamerleden buiten de kring van hoofdwoordvoerders, die weinig inhoudelijk wetgevend werk verrichten, kunnen zich inzetten voor andere belangrijke werkzaamheden, die nu vaak blijven liggen, zoals het onderhouden van contacten met de maatschappij, bepaalde regio's, partijafdelingen, zusterpartijen in het buitenland en noem maar op. Tevens kunnen zij betaald en onbetaald nevenfuncties verrichten, zo lang dat maar transparant is voor de burger. Vooral oudere en ervaren Kamerleden kunnen als voorzitters van vaste commissies een belangrijke rol als institutioneel geheugen vervullen. Ook zouden Kamerleden dubbelmandaten kunnen vervullen, waarbij men tevens lid is van, bijvoorbeeld, het Europees Parlement, van provinciale staten of van gemeenteraden of zelfs burgemeester is. Dat is nu niet verboden, maar het komt in de praktijk bijna niet meer voor en het wordt actief ontmoedigd. In de jaren '70 waren zeer bekende en succesvolle Kamerleden als Molly Geertsema (VVD) en Maarten Schakel (ARP) tevens burgemeester van Wassenaar, respectievelijk Noorderloos. Wie veel te doen heeft als hoofdwoordvoerder of als Kamerlid met een omvangrijke maatschappelijke portefeuille moet zich noodzakelijkerwijze op hoofdzaken concentreren. Minder is meer. Schriftelijke vragen, mondelinge vragen, interrupties, moties, amendementen en interpellaties herkrijgen hun belang wanneer ze als politiek instrument spaarzaam worden toegepast, want anders worden ze immers bot.

De VVD-fractie in de Tweede Kamer zou er verstandig aan doen om de generatie-1998, zo deze nog stapsgewijs in de fractie terugkeert, hoofdwoordvoerderschap toe te kennen. De generatie-1982 Plus (ruim geïnterpreteerd) zou zich dan tot institutioneel geheugen kunnen ontwikkelen. In het bedrijfsleven heet dit demotie. De generatie-1998 en de beoogde nieuwelingen van 2002

zouden hun politieke ambities niet moeten opgeven, maar in en buiten de partij politiek en maatschappelijk actief moeten blijven. Het is talentmanagement om ervoor te zorgen dat zij dit in het volle daglicht en op centrale posities kunnen doen. Onze generatie moet zich niet door tegenslag laten afschrikken. 'Sterker door tegenwind' is een belangrijke leidraad in de politiek. Zonder krassen op zijn gezicht is een politicus weinig waard wanneer het erop aan komt. Talent bewijst zich niet zozeer in goede tijden, maar juist in slechte tijden.

DIRECTERE BAND MET DE ACHTERBAN

De meeste Kamerleden komen nu vooral op de slippen van hun lijsttrekker de Kamer binnen. Er is formeel sprake van een mandaat om namens de kiezer te spreken, maar zo wordt dat door de kiezer niet gevoeld. Slechts weinige Kamerleden komen via voorkeursstemmen in het parlement (er zijn er circa 15.000 nodig om direct in de Kamer te worden gekozen). Politieke partijen zouden voorkeursacties moeten stimuleren in plaats van te ontmoedigen. Iedereen die op de lijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen is geplaatst, moet geschikt zijn als volksvertegenwoordiger. Moedig kandidaten aan om hun eigen actie te voeren mits zij dat in goed overleg met de campagneleiding doen, geen negatieve campagne tegen collega-kandidaten voeren en zich aan het verkiezingsprogramma houden. Dit verlevendigt de campagne en geeft individuele Kamerleden een gezicht, hetgeen zal leiden tot een hogere opkomst en meer stemmen dan wanneer alleen de top van de lijst wordt geprofileerd. Kandidaten zijn hiermee sterker bij de campagne betrokken dan als lijstvulling en zij hebben ook een sterker mandaat wanneer zij al dan niet met voorkeursstemmen worden gekozen. Een partij heeft hiermee een direct belang om aansprekende, communicatieve kandidaten te kandideren.

POLITIEKE PARTIJ ALS CENTRUM VOOR DE DEMOCRATIE

Een herstel van de partijdemocratie is noodzakelijk. Discussie over kandidaten, programma's en politieke kwesties moet weer in de haarvaten van politieke partijen (de lokale afdelingen en via hen in landelijke congressen) plaatsvinden. 'Congressen kopen geen straaljagers' stelde minister van Defensie Henk Vredeling eens. Terecht, maar

congressen mogen er wel over praten en sterke bewindslieden en Kamerleden moeten, wanneer dat nodig is, congressen durven te weerstaan. Toen Felix Rottenberg binnen de PvdA de macht van de gewesten en hun voorzitters en van de partijraad brak, leidde dit tot een soepelere besluitvorming in de PvdA. Een kleine groep, onder wie partijvoorzitter Felix Rottenberg, politiek leider Wim Kok en fractievoorzitter in de Tweede Kamer Jacques Wallage, kon hun ideeën zonder interventie van gekozen partijvertegenwoordigers realiseren. Discussie leidde niet tot besluitvorming, maar hoogstens tot een vrijblijvende uitwisseling van ideeën in 'flitsfora' en andere risicoloze doekjes voor het bloeden. Hiermee werd de PvdA als partij volstrekt onaantrekkelijk voor zelfstandig denkenden, met politieke bloedarmoede als gevolg. In alle grote politieke partijen hebben zich vergelijkbare processen voorgedaan. Hierdoor hebben de lokale afdelingen, die gemeenteraadskandidaten moeten werven, opleiden, selecteren en kandideren, hun vitaliteit grotendeels verloren. De enige succesvolle afdelingen zijn de politiek actieve afdelingen. Dat geldt voor alle Amsterdamse afdelingen van de landelijke politieke partijen. Het resultaat is dat de landelijke partijen veel ruimte aan de lokale partijen hebben moeten afstaan. Voorts wordt de discussie in de meeste partijen aan strak management onderworpen om te voorkomen dat congressen onhandige, danwel onwelgevallige uitspraken doen. Wie echter een discussie te veel wenst te beheersen, loopt juist het risico dat deze onbeheersbaar wordt en zich naar buiten de partij verplaatst. Hoe belangrijk de nieuwe media ook zijn, een *chat sessie* via internet kan nooit een scherp openbaar debat vervangen.

KANDIDAATSTELLINGSCOMMISSIES AFSCHAFFEN

Een algemene trend is dat politieke partijen het werven en selecteren van kandidaten voor politieke functies uitbesteden aan semi-onafhankelijke commissies. Deze commissies stellen op basis van criteria en profielschetsen een advieslijst op met kandidaten, waarbij de praktijk is dat het partijbestuur de lijst slechts zeer marginaal aanpast naar het partijcongres stuurt, dat vervolgens slechts in de staart van de lijst wezenlijke veranderingen aanbrengt. De invloed van de voorzitters van partij en fractie

is echter in het voortraject groot en vanuit democratisch oogpunt niet transparant en controleerbaar. Kamerkandidaten worden dus zeer afhankelijk van het oordeel van hun fractievoorzitter (bij zittende leden), van hun partijvoorzitter (bij nieuwe kandidaten) en van de commissievoorzitter (in alle gevallen). Spraakmakende nieuwe kandidaten en 'lastige' zittende Kamerleden worden hierdoor vaak op achterstand geplaatst. Het zou beter zijn het voortouw bij de kandidaatstelling weer bij leden, afdelingen en kamercentrales te leggen. Laat hen knokken voor hun kandidaten en de conceptlijst samenstellen. Bouw een lichte controle in via een daadwerkelijk onafhankelijke commissie die met de blik van een buitenstaander naar de kandidaten kijkt. Laat vervolgens het landelijke partijbestuur en de fractievoorzitter in het congres pleiten vóór Kamerleden en kandidaten die naar hun mening te laag op de conceptlijst staan. Ook hiermee worden kandidaten echt gewogen en moeten zij als het ware aan voorverkiezingen in afdelingen en kamercentrales meedoen. Dat vereist gedrevenheid en gehardheid. Want wie publiek moet vechten voor zijn plaats krijgt veel over zich heen en moet doorzetten. Wie zich echter een achterban weet te verwerven staat later ook sterker in de fractie. Hiermee heeft een partij weer echt wat te kiezen. Concreet betekent dit bij de VVD eerherstel van de zogenaamde 'Modderman-lijst', zijnde een lijst die wordt samengesteld op basis van het gewogen gemiddelde van de lijsten die de afdelingen maken. Deze lijst is onderwerp van amendering op het partijcongres.

OPEN CULTUUR

In Nederland overheerst traditioneel de consensuscultuur. Frits Bolkestein sprak daarbij van Nederland als zwakstroomsamenleving. Tegenstellingen worden verdoezeld in plaats van besproken. Nu ons land aan de concurrentie van de Europese Interne Markt is blootgesteld, blijkt dat wij ook politiek meer moeten concurreren om invloed op de Europese besluitvormingsprocessen te krijgen. Het Poldermodel blijkt slechts een kleine enclave in Europa. Dat zal ook zijn weerslag op de landelijke, provinciale en lokale politiek hebben. Het vermijden van moeilijke discussies leidt tot het uitstellen van noodzakelijke oplossingen. Vooral het derde kabinet-Lubbers en het tweede Paarse kabinet zijn voorbeelden van stagnatie.

Onder Paars II was het niet mogelijk om heldere keuzes te maken op belangrijke terreinen, zoals het asiel- en immigratievraagstuk, integratie van minderheden, de WAO, de hervorming van zorg en onderwijs en de criminaliteitsbestrijding. Dus was er een *agreement to disagree* en er gebeurde weinig. De verkiezingscampagne in 1998 stond in het teken van de bloeiende economie en niet in het teken van de wezenlijke thema's. Het aanhoudende verval van het CDA maakte een andere coalitie dan voortzetting van Paars nauwelijks mogelijk. Het regeerakkoord regelde tot in detail alle afspraken en alle onderwerpen waar een status quo in acht zou worden genomen. De VVD koos voor regeringsverantwoordelijkheid om te voorkomen dat er een links kabinet zou ontstaan van PvdA, D66, GroenLinks en eventueel CDA. Tevens zag de VVD de kans om een grote lastenverlichtingsoperatie voor burgers en bedrijven en een reductie van de staatsschuld te realiseren. Regeren is nu eenmaal het maken van keuzes.

De kiezer heeft het gunstige financieel-economisch beleid echter als natuurverschijnsel aanvaard en spreekt de politiek nu aan op de openstaande rekeningen, zijnde de problemen die zijn blijven liggen. De belegger is een speculant geworden die niet naar gerealiseerde winst, maar naar winstverwachtingen kijkt. Dat geldt ook voor de kiezer op de politieke markt. Een losser regeerakkoord, minder zelfgenoegzaamheid onder de Haagse kaasstolp, een grotere zichtbaarheid van Kamerleden van regeringspartijen en van de oppositie en levendige debatten in de Tweede Kamer en tijdens partijcongressen hadden voor alle partijen de mogelijkheid geschapen om duidelijk te maken dat de kiezer wel degelijk een keuze heeft. In plaats van een actieve, toekomstgerichte campagne kozen de coalitiepartners in 2002 voor een halfzachte verdediging van Paars, dat tot het Buckler van de politieke merken was geworden. De Paarse lijsttrekkers verkondigden ongegeneerd dat de werkelijkheid te gecompliceerd was om aan het publiek uit te leggen. Volgens hen lag de fout niet bij de koopman - de politieke standwerker - maar bij de klant - de kiezer. Politiek is marketing, is handel op de markt. Zowel Frits Bolkestein, als Hans Wiegel hebben dat bewezen. Wie dat vak niet verstaat, heeft op de kiezersmarkt niets te zoeken. Politieke partijen moeten aanvaarden dat politici die niet in *oneliners* kunnen spreken, niet in staat zullen zijn kiezers te binden.

Thans heeft de kiezer op 6 maart en 15 mei jl. in vele gemeenten en landelijk een duidelijk signaal aan de traditionele politieke partijen afgegeven. Het meest duidelijk gebeurde dat in Rotterdam waar Leefbaar Rotterdam mét Pim Fortuyn in één klap vanuit het niets met 36% de grootste partij werd. In politiek Den Haag werd de Lijst Pim Fortuyn, zonder Pim Fortuyn, tweede partij met een kleine 20%. Dit signaal moet worden verstaan. Als de kiezer spreekt, dan heeft hij per definitie gelijk. Als een klant een produkt niet meer koopt, dan ligt het aan het produkt en aan de marketing en niet aan de klant. Bestaande partijen kunnen niet volstaan met de mededeling dat de communicatie onvoldoende was of dat de zegeningen van het gevoerde regeringsbeleid of de oppositie niet zijn begrepen. De kiezer heeft aangegeven dat hij de zwakstroomsamenleving zàt is en dat hij oplossingen verwacht. De kiezer begrijpt heel goed dat niet alles tegelijk kan en dat er keuzes moeten worden gemaakt. Hij wil duidelijke keuzes kunnen maken via politieke partijen met een helder profiel en met herkenbare kandidaten. Hierop zal hij ook nieuwkomers, zoals de Lijst Pim Fortuyn, afrekenen.

Ik raad de opvolgers van de op 6 mei jl. vermoorde Pim Fortuyn aan *Naar 17 zetels en terug* van Jan Terlouw van D66 eens te lezen. Ook nieuwkomers wordt door de kiezer examen afgenomen. Tot op heden ontbreekt het de traditionele partijen aan een duidelijk antwoord op de vaak zeer onsamenhangende programma's van de nieuwkomers en de kandidatenlijsten zonder onderlinge binding. Echter, er dient respect te zijn voor de ondernemingsgeest en het lef van Pim Fortuyn. Want wie binnen een paar maanden de kiezersgunst wint, beschikt op campagnegebied ontegenzeggelijk over de nodige kwaliteiten. Die kwaliteiten zullen in de praktijk van de dagelijkse politiek bewezen moeten worden. Het is daarom juist dat de LPF partner lijkt te worden in een nieuwe regeringscoalitie. Wie als democratische partij vanuit het niets met 26 zetels tweede partij van het land wordt, mag niet van regeringsdeelname worden uitgesloten. Tevens is het logisch dat het CDA, dat een winst van 14 zetels wist te boeken (van 29 naar 43 zetels), de leiding van zo'n nieuwe coalitie neemt.

Dat de VVD, helaas met een verlies van 14 zetels (van 38 naar 24 zetels), nu de kans heeft veel van haar gedach-

tegoed in regeringsbeleid om te zetten, maakt regeringsdeelname de enige verdedigbare optie. Wie onzichtbaar is geweest, heeft een prijs betaald. Het gaat er nu om niet voor de tweede keer de rekening te hoeven betalen. Kortom, regeringsdeelname van de VVD is zondermeer in het landsbelang. Het land heeft duidelijk voor een centrum-rechtse koers gestemd. Een CDA-LPF-VVD-coalitie kan de stagnatie van Paars-II doorbreken en oplossingen brengen op gebieden, zoals asiel, immigratie en integratie, handhaving van de openbare orde (*law and order* zijn geen suspecte termen meer), concurrentie op prijs en kwaliteit binnen de (gezondheids-)zorg, onderwijs en de publieke sector in zijn geheel, nationaal belang als onderdeel van een pro-Europese koers en innovatie op terreinen als verkeer, vervoer en milieu. Nederland moet weer concurrerend worden binnen en buiten de Europese Unie en dat kan alleen maar door het kiezen voor kwaliteit en concurrentiekracht. Nederland moet een sterkstroomsamenleving worden.

De notitie van Gerrit Zalm over Paars-II van 13 mei jl. geeft aan dat onze nieuwe politieke leider de problemen onderkent. De resultaten van de formatie tot nu toe geven aan dat hij ook tot oplossingen weet te komen. In de komende vier jaar moet de VVD door een scherp profiel gaan oogsten. Dan zullen we zien of wat in het landsbelang is, ook in het partijbelang is gebleken. Regeringsdeelname zonder partijpolitieke vernieuwingsagenda, zonder talentmanagement en zonder permanente campagne is vanuit partijbelang onverantwoord.

Bestaande partijen, waaronder de VVD, en nieuwkomers, waaronder de LPF, moeten alle het signaal van de kiezer serieus nemen. De kiezer vraagt durf, duidelijkheid en daadkracht. Hij vraagt sterke kandidaten vanuit democratische partijen. Hij wil resultaten zien. Politieke partijen die dat perspectief niet bieden zijn eendagsvliegen of, om in de stijl van dit artikel te blijven, politieke Worldonline's, die na een hype weer snel door de belegger aan de kant worden geschoven. Is de LPF Worldonline? Is de VVD KPN Telecom, een goed bedrijf dat na een stevige sanering, weer marktpotentieel heeft?

De slagzin *At your service!* is voor volksvertegenwoordigers juist gekozen. Van de kiezer mag echter een wederdienst gevraagd worden en dat is actieve participatie in verkiezingen, in politieke partijen, in maatschappelijke

organisaties en in de grote maatschappelijke debatten. Afzijdigheid is ledigheid. In ons geval vraagt dat een hechte samenwerking tussen politiek, bestuur en partij, een levendige interne partijdemocratie, een directe band met de kiezer, personele en inhoudelijke vernieuwing, een permanente campagne, een duidelijke communicatiestrategie en *last but not least* talentmanagement. Dat betekent de erkenning dat politiek mensenwerk is en dat de VVD bewezen nieuw talent actief moet bevorderen in de volksvertegenwoordiging, in het kabinet, in het openbaar bestuur, in maatschappelijke, ambtelijke en partijfuncties, in Neder-

land, in de Europese Unie en op internationaal terrein.

De VVD heeft alles in zich om in de komende vier jaar het initiatief terug te winnen. Als dat ons niet lukt, is dat alleen aan ons zelf te wijten.

Mr. drs. J.C. van Baalen is oud-lid van de VVD-fractie in de Tweede Kamer, oud-hoofdbestuurslid van de VVD en was campagneleider voor de VVD in 1998. Hij is vice-president van de Liberale Internationale en voorzitter van de ELDR-commissie die het programma voor de Europese verkiezingen in 2004 opstelt. Tevens vertegenwoordigt hij Nederland in de Europese Conventie.

PUBLICATIE:
Geschrift 93 van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting

Het democratisch gehalte en het representatief vermogen van het Nederlandse bestel waren al onderwerp van discussie. In het licht van de recente gebeurtenissen geldt dit eens te meer. Is de parlementaire democratie verouderd? Is zij aan modernisering toe of volstaat zelfs dat niet meer? Is de opmars van nieuwe partijen, in het bijzonder de LPF, voor het parlementaire stelsel een teken aan de wand of wordt haar kracht er eerder door bevestigd?

Deze en verwante vragen staan centraal in een zojuist verschenen geschrift van de Teldersstichting:

Het democratisch tekort: interpretaties en remedies

onder redactie van P.G.C. van Schie

De auteurs van dit geschrift bezien of verschijnselen als individualisering, verstatelijking, bureaucratisering, juridisering, informatisering en de toegenomen invloed van de (nieuwe) media het nodig maken dat ons staatsbestel op de schop wordt genomen. Hun gemeenschappelijke conclusie is dat er met het wezen van de parlementaire democratie niets aan de hand is; het systeem kan nog altijd bogen op een ongekennde populariteit en legitimiteit. Wel schort er het nodige aan de manier waarop dit stelsel in de praktijk wordt gebracht. Een remedie moet in ieder geval het weer centraal stellen van de burger in zich dragen. Niet in de zin dat die burger dagelijks bij de politiek betrokken moet worden, of dat zou wensen. Wel moet de rol worden versterkt van het parlement, waar uiteindelijk alle wezenlijke beslissingen dienen te vallen. Gekonkelefoes dient plaats te maken voor parlementaire debatten op het scherpst van de snede, niet in de vorm van gesteggel over 'dossiers' maar in de vorm van een openlijke krachtmeting tussen ideeën.

Het geschrift P.G.C. van Schie (red.), *Het democratisch tekort: interpretaties en remedies* (€ 16,-) is te verkrijgen bij de Teldersstichting. Ook voor nadere informatie kunt u daar terecht. Zie voor een overzicht van de bijdragen van de auteurs het persbericht op onze website: www.teldersstichting.nl

tel.: 070 - 363 19 48

fax: 070 - 363 19 51

DE TEGENCULTUUR EN DE ONTKENNING VAN WAARDENCONFLICTEN

CONNIE AARSBERGEN

In zijn Telderslezing van februari dit jaar zoekt Frits Bolkestein naar de oorzaak van de huidige tegencultuur. De tegencultuur is een moeilijk grijpbaar verschijnsel. Vooral protestbewegingen, hippies en radicalisme worden ermee in verband gebracht. Voor de historische bronnen, gaat hij terug naar de eerste helft van de 19e eeuw, de Romantiek. Een erg romantische visie heeft Bolkestein niet op de Romantiek, het is een bron van veel ellende. In een rijk historisch overzicht laat hij zien hoe de tegencultuur zich de afgelopen twee eeuwen heeft gemanifesteerd: van de Sturm-und-Drang-kunstenaars, via de bohémiens van begin 20ste eeuw, naar de protestgeneratie van de jaren zestig en de antiglobalistische beweging en het postmoderne relativisme van nu. Met onder andere de verwijzing naar het geweld in de straten van Genua en Göttenburg, stelt Bolkestein dat de tegencultuur een gevaar vormt voor de klassieke waarden van de Verlichting en het liberalisme.

Bolkestein heeft gelijk dat in de Romantiek een belangrijke bron voor de tegencultuur ligt, maar het verklaart niet alles. Er zijn in de loop van de geschiedenis ook andere tegenstromingen geweest, zoals bijvoorbeeld de Fransiscaanse Beweging. In deze bijdrage wil ik een aanvulling geven op Bolkesteins Telderslezing vanuit een recent filosofisch perspectief, namelijk het waardenpluralisme. Hiertoe maak ik gebruik van de filosofie van Isaiah Berlin (1909-1997), die als vader van het waardenpluralisme beschouwd kan worden en thans vele ethici en filosofen inspireert.¹ Vanwege zijn enorme kennis van de Roman-

tiek verwijst Bolkestein in zijn Telderslezing al veelvuldig naar deze erudiete Engelse filosoof, wiens vele essays een waar genoegen zijn om te lezen (zie Berlin, 1999a). In deze bijdrage benadruk ik echter Berlins waardenpluralisme.² Hiervan kunnen we leren dat waardenconflicten onontkoombaar zijn en dat in de ontkenning daarvan een grote bron van kwaad ligt, niet alleen destijds in de Koude Oorlog, maar - naar ik meen - thans ook in het postmoderne tijdperk. Ik zie juist de ontkenning van waardenconflicten als een belangrijke oorzaak van de hedendaagse tegencultuur. Ik eindig deze bijdrage met een analyse wat de acceptatie van deze filosofische positie voor het liberalisme kan betekenen.

BASISMORAAL

In zijn filosofie is Berlin beïnvloed door zowel de klassieke waarden van de Verlichting als de positieve erfenis van de Romantiek.

Ik begin met de Romantiek. Inspiratiebron voor Berlin was met name de vroege Johann Gottfried von Herder (1744-1803) die grote waardering had voor verschillende culturen (Berlin, 2000:168-242)³. Als één van de eerste Westerse denkers realiseert hij zich dat elke cultuur een andere wijze van denken en doen heeft. Herder verzette zich ook tegen het 19e eeuwse kolonialisme dat een vernietiging van culturen met zich meebracht. Waardering voor culturele verscheidenheid beschouwt Berlin dan ook als een positieve erfenis van de Romantiek.⁴

Maar Berlin is tevens kind van de Verlichting. Besef van culturele diversiteit mag voor hem niet leiden tot moreel relativisme (de overtuiging dat moraal afhankelijk is van waar en wanneer je geboren bent). Hiermee neemt

Berlin een positie in tegen het postmodernisme. Er bestaat volgens Berlin wel degelijk een basismoraal. In elke cultuur wordt het zomaar vermoorden van mensen veroordeeld. Mensen kunnen niet straffeloos liegen en bedriegen en samenlevingen hebben een veilige omgeving nodig om kinderen op te laten groeien. Op grond waarvan baseert Berlin deze uitspraak? Hij fundeert de basismoraal niet in heilige geschriften of metafysische noties als de natuurwet, maar op waarden en normen die zijn blijven hangen in gestolde ervaring.⁶ Het zijn regels die mensen in de loop van de geschiedenis zodanig geïnternaliseerd hebben, dat ze als essentieel onderdeel van het mens-zijn beschouwd kunnen worden (Berlin, 1969:164).

Op grond van die basismoraal kunnen we schurken, terroristen en boeven veroordelen. Het waardenpluralisme is dan ook een andere filosofische positie dan het postmodern relativisme, want in die stroming wordt een universele maatstaf ontkend. Maar wanneer aan de basismoraal is voldaan, dan is voor waardenpluralisten verdere veroordeling, net als bij postmoderne relativisten, erg lastig. Pluralisme betekent erkenning - en het liefst ook waardering - van culturele verscheidenheid. Dit betekent dat we mensen dus niet kunnen veroordelen omdat ze - in onze ogen - rare kleding dragen, vies eten of vreemde feesten en occulte rituelen erop na houden. Voor hedendaagse liberalen, die bewust of onbewust een tik van de postmoderne molen hebben meegekregen, kan het waardenpluralisme een aantrekkelijke optie zijn. Het werpt namelijk een dam op tegen het ongebreideld relativisme door de universele basiswaarden te benadrukken maar het sluit ook aan op het hedendaagse inzicht van culturele verscheidenheid.

Berlin is geen gewone pluralist maar een waardenpluralist. Hij erkent niet alleen dat er verschillende culturen zijn, maar ook dat er een pluraliteit is in waarden en waardensystemen (religies, levens- en wereldbeschouwingen). Die verscheidenheid brengt met zich mee dat waarden en waardensystemen ook met elkaar in conflict kunnen zijn. Berlin schrijft vooral tijdens de Koude Oorlog en zijn bekendste voorbeeld is het waardenconflict tussen vrijheid en gelijkheid. Wanneer te veel nadruk ligt op gelijkheid dan gaat dat ten koste van vrijheid. Berlin erkent overigens dat dit ook omgekeerd geldt: wanneer teveel vrijheid gegeven wordt aan de wolven, dan eten ze

de schapen op. Een ander voorbeeld is te vinden in de rechtspraak. De waarden 'barmhartigheid' en 'rechtvaardigheid' zijn op zichzelf goed, maar wanneer een rechter te barmhartig is tegenover de dader, is hij niet rechtvaardig tegenover het slachtoffer. Gelijkheid en vrijheid of barmhartigheid en rechtvaardigheid zijn allemaal op zichzelf goede waarden, dus daarin zit het probleem niet. Maar in combinatie met elkaar kunnen ze in conflict zijn. De reden hiervoor is dat ze niet tegelijkertijd gerealiseerd kunnen worden of niet bij elkaar passen (Berlin noemt dit probleem incompatibiliteit). Een additioneel probleem is dat er geen universeel geldige oplossingen zijn voor conflicten tussen (goede) waarden. (Berlin noemt dit probleem incommensurabiliteit). Verder zit er aan waardenconflicten een tragisch aspect vast. Wanneer partijen een waardenconflict proberen op te lossen (of een individu wordt geconfronteerd met een innerlijk dilemma) dan is er in de oplossing of compromis altijd sprake van opoffering. Eén van de waarden, die op zich goed is, moet (ten dele) opgeofferd worden. We zien dit bijvoorbeeld in het hedendaagse dilemma van de goed opgeleide vrouw die moet kiezen tussen kinderen of carrière. Kiest zij voor een deeltijdoplossing, dan worden beide waarden (moederschap en carrière) 'halfslachtig' gerealiseerd. De deeltijdwerkster is niet altijd thuis met een kopje thee voor haar kinderen en op haar werk mist ze hoogstwaarschijnlijk carrièrekansen die een *fulltimer* wel kan pakken.

ONTKENNING EN VERMIJDING

Hoe moeten waardenconflicten volgens Berlin opgelost worden? Wanneer er waarden in het spel zijn die niet door de beugel kunnen, is het natuurlijk niet zo moeilijk te kiezen welke vóór gaan, maar in waardenconflicten tussen goede waarden is het lastiger om vaste richtlijnen te geven. De culturele, levensbeschouwelijke en etnische achtergronden spelen dan altijd mee dus een universele sleutel kan niet gegeven worden. Volgens Berlin moet in elk conflict naar de specifieke situatie gekeken worden. De oplossingen moeten bovendien als tijdelijk worden gezien die altijd weer opengebroken kunnen worden wanneer er zich nieuwe feiten voordoen. Van een bestuurder verwacht Berlin een praktische wijsheid (phronesis) en een Aristotelische middenweg. Die middenweg is

meestal saai en weinig heroïek. Bij het sluiten van een compromis kan bovendien niet iedereen tevreden gesteld worden.

Volgens Berlin is er altijd een tendens geweest om het bestaan van waardenconflicten te ontkennen of vermijden. In het nadenken over de oorzaak hiervan sluit hij zich aan bij de existentialist Jean-Paul Sartre. Veel mensen willen bevrijd worden van de last die verbonden is met het maken van moeilijke keuzen (Berlin, 1999b: 176). Kiezen vraagt verantwoordelijkheid en wanneer je verkeert kiest dan kun je soms je hele leven met de gevolgen zitten. Een keuze betekent ook een waarde opofferen die op zich goed is en mensen willen in hun leven het liefst alles hebben. Soms staan mensen voor tragische dilemma's en kunnen ze niet anders dan vuile handen maken om een erger kwaad te voorkomen. De morele orde is volgens Berlin minder harmonieus dan mensen willen geloven.

Eén van de belangrijkste ontkenningsmechanismen waar Berlin zich aan stoort is het utopisme en daaraan gekoppeld het monisme. Utopisten geloven dat er een perfecte en harmonieuze samenleving mogelijk is zonder waardenconflicten. Er komen natuurlijk wel waardenconflicten voor, maar die zijn op te lossen door vaste prioriteiten in waarden. Orthodoxe socialisten bijvoorbeeld zijn ervan overtuigd dat de waarde van gelijkheid altijd voorrang moet krijgen op vrijheid en dat individuele belangen altijd ondergeschikt moeten worden aan groepsbelangen. Voor hen is dan ook een perfecte samenleving mogelijk waarin alle mensen gelijk zijn, zonder dat dit de waarde vrijheid aantast. Waar deze utopisten last van hebben, volgens Berlin, is het monisme. Monisme is de overtuiging dat er slechts één weg is richting de waarheid. In de geschiedenis heeft het monisme een hoop ellende voortgebracht want de waarheid moest ten koste van alles verdedigd worden. Voor dissidenten of ketters is meestal weinig plaats want zij staan de waarheid of de realisering van de utopie in de weg.

Een belangrijke vermijdingsstrategie van waardenconflicten die Berlin noemt is het wijzen op de slechtheid, domheid, onwetendheid of de vervreemding van mensen. Voor religieuze groepen is de reden hiervoor het geloof in een goede God dat moeilijk te combineren is met een schepping waarin niet alle goede waarden gerealiseerd kunnen worden en waarin mensen soms niet anders kun-

nen dan vuile handen maken en dus zondigen. Voor socialisten en Marxisten moet de morele werkelijkheid uiteindelijk ook harmonieus in elkaar zitten want zij geloven dat er in de geschiedenis een blauwdruk vastligt richting de heilsstaat waarin alle mensen gelijk én vrij zullen zijn. Wie dat allemaal niet inziet, is vervreemd van de maatschappij en moet geheersenspoeld worden.

HEDENDAAGSE WAARDENCONFLICTEN

Het ontkenning- en vermijdingsmechanisme hebben we de afgelopen jaren duidelijk werkzaam gezien in het immigratiedebat. In dit moeilijke vraagstuk is er sprake van een conflict tussen de waarden 'barmhartigheid' en 'rentmeesterschap'. Beide waarden zijn op zichzelf goed, maar zijn in het geval van immigratie (in een dichtbevolkt land als Nederland) met elkaar in conflict. De waarde 'barmhartigheid' staat voor gevoelens van solidariteit voor politieke vluchtelingen en medelijden met mensen die in een land zonder perspectieven moeten leven. De waarde 'rentmeesterschap' staat voor de waarde om het land in goede ecologische, economische en veilige staat over te dragen aan een volgende generatie. Volgens de Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening kan Nederland nog maar moeilijk voldoen aan de ruimteclaims die (toekomstige) woningbouw, industrie, landbouw, infrastructuur, recreatie maar ook natuur en milieu stellen. In Nederland staan de schaarse groengebieden onder druk, niet alleen door economische groei maar ook door bevolkingsgroei die thans voor meer dan de helft door immigratie wordt veroorzaakt. Wanneer de integratie niet snel of goed lukt, heeft immigratie ook negatieve effecten op het staats-huishoudboekje en op de veiligheid op straat. In dit lastige waardenconflict tussen rentmeesterschap en barmhartigheid zien we dat tot voor kort vooral aan de linkerzijde van het politieke spectrum de prijs ontkend is die betaald moet worden om de waarde barmhartigheid (of solidariteit) volledig te realiseren. We hebben dan ook gezien dat de vermijdingsstrategieën volop in de strijd zijn gegooid. Mensen die de rentmeesterskant van het waardenconflict benadrukten, zijn voor racist uitgemaakt en gedemoniseerd. De opkomst van LPF of LN als tegenbeweging kan grotendeels verklaard worden door gevoelens van ongenoegen die door de taboeïsering van het immigratievraagstuk zijn ontstaan.

Een ander belangrijk hedendaags waardenconflict is de strijd tussen economie en ecologie. We zien dat President George W. Bush het broeikaseffect nauwelijks erkent en dat er nog steeds multinationals zijn die weigeren hun milieuroep op te ruimen. De ontkenning van dit waardenconflict leidt tot het oproepen van een andere tegencultuur, namelijk de bonte verzameling van milieuactivisten, anti-globalisten, dierenbevrijders en socialisten. De historische bron van deze beweging kan, zoals Bolkestein laat zien in zijn Telderslezing, inderdaad teruggevoerd worden tot Jean-Jacques Rousseau en wat naïeve Romantici die terug naar de natuur willen. Maar de hedendaagse motivatie van deze tegencultuur is ook oprechte zorg voor de negatieve effecten van het vrije marktmechanisme. Ze zijn echter zo vol van hun goede idealen dat ze geen oog hebben voor het effect van strenge ecologische en protectionistische maatregelen op de welvaart. Een zondebokmechanisme treedt in werking tegen alles wat naar kapitalisme ruikt. Zij zien Shell en McDonalds - de boegbeelden van een mondiale economie - als vereenzelviging van het kwaad. Omdat democratische besluitvorming veel te traag werkt, ziet een aantal onder hen meer heil in eco-dictaturen. De recente vernielingen bij veetransporteurs en de demonstraties in Genua en Götenburg laten zien dat geweld niet altijd geschuwd wordt om hun idealen te bereiken.

Ontkenning van waardenconflicten is een belangrijke, maar natuurlijk niet de enige oorzaak voor de opkomst van de tegencultuur. Wat zeker ook meespeelt is dat veel burgers weinig kennis hebben over hoe de politiek functioneert. Er is vaak onbegrip voor het politiek 'geharrewar' en de noodzaak voor het sluiten van politieke compromissen. De teleurstelling is groot wanneer de idealen, die in de verkiezingsstrijd uitvergroot zijn, in het gevonden regeerakkoord in hun ogen slechts slappe aftreksels zijn geworden. Maar in een meer-partijen-land als Nederland is een compromis nu eenmaal een noodzakelijke middenweg die gevonden moet worden bij het oplossen van problemen. Achter elk politiek compromis zit in wezen een waardenconflict. Bijvoorbeeld meer blauw op straat is goed voor de waarde 'veiligheid', maar het kost wel extra middelen waardoor er minder ruimte is voor het realiseren van andere goede waarden.

BEDREIGINGEN VOOR HET LIBERALISME

Wat betekent Berlins waardenpluralisme en inzicht in de ontkenning van waardenconflicten voor liberalen? Ik denk uiteindelijk meer kansen dan bedreigingen.

Allereerst de bedreigingen. Waardenpluralisme en de erkenning van waardenconflicten betekent dat ook liberale waarden in strijd kunnen zijn met andere waarden. Berlin stelt dat vrijheid niet per definitie voorrang krijgt. De waarde vrijheid kan ingeruild worden om andere waarden mogelijk te maken zoals voor veiligheid, gezondheid of educatie. Voor 'orthodoxe' liberalen kan dit wellicht bedreigend zijn. Berlin stelt overigens wel dat er grenzen in die vrijheid zijn die een fatsoenlijke overheid moet respecteren en deze ruimte behoort tot de basismoraal.⁷ Hoeveel vrijheid boven die minimale grens een burger gegund is, is uitkomst van een politiek krachtenspel. Daar kan een liberale partij als de VVD, in concurrentie met andere (levensbeschouwelijke) visies, haar rol in spelen. Acceptatie van waardenpluralisme betekent voor liberalen dus ook het onderscheid maken tussen liberale principes die een democratische rechtstaat mogelijk maken (en dus als neutraal kunnen worden beschouwd) en het liberalisme als politieke stroming met een eigen (niet-neutrale) wereldbeschouwing waarin vrijheid en verantwoordelijkheid de belangrijkste waarden zijn die in het politieke debat over waardenconflicten zoveel mogelijk prioriteit moeten krijgen.

Voor liberalen, voor wie het vrije marktmechanisme een primaire waarde is, betekent waardenpluralisme óók het zich open stellen voor ecologische en sociale implicaties daarvan. Gelukkig vinden we in Nederland een groeiend aantal bedrijven en multinationals dat verantwoord wenst te ondernemen en een balans zoekt tussen economie en omgeving en dit in hun milieuarverslagen ook publiekelijk toetsbaar maken.

Verder is de hardnekkige ontkenning van waardenconflicten bedreigend, waardoor politieke compromissen, die recht trachten te doen aan alle waarden, niet als een deugd maar als een slaptbod worden gezien. Het gevolg hiervan is afkeer van de politiek. Het bijbrengen van besef van waarden-pluralisme is een lastige zaak, zeker bij de gemiddelde burger waarvan het politieke inzicht toch al niet als groot beschouwd kan worden.

KANSEN VOOR HET LIBERALISME

En nu de kansen. Vanuit hun utilistische traditie hebben liberalen van oudsher oog voor eigen verantwoordelijkheid en de consequenties van keuzen. Omdat ideologie in het liberalisme een minder grote rol speelt, is het animo om waardenconflicten te willen verdoezelen kleiner. Wellicht kunnen liberalen de ontkenning- en vermijdingsmechanismen daardoor sneller herkennen om ze vervolgens in het politieke debat vlijmscherp te ontmaskeren.

Verder is een politieke partij zoals de VVD beter in staat recht te doen aan waardenpluralisme dan een *single-issue* organisatie binnen het maatschappelijk middenveld. Organisaties die zich voor één waarde inzetten, zoals het milieu, armoedebestrijding of vluchtelingenopvang, kunnen het zich permitteren de ogen te sluiten voor waarden aan de andere kant van het waardenconflict, zoals bijvoorbeeld het effect van strenge milieumaatregelen op de economie, van hogere uitkeringen op de overheidsfinanciën, of van een soepel immigratiebeleid op veiligheid en ruimtebeslag. Een serieuze politieke partij daarentegen biedt de kiezer een totaalplaatje waarin de effecten van alle keuzen in waardenconflicten zichtbaar worden. Wanneer *single-issue* organisaties geen oplossingen kunnen bieden die ook rekening houden met de prijs die betaald moet worden voor het ideaal, dan zijn hun leuzen eigenlijk politiek 'gratis'.

CONCLUSIE

Om van de bedreiging een kans te maken, is het belangrijk dat burgers het politieke afwegingsproces rond waardenconflicten beter leren doorzien. Daarbij is het verplicht volgen van maatschappijleer op school geen overbodige luxe en mag dit vak niet verdwijnen in een keuzeprofiel. Ook vraagt Nederland om een volwassen politieke journalistiek die niet zozeer de ruzies tussen de poppetjes verslaat, maar de dieperliggende waardenconflicten erachter weet bloot te leggen. Ook VVD-politici kunnen burgers wijzen op de waardenconflicten achter het politiek 'geharrewar' en daarnaast inzicht geven in de eigen (consistente doch niet dogmatische) voorkeur voor waarden zoals vrijheid en eigen verantwoordelijkheid. Ze kunnen ontkenningstrategieën trefzeker ontmaskeren en begrip kweken voor de noodzaak van het sluiten van 'saaie' compromissen. Met andere woorden,

met behulp van het waardenpluralistisch perspectief kunnen liberalen meewerken aan het herstel van het vertrouwen in de politiek.

LITERATUUR

- I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford, 1969.
- I. Berlin, (ed. Henry Hardy), *The Sense of Reality*, Pimlico, 1996.
- I. Berlin, (ed. Henry Hardy), *The Roots of Romanticism*, Chatto & Windus, London, 1999a.
- I. Berlin, *Concepts and Categories*, Pimlico, London, 1999b.
- I. Berlin, (ed. Henry Hardy), *Three Critics of the Enlightenment*, Pimlico, 2000.
- F. Bolkestein, *Verzweigt de massacultuur de liberale democratie?* Lezing in de Pieterskerk, Leiden, 28 februari 2002. Bestellen: tel. 070-363 1948 of info@teldersstichting.nl.
- W.A. Galston, 'Value Pluralism and Liberal Political Theory', in: *American Political Science Review*, vol. 93, no. 4 (december 1999), p.769-778.
- J. Gray, *Berlin*, Fontana Press, London, 1995.
- R. Rorty, *Contingency, Irony and Solidarity*, Cambridge, 1969.

NOTEN

1. Tot de waardenpluralistische beweging rekent men William Galston, John Gray, Stuart Hampshire, John Kekes, Charles Larmore, Steven Lukes, Thomas Nagel, Martha Nussbaum, Michael Stocker, Charles Taylor en Bernard Williams. Zij nemen echter niet alles van Berlin over en leggen eigen accenten. (zie ook Galston, 769).
2. Berlin geeft in verschillende essays uitleg van zijn waardenpluralisme. Het duidelijkst doet hij dat toch in zijn wereldberoemde essay 'Two Concepts of Liberty' (Berlin, 1969: pp. 118-173).
3. De latere Herder is helaas besmet geraakt door het virus van het nationalisme. Terecht wijst Bolkestein in zijn Telderslezing erop dat de Romantiek ook bron geweest is voor extreem nationalisme en fascisme.
4. De Romantiek was voor Berlin ook een bron voor positieve waarden zoals authenticiteit, zelfontplooiing, zelfexpressie en romantische liefde.
5. Berlin geeft in zijn werk geen nauwkeurige beschrijving van wat die basiswaarden zijn. De reden hiervoor is dat, alhoewel de kern vrij permanent is, de

basiswaarden in de periferie kunnen veranderen. Politiek filosoof John Gray herkent in Berlins basiswaarden de invloed van het Wittgensteinse concept van familiegelijkenis (Gray, p.69).

6. In tegenstelling tot latere postmoderne denkers zoals Richard Rorty, heeft Berlin de wens om de basismoraal in onze werkelijkheid te gronden. Hiermee sluit Berlin nog aan in de traditie van de Verlichting.
7. In de politieke filosofie is thans een discussie gaande in hoeverre (Berlins) waardenpluralisme en liberalisme met elkaar te verenigen zijn. De discussie is begonnen in 1995 met politicoloog John Gray die Berlin's liberalisme 'agonistic' noemt omdat vrijheid elke keer opnieuw bevochten moet worden. (Gray, p. 141). volgens

filosoof William Galston (1999) biedt Berlin's waardenpluralisme echter genoeg bescherming tegen inbreuk op essentiële liberale waarden. (Galston, p.769).

Drs. C. Aarsbergen-Ligtvoet is lid van de VVD en afgestudeerd in theologie (specialisatie ethiek en godsdienstfilosofie). Zij onderzoekt thans de levensbeschouwelijke kant van het liberalisme, humanisme en waardenpluralisme en schrijft een dissertatie over Isaiah Berlin met als titel Isaiah Berlin, a value pluralist vision on human nature and the meaning of life. Dit proefschrift maakt onderdeel uit van het interreligieuze project van de Vrije Universiteit: 'Why are human beings on earth?'.

HET HUISARTSENPROBLEEM

CHIEL SPRINGER

De Nederlandse huisartsen verkeren in een crisis-situatie. De massale huisartsenstaking op 2, 3 en 4 mei 2001 zal velen nog redelijk vers in het geheugen liggen. Dat een toch achtenswaardige beroepsgroep als die van de huisartsen het zover laat komen, kan niet anders betekenen dan dat hen het water tot de lippen is gestegen. Hoewel sinds die staking de huisartsen best wat tegemoet gekomen zijn, is het onvermijdelijk dat zij desondanks de komende vijf jaar in steeds zwaarder weer verzeild zullen geraken. Evenals de gewraakte wachtlijsten in de zorg is het massieve huisartsenprobleem het resultaat van een jarenlang falend overheidsbeleid. Ook het huisartsenprobleem is niet op korte termijn op te lossen door veel meer geld beschikbaar te stellen.

HISTORIE

Dat de Nederlandse huisartsen zich in een crisis bevinden, is op zich niet nieuw. Al twee keer eerder was daarvan sprake.

In 1966 was er het zogenaamde grote conflict met de ziekenfondsen: massaal werd de overeenkomst met de ziekenfondsen opgezegd. De directe aanleiding was dat het aantal huisartsen sterk afnam, waardoor er met name in de grote steden een onderbezetting was ontstaan. Het vakgebied had veel van zijn aantrekkelijkheid verloren ten faveure van de explosief ontwikkelende medische specialismen. Door het ontbreken van een specifieke opleiding was de huisarts onvoldoende toegerust om het veranderde ziekte- en gezondheidsgedrag van de bevolking tegemoet te treden: toenemende medicalisering van de samenleving en een ongebreideld vertrouwen in de mogelijkheden van de ziekenhuisgeneeskunde. De huis-

artsenij raakte in een identiteitscrisis van jewelste; een teloorgang was zeker niet denkbeeldig. Want ook de maatschappelijke waardering, met name de honorering, was sterk achtergebleven bij die van bijvoorbeeld de medisch specialist.

De huisartsen kregen op alle punten gelijk. Het honorarium ging met vijftig procent omhoog, de zogenaamde rekenormpraktijk werd verlaagd, de doktersassistente werd vergoed en op termijn kwam er een wettelijke pensioenvoorziening. Aan de identiteitscrisis over de inhoud van het vak werd tegemoetgekomen door de invoering van een specifieke beroepsopleiding tot huisarts en een eigen structuur voor nascholing (tot dan toe werd dat door niet-huisartsen bepaald). De basis voor de wederopbloei van de huisartsgeneeskunde was gelegd.

Rond 1980 was er wederom een crisis onder de huisartsen. Dit keer was het niet een tekort aan huisartsen dat de aanleiding was, maar de dreiging van een overschot. Jaarlijks werden er door de universitaire huisartsen instituten zo'n 600 'jonge klaren' afgeleverd. Veel meer dan nodig was voor de opvang van de bevolkingsgroei en het natuurlijk verloop in de beroepsgroep (5500 huisartsen in 1980). Het tekort aan huisartsen, ontstaan in de voorgaande decennia, was allang weggewerkt. De crisis van rond 1980 is weinig in de media gekomen, omdat het toenmalige bestuur van de Landelijke Huisartsen Vereniging (LHV) veel meer dan in 1966 en recent in 1999-2001, gehoor vond bij de beleidsbepalende overheid. De overheid was immers na een moeizaam begin (Structuurnota Gezondheidszorg 1974) in de jaren tachtig behoorlijk op stoom gekomen om de gezondheidszorg nader te structureren en te bepalen en verkeerde in de optimistische stemming deze sector ook werkelijk te kunnen gaan beheersen. In dat licht is het te begrijpen dat er een wet-

telijk vestigingsbeleid voor huisartsen kwam. De zittende huisartsen moesten wel iets inschikken: de rekennorm-praktijk werd verlaagd van 2600 naar 2350 ingeschreven patiënten per fulltime huisartsplaats. Tevens werd de praktijkgrootte gemaximeerd. In ruil voor meer bestaanszekerheid (geen ongeregelde vrije vestiging 'om de hoek') werd de facto wel een inkomensoffer gevraagd en werd het principe van goodwill bij praktijkoverdracht afgeschaft. Ook werd de vrijblijvendheid en de pluriformiteit in de beroepsuitoefening aan banden gelegd: aanvaarding van het basistakenpakket van de huisarts (LHV, 1983).

Zowel in de crisis van 1966 als die rond 1980 zijn drie deels met elkaar samenhangende hoofdelementen te onderscheiden:

- voorwaarden voor goede beroepsuitoefening
- 'manpowerplanning'
- honorering

Ook in de huidige crisis zijn dit de hoofdelementen. Bij alle drie vervult de centrale overheid direct of indirect een beleidsbepalende sleutelrol.

VOORWAARDEN VOOR EEN GOEDE BEROEPSUITOEFENING

Was het in 1966 vooral de inhoudelijke toerusting die de huisarts parten speelde (onvoldoende opgeleid), in 1980 was het met name de vrijblijvendheid (in de beroepsuitoefening en in vestiging). Bij de huidige crisis is het vooral de werkdruk, die de huisarts de das om doet. Er worden steeds meer eisen aan de huisarts gesteld, door patiënten (mondigheid), door de eigen beroepsgroep (invoeren van standaarden voor adequaat huisartsgeneeskundig handelen, verplichte nascholing) en door de toenemende bureaucratie (wetten en regels, ook van verzekeraars, maar ook van zorginstellingen waarnaar wordt verwezen). Het vakgebied is sterk in beweging, de wetenschappelijke ontwikkeling van het vakgebied is eigenlijk pas de laatste 15 jaar goed van de grond gekomen. Nieuw is bijvoorbeeld dat huisartsen systematisch preventieprogramma's (mede-)uitvoeren. Ook is de zorg voor chronische patiënten intensiever en effectiever geworden (zoals diabetes, hart- en vaatziekten, astma). En natuurlijk is er de vergrijzing, ouderen hebben nu eenmaal meer ziekten. Last but not least is er de deels verstopte toegang tot de specialistische geneeskunde, tot de ziekenhuiszorg, tot de

verpleeghuizen. De wachtlijsten en wachttijden bezorgen de huisarts handen vol werk, als pleitbezorger voor de eigen patiënten, maar ook om hen te bemoedigen en extra zorg te verlenen. Door dit alles is de werkdruk enorm toegenomen, voor een belangrijk deel door negatieve omstandigheden.

Huisartsen zeggen, als het om contacten met patiënten gaat, dat de huisartsgeneeskunde nog altijd het mooiste vak is, maar de toenemende ruis er omheen maakt de functie steeds moeilijker te vervullen. Het belangrijkste daarbij is dat de huisartsen de laatste jaren toenemend het gevoel hebben dat er niet naar hun noden geluisterd wordt door de beleidsbepalers. Die zijn bezig met heel andere zaken, met wetten en regels, met debatteren over stelselwijziging, wat er in het basispakket moet en over meer marktwerking. Zij hebben geen oog voor de lawine van dramatische gevolgen van falend gezondheidszorgbeleid uit het verleden. Zo heeft de beroepsgroep van huisartsen al vanaf 1993 gewaarschuwd voor een dreigend huisartsentekort, terwijl het ministerie zich rijk rekende met een alleen op papier bestaand reservoir van praktijkzoekende huisartsen. De samenstelling van de beroepsgroep is fundamenteel veranderd, veel meer vrouwelijke huisartsen, die overwegend parttime willen werken en daarnaast een oververtegenwoordiging van oudere huisartsen. Daarbij komt nog dat de carrièremogelijkheden voor huisartsen uiterst beperkt zijn. Burnout is ook onder huisartsen een afschrikwekkend, maar veel voorkomende oorzaak van arbeidsongeschiktheid geworden. De betreffende verzekeringspremies, zijn in vergelijking met bijvoorbeeld 10 jaar geleden verveelvoudigd. De sterk gestegen praktijkkosten worden in mindering gebracht op het toch al te lage inkomen. De druk van de avond-, nacht- en weekenddiensten is aanzienlijk zwaarder geworden. Zonder uitpuddend op één en ander in te gaan, moet worden geconstateerd dat de beroepssatisfactie behoorlijk is gekelderde, huisartsen klagen inmiddels veel, het imago is met sprongen achteruit gegaan. Zo'n toberig vakgebied is ook steeds minder aantrekkelijk voor basisartsen die voor de keuze staan welke vervolgopleiding ze zullen ingaan.

DE MANPOWERPLANNING

Huisartsen zijn beroepsbeoefenaars, die pas als zodanig

erkend worden nadat een intensief en langdurend opleidingstraject is doorlopen. De artsopleiding duurt netto 6 jaar en de vervolgopleiding tot huisarts 3 jaar. In de praktijk bestrijkt dit onder meer door wachttijden in totaal een periode van 10-12 jaar. Dit betekent dat er bij 'manpowerplanning' ver vooruit gedacht moet worden, althans als er vanuit een kraptemodel moet worden gerekend.

Al decennia lang geldt er voor de studie geneeskunde een *numerus fixus*. Beweegredenen hiervoor waren vooral de hoge kosten van de artsopleiding (thans circa 50.000 euro per student per jaar). Opleiden tot mogelijk werkloosheid moest worden vermeden. In lijn met de beheersingsambitie van de overheid is *numerus fixus* ook gebruikt als instrument ter beteugeling van de kostenstijging in de gezondheidszorg. De gedachtegang hierbij was: meer artsen impliceert meer aanbod, dus ook meer vraag, dus meer kosten. Onnodig te zeggen dat de *numerus fixus* bepaald wordt door de centrale overheid.

De laatste jaren bedraagt de uitstroom uit de studie geneeskunde hooguit 1400 'basisartsen' per jaar. Geconstateerd moet worden dat in het laatste decennium van de twintigste eeuw de behoefte aan artsen volstrekt verkeerd is ingeschat. Volgens de meest recente schattingen zou in de komende jaren ruim de helft van de basisartsen moeten doorstromen naar de huisartsopleiding. Voor de vervolgopleiding tot medisch specialist is de overblijvende helft zelfs onvoldoende. Voor verpleeghuisartsen en de sociaal geneeskundige functies (verzekeringsarts, jeugdarts, GGD-arts etc), tot nu toe goed voor zo'n 40% van de afgestudeerden, blijft er in deze opstelling dus helemaal niets meer over.

Huisartsen kunnen steeds moeilijker waarnemers vinden (bij ziekten, bij vakanties). Inmiddels zijn er voor zeker 60 praktijken geen opvolgers gevonden. Dit aantal zal in de komende jaren alleen maar toenemen.

In 2001 is een serieus begin gemaakt met een grotere instroom van de artsopleiding en van de huisartsopleiding. Het zal nog jaren duren voordat dit in het veld zoden aan de dijk zet. Op zijn vroegst na 2012 zal het aantal praktiserende huisartsen weer op sterkte gaan komen.

HONORERING

In het zogenaamde blauwe boekje, "*Medische ethiek en gedragsleer*" (uitgave KNMG 1959) staat te lezen: 'de arts,

als beoefenaar van het *officium nobile*, ontvangt geen loon of salaris, maar een honorarium, een ereloon. Voor de patiënt is het een kwestie van eer zijn arts naar behoren te belonen en voor de arts een erekwestie zijn patiënt, ongeacht de beloning, naar beste kunnen en vermogen te helpen.'

In de oorspronkelijke betekenis van ereloon bepaalt de patiënt zelf wat hij/zij zijn of haar dokter voor diens hulp zal geven. Maar onze maatschappij is veranderd, er zijn ziektekostenverzekeringen, beroepsorganisaties en een centrale overheid, die de economie regisseert, inkomenspolitiek bedrijft, de koopkracht van de burgers bewaakt. En er zijn huisartsentarieven: tarieven voor consulten en visites en voor een abonnement. Men baseert zich hierbij op een normpraktijk (2350 ingeschrevenen) met een norminkomen (ambtenaarschaal 14) en normpraktijkkosten. De inkomenssystematiek is voor het laatst vastgesteld in 1983 en de praktijkkostensystematiek in 1987. In een ingewikkeld krachtenspel wordt jaarlijks over de tarieven onderhandeld.

Zonder in detail te willen treden is door onafhankelijke rekenmeesters vastgesteld dat huisartsen anno 2001 tientallen procenten tekort komen, zowel in hun inkomensdeel als in hun praktijkkostendeel. Noodzakelijke investeringen en innovatie kunnen in onvoldoende mate worden gerealiseerd.

In de jaarlijkse onderhandelingen is kennelijk onvoldoende ruimte gelaten voor het verdisconteren van 'maatschappelijke' veranderingen: welvaartsontwikkeling, prijsontwikkeling onroerend goed, mondigheid patiënten, reductie werkweek, *parttime* werken, belang van vrije tijd, waardoor diensten steeds zwaarder gaan tellen. Maar ook zijn onvoldoende meegenomen de kosten samenhangend met de intensivering en kwaliteitsverbetering van de huisartsenzorg (verplichte nascholing, werken volgens standaarden, groter tijdsbeslag consulten, samenwerking, automatisering). En natuurlijk de toegenomen bureaucratie en de gatenvullerfunctie bij de filevorming in de specialistische gezondheidszorg en de verpleeghuiszorg (wachtljsten). Toegegeven op kleine onderdelen zijn de huisartsen wel wat tegemoetgekomen (hogere ziekenfondstarieven in achterstandswijken en voor 65+ers, tegemoetkoming in de automatisering, de praktijkondersteuning en meer recent de dienstenstructuren). Maar dit zijn niet meer dan druppels op een gloeiende plaat, kruimels voor klein Duimpje.

De Staatscommissie Toekomstige Financieringsstructuur Huisartsenzorg (Commissie Tabaksblatt) heeft d.d. 5 april 2001 geconstateerd dat herijking van de praktijkkostenvergoeding en het inkomen van de huisarts noodzakelijk en urgent is. Geconstateerd is dat de beloning tijdens avonden, nachten en weekenden duidelijk achterblijft. Ook heeft de commissie aanbevolen dat er een scheiding komt tussen de financieringsstromen van praktijkkosten en inkomen. We zijn inmiddels een jaar verder en de vrees van huisartsen dat het advies van de commissie de facto zou blijven liggen tot de discussie over de stelselwijziging is beslecht, is bewaarheid. Toegegeven er is wel wat tegemoetkoming, maar nogmaals het zijn de kruimels voor klein Duimpje.

BESCHOUWING

De huisartsenproblematiek is uiteindelijk een capaciteitsvraagstuk. De capaciteit heeft geen gelijke tred gehouden met de vraag naar huisartsenhulp. De vraag is toegenomen door demografische factoren, door de mondigheid van de burgers, maar ook door de filevorming verderop in de gezondheidszorg. Ook zijn de huisartsen slachtoffer van hun eigen succes, van hun professionalisering. De wetenschappelijke ontwikkeling van de huisartsgeneeskunde is de laatste twee decennia explosief geweest, er is een uiterst solide, stevig verankerd bouwwerk gekomen voor adequaat huisartsgeneeskundig handelen. De Nederlandse huisartsgeneeskunde staat zonder overdrijven internationaal aan de top.

De Nederlandse huisartsen zijn in staat hulp te verlenen op een niveau, dat voorheen niet voor mogelijk werd gehouden. En met weinig middelen, tegen verhoudingsgewijs lage kosten. Huisartsen in Siddeburen en Susteren geven in essentie dezelfde hulp als huisartsen in de binnenstad van Haarlem en Den Haag, de onwenselijke pluriformiteit in de beroepsuitoefening is opgeheven. Maar de prijs die de huisartsen er voor hebben betaald is hoog, te hoog: een veel te hoge werkdruk, een volstrekt ontoereikende honorering en een huisartsentekort, dat zeker de komende tien jaar zal aanhouden.

In onze gezondheidszorg vervult de huisarts een centrale rol op basis van een unieke expertise. De huisartsgeneeskundige deskundigheid is gericht op het zelfstandig behandelen van ruim 90% van de aangeboden (ongeselec-

teerde) gezondheidsproblemen, het tijdig onderkennen van ernstige ziekten, het begeleiden van chronische en terminale zieken, alsmede de selectiefunctie. Iedere Nederlander heeft 'een eigen huisarts'. De Commissie Tabaksblatt heeft geconstateerd dat de huisarts niet alleen de poortwachter, maar ook de spil van onze gezondheidszorg is. De Commissie stelt dat die spil ook 'gezond' moet kunnen zijn.

Men zou zich echter op het standpunt kunnen stellen dat de markt maar zijn gang moet gaan. Als het inderdaad zo moeilijk is de capaciteit van de huisartsenhulp in stand te houden, moet de vrije markt maar uitmaken of de huisartsenij zich kan handhaven of naar de achtergrond verdwijnt. Tot nu toe heeft echter de Regering een dikke vinger in de pap bij de honorering van huisartsen, bepaalt de Minister het aantal op te leiden huisartsen en heeft deze zelfs een vetorecht ten aanzien van de opleidingseisen. Van een vrije markt is derhalve allerminst sprake.

Ook zou gedacht kunnen worden aan het inperken van de vraag. In dit verband komt meestal naar voren het invoeren van een financiële drempel om de vraag om hulp af te remmen (remgeld). Dit verdraagt zich echter moeilijk met het basisprincipe van de huisartsgeneeskunde, namelijk de vrije, onbelemmerde toegankelijkheid van eerstelijns geneeskundige hulp. Immers een ogenschijnlijk kleine gezondheidsstoornis kan het eerste teken zijn van een ernstige ziekte. En van betrokkene kan in redelijkheid niet worden verwacht dit zelf te beoordelen. Het zou weinig ethisch zijn vroege diagnostiek en genezing te belemmeren door bij de 'poortwachter' van ons geneeskundig systeem een financiële drempel te leggen onder het mom van 'de eigen verantwoordelijkheid'. Anders gezegd: bij de huisarts is het niet mogelijk om te schakelen van een vraaggestuurde naar een behoeftegestuurde zorg, omdat het juist veelal gaat om beginnende klachten, om ongeselecteerde medische problemen.

CONCLUSIE

Geconstateerd moet worden dat de beleidsverantwoordelijken de huisartsen behoorlijk in de kou hebben laten staan. Ondanks de vele en krachtige signalen uit de beroepsgroep, is er bitter weinig mee gedaan. Het liberale beginsel de vooruitgang ruim baan te geven, zou zeker van toepassing moeten worden gebracht op de huisartsenij,

die zich vakinhoudelijk zo positief heeft ontwikkeld. De huisarts vervult een cruciale functie in ons gezondheidszorgstelsel en er zijn weinig tekenen die erop wijzen dat dit zou moeten veranderen.

Eén en ander impliceert dat de eerder genoemde aanbevelingen van de Commissie Tabaksblatt met voortvarendheid moeten worden uitgewerkt en gerealiseerd. Zeker zolang er een menskrachttekort is, moet de huisarts niet lastig worden gevallen met 'debating-items' als 'meer markt' en 'huisarts uit het basispakket'.

Om het hoofd te bieden aan de schaarste is de beroepsgroep naarstig op zoek naar nieuwe vormen van huisartsgeneeskundige zorg en experimenteert daarmee: grootschalige dienstenstructuren, groepspraktijken, praktijkondersteuners, 'nurse-practitioners', huisartsen-ziekenhuizen. De beleidsverantwoordelijken zouden de huisartsen ruimhartiger dan voorheen de mogelijkheden hiertoe moeten bieden.

Prof.dr. M.P. Springer is hoogleraar Huisartsgeneeskunde aan het Leids Universitair Medisch Centrum.

HET DUITSLANDPROGRAMMA NODIGT U UIT

Op 1 januari 2002 is het nieuwe Duitslandprogramma van start gegaan. Het programma kent een *open entry* karakter: instellingen die zich in de doelstellingen herkennen, worden uitgenodigd (financiële) aanvragen voor participatie in te dienen. Het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA) verzorgt de coördinatie van het programma.

Het programma wil activiteiten stimuleren die de kennis over Duitsland in Nederland vergroten. Het biedt daarnaast een forum voor geïnteresseerde organisaties die hieraan willen bijdragen. Dit programma wordt, op basis van *matching*, gefinancierd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Het programma kent zes themavelden, onder andere over de Duitse binnenlandse politiek, de maatschappelijke structuurveranderingen in Duitsland en Duitsland en de Europese Unie. Aanvragen voor deze themavelden kunnen bij het DIA worden ingediend.

Deadlines worden vermeld op de website www.duitslandweb.nl.

U kunt een brochure bestellen met informatie over de inhoud en opzet

van het nieuwe Duitslandprogramma, inclusief een handleiding met de voorwaarden voor deelname.

U kunt hiervoor ook de website www.duitslandweb.nl raadplegen. Dit (Nederlandstalige) portaal is in opdracht van het ministerie van Buitenlandse Zaken door het DIA opgezet en vervult tevens een belangrijke taak binnen het Duitslandprogramma. Het web is toegankelijk voor iedereen die informatie zoekt over Duitsland, met name op het gebied van politiek en recente geschiedenis, alsmede de Nederlands-Duitse betrekkingen.

Voor meer informatie en/of de brochure: www.duitslandweb.nl en www.dia.uva.nl.

Duitsland Programma

DUISSLAND INSTITUUT

ONDERZOEK NAAR DE WERKELIJKE (FYSIEKE) TOESTAND VAN DE WERELD

DICK THOENES

Het gevaar van het ‘broeikaseffect’ en het uitputten van energiebronnen, het idee dat de milieuvervuiling alsmat toeneemt en de veronderstelling dat de voedselvoorziening op termijn niet meer voldoende zal zijn om de groeiende wereldbevolking te voeden. Allemaal maakt het onderdeel uit van een repertoire van algemeen geaccepteerde meningen binnen de Westerse samenleving. Meningen die volgens steeds meer kritische onderzoeken echter niet op de feiten blijken te berusten. De werkelijke toestand van de wereld is niet zo dramatisch als het meestal wordt voorgesteld.

INLEIDING

De politieke besluitvorming in Nederland en in andere westerse landen betreft in steeds grotere mate onderwerpen met een technische of wetenschappelijke achtergrond. Politici en beleidsmakers zijn daarbij geheel afhankelijk van de berichtgeving over resultaten van wetenschappelijk onderzoek en vooral over de interpretatie daarvan. Omdat die resultaten uit zoveel verschillende bronnen kunnen komen, kan de interpretatie en evaluatie daarvan erg ingewikkeld zijn.

Binnen elke tak van wetenschap zijn gebieden aan te wijzen waarover alle vakmensen het eens zijn, maar dit betreft meestal onderzoeken van enige tientallen jaren geleden. Op de meest actuele onderzoeksterreinen ligt dat echter heel anders. De discussie is daar nog volop in beweging en wordt voortdurend gevoed door nieuwe onderzoekresultaten. Ook ontstaan er van tijd tot tijd nieuwe theorieën. Het gevolg is dat er van een algemene opinie in de wetenschap geen sprake kan zijn.

De gewone burger beseft vaak te weinig hoe controversieel ‘de wetenschap’ is! Hoe vaak lezen wij niet in de

krant: ‘Uit recent wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat.....’, waarna een conclusie volgt. Deze is echter meestal erg voorlopig of geldt alleen onder zeer bepaalde omstandigheden. Verder staat er meestal niet bij of de conclusie betrekking heeft op een gevonden *oorzakelijk verband* dan wel op een *empirische correlatie*. In het laatste geval (en dat is meestal zo) kan later blijken dat de gevonden correlatie toevallig was en het gevolg van een te klein aantal metingen (dus statistisch niet verantwoord). Andere onderzoeken op hetzelfde gebied waaruit andere conclusies volgen halen de krant dikwijls niet.

Doordat de actuele wetenschap spreekt met een veelheid van stemmen, worden de interpretatie en de communicatie naar de samenleving erg moeilijk. Van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek komt maar een klein deel onder de ogen van de media en deze hebben niet altijd voldoende deskundigheid om een en ander goed te interpreteren. Gelukkig hebben steeds meer kranten goede wetenschapsjournalisten, maar deze kunnen onmogelijk de gehele wetenschap overzien. Bovendien hebben ze, merkwaardig genoeg, vaak betrekkelijk weinig invloed op de algemene opinie en op de politiek.

Gelukkig beschikt de overheid ook over eigen onderzoeksinstituten, die opdrachten van de overheid kunnen uitvoeren en adviezen aan de regering kunnen geven. Daaraan kleven in principe wel twee bezwaren die vaak niet voldoende worden onderkend: de overheid kan te eenzijdig worden voorgelicht, waarbij opvattingen van andere wetenschappelijke stromingen onderbelicht blijven en er kan een ongewenste terugkoppeling ontstaan tussen politiek en wetenschap, doordat deze door de overheid wordt gefinancierd.

‘Maatschappelijk relevant’ onderzoek is vrijwel altijd ‘multidisciplinair’, dat wil zeggen dat onderzoekresultaten

uit verschillende vakgebieden moeten worden gecombineerd. De interpretatie is dan veel moeilijker. Soms wordt de noodzaak van inbreng van deskundigen uit bepaalde andere vakgebieden over het hoofd gezien. Later kunnen deze de voorlopige conclusies geheel op hun kop zetten. Helaas vinden vele onvoldoende gefundeerde conclusies snel hun weg naar de pers, vooral omdat onderzoekers graag aan de weg timmeren. Dit geldt in sterke mate voor onderzoek naar milieubelasting en klimaatverandering. Het gevolg is dat allerlei twijfelachtige opvattingen wijd verbreid worden.

HET ALGEMENE PROBLEEM VAN DE TOESTAND VAN HET MILIEU EN HET KLIMAAT

Op geen ander gebied is de verspreiding van slecht gefundeerde opvattingen zo wijd verbreid als op het gebied van milieu en klimaat. Er zijn veel politici die hierover een uitgesproken mening hebben en daarbij zelfs beweren dat wetenschappelijke kennis daarvoor niet werkelijk nodig is. Dat is een vrijbrief voor allerlei vormen van 'ketterij'. Dit wordt gretig overgenomen door de media, waar immers opinies van gezaghebbende politici vaak zwaarder tellen dan de eigenlijke feiten.

De reactie daarop uit de wetenschap komt vaak erg laat en wordt door de media nogal eens genegeerd of verdacht gemaakt. We hebben hier te maken met het moderne verschijnsel van 'politieke correctheid'. Deze schrijft voor dat men moet geloven in bepaalde 'algemeen geaccepteerde' opvattingen, die vaak neerkomen op doemscenario's. Wie daaraan twijfelt, ook op goede gronden, mag niet serieus genomen worden. Deze houding treft men zelfs aan bij een vrij groot aantal 'wetenschappers' of lieden die zich althans zo noemen.

Dit is een zeer bedenkelijke zaak. Weliswaar kan men stellen dat men beter kan anticiperen op allerlei dreigende gevaren en wellicht daarvoor dan maatregelen moet nemen waarvoor nog niet voldoende argumentatie voorhanden is, maar door op bepaalde punten te overdrijven of ronduit onwaarheden te verkondigen kan men zijn doel voorbij schieten. Bovendien riekt 'politieke correctheid' naar onderdrukking van vrije meningsuiting.

Er zijn echter de laatste tijd steeds meer 'milieu- en klimaatsceptici' naar voren gekomen, die met cijfers en argumenten aantonen dat de problematiek anders ligt

dan de publieke opinie het wil hebben. Een van de belangrijkste van hen is de Deense statisticus en politieke wetenschapper Bjørn Lomborg, die vorig jaar een boek publiceerde met de titel *The Skeptical Environmentalist*.¹ De schrijver is erin geslaagd over de belangrijkste milieu- en klimaatvraagstukken een goed gedocumenteerde visie te geven. Dit boek is uniek en van groot belang voor politici en beleidsmakers. Lomborg formuleerde de essentie van het probleem in de subtitel van zijn boek 'Het meten van de werkelijke toestand van de wereld'. Want daar gaat het natuurlijk om!

De achtergronden van de persoon Lomborg zijn interessant. Oorspronkelijk was hij een typisch 'linkse' aanhanger van Greenpeace. Deze organisatie verzette zich tegen de uitspraken van de Amerikaanse econoom Julian Simon, die beweerde dat de algemene opvattingen over het milieu gebaseerd zijn op 'vooringenomen standpunten en slechte statistieken'. Lomborg wilde de bezwaren tegen Simon onderbouwen en maakte een grondige studie van diens werk. Hij kwam tot de conclusie dat hij op de meeste punten Simon gelijk moest geven. Hij is deze materie toen verder gaan bestuderen, hetgeen geleid heeft tot het schrijven van dit boek. Hij is onlangs benoemd tot directeur van een Instituut voor Milieuevaluatie in Denemarken. Dit artikel is voor een belangrijk deel, doch niet uitsluitend, gebaseerd op zijn boek.

DE 'LITANIE'

Voordat men zich kan verdiepen in de werkelijke fysieke toestand van de wereld is het noodzakelijk goed onderscheid te maken tussen feiten en legendes. Lomborg gaat in zijn boek uitgebreid in op de legendevorming op de gebieden milieu, klimaat, gezondheid enzovoorts. Hij stelt vast dat er een wijd verbreid irrationeel systeem van opvattingen bestaat, dat ik in ander verband het nieuwe 'geloof' heb genoemd. Dit geloof kent een 'Litanie', die ongeveer luidt als volgt:

'Het gaat steeds slechter met de wereld; op den duur zal het helemaal mislopen en wij mensen zijn daarvan de schuld. De slechtheid van de toestand van de wereld blijkt uit toenemende schaarste aan grondstoffen en uit steeds grotere vervuiling van het milieu. De lucht, de rivieren, de bodem en de oceanen zouden allemaal steeds vuiler worden, leidend tot een wereldomvattende catas-

trofe'. We kunnen hierover dagelijks berichten lezen in de pers en zien op de televisie, vooral in reclames van de milieubewegingen.

Deze Litanie is zo algemeen ingeburgerd dat hij door de meeste mensen in de westerse wereld, althans voor een deel, is overgenomen. Een beroemde apostel van dit geloof is Al Gore, de vorige vice-president van de Verenigde Staten. In zijn boek *Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit* verkondigt hij het idee dat wij door ons materialisme de wereld definitief aan het verzieken zijn.² Omdat onze gehele cultuur eigenlijk bedorven is, zien we geen kans meer om de wereld van de ondergang te redden, aldus Gore.

Lomborg laat zien dat geen van deze onheilsvoorspellingen wordt gestaafd door feiten. Het zijn niet meer dan ongefundeerde opinies, die blijkbaar gretig weerklank vinden. Mogelijk wordt dit veroorzaakt door een calvinistisch gevoel van schuld, omdat wij het materieel zo goed hebben. Later bleek dat Gore bewust voor dit standpunt had gekozen met de bedoeling om zo meer stemmen te krijgen voor het presidentschap.

Lomborg vermeldt als voorbeeld van deze manier van denken de resultaten van een uitgebreid opinieonderzoek, waarin grote aantallen mensen in allerlei verschillende landen werd gevraagd naar hun mening over de kwaliteit van het milieu, respectievelijk in hun directe omgeving, in hun land en in de wereld. In het algemeen vindt men dat de kwaliteit in deze volgorde sterk afneemt: dichtbij het best, ver weg het slechtst. Als iedereen dit vindt kan dit natuurlijk niet kloppen!

Toch hebben zelfs de meest rationele en sceptische mensen wel het gevoel dat er iets moet kloppen van deze onheilsvoorspellingen. Inderdaad zijn er veel voorbeelden aan te wijzen van decadentie in de westerse maatschappij, die een negatieve invloed hebben zowel op de geestelijke gezondheid van de mens als op de gezondheid van onze planeet (bijvoorbeeld de verkwisting van grondstoffen en energie, het overmatige gebruik van veel te grote en te zware, brandstofverslindende auto's, het plegen van roofofbouw op de natuur etcetera). Dit is echter geen reden om de toestand van de wereld niet nuchter en kritisch te bekijken, integendeel. Toch is de Litanie tot vandaag de dag vrijwel onaantastbaar gebleken.

WAAROM HOREN WIJ ZOVEEL SLECHT NIEUWS?

Je kunt de krant niet openslaan of je leest wel iets over nieuwe vondsten van milieubelastende stoffen, gevaarlijke bestanddelen van voedsel, plaatselijke klimaatveranderingen enzovoort. In het algemeen zijn die berichten juist, maar de implicaties niet. Vrijwel nooit zijn dergelijke verontrustende berichten voorzien van kwantitatieve en statistische gegevens. De concentraties van gevonden schadelijke stoffen blijken vaak extreem laag te zijn en de nieuwigheid zit dan voornamelijk in de verbeterde gevoeligheid van chemische analyses. Klimaatveranderingen, vooral plaatselijke, zijn van alle tijden. Dikwijls zijn de vondsten van geen betekenis voor de gezondheid of voor het wereldklimaat.

Een irrationeel pessimisme kan worden gevoed door feitelijk objectieve doch beperkte voorlichting. Wanneer een onderzoeksinstituut onderzoek doet naar een bepaald probleem (bijvoorbeeld op milieugebied), dan kan er uitkomen dat het probleem niet bestaat of niet belangrijk is of dat het probleem wel bestaat. In het eerste geval wordt het onderzoek niet voortgezet en horen we er niets meer van, in het tweede geval wel. Wij horen daardoor meer slechte resultaten dan goede. Ander voorbeeld: stel dat bij een onderzoek een zwakke correlatie wordt gevonden tussen het voorkomen van een bepaalde stof in het milieu en een lokaal voorkomende ziekte. Men heeft dan de neiging om een oorzakelijk verband te verwachten. Voor de pers staat zo'n verband vaak al direct vast. Als uit andere onderzoeken zo'n correlatie niet is gevonden, lees je daarover veelal niets. Het verontrustende beeld blijft dus over, ook al is dit misschien onjuist. Zou men alle onderzoeken publiceren, dan zou de conclusie in het algemeen positiever zijn.

Voorts wordt kennis onvermijdelijk geïnterpreteerd en op een bepaalde wijze weergegeven. De media tonen een voorkeur voor het actuele en sensationele. De vondst van een bepaalde nieuwe verontreiniging in het water van een rivier, hoewel misschien niet eens belangrijk, is 'beter' nieuws dan het feit dat diezelfde rivier in 20 jaar veel schoner is geworden. Kort gezegd: slecht nieuws is goed nieuws voor de krant; goed nieuws is geen nieuws. Zo krijgen wij een sterk vertekend en gefragmenteerd beeld van de wereld, waarbij een overzicht en een

perspectief op de lange termijn meestal ontbreken. Dit gebeurt ook zonder boze opzet!

Verder kan het van belang zijn wie het onderzoek financiert. Als milieuonderzoek wordt gefinancierd uit publieke middelen lijkt dit misschien objectief, maar dat hoeft niet zo te zijn. Elke onderzoeker wil graag dat zijn onderzoek ook in de toekomst wordt gefinancierd. Daardoor kan een bepaald onderzoeksgebied spontaan groeien, waarbij er steeds meer nieuwe problemen worden geïdentificeerd dan er oude worden opgelost. Daarbij stellen de onderzoekers de oorspronkelijke veronderstellingen vaak niet meer ter discussie. Er ontstaan 'paradigma's' die soms een lang leven hebben.

Dan zijn er de milieuorganisaties, die oorspronkelijk nuttig werk deden, maar waarvan de doelstellingen nu voor een belangrijk deel zijn achterhaald. Zou men vinden dat het goed gaat met het milieu, dan verliezen zij hun inkomsten. Zij zijn in feite de belangrijkste belijders van de Litanie. Ze hebben dan ook de neiging de slechtheid van de toestand van de wereld te overdrijven. Ook politici kunnen onheilsboodschappen goed gebruiken. Hiermee kunnen zij veel kiezers voor zich winnen. Iedereen is immers voor het milieu! (tenminste zolang men niet zelf in zijn vrijheden wordt aangetast). Daarbij komt dat politici niet kunnen leven met onzekerheden. Uit een veelheid van tegenstrijdige berichten kiezen zij de meest aannemelijke of die welke het beste passen bij hun reeds ingenomen standpunt. Deze worden weer gretig door de media verspreid.

EXPONENTIËLE GROEI, GRONDSTOFFEN EN VOEDING

Ons gebruikelijke toekomstbeeld van de wereld is in de eerste plaats gebaseerd op het idee van exponentiële groei van de bevolking en van de productie op een eindige aardbol. Het lijkt overduidelijk dat dit een keer fout zou moeten gaan. Er zouden schaarste aan grondstoffen en toenemende vervuiling van het milieu over de hele wereld moeten optreden.

Uit studies van de Verenigde Naties blijkt echter dat de huidige nog hoge bevolkingsgroei in de ontwikkelingslanden meer het gevolg is van een dalend sterftecijfer dan van een hoog geboortecijfer. Wereldwijd is het gemiddelde aantal kinderen per vrouw in 30 jaar gedaald

van ongeveer 6 naar 3 en het neemt nog verder af. Overigens neemt het aantal vruchtbare vrouwen nog toe door het hoge geboortecijfer van meer dan 20 jaar geleden, wat voorlopig nog leidt tot een grote bevolkingsgroei. Dezelfde situatie heeft zich in veel Europese landen voorgedaan voor 1930 (en in Nederland tot voor kort). Door de toenemende welvaart die gepaard gaat met beter onderwijs wordt verwacht dat het gemiddelde aantal kinderen per vrouw zich zal stabiliseren op 2.1, waardoor de wereldbevolking niet verder zal groeien dan tot ongeveer 11 miljard (volgens de middenvariant). Dit is veel, maar Lomborg toont aan dat de aarde dit aantal mensen gemakkelijk zal kunnen voeden. Deze bevolkingsgroei zal grotendeels worden opgevangen door de steden, zodat er voldoende landbouwgrond overblijft. Inmiddels neemt de efficiency van de landbouw over de gehele wereld sterk toe. Wat wel 'De Groene Revolutie' wordt genoemd, heeft in de laatste 40 jaar al gezorgd voor een stijging van de opbrengsten per hectare van gewassen als rijst, maïs en tarwe, met een factor 2 à 2.5 over de hele wereld. Er wordt nog steeds veel honger geleden, maar het aantal hongerenden neemt af. Bij de te verwachten verdere ontwikkeling van de efficiency van de landbouw zal de beschikbaarheid van voedsel sneller toenemen dan de bevolking. Het werkelijke probleem is op den duur niet meer de voedselschaarste, maar de voedseldistributie en dit probleem is met technische en politieke middelen op te lossen.

Een ander voorbeeld: het gebruik van olie. De nu bekende olievoorraden zijn voldoende voor hoogstens enkele tientallen jaren, indien de huidige welvaartsgroei en de daarmee samenhangende groei van het brandstofverbruik onverminderd doorgaan. Het gebruik van olie zal inderdaad blijven stijgen, hoewel minder hard dan de welvaart, vanwege toenemende verhoging van de energie- en productefficiency. Wanneer de olie schaars dreigt te worden en de prijzen gaan stijgen, besteden de oliemaatschappijen meer geld aan exploratie, waardoor steeds meer olievoorraden worden aangeboord. Dit leidt tot hogere productiecapaciteiten waardoor de prijzen weer gaan dalen. Dit gaat nu al bijna een eeuw voort op deze wijze, zonder dat de prijs, gecorrigeerd voor inflatie, wezenlijk is toegenomen. De omvang van de aangetoonde oliereserves groeit sneller dan het gebruik. Wanneer

er ooit een tijd komt dat toenemende olieproductie de groeiende vraag niet meer kan bijhouden, zal de prijs sterk gaan stijgen en zullen allerlei alternatieve energiebronnen, die nu in principe bekend maar te duur zijn, verder worden ontwikkeld. Het is natuurlijk onvermijdelijk dat de olie een keer echt op raakt, maar dat is nog zo ver weg dat we voldoende tijd hebben om alternatieven te ontwikkelen. Steenkolen, kernenergie, windenergie en zonne-energie lijken, in deze volgorde, de meest kansrijke alternatieven. De mogelijkheden van de laatste twee zijn echter beperkt doordat wind en zon niet altijd ter beschikking staan. Daarvoor zullen dus ook systemen van energieopslag nodig zijn.

Dergelijke redeneringen gelden voor de meeste andere grondstoffen. Het boek *De grenzen van de groei* van Meadows (1972) is voor ons een leerzaam voorbeeld van een denkwijze die onjuist is gebleken. Volgens de voorspellingen uit dit boek zouden de voorraden van olie en een groot aantal metalen lang voor 2000 zijn uitgeput. Dit blijkt helemaal niet te zijn uitgekomen; in veel gevallen zijn de verwachtingen voor de toekomst nu zelfs gunstiger dan toen. De belangrijkste reden daarvoor is technologische vernieuwing en die is moeilijk te voorspellen!

SCHOON WATER

Wij kunnen overal lezen dat schaarste aan schoon water het belangrijkste probleem van de toekomst wordt. Lomborg toont aan dat in verreweg de meeste landen voldoende regen valt om aan de behoeften aan schoon water te voldoen. Echter, in veel ontwikkelingslanden bestaan geen goede zuiverings- en distributiesystemen. Dit is een kwestie van tekort aan geld en slecht management. In die landen waar werkelijk een watertekort is, zoals in het Midden-Oosten, wordt ontzilting van zeewater toegepast. Dit kost echter energie, dus geld. Overigens kan er nog veel op het gebruik van water worden bespaard, vooral in de landbouw. In die landen waar een structureel watertekort is, kunnen sommige landbouwproducten, zoals graan, beter geïmporteerd worden. Lomborg stelt in zijn boek dat het waterprobleem in de wereld in de eerste plaats een probleem is van onvoldoende geld, en niet van onvoldoende water.

MILIEU EN GEZONDHEID

Het blijkt uit officiële cijfers dat het milieu in het algemeen schoner is dan het in de laatste 50 jaar ooit is geweest. Dit geldt met name voor Europa en Noord-Amerika.

We kunnen onderscheid maken tussen verontreiniging van de lucht, van het water en van de bodem. Lomborg toont in zijn boek aan dat voor de menselijke gezondheid luchtverontreiniging verreweg de belangrijkste is. Op dit gebied is in de laatste tientallen jaren ongehooflijk veel verbeterd en dat is lang niet iedereen bekend. De zes belangrijkste verontreinigingen van de lucht zijn volgens hem: vaste stofdeeltjes (rook, roet, stof), zwaveldioxide, stikstofoxiden, ozon, lood en koolmonoxide. De concentraties van deze stoffen in de lucht in bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Engeland zijn de laatste dertig jaar flink afgenomen. Lood is bijna verdwenen, zwaveldioxide is sterk gedaald door ontzweveling van brandstoffen, stikstofoxiden en koolmonoxide door toepassing van autokatalysatoren. De hoeveelheden kleine deeltjes, vooral die kleiner dan 2.5 micron, zijn naar verhouding minder gedaald en deze vormen, in termen van schade aan menselijke gezondheid, nu in feite de belangrijkste luchtverontreiniging. Dit uiterst fijne stof is in de eerste plaats schadelijk voor de longen. Nu andere oorzaken, zoals verbranding van steenkool, grotendeels zijn verdwenen, zijn dieselmotoren als belangrijke bron hiervan overgebleven. Echter ook op dit gebied worden grote vorderingen gemaakt, met name door verdere ontzweveling van brandstoffen en door katalytische naverbranding (het is nog van belang om hierbij op te merken dat zeer fijne roetdeeltjes en onvolledig verbrande koolwaterstoffen kankerverwekkend zijn, of ze nu afkomstig zijn van tabak, dieselolie of van ander organisch materiaal).

Indertijd is de ontzweveling van brandstoffen en de toepassing van autokatalysatoren vooral gericht op vermindering van 'zure regen'. Dit bleek later een vergissing te zijn. In het algemeen bleek luchtverontreiniging door zwavel- en stikstofoxiden eerder een positief dan een negatief effect te hebben op de groei van bomen en andere gewassen. De waargenomen schade aan bossen in Midden-Europa was waarschijnlijk het gevolg van plaatselijke luchtverontreiniging door rook en van plantenziekten. Ammoniak, die vrijkomt bij de veeteelt, draagt echter

niet bij aan zure regen, zoals vaak wordt verondersteld, maar vermindert deze juist. Ammoniak kan plaatselijk, onder bepaalde omstandigheden, leiden tot verzuring van de bodem, maar de betekenis daarvan is erg beperkt.

Uit een studie van de Wereldgezondheidsorganisatie blijkt dat er door luchtverontreiniging binnenshuis wereldwijd ongeveer 14 keer zoveel doden vallen als door verontreiniging van de buitenlucht. De belangrijkste gevaarlijke verontreinigingen in de binnenlucht in ontwikkelde landen zijn tabaksrook, radon, asbeststof en formaldehyde, de laatste drie uit verschillende bouwmaterialen. De concentraties van deze verontreinigingen zijn vooral toegenomen doordat we de kieren in onze huizen beter hebben gedicht om brandstof te besparen. De schadelijke gevolgen zijn ook toegenomen doordat de moderne mens meer tijd binnenshuis doorbrengt dan vroeger (buitenleven en sport hebben voor een belangrijk deel plaatsgemaakt voor computergebruik en televisiekijken). In de ontwikkelingslanden is de situatie veel erger, omdat er veel binnenshuis wordt gestookt, waarbij hout, plantenafval en koeienmest worden verbrand, veelal in slecht geventileerde ruimtes. Dit zijn voorbeelden waarbij de toestand in de wereld slechter is dan velen denken.

Wanneer men kijkt naar de gezondheid van de mensen, dan valt vooral op dat de levensverwachting enorm is toegenomen, van ongeveer 30 jaar tot 67 jaar, wereldwijd, in de laatste 100 jaar. Kindersterfte en de sterfte aan de meeste ziektes zijn enorm gedaald. De belangrijkste doodsoorzaken die nog over zijn, zijn ondervoeding in de ontwikkelingslanden en tabaksrook in de ontwikkelde landen. Deze getallen zijn zeer veel groter dan die voor AIDS. Het aantal AIDS-slachtoffers is plaatselijk echter groot in Zuidelijk Afrika, hoewel het in een aantal landen daar toch weer dalend is.

Hoewel er op gezondheidsgebied bijna overal vooruitgang wordt geboekt, is er één ziekte waar dit niet zo blijkt te zijn en dat is astma. De oorzaken daarvan zijn nog onvoldoende bekend.

Ook op het gebied van vermindering van de waterverontreiniging is veel vooruitgang geboekt. Het idee dat de oceanen steeds verder vervuild raken is aantoonbaar onjuist. Belangrijker is plaatselijke vervuiling van kustwateren, meren en rivieren. Vrijwel overal zien we in recente tijden een sterke daling van de concentraties aan

schadelijke verbindingen zoals chloorkoolwaterstoffen en zware metalen, maar er is nog steeds ruimte voor aanzienlijke verbetering. 'Beter' is niet hetzelfde als 'goed'!

Het probleem van de 'afvalberg' is aanzienlijk. Een eenvoudig rekensommetje leert echter dat bijvoorbeeld voor de Verenigde Staten een oppervlakte van 800 km² (0,01 % van het landoppervlak) voldoende is om alle afval van de 21^e eeuw te storten, in een 30 meter dikke laag.

Wat de toekomst betreft is Lomborg vrij optimistisch. Hij maakt bij zijn redenering gebruik van cijfers van de Wereldbank. Deze laten zien dat er wat milieubelasting betreft in de westelijke wereld drie fasen in de ontwikkeling zijn te herkennen: In de beginfase van industrialisering was de milieubelasting nog klein, bij toenemende industrialisering nam deze snel toe en bereikte een maximum. In de fase van verder stijgende welvaart nam de milieubelasting weer sterk af door effectieve en kostbare milieumaatregelen. De maximum milieubelasting lag bij een BNP van ongeveer \$3000 per persoon per jaar. Een dergelijk scenario wordt verwacht voor de ontwikkelingslanden. De Wereldbank verwacht dat in 2100 de gemiddelde welvaart over de hele wereld veel hoger zal zijn, waardoor een overeenkomstige daling van milieubelasting verwacht kan worden.

KLIMAATVERANDERING

Mogelijke klimaatverandering wordt door velen het meest belangrijke, wereldomvattende milieuprobleem gevonden. Er wordt verondersteld dat het toenemende gebruik van fossiele brandstoffen leidt tot een 'extra broeikas-effect', voornamelijk veroorzaakt door koolstofdioxide (CO₂) dat bij verbranding vrijkomt.

Met regelmatige tussenpozen publiceert het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) zeer uitgebreide en gedetailleerde rapporten over klimaatonderzoek van over de hele wereld. Hoewel in de 'Summaries van Policymakers' gewag wordt gemaakt van een groot aantal onzekerheden en tegenstrijdigheden in de resultaten, verbindt het IPCC hieraan niettemin expliciete en verontrustende conclusies. Ze komen erop neer dat drastische maatregelen nodig zijn om een rampzalige, wereldwijde temperatuurstijging af te wenden.

Volgens vele wetenschappers zijn deze conclusies onverantwoord. Enkele bekende sceptici op dit gebied

zijn bijvoorbeeld C.J.F. Böttcher (NL), Richard S. Lindzen (VS), S.Fred Singer (VS), Sonja Boehmer-Christiansen (VK), Philip Stott (VK), John Daly (AUS), Bjørn Lomborg (DK) en de wetenschapsjournalisten Nigel Calder (VK) en Simon Rozendaal (NL). Natuurlijk staan ook hun standpunten ter discussie!

De kritiek op de uitspraken van het IPCC omvat drie belangrijke punten: de bewering dat de gemiddelde temperatuur op aarde reeds stijgende is, wordt aangevochten (dit is een moeilijk meetprobleem), een aantal veronderstellingen dat ten grondslag ligt aan de fysische modelleringen, waarop het IPCC zijn conclusies over klimaatverandering baseert, is onvoldoende betrouwbaar en de maatschappelijke scenario's die het gebruik van brandstoffen in de 21e eeuw beschrijven, zijn niet realistisch.

Om vast te stellen of zich al een temperatuurstijging op aarde heeft voorgedaan tengevolge van de uitstoot van het CO₂ en wat het kwantitatieve verband hiertussen is, heeft men modellen nodig die de opeenvolgende temperatuurstijgingen en -dalingen van de afgelopen eeuw beschrijven. Deze laatste hebben in elk geval ook natuurlijke oorzaken. Het CO₂-gehalte van de atmosfeer is alleen na ongeveer 1950 significant toegenomen, terwijl de belangrijkste temperatuurstijging toen al had plaatsgevonden. Dezelfde modellen worden gebruikt voor het voorspellen van de toekomst. In de modellen zitten drie effecten die nog onvoldoende bekend zijn: de invloed van verschillende soorten uiterst fijne stofdeeltjes die de mens in de atmosfeer brengt (met name sulfaten, roet en mineraal stof), het gedrag van waterdamp (het belangrijkste 'broeikasgas') en de vorming en verdwijning van wolken. Daardoor zijn de modellen waarop het IPCC zijn conclusies baseert nog onvoldoende betrouwbaar.

Het gevolg van dit alles is dat de fysische basis voor beschrijving van klimaatverandering onvoldoende is om uitspraken over de toekomst te kunnen doen. Het gaat niet om de 'laatste procenten', maar om vrij grote onzekerheidsfactoren.

In zijn boek concludeert Lomborg erg voorzichtig dat deze effecten wijzen op een kleiner maar toch niet verwaarloosbaar effect van CO₂ op het klimaat. Uit zijn tekst blijkt dat hij dit baseert op de veronderstelling dat 'er in principe een zeker broeikas effect van CO₂ zou moeten zijn'. De argumenten die hij zelf aanvoert laten overigens

van de hypothese van wereldwijde opwarming weinig over.

Een belangrijk punt dat vaak over het hoofd wordt gezien is dat de natuurlijke CO₂-productie ongeveer 25 keer zo groot is als de menselijke. Het totaal wordt grotendeels weer opgenomen door planten en oceanen. In de laatste vijftig jaar is de totale opname met 2% toegenomen en deze blijft stijgen. Dat komt vooral door toegenomen plantengroei. Daardoor wordt de door de mens geproduceerde CO₂ nu al voor de helft opgenomen. Als de opname nog eens met enkele procenten zou toenemen, wat goed mogelijk is, zou de huidige menselijke uitstoot volledig worden gecompenseerd, waardoor het extra broeikas effect geheel zou verdwijnen!

De maatschappelijke scenario's die het IPCC hanteert zijn elk gebaseerd op bepaalde combinaties van aannames over bevolkingsgroei, groei van welvaart, energieverbruik, overgang op niet-fossiele brandstoffen, bodemgebruik, ontbossing enzovoort. Voor de projecties van bevolkingsgroei en welvaart wordt gebruik gemaakt van verschillende VN-studies. Opvallend is dat daaruit volgt dat in 2100 de gemiddelde welvaart van de ontwikkelingslanden ongeveer gelijk zal zijn aan de huidige welvaart in de ontwikkelde landen.

Lomborg merkt op dat in de IPCC-scenario's onvoldoende rekening wordt gehouden met economische drijfveren. Door schaarste kunnen fossiele brandstoffen duurder worden, wat efficiencyverhoging bevordert, waardoor het energieverbruik per eenheid product daalt. Nieuwe ontwikkelingen op het gebied van duurzame energiebronnen, met name windmolens, zonnecellen en kernfusiereactoren, zullen vooral dan gestimuleerd worden als de energiekosten van fossiele brandstoffen behoorlijk stijgen en als bovendien de welvaart stijgt. Deze economische wisselwerkingen zijn vrij ingewikkeld, maar ze zijn niet meegenomen in de scenario's van het IPCC. Doet men dat wel, dan krijgt men andere scenario's, die volgens Lomborg in principe leiden tot minder temperatuurstijging.

Door deze twee grote onzekerheden, de fysische en de maatschappelijke, zijn enigszins betrouwbare uitspraken over toekomstige klimaatverandering eigenlijk niet te doen. Wel wijzen beide groepen van onzekerheden volgens de sceptici in de richting van (veel) minder temperatuurstijging dan door het IPCC wordt verwacht. Dit

wordt door veel vooraanstaande wetenschappers betoogd. De bewering van het IPCC dat zijn uitspraken gebaseerd zijn op een 'vergaande consensus in de wetenschap' is beslist onjuist.

Verder wijst Lomborg erop dat je behalve de kosten ook de opbrengsten van een eventuele klimaatverandering moet taxeren. In de tweede plaats moeten de kosten die men wil maken om klimaatverandering te beperken opwegen tegen de nettokosten die de klimaatverandering met zich zou meebrengen.

Lomborg citeert hierover het IPCC dat stelt dat, indien de gemiddelde temperatuurstijging (wereldwijd) zich zou beperken tot 2°C, de opbrengsten (van de landbouw) voor de gematigde klimaatzone groter zijn dan de kosten, terwijl ze voor de tropische landen ongeveer quitte spelen. Dan zouden er dus geen extra maatregelen nodig zijn.

Wanneer de temperatuurstijging aanmerkelijk meer dan 2°C zou zijn, zouden de ontwikkelingslanden grote uitgaven moeten doen om bij eventuele zeespiegelstijging grote gebieden tegen overstroming te beschermen. Het lijkt logisch dat het Westen, dat het meeste CO₂ produceert, voor de kosten opdraait. Dit is de belangrijkste zin van het Kyoto-protocol. Lomborg noemt hiervoor de volgende cijfers: Het Kyoto-protocol zou voor de westerse landen een kostenpost betekenen van de orde van grootte van \$ 150 à 350 miljard *per jaar* gedurende de gehele 21e eeuw (afhankelijk van de omvang van de handel in emissierechten). Het effect op de dan nog steeds groeiende CO₂-emissie is dan echter nog zo gering, dat de temperatuurstijging in 100 jaar slechts met 0,15° C zou worden beperkt (overigens kleven er aan de handel in emissierechten allerlei bezwaren).³

Lomborg concludeert dan ook dat het niet verantwoord is om nu te besluiten tot het maken van dergelijke kosten. Men kan de prioriteiten beter anders stellen en

bijvoorbeeld in de loop van de komende eeuw de ontwikkelingslanden financieel steunen om zich tegen de gevolgen van klimaatverandering in te dekken. Dat zal zeker veel minder kosten en meer direct effect hebben.

Overigens bestaan er andere ontwikkelingsdoelen die nu beslist een grotere prioriteit hebben en waarbij geen onzekerheden een rol spelen, zoals het bestrijden van de honger en het verbeteren van de drinkwatersituatie in een groot aantal ontwikkelingslanden. Dit geld is dan in elk geval goed besteed!

CONCLUSIE

Het is met de fysieke toestand van de wereld aanzienlijk beter gesteld dan velen denken. Bovendien is er in het algemeen sprake van een opgaande lijn. Dat wil niet zeggen dat er geen ernstige problemen meer bestaan! Het is noodzakelijk om de feitelijke situatie veel kritischer te evalueren dan gebruikelijk is en ons beleid daarop af te stemmen. Dit zal leiden tot andere prioriteitstellingen.

De dreiging van wereldwijde opwarming is veel minder ernstig dan algemeen wordt aangenomen. Het Kyoto-protocol leidt niet tot adequate maatregelen. Het is veel verstandiger geld opzij te leggen om eventuele gevolgen van opwarming op te vangen.

NOTEN

1. B. Lomborg, *The Sceptical Environmentalist*, Cambridge, 2001.
2. A. Gore, *Earth in the Balance: Ecology and the Human Spirit*, 1992.
3. Zie het artikel van H. Labohm in *Liberaal Reveil*, Jaargang 42, pp.227-228.

Prof.dr.ir. D.Thoenes is emeritus hoogleraar chemische technologie aan de Technische Universiteit Eindhoven.

ECONOMISCHE VRIJHEID IN MONDIAAL PERSPECTIEF

HANS LABOHM

Ondanks het feit dat deregulering nu reeds decennialang een belangrijke plaats op de internationale en nationale economische agenda's inneemt, is de regeldrift maar moeilijk te beteugelen. Er is een seculaire trend waarbij de eisen die aan het bedrijfsleven worden gesteld steeds maar weer verder worden opgeschroefd. Bedrijven dienen niet alleen maar goede producten en diensten tegen betaalbare prijzen te leveren, maar dienen ook in toenemende mate rekening te houden met nieuwe eisen, bijvoorbeeld op het gebied van de kwaliteit, veiligheid, milieu en klimaat, alsmede sociale en ethische normen. En dat alles niet alleen bij de bedrijven zelf, maar ook in toenemende mate bij hun toeleveranciers. Hieraan liggen ongetwijfeld volstrekt legitieme verlangens ten grondslag. Maar het wordt er voor de bedrijven allemaal niet makkelijker op, vooral niet voor middelgrote en kleine ondernemingen. Tegen deze achtergrond komt hernieuwde aandacht voor de betekenis van economische vrijheid welhaast als een verademing.

Een voorbeeld daarvan is het onlangs verschenen rapport *Economic Freedom of the World*. Dit rapport, waaraan 51 liberale wetenschappelijke instituten in de wereld hebben bijgedragen, is de vijfde in een reeks die begon met *Economic Freedom of the World: 1975-1995*. Het biedt een economische vrijheidsindex voor 123 landen in de wereld voor 1999.

De economische vrijheidsindex is het resultaat van een initiatief dat zo'n tien jaar geleden werd genomen. Daarbij waren prominente liberale economen betrokken, zoals Milton Friedman, Gary Becker, Douglass North, Peter Bauer en Assar Lindbeck. Zij wilden een duidelijker beeld krijgen van economische vrijheid op basis van objectieve, meetbare factoren. Dit leidde in de loop der

jaren tot een aantal rapporten, waarbij de methodiek steeds verder werd verbeterd.

De meest recente index, die van nul tot tien (het beste) loopt, bestaat uit een zevental hoofdcomponenten: de omvang van de overheid; de structuur van de economie en het functioneren van markten; monetair beleid en prijsstabiliteit; valutaconvertibiliteit; rechtstaat en -spraak, alsmede effectieve bescherming van eigendomsrechten; de vrijheid van het drijven van handel met het buitenland; en de vrijheid van kapitaal- en financiële markten. Deze hoofdcomponenten zijn elk weer opgebouwd uit subcomponenten.

In het klassement staat Hong Kong met 9,4 op de eerste plaats, op de voet gevolgd door Singapore (9,3) als tweede. Nieuw Zeeland bezet de derde plaats, het Verenigd Koninkrijk de vierde en de Verenigde Staten de vijfde plaats. Australië, Ierland, Zwitserland, Luxemburg en Nederland (met een eervolle 8,4) completeren de top-tien. Duitsland scoort 8, Japan 7,9, en Frankrijk 7,5. Onderaan de lijst bungelen landen als Algerije (2,6) en Myanmar (1,9).

De economische vrijheidsindex is positief gecorreleerd met het inkomen per hoofd, de economische groei en de 'Human Development Index' van de Verenigde Naties. Deze laatste index omvat naast het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking ook andere factoren van menselijke ontwikkeling, zoals de levensverwachting bij geboorte, de alfabetiseringsgraad en de onderwijsparticipatie. De economische vrijheidsindex vertoont daarentegen een negatieve correlatie met corruptie- en armoedeindices.

De samenstellers verdienen lof voor hun Sisyphusarbeid. De economische vrijheidsindex is een belangrijk

instrument voor beleidsmakers om nauwkeuriger dan voorheen de sterke en zwakke punten van nationale instituties en beleid te analyseren. De index is ook waardevol voor wetenschappers om hun kennis te vergroten van de factoren die bepalend zijn voor het scheppen van welvaart, economische groei en ontwikkeling. Daarbij kan zij een belangrijke bijdrage leveren aan de bevordering van economische vooruitgang.

Drs. H.H.J. Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' te Den Haag.

James Gwartney, Robert Lawson, Dexter Samida, *Economic Freedom of the World*, verkrijgbaar bij het 'Liberales Institut' van de 'Friedrich Naumann Stiftung', Postfach 900 164, 14437 Potsdam-Babelsberg, Duitsland.

Bestellen via internet:

http://www3.fnst.de/service/pu_liste.phtml

4

Themanummer maatschappelijke
en politieke vernieuwing

Liberalisme en de VVD

Kansen voor de toekomst

INHOUDSOPGAVE

Naar een 21ste eeuwse liberaal manifest: mega-trends en micro-narigheid

Uri Rosenthal

89

Dubbel dualisme

Sammy van Tuyl

94

Den Haag na Paars: een aanzet tot discussie

Heleen Dupuis

98

Het liberalisme verliest geen verkiezingen...dat doen liberale politici

Jeroen de Veth

101

De politiek dienstbaar maken aan de burger

Marco Kreuger

106

Een nieuw tijdperk voor de VVD

Len de Klerk

111

Observatie van een lijstduwer

René Leegte

115

Wat zou een nieuwe CDA/LPF/VVD-coalitie kunnen betekenen voor het ondernemingsklimaat in Nederland?

Hans Labohm

119

VOORWOORD

URI ROSENTHAL

Nu het stof van de Tweede Kamerverkiezingen en de daaropvolgende formatie is neergedaald, is de tijd aangebroken om te reflecteren over de positie van de VVD in de drastisch gewijzigde politieke constellatie.

Een jaar geleden had nog niemand kunnen denken dat het CDA de grootste partij zou worden en dat de LPF - een partij die een jaar geleden nog niet eens bestond - de grootste overwinning in de Nederlandse geschiedenis zou behalen. Een dergelijke politieke aardverschuiving moet duiden op een ernstige, bovendien zwaar onderschatte mate van onvrede onder de kiezers over de gang van zaken in Nederland en de 'gevestigde' politiek.

De partijen die in 1994 de paarse coalitie vormden hebben ongekend zware klappen gekregen. De VVD had vorig jaar om deze tijd nog de hoop de grootste partij van Nederland te worden, maar verloor bijna eenderde van haar Kamerzetels. De nieuwe fractievoorzitter, Gerrit Zalm, moest aanvankelijk de nodige tegenzin overwinnen om met de twee winnaars van 15 mei over een parlementair kabinet te onderhandelen. De VVD neemt nu deel aan een centrum-rechts coalitiëkabinet.

Welke maatschappelijke ontwikkelingen moeten het vertrekpunt zijn voor een zowel eigentijdse, als toekomstgerichte koers van het liberalisme en de VVD? Welke gevolgen heeft de verkiezingsuitslag voor de VVD en voor het liberalisme? Deze vragen komen in dit themanummer van *Liberaal Reveil* aan de orde. Daarbij is het nadrukkelijk de bedoeling van de kernredactie om vooruit te kijken en niet te lang stil te staan bij het verleden en de fouten die gemaakt zijn.

Het themanummer legt het accent op de bredere maatschappelijke en politieke context; in komende nummers zullen het beleid van het nieuwe kabinet en het liberale gehalte daarvan ongetwijfeld ruimschoots aan bod komen.

Met dit themanummer wil *Liberaal Reveil* een aandeel leveren in de discussie over maatschappelijke en politieke vernieuwing die de komende periode binnen - en buiten - de VVD gevoerd zal worden.

Uri Rosenthal
(voorzitter van de kernredactie van *Liberaal Reveil*)

NAAR EEN 21STE EEUWS LIBERAAL MANIFEST: MEGA-TRENDS EN MICRO-NARIGHEID

URI ROSENTHAL

‘Euforische stemming bij de VVD’¹. Het regeerakkoord - strategisch akkoord - is gesloten. Er zitten mooie winstpunten in. Er valt met de nieuwe coalitiepartners in één middag meer te bereiken dan in acht jaar Paars. De aangezochte bewindspersonen staan te popelen de daad bij het woord te voegen, de vijf opvolgers op de Tweede Kamerlijst zijn alweer aan de slag, de partij gaat zich vernieuwen. Het leed van 15 mei is geleden. Was het maar zo. Want het maatschappelijk onbehagen is niet verdwenen, de sfeer in het land is en blijft onprettig, er zullen nieuwe schokgolven komen. Het grootste risico dat ons land bedreigt, is dat na de verkiezingen van 15 mei, na enkele personele wisselingen in de top van de politieke partijen en de formatie van het nieuwe kabinet, politici en bestuurders weer over gaan tot de orde van de dag.

Het is bij verkiezingen voor het nationale parlement en bij de formatie van de landsregering logisch dat binnenlandse oplossingen worden aangereikt voor het maatschappelijk onbehagen en de politieke onvrede. Maar ons leven wordt nu juist steeds meer beheerst door mondiale ontwikkelingen die de burger een gevoel van onmacht geven. Het kost de politici grote moeite de mondiale ontwikkelingen te volgen, laat staan erop te anticiperen. Voor de VVD moet het profiel van het 21ste eeuwse liberalisme dat deze ontwikkelingen op hun waarde schat, nog geschreven worden.

DE ONMACHT VAN DE BURGER

De socioloog Beck zegt dat de existentiële conditie van de mensen in de Westerse wereld niet langer is ‘ik heb

honger’, maar ‘ik ben bang’.² De burgers hebben geen greep op wat zich buiten hen om afspeelt. Ze zijn onzeker, ze voelen zich onveilig, en vooral: ze missen perspectief. Velen worden bovendien geconfronteerd met directe inbreuken op de eigen veiligheid, vaak dichtbij huis. Daarbij gaat het om criminaliteit en overlast die in onevenredige mate veroorzaakt wordt door allochtonen. De maatschappelijke diagnose is hiermee in de notendop gesteld: de dubbelslag van schijnbaar onbeheersbare mega-trends en tegelijkertijd inbreuken op het gevoel van zekerheid en veiligheid van de burger thuis en op straat. Dus mega-trends en micro-narigheid.

De mondiale *economische* ontwikkelingen leken lange tijd alleen maar in ons voordeel te werken. Maar sinds een jaar is er een zorgwekkend verlies aan vertrouwen in de spelers op de internationale kapitaal- en vermogensmarkten - met als klap op de vuurpijl affaires bij de toonbeelden van financiële zekerheid, de grote accountants. Zonder dat de burger ook maar de geringste invloed erop kan uitoefenen, ziet hij - als micro-speler - zijn eigen financiële situatie verslechteren en komt hij met zijn opgehoogde hypotheek in de problemen. Niet alleen het abstracte vertrouwen in de financiële markten neemt af, ook het zelfvertrouwen van de burger wordt zo aangetaast.

Ook de *mondiale* migratie voltrekt zich buiten het directe bereik van de gewone burger. De wereldkaart maakt op papier nog altijd een ordelijke indruk, met zwart getekende grenzen en een globe die de landen met verschillende kleuren van elkaar onderscheidt. Maar op de mondiale migratiekaart manifesteren zich mobiliteits- en migratiestromen van een ongekende omvang - met economische vluchtelingen en asielzoekers en ook met goed opgeleiden die de bovenkant van de arbeidsmarkt

helpen versterken. De gewone man, in het bijzonder die in de grote steden in het westen van ons land, heeft weinig boodschap aan de mondiale migratieprocessen. Voor hem staat migratie gelijk met immigratie en problemen met asielzoekers en illegalen. Sterker nog, hij lijdt onder de gevolgen van een onevenredig zwaar beroep op de grootstedelijke collectieve voorzieningen door allochtonen. Hij kan niet meer gewoon over straat omdat allochtone drughandelaren en -gebruikers, en vaak illegale dak- en thuislozen hem voor de voeten lopen. Type-rend voor de kloof tussen mega en micro is het dispuut over 'Nederland is vol'. Friesland, Groningen en Flevoland zijn niet vol, maar de grote stedelijke agglomeraties wel. Dat is inmiddels zo evident dat ook veel kiezers in relatief dun bevolkte gebieden de problemen van hun landgenoten in de grote steden kennelijk onderkend hebben.

De moderne ontwikkelingen in *wetenschap en technologie* zijn niet bij te benen. Er bestaat een wijde kloof tussen de wereld van wetenschap en technologie en de beleevingswereld van de burgers. Daarbij komt dat die ontwikkelingen lang niet altijd de garantie bieden voor vooruitgang en meer zekerheid en veiligheid. Integendeel, ze leiden juist ook tot verdere onzekerheid en gevoelens van onveiligheid. Dat geldt in het bijzonder voor de bio- en gentechologie. Zogeheten brede maatschappelijke debatten spelen zich 'op niveau' af en dichten de kloof dus niet. De burger ziet wel de catastrofale gevolgen van falende technologie en het misbruik van wetenschap en technologie door terroristen.

De gemiddelde burger mag nog zo mondig en goed opgeleid zijn - hij heeft geen greep op de mondiale ontwikkelingen. De nationale elite bevestigt hem in zijn gevoelens van onmacht. Want ze wijst er zelf voortdurend op dat Nederland nu eenmaal geen invloed heeft op de internationale gebeurtenissen - de internationale conjunctuur - en zich nu eenmaal moet houden aan de internationale verdragen. Ze bevestigt zo het beeld dat de mondiale ontwikkelingen vooral nieuwe risico's opleveren, en ze maakt onvoldoende duidelijk dat er juist ook mogelijkheden en kansen in besloten liggen. De burger voelt zich hierdoor machtelozer dan ooit en heeft des te meer behoefte aan zekerheid, veiligheid, geborgenheid, eenvoud, transparantie en overzichtelijkheid.

DE ONMACHT VAN DE POLITICI

De politici bieden de burgers de verlangde mentale zekerheid en fysieke veiligheid niet. De continue aandacht in de media voor risico's en gevaren onderstreept dit. De criminaliteit en de zichtbare straatoverlast worden de overheid aangerekend. De langdurige crisisgeschiedenis van de Bijlmerramp, de alsmaar voortdurende discussies over Srebrenica en de Herculesramp en de rampen van Enschede en Volendam hebben het vertrouwen in de overheid geschaad. 11 September logenstrafte de illusie van afdoende bescherming tegen mondiaal terrorisme.

De politici wordt aangerekend dat knappe, goed betaalde koppen in onze moderne samenleving niet in staat zijn schijnbaar eenvoudige problemen op te lossen. Het zijn de problemen van het lange wachten: wachten op de politie bij incidenten op straat en bij inbraak thuis, wachtlijsten in de zorg, wachten in het verkeer (files, treinen) wachten op inval-leraren en een plaats in de crèche. De meeste burgers beseffen dat die problemen ingewikkelder zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Maar ze verwachten van de politici dat die weten te schakelen tussen hun micro-problemen en de mega-trends waarop die problemen zijn terug te voeren. Voldoen de politici niet aan die verwachtingen, dan verliezen ze hun geloofwaardigheid.

Daar komt bij dat er een groep burgers is - met zo'n 15-20% aanzienlijk groter dan velen dachten - die de ontwikkelingen helemaal niet meer kan bijhouden. Dat is de groep die zich bekend tot het leiderschap van degene die 'zegt wat wij denken'. Dit moet letterlijk zo verstaan worden. Want de niet-gearticuleerde behoeften van deze groep komen in de gestileerde enquêtes van gerenommeerde onderzoeksbureaus niet naar boven.

Fortuyn greep precies aan op de kloof tussen mega en micro.³ Hij attackeerde al die krachten, ontwikkelingen en arrangementen waartegenover de burger zich machteloos voelt: de Islamisering, de kartels, de grote financiële instellingen, het 'old boys network', de bureaucratie, de grote accountancy- en adviesbureaus, het establishment. Hij appelleerde aan het verlangen van veel burgers naar eenvoud, duidelijkheid en overzichtelijkheid: de 'menselijke maat', de kleine man, de kleine gemeente, gemeentepolitie, de kleine school, het kleine ziekenhuis, de kleine gevangenis, coöperatieve verenigingen, volk en vaderland.

*Ten eerste: liberale diagnose en standpuntbepaling
over mega-trends*

Parlementsverkiezingen, de totstandkoming van een strategisch beleidsdocument en regeerakkoord en de kabinetsformatie zijn stappen in een typisch Haagse reeks. Ze zijn per definitie gericht op de binnenlandse problemen en benadrukken binnenlandse oplossingen. De mega-trends blijven dan bijna noodgedwongen onderbelicht.

Een geprofileerd 21ste eeuws liberalisme kan hierin niet berusten. Het vraagt erom dat de liberale beginselen systematisch en dynamisch betrokken worden op de bepalende ontwikkelingen in deze eeuw: globalisering, het functioneren van de wereldmarkt, mondiale migratieprocessen, Europeanisering (met inbegrip van de uitbreiding van de Europese Unie), ICT en - als kern van de 21ste eeuwse technologische innovatie - de gentechologie.

De opdracht is, ten eerste, om op basis van de liberale beginselen tot een heldere diagnose en standpuntbepaling te komen over deze mega-trends. Het valt zeker niet uit te sluiten dat de formulering van de liberale beginselen op sommige punten bijstelling zal behoeven. Het is van groot belang dat het liberalisme de mega-trends niet alleen als nieuwe risico's duidt - gevaarlijk, eng, ongrijpbaar, niet te vatten - maar in die trends ook de potentie voor vooruitgang onderkent. In mondiale migratieprocessen ligt niet alleen de immigratie- en asielproblematiek besloten maar ook de mogelijkheid hoog opgeleid personeel tussen landen of continenten uit te wisselen. Wetenschappelijke en technologische ontwikkelingen gaan gepaard met risico's maar de collectieve welvaart en het gezondheidsniveau zouden ver achtergebleven zijn als door de geschiedenis heen geen risico's waren genomen.

Ten tweede: regeerkracht

De kloof tussen mega en micro moet overbrugd worden. De gevoelens van onmacht van de burger ten aanzien van de mega-trends moeten serieus genomen worden. Technocratische argumenten - 'de deskundigen houden het wel onder controle' - werken averechts. Maar het ergste zijn de argumenten die de gevoelens van onmacht alleen maar onderstrepen. Dat geldt in bijzondere mate voor

mededelingen van de regering dat 'we nu eenmaal afhankelijk zijn van de internationale conjunctuur', dat 'we nu eenmaal gebonden zijn aan de internationale verdragen'.

Van de liberale gezagsdragers wordt, naar de zegswijze van Dror, 'the capacity to govern' gevraagd, zeg: regeerkracht.⁴ Ze moeten demonstreren dat ze de internationale mega-ontwikkelingen niet zomaar over zich laten komen en dat ze de belangen van ons land in de internationale arena's behartigen. Dit speelt in alle sectoren van de samenleving, in alle beleidsdomeinen, op alle departementen. Maar regeerkracht impliceert ook dat misstanden in het publieke domein die de burger in zijn directe levenssfeer, dus ook in zijn integriteit, aantasten, doeltreffend worden aangepakt. Het gaat daarbij niet alleen om het 'heroveren van het publieke domein' maar ook om steun aan de burger bij de bescherming van diens privé-domein. Krijgt hij die steun niet, dan zal de burger zich niet alleen tegen schenders van zijn privé-domein keren maar zich ook afwenden van de publieke zaak. De burger moet in zijn directe levenssfeer, bij zijn gerechtvaardigde streven naar veiligheid, zekerheid en geborgenheid, voldoende rugdekking krijgen.⁵

Ten derde: versterking van de representatieve democratie

Het liberalisme dient de representatieve democratie te versterken. Want het zijn eerst en vooral de volksvertegenwoordigers die moeten koppelen tussen de mega-trends en de alledaagse problemen van de burgers. Ze moeten regering en bestuur controleren op het vermogen te anticiperen en te reageren op de mega-trends. Ze moeten die trends - zowel de na- als de voordelen ervan - kunnen duiden tegenover hun achterban. Ze moeten tegelijkertijd oog hebben voor de problemen die de burger in zijn directe levenssfeer raken.

Het liberalisme moet zich blijven positioneren als de verdediger van de representatieve democratie. Het moet de positie van het parlement koesteren en niet bang zijn voor de uitoefening van controle door de Tweede Kamer en gemeenteraden. Er is geen enkele reden om bangig te doen over de benutting van de controle-instrumenten en parlementaire enquêtes. Gezien de gevoelens van onmacht ten aanzien van veel mega-trends, is de behoefte van burgers aan controle op de macht goed te begrijpen. Des te meer reden om tevreden te zijn over pogingen de con-

trolefunctie van de volksvertegenwoordiging te verstevigen. Versterking van de representatieve democratie is alleen mogelijk wanneer duidelijk dualisme bestaat tussen de regering - het bestuur - en de volksvertegenwoordiging. Macht en controle op de macht dienen gescheiden te zijn.

De volksvertegenwoordiging verdient een veel betere toerusting. Ze behoort een behoorlijk aandeel te krijgen in de overheidsinvesteringen in ICT en *e-government*. De afgelopen jaren ging de aandacht bijna uitsluitend uit naar versterking van de ICT bij de uitvoerende macht. Het is hoog tijd dat de volksvertegenwoordiging haar gerechtvaardigde aandeel opeist.

Ten vierde: versterking van het lokaal bestuur

Het liberalisme dient tegelijkertijd meer dan ooit pleitbezorger te zijn voor een sterk lokaal bestuur. Regeerkracht valt niet te verwachten van een centrale overheid die alles naar zich toetrekt en alleen al daardoor zichzelf tegenkomt. Een krachtige regering laat bevoegdheden en verantwoordelijken juist over aan lokale politici en bestuurders die de micro-problemen van de burgers het best aanvoelen. Een sterk lokaal bestuur biedt de beste mogelijkheden om aantoonbare resultaten in de directe levenssfeer van de burger te boeken. De burger moet zich daar veilig kunnen voelen. Hij moet zich juist daar verzekerd weten van rugdekking door de overheid. Wanneer er problemen dreigen, is het lokaal bestuur er op tijd bij, met voldoende goed opgeleid en vooral ook paraat personeel.

Ten vijfde: na de expansie van rechten nu ook herstel van plichtsbesef

De scheefgroei tussen rechten en plichten moet rechtgezet worden. Door de eeuwen heen heeft de burger steeds meer rechten gekregen: eerst de klassieke grondrechten, daarna een groeiende reeks sociale grondrechten. De afgelopen vijftig jaren hebben in het teken gestaan van een expansie van rechten. Maar de plichten in het publieke domein zijn geërodeerd. Vooral in en door de jaren zestig is het plichtsbesef, zowel in het private als in het publieke domein, sterk aangetast. Zowel de opinieleiders en politici als de burgers werkten de verstoring van het evenwicht tussen rechten en plichten in de hand. Het

is tijd voor een nieuw sociaal contract waarin het evenwicht tussen rechten en plichten hersteld wordt. In een moeite door kan daarbij de rechtstreekse verkiezing door de burgers van hun burgemeester en andere autoriteiten meegenomen worden. Hoe meer verkiesbare posities, des te meer burgerplicht.

NAAR EEN 21STE EEUWS LIBERAAL MANIFEST

Het *Liberaal Manifest* dateert uit 1981. Het was 'het eindproduct van inzet en betrokkenheid'.⁶ Het was 'voor de VVD de uitwerking van haar beginselen, zoals neergelegd in de Beginselverklaring'.⁷ De VVD heeft midden jaren negentig een liberaal toekomstperspectief geformuleerd - 'Vrij en verantwoordelijk' - maar dat had het karakter van een verplicht nummer.⁸ Het is nu hoog tijd voor een nieuw Liberaal Manifest dat een liberaal perspectief biedt op de mondiale ontwikkelingen van deze eeuw. Het onderkent de risico's van een aantal mega-trends maar zal vooral de mogelijkheden en kansen tot gelding brengen. Het geeft daarbij in alle duidelijkheid de verantwoordelijkheden van politici, het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en de burgers aan. Het rekent af met de mentaliteit dat dit alles 'nu eenmaal' over ons heen komt zonder dat we er invloed op kunnen uitoefenen. Het sterkt daarmee ook de burgers in hun weerbaarheid tegenover de micro-narigheid.

Het spreekt vanzelf dat - over inzet en betrokkenheid gesproken - bij de totstandkoming van zo'n nieuw Liberaal Manifest een belangrijke rol zal zijn weggelegd voor diegenen die zich in internationaal verband met de liberale trends bezighouden. Maar juist ook voor die velen - de achterban - die dichtbij huis, in hun dagelijkse werk, en ook thuis, geconfronteerd worden met micro-narigheid.

NOTEN

1. *De Volkskrant*, 15 juli 2002.
2. U. Beck, *Risk Society*, London, 1992.
3. P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, Rotterdam, 2002.
4. Y. Dror, *The Capacity to Govern*, Frank Cass, London, 2001.
5. Max Geldens Stichting, *Als je leven je lief is*, Amsterdam, 2002.

6. *Liberaal Manifest*, 1981, p. 3.
7. *Liberaal Manifest*, 1981, p. 4.
8. *Vrij en verantwoordelijk: een liberaal toekomstperspectief*, 1996.

Prof. dr. U. Rosenthal is hoogleraar bestuurskunde aan de Universiteit Leiden en Eerste Kamerlid voor de VVD. Hij heeft, met Arthur Docters van Leeuwen, een netwerk opgericht (deelnemers vanuit verschillende partijen en partijlozen) om 'waar nodig de vinger op de zere plek te leggen en, als het toch weer echt erg wordt, de zenuw te raken.'

HET INITIATIEF

Het volk is boos. De mensen zijn onzeker over wat gebeurt. Ze ontberen de benodigde rugdekking van de overheid. Ze willen terecht dat de politici daadkrachtig, doeltreffend en fatsoenlijk handelen. Ze willen dat de macht en controle op de macht van elkaar gescheiden zijn, dat de regering regeert en het parlement controleert.

Het volk heeft genoeg van versluierde politiek en het afdekken van feiten en argumenten. Het wil dat de feiten op tafel

komen en de argumenten pro en contra openlijk gewisseld worden. Niemand begrijpt waarom coalitiedwang ertoe zou moeten leiden dat slecht functionerende ministers en staatssecretarissen almaar blijven zitten terwijl zichtbare fiasco's wel de burger in zijn welbevinden, veiligheid en portemonnaie raken. Niemand begrijpt waarom de burger secuur buiten de discussie over die zichtbare fiasco's wordt gehouden.

Het grootste risico dat ons land bedreigt, is dat, na enkele personele wisselingen in de top van de politieke partijen en na de formatie van een nieuw kabinet, politici en bestuurders weer over gaan tot de orde van de dag. Een orde waarvan velen zich bozer en bozer afwenden.

Wij willen met u in de komende tijden telkens waar nodig de vinger op de zere plek leggen en, als het toch weer echt erg wordt, de zenuw raken. Niets doen helpt niet, af en toe eens een artikel of een column schrijven ook niet. Vorm en inhoud zijn open maar de bedoeling is wel ietwat met elkaar af te stemmen zodat het een beetje systematisch gebeurt. Over de organisatie hebben we het nog wel, maar het zal waarschijnlijk om praktische redenen wel een netwerk worden.

DUBBEL DUALISME

SAMMY VAN TUYLL

De verkiezingen van 15 mei hebben in het teken gestaan van politieke onvrede. De kiezers hadden de indruk dat niet naar hen geluisterd werd. Dat er niets te kiezen viel. Dat de coalitiepartijen van Paars één pot nat waren. Als gevolg heeft de LPF een éclatante verkiezingsoverwinning behaald. Pim Fortuyn had zich met name uitgesproken voor duidelijkheid in de politiek. Hij wilde de kiezer serieus nemen en zou na vier jaar verantwoording afleggen voor wat hij gedaan en beloofd had. Voor veel politieke partijen is de verkiezingsoverwinning van de LPF reden tot bezinning. Zo ook voor de VVD. Het hoofdbestuur heeft na de verkiezingen een viertal discussiebijeenkomsten gehouden waarin over mogelijke vernieuwingen is gesproken. Ook de fractie heeft voor een nieuwe koers gekozen. Gerrit Zalm heeft aangegeven voor meer dualisme tussen regering en Parlement te zijn. Dat is een goede zaak. Meer dualisme zal meer duidelijkheid in de politiek brengen. Maar voor echte openheid en een echte versterking van de democratie is het ook van belang dat de verhouding tussen partij en fractie scherper wordt gedefinieerd. Ook hier is dualisme op zijn plaats.

DE BETEKENIS VAN DE VERKIEZINGSUITSLAG

Duidelijk is dat zonder Pim Fortuyn de verkiezingen van 15 mei anders zouden zijn verlopen. Pim Fortuyn sprak een groot aantal kiezers aan. Niet alleen om wat hij zei, maar vooral ook om hoe hij het zei. Wat blijft hangen van het gedachtegoed van Fortuyn is vooral zijn uitspraken over immigratie. En daarnaast wat hij zei over zorg, onderwijs en veiligheid. Wat vaak vergeten wordt is dat

hij zich met name ook keerde tegen het regentendom in de Nederlandse politiek. *De puinhopen van acht jaar Paars* begint en eindigt met een hoofdstuk waarin Fortuyn zich afzet tegen de regentencultuur die binnen de elites van PvdA en VVD bestaat. Een regentencultuur waarin gesloten elites de dienst uitmaken. 'In dit regentenwereldbeeld past het uiteraard niet om de kiezer/burger op een directere manier te betrekken bij het Openbaar Bestuur en het beheer en de inrichting van de collectieve sector.'¹ Deze regentencultuur, gevoegd bij het gevoel dat de dienstverlening in de collectieve sector faalt, heeft voeding gegeven aan de politieke onvrede. Gerrit Zalm heeft dit gevoel van onvrede helder geanalyseerd in het stuk dat hij twee dagen voor de verkiezingen schreef.² Daarin geeft hij onder meer aan dat het in de afgelopen periode te weinig is voorgekomen dat een bewindspersoon opstapte als gevolg van het door hem gevoerde beleid.

Eén van de uitdagingen waar de politieke partijen voor staan is antwoord te geven op deze politieke onvrede. Waar het om gaat is de kiezer weer het gevoel te geven dat hij invloed kan uitoefenen. De politiek te hervormen zodat de kiezer weer iets te kiezen heeft. Dat hoeft niet te betekenen dat het kiesstelsel ingrijpend gewijzigd hoeft te worden. Dat betekent wel dat wij op een andere manier met dat kiesstelsel om moeten gaan. Zodanig dat de burger weer vertrouwen kan hebben in de politiek en in het openbaar bestuur.

DUALISME: REGERING EN PARLEMENT

Voor het terugwinnen van vertrouwen is meer openheid en meer inhoudelijke discussie in het politieke debat nodig. Onder Paars II, maar ook onder de eerdere door het CDA gedomineerde coalities, werd inhoudelijke discussie vaak zinloos als gevolg van Torentjesoverleg tussen de regering en de regeringspartijen en ook als gevolg van

de heersende fractiediscipline. Daardoor werd het voor de Kamer onmogelijk één van haar belangrijke taken, te weten controle op het regeringsbeleid, uit te voeren. Wanneer de regeringspartijen tevoren aan het regeringsstandpunt gebonden zijn, heeft het voor de oppositie weinig zin een debat te voeren. Ook is het voor de kiezer niet meer te volgen welk standpunt de (regerings)partij waarop hij gestemd heeft uiteindelijk ingenomen heeft.

Het valt daarom toe te juichen dat Gerrit Zalm zich voor meer dualisme tussen regering en Parlement heeft uitgesproken. Geen Torentjesoverleg dus. 'Als Balkenende mij wil spreken moet hij maar naar de Kamer komen'. Hiermee wordt een open discussie over het beleid tussen regering en parlement mogelijk gemaakt.

Dualisme betekent dat de regering, ook door een regeringspartij, op zijn daden wordt beoordeeld. Het centrum van de Nederlandse politiek verschuift daarmee van het Torentje naar de Tweede Kamer.³ Dualisme brengt overigens met zich dat het gevoerde regeringsbeleid niet meer de inzet van een verkiezingscampagne kan zijn, maar alleen de wijze waarop de fractie met dat regeringsbeleid is omgegaan.

Dualisme zal ook tot een verscherping van de ministeriele verantwoordelijkheid leiden. Het is bij uitstek een verantwoordelijkheid van de Kamer om ministers ter verantwoording te roepen en het geeft geen pas een bewindspersoon te verwijten dat hij niet uit zichzelf opstapt als de Kamer het er verder bij laat. Een fractie dient daarbij een bewindspersoon volgens criteria te beoordelen, die los staan van de politieke kleur van de betrokken bewindspersoon. Het afstand nemen van een bevriende bewindspersoon volgens duidelijke en zo objectief mogelijke criteria kan juist een teken van kracht zijn en zou op de kiezer wel eens meer indruk kunnen maken dan het onder alle omstandigheden goed praten van het door deze gevoerde beleid. Helderheid in het afleggen van verantwoordelijkheid is cruciaal voor de geloofwaardigheid van de politiek.⁴ Het is de 'sorry-democratie', waarin te weinig verantwoordelijkheid werd genomen voor falend overheidsoptreden, die zoveel weerstand bij de kiezers heeft gewekt. De ultieme verklaring voor het falen was veelal 'we hebben het met zijn allen gedaan', hetgeen betekent dat uiteindelijk niemand verantwoordelijk is.

Opgemerkt zij dat niet alleen Zalm, maar ook Balkenende voorstander is van dualisme tussen regering en volksvertegenwoordiging.⁵ Van de LPF mag verwacht worden dat zij de visie van Fortuyn volgen, hetgeen betekent dat de drie regeringspartijen voorstander zijn van dualisme. Het zal interessant zijn om te zien of dit standpunt in de praktijk gevolgd zal worden.

DUALISME: PARTIJ EN FRACTIE

Dualisme tussen regering en parlement is een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde om de regentencultuur te doorbreken. Het is daarnaast van belang de verhouding tussen partij en fractie scherp te definiëren. De leden van de Tweede Kamer worden zonder last gekozen; zij worden geacht het gehele Nederlandse volk te vertegenwoordigen. In principe zijn zij niet aan partijstandpunten gebonden. Zo hoort het ook. De Kamerleden worden immers door veel meer kiezers gekozen dan leden van politieke partijen.⁶ Zij worden in beginsel op hun eigen merites door de kiezer gekozen en het zou niet goed zijn als achteraf bleek dat de gekozenen handelde op gezag van derden. Wel zijn de leden van de fractie moreel gebonden aan het verkiezingsprogramma, voor zover althans zij niet uitdrukkelijk een voorbehoud hebben gemaakt. Maar het is een morele binding en geen formele. Formeel hebben de fractieleden het recht volledig van het verkiezingsprogramma af te wijken. Het enige moment waarop de partij formeel invloed op de fractie kan uitoefenen is bij de kandidaatstelling voor nieuwe verkiezingen. Dit is ook het moment waarop zittende fractieleden zich uiteindelijk ten opzichte van de partij moeten kunnen verantwoorden voor het door hen gevoerde beleid.

Wel leidt de wens van de meeste fractieleden om weer verkiesbaar gesteld te worden tot een informele binding met de partij. Dit betekent dat er een continue dialoog mogelijk is tussen de partij en de fractie. Deze is niet alleen mogelijk, maar ook noodzakelijk. Noodzakelijk om meer inhoud en diepte te geven aan de inbreng in het politieke debat in het parlement. Noodzakelijk ook om inhoud te geven aan de betekenis van een politieke partij en om zorg te dragen voor continuïteit bij nieuwe verkiezingen. Een dialoog tussen partij en fractie waarin ieder zijn eigen verantwoordelijkheid heeft.

Uitgangspunt voor de politieke dialoog is natuurlijk het verkiezingsprogramma. Dit is een leidraad voor het handelen van de fractieleden. Zij zijn hieraan moreel gebonden, niet alleen ten opzichte van de partij, maar ook ten opzichte van de kiezers. De kiezers hebben immers bij het uitbrengen van hun stem kennis kunnen nemen van het verkiezingsprogramma en daar in meerdere of mindere mate hun stem door laten bepalen. Maar het verkiezingsprogramma geeft geen antwoord op alle vragen en het spreekt zich niet over alle details uit. En terecht: een verkiezingsprogramma is een politiek en geen juridisch document. Dit betekent dat er ruimte is voor interpretatie. Bovendien doen zich nieuwe ontwikkelingen voor. Dat laatste kan zelfs betekenen dat het noodzakelijk is van het verkiezingsprogramma af te wijken. Hierin heeft de fractie een eigen verantwoordelijkheid. Een verantwoordelijkheid ten opzichte van de kiezers. Maar ook een verantwoordelijkheid ten opzichte van de partij. De partij kan hierin een functie vervullen als klankbord voor de fractieleden. Daarnaast kan de partij gedachten vormen over de wenselijke richting waarin het beleid zich moet ontwikkelen.

De politieke functie van de partij bestaat dus uit het zijn van een klankbord bij de interpretatie en de verdere invulling van het verkiezingsprogramma en het geven van richting aan nieuwe politieke ontwikkelingen, die moet uitmonden in stellingname in het nieuwe verkiezingsprogramma. Niet meer, maar ook niet minder. Meer kan niet binnen de Nederlandse constitutionele verhoudingen, minder gaat ten koste van de democratie. Als er een verschil van mening tussen partij en fractie zou zijn, komt dit uiteindelijk tot uitdrukking bij de kandidaatstelling voor de volgende verkiezingen. Vooruitlopend daarop is het wenselijk dat de partij min of meer krachtige signalen afgeeft, afhankelijk van het belang van de kwestie.

Het is van essentieel belang dat de dialoog tussen partij en fractie zich zo veel mogelijk in de openbaarheid afspeelt. Niet alleen ten opzichte van de leden van de partij - zodat zij kunnen volgen hoe de fractieleden invulling geven aan het verkiezingsprogramma - maar ook ten opzichte van de kiezers. Een open dialoog tussen partij en fractie laat aan de kiezers zien hoe de fractie zich verantwoordt bij het uitvoeren van het verkiezingsprogramma, geeft meer inhoud aan het politieke debat en biedt meer

waarborgen voor continuïteit in het beleid. De kiezer zal immers kunnen zien hoe de gedachten binnen de partij zich ontwikkelen en hoe dat gevolgen heeft bij de kandidaatstelling en het verkiezingsprogramma voor volgende verkiezingen. Een open dialoog tussen fractie en partij vergroot daardoor de continuïteit en de betrouwbaarheid van de partij voor de kiezer. Naar analogie van dualisme tussen regering en parlement, is het ook wenselijk dat er dualisme is tussen fractie en partij. Aan deze openheid heeft het in de aanloop naar de verkiezingen van 15 mei ontbroken. Dit wordt inmiddels door velen onderkend.⁷ De verhouding tussen partij en fractie leek tot nu toe veel meer op een monistisch stelsel, waarbij de fractie leidend was en de partij hooguit binnenskamers zijn mening kon geven. Dit heeft geculmineerd in een lijst Tweede Kamer kandidaten, waarvan de volgorde hoofdzakelijk door de fractievoorzitter is bepaald. Alsof het vaststellen van een kandidatenlijst een kwestie van coöptatie is! Ook dit heeft bijgedragen aan het gevoel van onbehagen bij de kiezer. De partij had hier duidelijk een sterkere rol moeten spelen. Maar ook hier werd gezegd 'we hebben het met zijn allen gedaan'. Een dergelijke wijze van verantwoording afleggen past niet in de nieuwe cultuur die Gerrit Zalm voorstaat.

OPENHEID

Openheid dus in de verhouding tussen partij en fractie. Openheid ook binnen de partij. Het is van groot belang dat binnen de partij ruimte ontstaat voor inhoudelijke discussie. Er is niets mis met het voeren van een zakelijke discussie, noch met het hebben van verschillende inzichten.

In het kader van het bevorderen van openheid kwam de dag na de Tweede Kamer verkiezingen, op 16 mei, een groep VVD-leden bijeen om met elkaar te overleggen hoe de inhoudelijke discussie in de partij gestimuleerd kan worden. De groep, die inmiddels de naam '16 mei groep' draagt, kwam tot de conclusie dat dit het best kan geschieden door het organiseren van een open, informele discussie. Drie kenmerken staan daarbij centraal. In de eerste plaats het informele karakter. Informeel, omdat dit de beste waarborgen biedt voor een open discussie zonder de politiek verantwoordelijken daarmee voor de voeten te lopen. Een informele discussie buiten de partij-

structuur om, die de inhoudelijke discussie via de officiële partijkanalen voedt, om daarmee tot een goed gefundeerde besluitvorming te komen. In de tweede plaats openheid in tweeërlei opzicht. Openheid qua deelnemers en qua onderwerpen. Qua deelnemers: een ieder die in een bepaald thema geïnteresseerd is kan aan de discussie daarover deelnemen en kan daaraan een schriftelijke bijdrage leveren. Qua onderwerpen: begonnen wordt met een inventarisatie van alle aspecten die relevant zijn voor de behandeling van een bepaald thema. Ook hier kan een ieder een bijdrage aan leveren. De '16 mei groep' bestaat uit een kerngroep⁸ die de discussie organiseert en diegenen die als expert in een bepaald onderwerp bekend staan uitnodigt een voorzet te geven voor de discussie. Hieruit wordt een discussiebundel samengesteld waarin de thema's gerubriceerd worden teneinde de discussie te structureren. Afhankelijk van de aard van de discussie wordt daarna een plenaire bijeenkomst georganiseerd, die open staat voor alle belangstellenden. Het is niet noodzakelijk dat uit de discussie eenduidige conclusies getrokken worden; wel dat de verschillende standpunten gefundeerd naast elkaar worden gezet.

Meer openheid en meer discussie past ook in het toekomstbeeld dat Gerrit Zalm van de partij geeft. 'De komende tijd moet de VVD weer op poten gezet worden. Er moet veel meer discussie komen, het primaat van het intellectuele debat moet niet automatisch bij de PvdA liggen, maar moet ook door de VVD bevorderd worden.'⁹ Meer openheid en meer discussie is bovendien noodzakelijk om de zeggenschap van de leden te vergroten. Ook over inhoudelijke politieke zaken. Om in de woorden van Frits Korthals Altes te spreken: we moeten de partij weer terug geven aan de leden.¹⁰

DUBBEL DUALISME

Kortom: Het is noodzakelijk na de verkiezingen van 15 mei opnieuw inhoud te geven aan de wijze waarop de politiek gevoerd wordt. Er moet meer duidelijkheid komen voor de kiezer. De kiezer moet iets te kiezen hebben. Dat betekent meer openheid in het politieke debat.

Dualisme tussen regering en parlement kan daaraan bijdragen. Dit moet evenwel aangevuld worden door dualisme tussen fractie en partij. Dubbel dualisme dus. Het eerste dualisme is noodzakelijk om aan de kiezer duidelijk te maken waar de partij voor staat. Dit kan versterkt worden door het tweede dualisme. Het tweede dualisme en de openheid van de discussie binnen de partij is wezenlijk om meer inhoud en betekenis te geven aan het lidmaatschap van de partij. En ook dat is heel belangrijk.

NOTEN

1. P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars*, Rotterdam, 2002, p.183.
2. G. Zalm, *Politieke onvrede*, 13 mei 2002.
3. Zie J.C. van Baalen, *Liberaal Reveil*, Jaargang 43 (2002), nr. 3, p. 58.
4. H.Tjeenk Willink, geciteerd door E. van Thijn, *Publieke Zaken*, Meulenhoff, Amsterdam 2001, p. 158.
5. J.P. Balkenende, *Anders en beter*, Soesterberg, 2002, p. 157.
6. De stemmen van uitsluitend de VVD-leden zijn goed voor ternauwernood één (rest)zetel.
7. Zie onder meer 'Een vijftal in het oog springende thema's uit de vernieuwingsdiscussies', notitie ten behoeve van de partijraad 13 juli 2002 ; H.M Dupuis, 'Den Haag na Paars, een aanzet tot discussie', *Liberaal Reveil*, Jaargang 43 (2002), nr.4.
8. De kerngroep bestaat tot nu toe uit : Chris Baljé, Thomas Berghuijs, Guus Berkhout, Ankie Broekers, Heleen Dupuis, Feike van Kammen, Paul Lijten, Uri Rosenthal, Patrick van Schie, Paul Tirion, Sammy van Tuyll, Jeroen de Veth, Toetie Vorenkam. De kerngroep is te contacteren op: groep16mei@hotmail.com
9. *NRC Handelsblad*, 27 & 28 juli 2002.
10. Uitspraak op Partijraad 13 juli 2002.

Mr.drs. S.E. van Tuyll van Serooskerken is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil en één van de initiatiefnemers van de '16 mei groep'.

DEN HAAG NA PAARS, EEN AANZET TOT DISCUSSIE

HELEEN DUPUIS

Hoewel het lang niet voor iedereen duidelijk is, en soms zelfs gewoon vergeten wordt, is er in Den Haag maar één orgaan dat uiteindelijk bepaalt hoe het in de Nederlandse politiek toegaat, en dat is de Tweede Kamer. Alle verwijten die vooral de laatste vier jaar in de richting van 'Den Haag' gingen, zijn dan ook bij uitstek een gevolg van het disfunctioneren van deze Tweede Kamer. Het is de Tweede Kamer die in de Nederlandse politiek het laatste woord heeft.

Alles wat in Den Haag gebeurt, vindt plaats onder auspiciën van dit allermachtigste instituut in de Nederlandse samenleving. Als Den Haag faalt, faalt dus de Tweede Kamer. Om een herhaling van een aantal paarse fouten te voorkomen is het daarom van belang allereerst naar het functioneren van de Tweede Kamer te kijken. Aandacht verdient een aantal aspecten van het parlementaire reilen en zeilen, bijvoorbeeld de manier van verkiezen van de leden, de gewenste eigenschappen van parlementariërs en tenslotte ook de werkwijze van het parlement. Vervolgens is ook een kort commentaar op zijn plaats over hetgeen naar mijn overtuiging aan de kant van het kabinet anders zou moeten, om een nieuwe deconfiture van de politiek te voorkomen.

HOE LEDEN VAN DE TWEDE KAMER (NIET) MOETEN WORDEN VERKOZEN

Nederland is een democratie, met een door de burgers gekozen parlement. Teneinde deze verkiezing adequaat te regelen zijn sinds jaar en dag de politieke partijen uitverkozen om als kiesvereniging te functioneren. Zij organiseren het tot stand komen van de kieslijsten door uit hun midden geschikte kandidaten te rekruteren. De samenstelling van

de lijsten is een interne aangelegenheid, waarbij de partij de vrijheid heeft om haar eigen procedures te hanteren. Bij de meeste partijen is daarbij van een echt open sollicitatie naar een plaats op de lijst nauwelijks sprake. Bovendien selecteert een interne commissie de lijst van belangstellende personen volgens vaak niet-openbare selectiecriteria. Deze lijst gaat als voordracht naar het hoofdbestuur die de lijst uiteindelijk in een vergadering voorlegt aan hetzij de leden, hetzij afgevaardigden van deze leden. Het is niet ongebruikelijk dat daarbij door dictaten van bijvoorbeeld de zittende fractie de vrijheid van keuze voor de ledenvergadering ernstig wordt beperkt, zoals het geval was bij de VVD in het voorjaar van 2002. Zoals bekend was het dictaat hier, dat de eerste vijfendertig door de fractievoorzitter aangewezen zittende kamerleden niet ter discussie mochten staan. Er viel daarbij dus niets te selecteren; deze vijfendertig moesten kennelijk wegens overweldigend succes geprolongeed worden. Een onbegrijpelijke, maar ook tragische beslissing, die niettemin door de top van de partij werd geaccepteerd.

Deze gang van zaken was niets meer of minder dan een culminatie van de al lang incestueuze samenstelling van het Nederlandse parlement, waarin zittende leden vaak lang het pluche blijven begeren en waarin bovendien vandoos sprake is van een oververtegenwoordiging van ambtenaren, fractieassistenten en andere dicht tegen de Haagse politieke circuits aanleunende personen. Dit gegeven is waarschijnlijk voor een groot deel debet aan de verkokering die velen in het Haagse denken menen waar te nemen. Inderdaad: wie zich het Haagse jargon, de Haagse mores en de Haagse wijze van denken niet voldoende heeft eigen gemaakt, heeft weinig kans om door anderen serieus genomen te worden, zich gunstig te profileren (naar binnen!) en ook werkelijk invloed uit te oefenen.

ANDERE MOGELIJKHEDEN

Er zijn diverse mogelijkheden om te ontkomen aan dergelijke beperkingen bij de keuze van nieuwe parlementariërs. Wat zou er bijvoorbeeld tegen zijn als partijen ertoe overgingen om een aantal beoogde leden van de Tweede Kamer te rekruteren uit niet-Haagse kringen, en die voor maximaal vier jaren een positie in het parlement te bieden?

Om te laten zien of men de juiste persoon is voor een lidmaatschap van de Tweede Kamer zouden potentiële parlementariërs zich uitgebreid aan de tand moeten laten voelen, en zich eerst in een aantal bijeenkomsten dienen te presenteren en over een aantal zelfgekozen onderwerpen met leden moeten debatteren. Dit kan trouwens ook eenvoudig via internet geregeld worden, zij het dat dan de uitspraking van de kandidaat niet waarneembaar is. Door groepen leden, kieskringen of kamercentrales aan te dragen kandidaten zouden een zekere voorkeur kunnen krijgen, die zwaarder weegt, naarmate de consensus over de kwaliteiten van een kandidaat groter is.

Vooraf ook het tijdelijke van het kamerlidmaatschap zou er borg voor moeten staan dat direct vanuit de samenleving komende - en ook daarnaar terugkerende - leden van de Tweede Kamer voeling houden met het leven van alle dag. Met behulp van het instituut van persoonlijke assistenten kan een eventueel tekort aan staatsrechtelijke kennis worden gecompenseerd.

Nog een andere mogelijkheid is om het parlementswerk niet een fulltime baan te laten zijn, en om voor kamerleden de mogelijkheid van een parttimebaan elders mogelijk te maken. Dit zou bijvoorbeeld wel betekenen dat commissievergaderingen met een duur van acht uur onmogelijk worden, wat de levendigheid van veel plenaire debatten aanzienlijk zou vergroten, omdat de echte discussie dan plenair wordt gevoerd. Een detaillistische manier van optreden van veel kamerleden wordt zo ook ontmoedigd; daarvoor zou men de tijd niet meer hebben.

GEWENSTE EIGENSCHAPPEN VAN PARLEMENTARIËRS

Vooraf is belangrijk dat leden van de Tweede Kamer strijd-bare figuren zijn met uitgesproken meningen, die bovendien goed kunnen luisteren naar kiezers en naar hun partijen en die de uitgesproken mening ook weer kunnen relativeren - maar dan wel op grond van argumenten. Dergelijke

eigenschappen zijn toetsbaar en zouden ook getoetst moeten worden, zoals gezegd in een open situatie waarbij ook niet-politici meedoen. Dat zou kunnen voorkomen wat we nu vaak zien, dat sommige kamerleden eenvoudig niet meer in staat zijn in gewoon gangbaar Nederlands uit te leggen wat het probleem is, en wat er volgens hen aan moet worden gedaan. Ook de hand in eigen boezem steken is iets wat men bij kamerleden zelden aantreft. Velen zijn zo overtuigd van hun eigen voortreffelijkheid dat zij nooit aanleiding zien om een vergissing te erkennen, dan wel hun spijt te betuigen over iets dat mede dankzij hun toedoen is misgegaan. Bijna even ernstig is de bij sommige kamerleden onoverkomelijke behoefte om hun eigen verhaal te houden, zonder acht te slaan op aan hen gestelde vragen of op de zaken die aan de orde zijn. Ik heb daarvan in de VVD de afgelopen jaren krasse voorbeelden meege-maakt (ook trouwens bij andere partijen).

HET FUNCTIONEREN VAN EEN FRACTIE

Er is nog een zaak die blijkens berichten die naar buiten lekken, in veel fracties misgaat. Dat is de onderlinge toetsing en de bereidheid om elkaar in een soort 'audit' te bevragen en bekritisieren. Terwijl bij veel beroepen een 'audit' langzamerhand gewoon aan het worden is, lijkt het in het parlement taboe om elkaar op gemaakte keuzen aan te spreken. In een aantal fracties schijnt het debat sowieso zeer matig te zijn: mij is verteld dat inderdaad in sommige fracties de leden zich als 'monaden' gedragen, als volstrekt geïsoleerde eenheden die aan elkaars denken en doen nauwelijks een boodschap hebben, en die zo ze al in elkaar geïnteresseerd zijn, dat vooral zijn vanuit concurrentie-overwegingen.¹

Wat dat betekent voor de participatie van de fractiele-den aan het debat over de grote lijnen van het beleid, is gemakkelijk voorstelbaar: waar spraak en tegenspraak ontbreken is de kans groot op een vlakke en oninteressante opstelling van de woordvoerders in de fracties, die immers al bij voorbaat gelijk hebben.

VLAKHEID EN VAAGHEID

Het bovenstaande gold de afgelopen jaren waarschijnlijk het meest voor coalitiedragende partijen, die immers voortdurend bezig waren zich aan een zeer gedetailleerd regeer-akkoord te houden en zich daardoor kennelijk lam-

gelegd voelden. Maar toch betekent ondersteuning van een coalitie niet per definitie dat de eigen politieke voorkeuren volledig op de achtergrond zouden moeten raken. Ook in een coalitie is het goed om duidelijk te blijven over de eigen lijn van voorkeur; wel moet goed uitgelegd en beargumenteerd worden waarom er dan uiteindelijk een compromis uitkomt. Meteen met het compromis beginnen zaait verwarring over de eigen politieke lijn van een partij. Wat dat betreft is de PvdA de afgelopen jaren veel duidelijker geweest dan de VVD: er was wel degelijk sprake van socialistische voorkeuren (denk aan de WAO en het vreemdelingenbeleid). Het gigantische stemverlies van de PvdA is mijns inziens dan ook niet het gevolg van onduidelijkheid, maar van een afkeer bij veel kiezers van de uitwerking van een aantal socialistische ideeën in onze samenleving. Van de VVD was daarentegen weinig te vernemen, het bleef totaal onduidelijk wat de inhoud en betekenis kon zijn van een liberale politiek. Zelfs in eigen kring werd daar elk scherp kantje afgeslepen. Een treffend voorbeeld daarvan was een debatje over onderwijs tijdens een werkgroep op een algemene ledenvergadering van de VVD in het voorjaar van 2002. In dat debat werden door vrijwel alle aanwezigen stevig kritische opmerkingen gemaakt over het socialistische onderwijsbeleid van de eerdere 'rode' onderwijsministers, en van de op dat moment zittende staatssecretaris van dezelfde kleur. Een daarover pittig geformuleerde stelling werd echter door 'centraal' meteen veranderd in een slap, nietszeggend *statement*.

IDEËEL LEIDERSCHAP

Het meest tragisch is in de afgelopen paar jaar wellicht de totale afwezigheid geweest van een werkelijk inhoudelijk, ideëel leiderschap van het kabinet. Ik bedoel daarmee dat het kabinet zelf, en met name de minister-president, zich in de paar jaar kennelijk niet in staat voelde om als regering morele uitspraken te doen, daarmee de samenleving uitleverend aan een moreel doolhof. Uiteraard is het waar dat er verschillende normatieve stromingen ook binnen de politiek zijn; het kan zelfs niet anders, omdat politieke partijen nu eenmaal in hun beginselen specifieke morele stellingen betrekken ten opzichte van een aantal belangrijke thema's in de samenleving. Maar dat neemt niet weg dat er in een democratische rechtsstaat als Nederland wel degelijk ook een morele consensus bestaat

over een groot aantal onderwerpen op het gebied van het publieke domein. Zoals een rechtsstaat betaamt hebben wij deze neergelegd in de Grondwet en andere wetten. Wetten zijn niet zelden uitingen van gestolde moraal, moraal ook waarover het kennelijk mogelijk was een redelijke meerderheidsconsensus te bereiken. Het is een raadsel dat de regering daar niet naar heeft willen verwijzen. Uit angst om te weinig respect te tonen voor verschillen van mening in moreel opzicht, onthield het kabinet zich maar helemaal van morele uitspraken. Dat is ongewenst en is een foute boodschap naar de samenleving. Het geweld op straat van autochtonen, en weer ander geweld van allochtonen, de verruwing en vervuiling van het publieke domein, de onveiligheid in de treinen, het gebrek aan respect voor elkaar, er waren tientallen zaken waarover een morele stellingname van het kabinet hard nodig was.

Niet als geldt voor de parlementariërs, leed het kabinet bovendien aan de 'Haagse ziekte': het erkennen van eigen falen was taboe, toegeven dat zaken fout waren ingeschat en daardoor misgingen was onbespreekbaar. Niets maakt mensen ongeloofwaardiger dan dit: het eigen falen niet onder ogen durven zien. Ook het falen van de overheid moet worden benoemd, als daarvoor werkelijk redenen zijn, en wel door die overheid zelf. Het is in elk geval niet in orde om eigen falen onder het tapijt te bezemen.

CONCLUSIE

De nieuwe regering schijnt een meer dualistische, een werkelijk andere politiek te willen gaan uitvoeren. Daarvoor is een wezenlijke gedragsverandering nodig, niet alleen bij de bewindslieden, maar juist en vooral ook bij het parlement. Laten we hopen dat dat eindelijk er van komt.

Prof. dr. H.M. Dupuis is lid van de Eerste Kamer en één van de initiatiefnemers van de '16 mei'-groep.

NOTEN

1. De term 'monaden' is van de filosoof Leibniz (17e eeuw), en werd door hem gebruikt als benaming van de elementen, bouwstenen van de werkelijkheid. Monaden zijn in zichzelf gekeerde, autonome, naar buiten afgesloten deeltjes, 'zij hebben geen venster'.

HET LIBERALISME VERLIEST GEEN VERKIEZINGEN... DAT DOEN LIBERALE POLITICI

JEROEN DE VETH

We kunnen constateren, dat de VVD sinds 15 mei in beweging is. Ten aanzien van partijvernieuwing zijn er tal van initiatieven, letterlijk van Amsterdam tot Brussel en van Rucphen tot Barneveld ontstaan. Naar aanleiding van deze initiatieven en vier regionale 'rouwverwerkingsbijeekomsten' verscheen een samenvattende notitie, waarin de discussie wordt herleid tot vijf thema's.¹ Deze thema's en hele voorafgaande discussie hebben vooral te maken met de partijstructuur, -cultuur, interne democratie en interne discussie. Het verkiezen van de partijleider door de leden of zelfs een *convention* naar Amerikaans voorbeeld, het (opnieuw) bediscussieren van politieke thema's in de partij, individueel stemrecht, ledenreferenda; alles kan, mag, nee moet zelfs besproken worden.

Al deze partijvernieuwing is broodnodig en ik beschouw het verkiezingsdebacle als een prima gelegenheid om het krakende VVD-huis in het toch al afladderende partijenlandschap eens flink te verbouwen. Echter, mijns inziens is dit soort vernieuwing een noodzakelijke, maar lang geen voldoende voorwaarde voor toekomstig succes. Immers, in 1998 (38 zetels, *all time record*), 1994 (31 zetels, +9) en 1982 (36, +10) was de partij net zo georganiseerd en net zo ondemocratisch als zij thans is. Mijns inziens hebben de noodzakelijke voorwaarden voor succes veeleer te maken met de personificatie van de politiek en welke consequenties dat heeft voor a) het vermogen om beslagen ten ijs te komen in de door Dijkstal meermalen verfoeide televisiedemocratie² en voor b) de wijze van selectie van kandidaat-vertegenwoordigers. Voor de VVD in het bijzonder komt er nog eens bij, dat we hebben verloren op eigen terrein, namelijk op 'onze' thema's en aan

een partij die opereert op voorheen 'onze' zijde van het politieke spectrum. We zullen dus vooral een belangrijke slag moeten maken op het inhoudelijke vlak.

MEDIA EN PERSOONLIJKHEID

Het belang van de persoon van de politicus voor electoraal succes is niets nieuws. We kunnen ons allemaal iets voorstellen bij Hans Wiegel en Joop den Uyl. Naast de inhoud van hun boodschap, was voor hun succes vooral ook het charisma, de wijze waarop de boodschap werd verkondigd en de opkomst van de televisiejournalistiek van groot belang. Maar het gaat verder terug. Ook grote leiders uit de tijd van ver voor internet, televisie en radio, zoals Lenin, Lincoln en in ons land figuren als Troelstra en Kuyper wisten met hun persoonlijke inbreng grote groepen voor zich te winnen. Naast het 'moderne' belang van charisma, iets los maken bij mensen, de boodschap helder en scherp verwoorden, vormt een coherent verhaal - zo men wil visie - en een grote groep mensen verenigen met die visie een aloude sleutel tot electoraal succes. Het heer en meester zijn in het a) formuleren van een coherente visie, die aansluit bij het volksgevoel en die b) met een flinke dosis charisma, puntigheid, scherpte en gevoel voor mediamanagement over het voetlicht brengen en niets anders verklaart het succes van Fortuyn. Op diezelfde wijze verklaart zich ook het succes van de VVD van Bolkestein en de PvdA van Den Uyl.

Vanzelfsprekend heeft eerdergenoemde Dijkstal gelijk als hij stelt dat de media, in het bijzonder de televisie een steeds belangrijker rol spelen in de politieke arena. Anderen geven de media zelfs een eigen plaats in de parade der machten.³ Het draait hierbij ook steeds meer om soundbytes en *oneliners*; het nieuws van de dag in hapklare brokken. De televisiekijker moet geboeid blijven,

anders zapt hij weg. Tegelijkertijd is het aantal televisiezenders en nieuws- en actualiteitenprogramma's in de afgelopen tien, vijftien jaar aanzienlijk toegenomen. Gevolg: meer zendtijd moet worden gevuld. Hier ontstaat een paradoxale situatie. Want hoewel de ogen van het volk - in hoeveelheid zendtijd en kanalen - meer dan ooit op politici gericht zijn, krijgen de laatsten minder tijd - zeker in verhouding tot radio en krant - om hun boodschap kort en scherp voor het voetlicht te brengen. En, van televisie was al lang bekend dat de beelden op zijn minst net zo belangrijk zijn als de boodschap. Als dan die boodschap, zoals gezegd, ook nog korter moet, neemt het belang van de appearance alleen maar toe.

Het is voor alle helderheid mijns inziens niet de vraag of je als politicus en politieke partij gevolg moet geven aan de voortschrijdende televisiedemocratie en het (daarmee toegenomen) belang van de persoon van de politicus. De prijs van niet meedoen is onvermijdelijk het inboeten aan stemmen en dus politieke invloed. Het is eerder zaak deze kunst als beste te beheersen. Dit inzicht is van groot belang voor een politieke partij. Zolang de toenemende personificatie als iets negatiefs wordt gezien en kennis(sen), partijervaring en het meedoen in 'het keurslijf' van de partij zo bepalend zijn als nu, is een partij niet bij de tijd. Vele politieke entrepreneurs zullen ons dan nog onaangenaam verrassen.

ANDERE STRUCTUUR, MAAR VOORAL CULTUUR

Het is zaak, dat de VVD zich hiertoe equipeert. Gedane voorstellen dragen absoluut bij. Het zijn noodzakelijke voorwaarden voor succes. Het spreekt mijns inziens voor zich, dat de leden van de partij, via individueel stemrecht, voortaan de partijleider kiezen. Overigens zou dat recht er ook moeten zijn voor de rest van de lijst en die voor de Eerste Kamer en het Europees Parlement. Liever nog zou ik zien, dat ook niet-leden, liberale kiezers, hierbij betrokken worden middels *conventions* en/of door de partij te organiseren voorverkiezingen of -raadplegingen.⁴ Hoe meer het lid, of liever nog de kiezer te zeggen krijgt over de samenstelling van de lijst, hoe beter. De kans neemt dan eerder toe dan af, dat de mensen op die lijst ook bij de daadwerkelijke verkiezingen aan zullen slaan. Het spreekt voor zich, dat de elite van de partij in het

oog houdt, dat verschillende specialisaties en disciplines vertegenwoordigd zijn in een kieslijst. Het spreekt echter net zo voor zich, dat toekomstige politici al bij het verwerven van een plek op de lijst (een deel van) hun achterban zichtbaar achter zich trachten te krijgen en dat ze daarbij worden aangesproken op hun politieke vaardigheden en visie. De praktijk en gaande ontwikkelingen wijzen immers uit, dat een politicus, die daarover niet of in beperkte mate beschikt het in de politieke voorhoede niet redt.

Het moge duidelijk zijn, dat het voorgaande met name van belang is voor de voorhoede van een kieslijst. Maar ook toekomstige 'backbenchers' mogen niet langer binnenstromen in de *slipstream* van de lijsttrekker. Ook zij moeten de vrijheid en verantwoordelijkheid krijgen een electoraat aan zich te binden. Aangezien zij een minder prominente rol spelen in de nationale media, zullen zij hun pijlen moeten richten op de regio en de regionale media. Op dat niveau kunnen zij immers hetzelfde effect sorteren, namelijk dat kiezers uit regio x zich thuis voelen bij de kandidaat uit regio x. Dit betekent mijns inziens dat er a) ruim baan moet worden gegeven aan voorkeurscampagnes en dat b) de kieslijst sterk geregionaliseerd moet worden. Dit kan door na de top tien/twintig verder te gaan in regionale lijsten. Tot slot zal de partij het podium voor de individuele kandidaat moeten faciliteren. Dat betekent dat er tussen de selectie en het samenstellen van de kandidatenlijst en het daadwerkelijk vaststellen ervan er daadwerkelijk momenten zijn, waarop kandidaten zich presenteren en via het debat zich met elkaar meten. Leden/kiezers moeten openlijk kunnen zien welke kandidaat zich het beste presenteert, het beste formuleert en het beste debatteert.

Als kanttekening geldt wel, dat het hiertoe aanpassen van de partijstructuur niet het belangrijkste is en op zich weinig soelaas zal bieden. Het gaat vooral om het op waarde schatten van de persoon van de politicus in de tijd van de 'televisiedemocratie' en het ruim baan bieden aan mensen die hun hoofd boven het maaiveld uit willen steken. Dat is veeleer cultureel. Het democratiseren en toegankelijker maken van de interne procedures vergroot evenwel de kans dat een partij mensen afvaardigt die beschikken over een breed pakket aan vaardigheden en daarmee kiezers aan zich weten te binden; het vormt

een goed middel ter ondersteuning van die noodzakelijke cultuur.

DE LIBERALE LIJN

Hoe zeer ik ook wil, ik kan de oorzaak van het verlies op 15 mei maar niet vinden bij het verkiezingsprogramma van de VVD. Daar staan helder, kort en bondig duidelijke doelstellingen die als typisch liberaal zijn aan te duiden. Niet meer uitgeven dan je hebt - verstandig omgaan met het geld van de belastingbetaler - meer eigen verantwoordelijkheid in het hoger onderwijs - invoering van het voucherstelsel - vraagsturing in de gezondheidszorg, een strenge aanpak van de WAO, een kritische houding tegenover het poldermodel, blijvende aandacht voor veiligheid, asielbeleid en integratie.⁵ Het had zo uit het verzameld werk van Frits Bolkestein en Pim Fortuyn kunnen komen. Natuurlijk heeft iedereen wel extra wensen, maar het programma sloot aan bij de thema's, meningen en gevoelens die leven onder de burgers. Daarnaast rijmt het met een consistente liberale gedachtegang met veel aandacht voor individuele vrijheid en eigen verantwoordelijkheid. Het werd ook publiekelijk als rechts aangeduid en was daarmee in lijn met de ontvangst van de programma's in 1994 en 1998.

Vervolgens was het toch zo dat het liberalisme als politieke stroming de wind meeheeft, de overwinnaar was? Graag verwezen we toch tot vervelens toe en tot ergernis van anderen naar Francis Fukuyama?⁶ Daarin is niets veranderd. De burger wordt steeds mondiger, zelfstandiger en verwacht kwaliteit in dienstverlening, juist ook van de overheid. En juist als het gaat om thema's waarbij de bal bij de overheid en politici ligt: zorg, onderwijs en veiligheid. Kiezers vertonen niet het gedrag van een diva, maar van een kritische politieke consument.⁷

Mijns inziens heeft het geleidelijke terreinverlies vooral te maken met de aarzeling om de liberale boodschap ten volste uit te dragen. Het programma was rechts, het imago van de VVD tot aan de aanloop naar de verkiezingen was dat ook. Althans, in de ogen van objectieve en linksere waarnemers. In de ogen van de rechtse kiezer c.q. volgens onze eigen lezing vertaalt die term zich in verstandig, betrouwbaar, daadkrachtig, behoedzaam en helder. Ik zeg overigens niet voor niets dat het imago van de VVD rechts was. Was je als VVD-lid op (familie)feestjes

en uitjes van het werk tot een tijd terug nog het rechtse, politiek incorrecte buitenbeentje, sinds een krap jaartje ben je ineens volkomen geaccepteerd door linkse vrienden, collega's en familieleden. Dat is op zich prettig en een veraangenaming van het sociaal leven, maar het blijft een vreemde gewaarwording. En hoewel op sommige punten radicaal, te radicaal naar mijn smaak, kan ik met de beste wil van de wereld maar niet zien, dat Fortuyn en zijn programma zoveel rechtser of anders waren dan de VVD en haar lijn in de afgelopen jaren.

Hayek droeg zijn eerste politieke pamflet op 'to the socialists of all parties'. Hierin stelt hij niet alleen, dat het socialisme en collectivisme anno 1944 leidden tot onvrijheid en zelfs een totalitaire staat. Dat is genoeglijk bekend en geaccepteerd, zelfs door voormalige socialisten zelf. Hij stelt echter ook, dat andere politieke stromingen en politieke partijen onder druk stonden van het socialistische gedachtegoed.⁸ Nu is de Nederlandse politiek anno 2002 niet vergelijkbaar met Hayek's wereld van 1944, maar ik vrees wel, dat 'socialisten nog steeds in alle partijen te vinden zijn'. Waarmee niets meer gezegd is dan dat de VVD soms aarzelt om haar gedachtegoed ten volste uit te dragen, ook nu nog. Ongetwijfeld heeft dit te maken met de bescheiden rol die de VVD sinds de Tweede Wereldoorlog tot aan de jaren negentig heeft gespeeld ten opzichte van de twee politieke hoofdstromen in ons land. Domineren is voor ons geen traditie. Daarnaast, en dat mag stilaan geen geheim meer zijn, is niet iedereen in onze partij het eens over welke liberale lijn te volgen. En dat beperkt zich niet alleen tot futiliteiten. We scharen ons weliswaar achter het leiderschap en het programma, met name in verkiezingstijd. Maar tot in de krochten van het Binnenhof is er een palet van meningen over fundamentele zaken als de toekomst van het poldermodel (en CAO's), bestuurlijke vernieuwing, privatisering van voormalige staatsvoorzieningen, de toekomst van de Europese Unie en ga maar door. Dat is op zich geen probleem, zolang we maar met elkaar bereid zijn, wanneer het nodig is, rechtsom of linksom te gaan. We moeten niet langer iedereen politiek te vriend willen houden, ook niet binnen de partij.

KLEUR BEKENNEN

Het maken van die rechtlijnige keuzes begint bij het kie-

zen voor een samenhangende visie op de maatschappij. Dat is van belang voor a) de interne consistentie van het programma, maar vooral ook voor b) het samenhangende verhaal dat de kiezer van ons verlangt en c) de overtuiging waarmee onze politici dat uit kunnen dragen. Het liberalisme als brede politieke stroming levert die visie maar deels. Na algemene begrippen als de ultieme waarde van het individu, vrijheid en eigen verantwoordelijkheid, scheidt het liberalisme zich immers al snel in twee stromingen. Regelmatig zijn het sociaal-liberalisme en het klassiek-liberalisme en hun praktische waarde verkend door de prof. mr. B.M. Teldersstichting, zoals door hetzelfde wetenschappelijke bureau ook handreikingen gedaan zijn voor een visie op de Europese Unie, de economie, het buitenlands beleid et cetera.

Een keuze voor grofweg één van de twee stromingen als bijvoorbeeld grondslag voor het verkiezingsprogramma is echter niet of niet uitgesproken gemaakt. Terwijl er toch fundamentele verschillen bestaan. Net zoals er vaak onuitgesproken verschillen van opvatting binnen de partij bestaan over de eerdergenoemde onderwerpen, die zich niet zelden langs dezelfde scheidslijn tussen het klassiek en het sociaal-liberalisme voltrekken.

Kortom, het moet voor de mensen op de lijst, de leden en de kiezer glashelder zijn wat voor mens- en maatschappijbeeld de VVD erop nahoudt en wat dat betekent voor het te volgen programma. Mijns inziens is het op dat punt misgegaan in de aanloop naar 15 mei. Het programma was, zoals gezegd als rechts c.q. klassiek-liberaal getint aan te duiden, hoewel dat niet uitgesproken was en de inleiding van alle liberale stromingen wel wat toonde.⁹ De partijtop, met name de lijsttrekker, wilde zich op het midden of links daarvan presenteren. Een mild, afgezwakt sociaal-liberaal verhaal moest de linksere kiezer aanspreken. De partij was, misschien niet eens bewust, verdeeld in haar voorkeur voor het programma of de presentatie. En omdat een programma nu eenmaal niet kan spreken - laat staan dat veel kiezers het lezen - werd de presentatie bepalend. Zoals bekend koos het wel degelijk gegroeide potentiële VVD-electoraat voor het rechtse programma en de heldere lijn van de vaakgenoemde rechtsbuitens van de VVD. Die keuze betekende echter geen keuze voor de VVD, maar een stem op de LPF of soms het CDA.

De wijze les voor de komende jaren is volstrekt helder. Wederom bieden gedane suggesties aanknopingspunten. Uitgangspunten, programma en onze volksvertegenwoordigers moeten weer op één lijn gebracht worden.

Dat we in beginsel een partij zijn voor iedereen die zich aangesproken voelt door het liberale gedachtegoed in volle breedte spreekt vanzelf. Wel moeten we vervolgens de verschillende visies aan het licht brengen. Dat kan alleen middels het debat. Voorts moeten we een keuze maken, linksom of rechtsom. Deze visie dient dan ook consequenties te hebben voor het beleid dat de VVD in het parlement uitdraagt en voor de selectie van kandidaat-vertegenwoordigers van de partij. Zij moeten dit samenhangende verhaal geïnternaliseerd hebben, er overtuigd van zijn. Waartoe het gebrek aan internalisering van de gepresenteerde visie door volksvertegenwoordigers leidt, wordt pijnlijk helder als we naar de recente peilingen voor de LPF kijken.

Maar de kiezer verwacht het en bovendien is het van belang om als partij onderscheidend te zijn ten opzichte van traditioneel dominante partijen als het CDA en de PvdA - beide sterk geliberaliseerd - en het andere surrogaat dat de LPF te bieden heeft. Twee kanttekeningen: een samenhangende visie is niet hetzelfde als een blauwdruk of utopie. Liberalen hebben geen einddoel voor de maatschappij, wel moeten we weten welke kant we op willen. Ten tweede moet er ondanks het belang van een consistente lijn ook ruimte blijven voor diversiteit op de kieslijst. Hoewel een kandidaat het programma en de achterliggende visie moet onderschrijven en kunnen uitdragen, past het bij het belangrijker worden van de persoon van de politicus, dat hij/zij hier en daar afwijkt van de partijlijn. De fractie moet daar dan overigens wel ruimte aan bieden.

Ook hier geldt, dat gedane voorstellen om het debat en de politieke besluitvorming in de partij nieuw leven in te blazen een noodzakelijke voorwaarde vormen om de VVD weer op de rails te krijgen. Maar eenmaal geïmplementeerd en goed gebruikt moeten we nog wel 'even' met zijn allen de juiste koers kiezen. Aangezien we geen communisten zijn is het niet: 'als het maar liberaal is, komt het wel goed'.

Mijns inziens is de keuze duidelijk. We moeten als liberalen niet bang zijn om weer rechts genoemd te wor-

den, niet aarzelen om weer voluit te kiezen voor de klassiek-liberale lijn als basis voor ons programma en beleid. We moeten de volksvertegenwoordigers, die deze lijn uit willen dragen weer volop de ruimte geven. Kortom, mijns inziens moeten we vooral weer de VVD zijn, die we het grootste deel van de jaren negentig - ook in het oog van de kiezer - waren, met bijzondere aandacht voor nieuwe thema's die leven bij 'de mensen in het land'. Dat zou mijn persoonlijke inzet voor het debat zijn. Daarvan ben ik zelf overtuigd en heb ik de overtuiging dat het de kiezer aanspreekt. Anderen zullen hierover anders denken en er bijvoorbeeld een meer sociaal-liberale visie op na houden. Hoewel die mijns inziens de verkeerde weg is, ben ik van harte bereid om mijn verlies te nemen als er een goed partijbreed debat aan vooraf gaat, waarin keuzes niet vermeden worden. Die keuzes, voor rechtsom of linksom, moeten leiden tot een samenhangende visie op de maatschappij. Het aangaan van dit debat is mijns inziens het belangrijkste, dat de VVD de komende tijd te doen staat. De uitkomst ervan, een helder in-en-in liberaal programma dat vol verve wordt uitgedragen, is waar de kiezer vooral op wacht.

NOTEN

1. Bron: www.vvd.nl (Partij/ Vernieuwingsdiscussie/ 9 juli

2002 - Notitie t.b.v. de partijraad van 13 juli).

2. Zie o.a. 'Ik vrees dat wij een televisiedemocratie maken' in *de Volkskrant*, 29 maart 2002 en de toespraak van Hans Dijkstal, Algemene Vergadering VVD, 12 april 2002.
3. U. Rosenthal, 'Macht en controle op de macht: de dringende behoefte aan publieke controle', in: *NJB*, jaargang 34, 29 september 2000, pp. 1703-1706.
4. T. Berghuijs, B. van 't Wout en J. de Veth, 'Liberaal Vernieuwingsplatform dient zich aan', 22 mei 2002, o.a. op www.vvd.nl
5. 'Ruimte, respect en vooruitgang', *Verkiezingsprogramma VVD 2002 - 2006*.
6. F. Fukuyama, *The end of history and the last man*, London, 1992.
7. Zie o.a. 'Dijkstal: kiezers zijn verwenne diva's' in *NRC-Handelsblad*, 27 maart 2002
8. F. Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago, 1994.
9. 'Ruimte, respect en Vooruitgang', *Verkiezingsprogramma VVD 2002 - 2006*, pp. 4-11.

Dhr. A.A. de Veth is student bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, lid van de '16 mei groep' en één van de initiatiefnemers van het vernieuwingsplatform Vernieuwing, Verandering & Democratisering.

DE POLITIEK DIENSTBAAR MAKEN AAN DE BURGER

MARCO KREUGER

De verkiezingsuitslag van 15 mei stemt tot optimisme. Het conservatief-liberale gedachtegoed dat in 1998 succesvol werd uitgedragen door toenmalig VVD-lijsttrekker Frits Bolkestein, kan nu rekenen op de steun van ruim éénderde van de kiezers. Traditionele liberale thema's als veiligheid, een stringent asielbeleid, filebestrijding, aanpak van de WAO en deregulering van de gezondheidszorg staan nu hoog op de politieke agenda en kunnen rekenen op een brede steun onder de Nederlandse bevolking. Maar ook een solide financieel-economisch beleid, het liberale thema waar de VVD zich de afgelopen vier jaar hoofdzakelijk op heeft geprofileerd, staat niet meer ter discussie. Het valt niet te ontkennen: de liberalen hebben een overweldigende verkiezingsoverwinning geboekt. Bijzonder wrang is het dan dat juist de VVD, de partij die zich in 1994 nog met trots 'de enige liberale partij van Nederland' noemde, in het geheel niet heeft kunnen profiteren van deze zoete liberale overwinning.

De vele incidentele redenen voor de electorale nederlaag van de VVD zijn reeds breed uitgemeten in de media: het gebrekkige optreden van de lijsttrekker, een slechte campagne, een onevenwichtige kandidatenlijst et cetera. Voorkomen moet echter worden dat het verlies van de VVD volledig wordt toegeschreven aan personen en aan ongelukkige fouten die in de aanloop naar de verkiezingen zijn gemaakt. Een partij krijgt de lijsttrekker en kandidatenlijst die ze zelf verkiest en politieke fouten hebben soms diepere oorzaken.

DE PACIFICATIE VAN PAARS

De VVD is acht jaar lang in de ban geweest van paars. Om paars te laten werken was het noodzakelijk een gematigde koers te varen, want anders was samenwerking met de ideologische tegenpool niet mogelijk. Aanvankelijk pakte dit goed uit. Met name dankzij Bolkestein was er in het eerste paarse kabinet niet alleen sprake van een 'pacificatie aan de top', maar ook van een 'polarisatie aan de basis'. Enerzijds sloot de elite van de verschillende partijen en compromissen over het te voeren beleid. Anderzijds werd binnen het maatschappelijk debat, evenals binnen de VVD zelf stevig gedebatteerd.

Deze strategie werd niet langer toegepast onder Paars II. Meer dan ooit was er sprake van pacificatie aan de top, maar tegelijk werd de basis verwaarloosd. De regeringsfracties gingen op in de paarse smeltkroes. Daarbij kwam dat het ook steeds moeilijker werd om met de andere partijen compromissen te sluiten. Het gevolg was dat zo lang mogelijk om de hete brei heen werd gedanst en dat lastige discussies zo veel mogelijk werden vermeden. Hoofdpijndossiers als immigratie, integratie, WAO, gezondheidszorg en infrastructuur konden niet met consensus worden opgelost en bleven daardoor liggen.

Ernstiger is nog dat het paarse experiment de VVD heeft opgezadeld met een misplaatst minderwaardigheidscomplex. De VVD heeft zich jarenlang moeten bewijzen als acceptabele partij voor de PvdA en moest daarvoor een hoge prijs betalen. De partij moest zich onderwerpen aan de politieke correctheid van links en maakte zich daardoor te veel druk om haar 'sociale gezicht'. Daarmee heeft de VVD haar eigen identiteit en ideologie te lang verloochend. En nog steeds kan men de liberalen niets ergers aandoen dan ze een 'sociaal bleek-

neusje' noemen.¹ Dat de VVD óók een 'sociale' partij is kon niet vaak genoeg worden benadrukt en dit vertaalde zich in een linkse koers. Dit aanschurken tegen 'de rooien' sloeg een enorm gat aan de rechterzijde van de VVD. De partijtop dacht ten onrechte het zich te kunnen veroorloven om de eigen achterban te verwaarlozen en negeren in de veronderstelling dat de rechtervleugel bij gebrek aan een alternatief toch wel loyaal zou blijven aan de VVD. Met deze groep vaste kiezers hoefde men geen rekening te houden. Het ontstaan van het rechtse alternatief van Fortuyn en de massale overloop van de gefrustreerde VVD-achterban naar de LPF was het logische resultaat van deze strategie.

Vanuit de parse reflex om boven alles politiek correct en acceptabel te blijven voor links, deed de VVD vervolgens volop mee Pim Fortuyn te demoniseren en te ridiculiseren.² Dat men daarmee in feite een groot deel van de eigen achterban schoffeerde, zag men kennelijk niet. De politiek-incorrecte ideeën van Fortuyn waren echter voor een belangrijk deel ook liberale ideeën. Hoe verder de VVD zich distantieerde van Pim Fortuyn en diens gedachtegoed, hoe meer de VVD zich in feite afkeerde van haar eigen ideologie en haar natuurlijke achterban. Ook in de traditionele VVD-gemeenten was het verlies van de VVD en de winst van LPF daarom buitengewoon groot.³ De partij heeft tijdens de campagne de band met een groot deel van haar achterban verloren.⁴

EERHERSTEL VOOR HET LIBERALISME

Gezien de bovenstaande analyse ligt de oplossing voor de VVD voor de hand: een stevige ruk naar rechts. De VVD moet terug naar haar oorsprong, terug naar de grondbeginselen waaraan zij haar identiteit en bestaansrecht ontleent. Dat betekent vooral afstappen van het halfzachte sociaal-liberale denken dat onder paars de overhand heeft gekregen binnen de VVD. Oplossingen moeten niet langer gezocht worden in compromissen tussen liberalisme en socialisme. Liberalen moeten ook niet altijd een sociaal gezicht willen tonen. Een verwijt dat de VVD asociaal is wanneer zij wil vasthouden aan de Zalm-norm, wil ingrijpen in de WAO, of wanneer zij zich druk maakt over bijstandsfraude, is in wezen geen belediging maar een erkenning van haar liberale uitgangspunten. Deze uitgangspunten moeten weer met trots en zelfverzekerd-

heid worden uitgedragen. Het woord 'sociaal' wordt te vaak misbruikt als eufemisme voor 'socialistisch'. De VVD moet zich niet langer schamen wanneer anderen haar in feite verwijten niet socialistisch genoeg te zijn. Het sociale gezicht van de VVD openbaart zich juist in liberale uitspraken, zoals die van Frits Bolkestein, dat een betaalde baan de enige ware vorm van sociale zekerheid is en dat de warmte van een baan te verkiezen is boven de kilte van een uitkering.

Electoraal gezien is een rechtse koers een slimme strategie. Linkse mensen stemmen doorgaans toch geen VVD, terwijl de kiezers die bij de laatste verkiezingen zijn overgelopen naar LPF nu moeten worden teruggewonnen. Daarnaast is zowel in 1998 als in 2002 gebleken dat de groeiende groep 'zwevende kiezers' voornamelijk aangehouden wordt door een rechts programma (beperking van immigratie, harde aanpak van criminaliteit, minder bureaucratie, et cetera). Wil de VVD ooit nog de grootste partij worden dan zal zij dus terug moeten naar rechts, terug naar de conservatief-liberale lijn van Frits Bolkestein.

Maar dit is niet het enige argument voor een terugkeer naar rechts. Het belangrijkste is dat wordt ingezien dat winstmaximalisatie alleen niet het leidmotief kan zijn van een politieke partij. Macht is geen doel op zich, maar een middel om een politiek programma te verwezenlijken. Dat betekent dat zetelwinst niet zonder meer kan worden 'gekocht' door liberale uitgangspunten los te laten. Steeds zal moeten worden afgewogen of een concessie bijdraagt, dan wel afbreuk doet aan de mogelijkheid om liberale doelstellingen te verwezenlijken en steeds zal dit verkocht moeten worden aan de achterban.

LIBERALE VISIE

De ontevreden kiezer lijkt echter niet alleen aangetrokken te worden door een rechts programma (ook de SP heeft immers gewonnen), maar vooral ook door het uitdragen van een aansprekende, heldere visie. Er zal dus meer moeten worden nagedacht over de liberale uitgangspunten. Alleen wanneer het liberalisme kan blijven berusten op een consistente ideologische basis, kan het als ideologie en als politieke beweging blijven bestaan. Een partij die haar ideologische veren afschudt, ontkent of verwaarloost, verliest onvermijdelijk haar kleur, haar overtuigingskracht en haar geloofwaardigheid.

Verkiezingsprogramma's moeten daarom compromisloos zijn en uitsluitend gaan over de visie en wensen van de VVD ten aanzien van de toekomst (en geen punten bevatten die 'prettig verloren' kunnen worden). Daarna zien we wel in hoeverre dit programma binnen de reële machtsverhoudingen ook haalbaar is. Ook zullen er meer inspirerende kamerleden naar voren moeten worden geschoven, met een eigen visie en een luisterend oor voor de achterban.⁵ Visie is belangrijker dan dossierkennis, leiderschap is belangrijker dan diplomatie en een band met de achterban is belangrijker dan bekendheid binnen de partij. Dit betekent dat kamerleden niet alleen anders moeten worden geselecteerd, maar ook dat zij in de toekomst meer ruimte zouden moeten krijgen om hun eigen agenda te bepalen, een eigen achterban te creëren en hun persoonlijke visie uit te dragen. Het laatste kan echter alleen in een vernieuwd politiek systeem, waarbij de gekozenen kan berusten op een persoonlijk politiek mandaat.

BESTUURLIJKE VERNIEUWING

Het versterken van de band tussen kiezer en gekozenen en het bevorderen van visie en leiderschap vergen meer dan alleen een culturomslag. Binnen de huidige partijdemocratie is het voor het verkrijgen van een politieke positie immers belangrijker om te lobbyen binnen de politieke partij dan contact te onderhouden met de burger. Het laatste is eigenlijk volstrekt irrelevant. De oorzaak is dat men in Nederland geen personen kiest maar partijen. De kiezer kiest een partij en de partij kiest de vertegenwoordigers. Het gevolg is dat politici in praktijk niet het volk vertegenwoordigen maar hun partij (die vervolgens weer een deel van het volk vertegenwoordigt). Het is dan ook de partij die in feite bepaalt wie er wel en wie er niet wordt gekozen. De kiezer heeft hierop vrijwel geen invloed. Partijen stellen zich dan ook op als een soort werkgever. Aspirant-politici moeten op 'solicitatiesprek' bij het afdelingsbestuur of de kandidaatstелingscommissie van de politieke partij en ook na hun verkiezing worden doorgaans nog regelmatig 'functioneringsgesprekken' gevoerd. Politici die niet bij het bestuur in de gratie vallen zullen bij de volgende verkiezingen niet op een verkiesbare plaats terecht komen.

Dit is een onwenselijk proces dat de politieke onaf-

hankelijkheid (ten opzichte van de partij) en de responsiviteit van de volksvertegenwoordigers (ten opzichte van de burgers) in de weg staat. Niet een kleine club binnen de politieke partijen zou daarom moeten bepalen wie er gekozen wordt, maar de kiezers zelf. Alleen dan kan de volksvertegenwoordiger een directe band opbouwen met de kiezer en is het niet langer de partij, maar de kiezer, die politici te vriend moeten houden.

Dit betekent dat de VVD de gekozen burgemeester en gekozen minister-president (formateur) niet langer in de weg moet staan. Zo veel mogelijk bestuursfuncties zouden via rechtstreekse verkiezing moeten worden vervuld. Vaak wordt hier tegen ingebracht dat bestuurders geen volksvertegenwoordiger zouden kunnen zijn; dat het hier gaat om verschillende taken binnen het openbaar bestuur. Niettemin verwachten we wel dat de minister-president optreedt namens het gehele Nederlandse volk, als een soort 'vader des vaderlands'. Is deze functie dan niet bij uitstek een volksvertegenwoordigende functie? Het zelfde geldt voor de burgemeester, als eerste burger van een gemeente. Het lijkt voor de hand te liggen dat een bekleder van een dergelijke functie zou moeten kunnen rekenen op een mandaat van ten minste de meerderheid van de bevolking.

Bovendien is niet duidelijk waarom bestuurders niet gekozen zouden moeten worden. Een belangrijk deel van de politieke macht ligt in de moderne samenleving bij de bestuurders en de uitvoerders. Het is daarom niet meer dan logisch dat deze machthebbers in een democratische samenleving rechtstreeks verantwoording schuldig zijn aan het volk. Daarbij kan men zelfs zo ver gaan als in de Verenigde Staten, waar meestal ook belangrijke ambtelijke functies, zoals de commissaris van politie, de officier van justitie, de belastinginspecteur en in sommige staten zelfs de rechters, rechtsreeks worden gekozen.⁶

Ook parlamentsleden zouden rechtsreeks moeten worden gekozen. Bijvoorbeeld door invoering van een (gemengd) districtenstelsel bij Tweede Kamerverkiezingen. Een andere mogelijkheid zou zijn om de Eerste Kamer niet langer te laten verkiezen door Provinciale Staten maar door de inwoners van de provincies zelf. Een dergelijk districtenstelsel met rechtstreekse verkiezingen zorgt ervoor dat Kamerleden ook werkelijk een bepaalde groep mensen vertegenwoordigen in een bepaalde

regio. Daarmee fungeren zij als aanspreekpunt voor de kiezers binnen hun district en voor hun provincie en gemeenten. Een dergelijk districtenstelsel zou in het extreemste geval zelfs gecombineerd kunnen worden met een zogenaamd 'recall recht', waarbij kiezers eventueel bij referendum hun gekozen vertegenwoordigers kunnen afzetten om responsiviteit te garanderen. Daarnaast zorgt een districtenstelsel echter ook voor een persoonlijk politiek mandaat van de gekozene, waardoor ruimte ontstaat voor een eigen agenda, het uitdragen van een eigen visie en een relatieve onafhankelijkheid van de partijdiscipline. Het versterken van de responsiviteit van politici gaat in dit geval dus niet ten koste van hun politieke onafhankelijkheid. Integendeel.

Naast het invoeren van een (gemengd) districtenstelsel zou misschien ook gedacht kunnen worden aan het invoeren van limieten aan het aantal termijnen dat politici een politiek ambt kunnen vervullen. Op die manier is een zekere doorstroming binnen de politieke elite gegarandeerd, zodat politici minder snel ingekapseld en vastgeroest raken binnen het politieke systeem. Steeds zullen nieuwe, ambitieuze politici voor de nodige vernieuwing en verandering kunnen zorgen.

Tot slot zou men de burger meer invloed moeten geven op de kandidaatstelling. Bijvoorbeeld door het houden van voorverkiezingen, waarbij sympathisanten van een bepaalde partij kunnen kiezen wie de kandidaten zullen worden van die partij. Op die manier is een band tussen kandidaten en achterban beter gegarandeerd. Ook kan men denken aan een systeem waarbij de kiezer zelf de volgorde van de kieslijst kan bepalen, bijvoorbeeld door het aangeven van voorkeuren of door de kiezer meerdere stemmen te geven.

HET PRIMAAT VAN DE BURGER

Bovenstaande voorstellen hebben tot doel om de macht van het partijapparaat en de fractie te beperken, zodat volksvertegenwoordigers de ruimte en zelfstandigheid krijgen om de gevraagde visie en leiderschap te tonen en om politici een sterkere band te geven met de samenleving en hun achterban.

Dergelijke bestuurlijke hervorming is noodzakelijk om het politieke systeem weer te doen aansluiten bij de ontwikkelingen in de samenleving. Niet langer kunnen

politieke partijen rekenen op de onvoorwaardelijke loyaliteit van een vaste achterban. De burger is niet alleen mondiger geworden, ook is hij individualistischer geworden en niet meer zo gemakkelijk in te delen in een bepaalde sociale groep met een politieke partij als logische vertegenwoordiger. Het individualiseren (personaliseren) van de politiek is daarop een logisch antwoord. De kiezer kiest niet meer alleen voor een bepaalde partij of een bepaalde ideologie, maar steeds meer voor een bepaalde persoon, een lijsttrekker met een overtuigende visie, die vertrouwen en daadkracht uitstraalt.

Ook wil de moderne burger serieus genomen worden door de politiek. Maar dat betekent niet dat de burger er behoefte aan heeft om zich voortdurend te moeten bemoeien met politieke vraagstukken. De roep om democratische vernieuwing is dan ook geen roep om D66-achtige vormen van directe democratie. De burger wil boven alles gewoon een goed bestuur. Maar wanneer het mis loopt wil hij ook een controlerende taak vervullen en de politiek kunnen afrekenen op het resultaat.

Deze moderne burgers worden door Schudson 'monitorial citizens' genoemd.⁷ Zij zijn te vergelijken met ouders die hun kinderen in de gaten houden bij het zwembad. Hoewel het lijkt alsof ze niet actief zijn, zitten ze klaar om in actie te komen wanneer dat eventueel nodig zou zijn. Een dergelijk idee van burgerschap staat haaks op het klassieke (D66-achtige) concept, dat uitgaat van geïnformeerde en actief betrokken burgers. Waar het laatste ertoe leidt dat burgers zoveel mogelijk betrokken zouden moeten worden bij de politiek, vraagt het eerste slechts om effectieve controlemechanismen. Dat betekent dat de politiek dienstbaar moet zijn aan de burger, dat politieke processen zo open en transparant mogelijk moeten zijn en dat de burger zijn invloed in de politiek voldoende moet kunnen laten gelden wanneer dat nodig zou zijn.

NOTEN

1. Verwijt van Melkert aan het adres van de VVD dat destijds leidde tot bezorgdheid bij vooral de linker-vleugel van de partij.
2. Hoewel Fortuyn is begonnen met het verharden van het politieke debat (en daarbij botte uitspraken zeker niet schuwde) was er van de andere kant sprake van

een typisch politiek-correcte reflex (waarschijnlijk zelfs een officiële campagnestrategie) om Fortuyn systematisch neer te zetten als een gevaarlijk, extreem-rechts en 'fout' figuur; een demon.

3. Als voorbeeld: in Wassenaar, de woonplaats van Hans Dijkstal, kelderde de VVD van 50,9 naar 36,3 procent van de stemmen. LPF behaalde 18,8 procent.
4. Uiteraard is het de vraag of de VVD vooral haar in 1998 nieuw verworven achterban heeft verloren of juist haar traditionele achterban. Dat zou nader onderzocht moeten worden. Wellicht is het een combinatie van beide. De meeste mensen die zich in 1998 aangetrokken voelden door de uitspraken van Bolkestein, voelden zich nu waarschijnlijk aangetrokken door Fortuyn. Tegenover een winst van 7 zetels in 1998 staat echter een verlies in 2002 van 14 zetels. Dat betekent dat minstens een even groot deel van de 'vaste aanhang' (de mensen die in 1994 ook al VVD stemden) zich moet hebben afgekeerd van de VVD.
5. Er bestaat een zekere spanning tussen het luisteren naar de achterban en het formuleren van een eigen

visie. Een politicus zou idealiter een eigen visie moeten formuleren op basis van signalen die hij ontvangt uit de samenleving en de achterban. Daarbij zou een balans gezocht moeten worden tussen de oren volledig laten hangen naar de achterban en aan de andere kant de achterban op regenteske manier tegenspreken.

6. Opgemerkt moet worden dat rechters in de Verenigde Staten vaak minder macht hebben dan in Nederland. Het is bijvoorbeeld niet de rechter maar de jury die bepaalt of verdachten schuldig zijn. De rechter bepaalt voornamelijk de hoogte van de straf, waarbij hij doorgaans gebonden is aan een systeem van minimum- en maximumstraffen.
7. Michael Schudson, *The Good Citizen: A History of American Civic Life*, New York, 1998.

Drs. M.G.K. Kreuger is wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting en eindredacteur van Liberaal Reveil.

EEN NIEUW TIJDPERK VOOR DE VVD

LEN DE KLERK

In deze bijdrage worden de gebeurtenissen sinds 6 mei 2002 besproken: de moord op Pim Fortuyn, de verkiezingen en de informatie. De centrale vraag is wat de gevolgen zijn voor de VVD.

BUITENLANDS NIEUWS OP 6 MEI

De eerste twee weken van mei 2002 verbleef ik, samen met mijn echtgenote, in Portugal. Net terug van een vergadering zette ik in onze hotelkamer gewoontegetrouw CNN aan en viel als het ware midden in de mededeling dat 'a Dutch politician, "Pim Fortune", was shot down. It is expected that he will die within the hour'. Totaal aangeslagen bleven wij naar het televisiescherm kijken. Spoedig werd bevestigd dat Pim Fortuyn was overleden. Gaandeweg realiseerden wij ons dat dit wereld-nieuws was. De moord werd op CNN uitvoerig besproken en becommentarieerd. Dat gold trouwens ook voor diverse Duitse zenders die wij konden ontvangen.

De buitenlandse berichten en commentaren maakten ons duidelijk hoe bekend Nederland is vanwege de 'liberale politiek'. Nederland wordt gezien als een land waar veel wordt toegestaan: abortus, euthanasie, homo-huwelijk, soft drugs. Opmerkelijk is dat in de eerste nieuwsanalyses gespeculeerd werd over een mogelijk verband tussen de gewelddadige dood van Pim Fortuyn en het wel zeer tolerante Nederlandse overheidsbeleid. Dat zou verloedering van de samenleving in de hand werken, met als uiterste consequentie excessen zoals de moord op de omstreden politicus. Een CNN-commentator vroeg zich af of de extravagante en extreem rechtse politicus het noodlot niet over zichzelf had afgeroepen.

Wij vertrokken uit Nederland in de wetenschap dat de verkiezingen een nek-aan-nek race zouden worden tussen PvdA, CDA en de Lijst Pim Fortuyn. Met verbijstering heb-

ben we op 15 mei kennis genomen van de uitslag: CDA verreweg de grootste partij, gevolgd door LPF, de grootste winnaar aller tijden, en de VVD - op het nippertje en met fors verlies - als derde partij. De PvdA bleek de allergrootste verliezer; van grootste partij was zij met een smak teruggeworpen op de vierde plaats.

Wij vroegen ons af welke gevolgen deze politieke aardverschuiving zou hebben. Welke regering zal Nederland in de komende periode krijgen en hoe lang zal die stand houden?

PAARS SYNONIEM VOOR KLEURLOOS

De verkiezingsuitslag bevestigde hetgeen eigenlijk al tijdens de verkiezingsstrijd bekend was: de onvrede van vele kiezers met acht jaar Paars. Het eerste kabinet Paars kon nog terugzien op successen. Het heeft werk gemaakt van de hervorming van de verzorgingsstaat. Marktwerving, privatisering, lastenverlichting en vermindering van de staatschuld waren hiervan zichtbare resultaten. Maar Paars I heeft ook een aantal ernstige problemen doorgeschoven naar Paars II, zoals de problemen met betrekking tot gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid en verkeer. Omdat Paars II er niet in geslaagd is deze grote maatschappelijke problemen goed aan te pakken en op te lossen, hebben vele kiezers Paars de rug toegekeerd. Had Paars I nog iets van een vernieuwing - het buitenspel zetten van het CDA, aantrekken van ministers van buiten en een nieuwe zakelijkheid, vooral van de zijde van de PvdA - van Paars II bleek al snel dat zij niet meer uit de schaduw van Paars I kon treden en zo kon het gebeuren dat de sterke kanten van Paars I overschaduwd werden door de onmacht die Paars II aan de dag legde. Geen wonder dat vele kiezers de paarse coalitie de rug hebben toegekeerd. 'Geen daden maar woorden', zal menig kiezer hebben gedacht.

De paarse coalitie heeft - zeker in het begin - het economisch tij mee gehad. De stijging van de welvaart werd wel toegeschreven aan het poldermodel. De kern van dit model is het streven naar consensus door in goed overleg afspraken te maken tussen overheid, werkgevers en werknemers. Het gezamenlijk streven naar consensus maakte het mogelijk - soms pijnlijke - economische sanering door te voeren. Internationaal trok dit model de aandacht en werd over het algemeen als positief gewaardeerd.

Gaandeweg is echter de keerzijde van het model naar voren gebracht, in het bijzonder door Fortuyn. Gesteld werd dat het zoeken naar consensus tot gevolg heeft dat besluitvormingsprocessen vaak uiterst traag verlopen, vooral als het gaat om complexe vraagstukken, waarbij verschillende partijen betrokken zijn. Het streven naar consensus vergt niet alleen veel tijd, maar is in veel gevallen ook weinig transparant. Geroutineerde politici vinden elkaar in wat wel genoemd wordt de achterkamertjes. Een andere consequentie van het consensusmodel is dat het innovaties bemoeilijkt. Oorspronkelijke en creatieve ideeën krijgen weinig kans als er gezocht wordt naar een compromis. Naarmate ideeën meer van die van anderen afwijken, wordt de kans dat zij worden overgenomen, kleiner. Het poldermodel leidt hierdoor tot kleurloosheid (hier synoniem voor Paars).

MAATSCHAPPELIJKE POLARISERING

Om het gedrag van de kiezer beter te kunnen begrijpen, dient de maatschappelijke polarisering, die de laatste tijd steeds sterker is geworden, in de beschouwing te worden betrokken.

Fortuyn heeft de knuppel in het hoenderhok gegooid. Dit beeld is zo gek nog niet. Het gooien met een knuppel is een agressieve daad. Het duidt op het gebruik van geweld. Fortuyn heeft zonder meer verbaal geweld gebruikt bij zijn poging om de gevestigde politieke orde aan de kaak te stellen en omver te gooien. De minister-president aanduiden als 'consensus-masturbant', Bram en Neline Kroes als 'non-valeurs van de ergste soort' en VVD'ers als 'bierpompliberalen', zijn slechts enkele voorbeelden van de wijze waarop de strijd gevoerd is door Fortuyn. Deze verbale agressie past in een tendens van algehele maatschappelijke verruwing. Het is tragisch dat het eerste slachtoffer in de kring van politici Pim Fortuyn zelf is, de man die de toon heeft

gezet voor het politieke debat tijdens de aanloop naar de verkiezingen in mei 2002.

Fortuyn heeft niet alleen de toon gezet van het debat, maar door zijn verbale aanvallen ook sterk gepolariseerd. Een opmerkelijk voorbeeld is het asielbeleid. Toen Janmaat (waarmee Fortuyn wel werd vergeleken) destijds te kennen gaf dat Nederland vol is, werd hij politiek geïsoleerd en vervolgens uitgeschakeld. De *communis opinio* was toen dat over dit onderwerp geen kwaad woord gezegd mocht worden. Toen Bolkestein later een genuanceerde visie over dit onderwerp ontwikkelde, werd het onderwerp - zij het na enige commotie in de kamer - op de politieke agenda geplaatst. Toen vervolgens Fortuyn sprak over 'vol', en later over 'druk', en daar nog weer kanttekeningen bij plaatste, lijkt de publieke opinie veranderd te zijn. Het is niet langer politiek incorrect om zich kritisch uit te laten over onderwerpen als het terugdringen van het aantal buitenlanders dat Nederland binnenstroomt en uitzetting van uitgeprocedeerde asielzoekers.

LINKS-BUITEN EN RECHTS-BINNEN

Na de verkiezingen werd in de nieuwsmedia al snel geconcludeerd dat het in de rede zou liggen om een centrumrechtse regering te vormen. Dit was ook de mening van de meeste linkse partijen. Deze opvatting is waarschijnlijk gestoeld geweest op de veronderstelling dat zo'n coalitie niet lang stand zou houden (al was het maar omdat de LPF noch een helder programma, noch een hechte structuur, noch een stevig bestuur heeft). Dat zou betekenen dat er dan een herkansing zou komen, waarbij naar alle waarschijnlijkheid de VVD nog verder zou verliezen, want die zou dan opnieuw - net als op 15 mei - schade oplopen vanwege deelname aan een falende regering. De nieuwe leider van de VVD, Gerrit Zalm, heeft deze hypothese ook met zoveel woorden uitgesproken. Hij vond het op zijn zachtst gezegd suspect dat links er bij de VVD op aandrang deel te nemen aan de coalitie-onderhandelingen. Het is niet verwonderlijk dat de eerste reactie van Zalm negatief was. Maar waarom zou hij van mening veranderd zijn?

Hiervoor is een aantal argumenten aan te voeren. In de eerste plaats kan worden opgemerkt dat er nauwelijks andere mogelijkheden waren dan de vorming van een centrum-rechtse coalitie. Het CDA als grootste partij diende uiteraard het voortouw te nemen. Voor deze partij was

een linkse coalitie geen reële optie. Om samen met de PvdA aan een meerderheid te komen, zouden er meerdere kleinere partijen moeten meeregeren. Hoe meer partijen, hoe zwakker de coalitie. Bovendien kon de PvdA - hoewel na de dramatische val nog steeds de grootste linkse partij - door Balkenende onmogelijk als een serieuze partij worden gezien. Melkert was tijdens de verkiezingsstrijd niet in staat de aanvallen van Fortuyn te pareren. Door de defensieve strategie die werd gekozen, kwamen de sterke kanten van de PvdA onvoldoende uit de verf. Na de val is zij de weg volledig kwijt geraakt. Het is dus geen wonder dat het CDA de steven naar rechts heeft gewend. Voor de VVD was dat zonder meer een uitdaging. Door zich constructief en coöperatief op te stellen, werd zij als het ware gedwongen vooruit en niet achteruit te kijken. In plaats van de wonden te likken, zoals de PvdA heeft gedaan (en nog steeds doet), voelde de VVD zich uitgedaagd om haar kracht te tonen en zich (opnieuw) te profileren.

Het is ook om andere redenen verstandig geweest te besluiten opnieuw deel te nemen aan de onderhandelingen. Zo is voorkómen dat de VVD verweten zou worden verantwoordelijkheden te willen ontlopen. Bovendien is de VVD door de onderhandelaars van de beide andere partijen, CDA en LPF, uitdrukkelijk gevraagd om deel te nemen aan de coalitiebesprekingen. Dat maakte de onderhandelingspositie sterk. Het heeft de VVD gestimuleerd het onderste uit de kan te halen en zodoende een belangrijk deel van het programma waarvoor zij staat te realiseren. Dat is ook van belang om in de toekomst weer kiezers te winnen.

Het is zeer waarschijnlijk dat een groot deel van de VVD-aanhang tijdens de laatste verkiezingen op LPF hebben gestemd. Deze migranten waren bang dat de VVD onder leiding van Dijkstal te veel naar links zou overhellen. Het beeld dat Dijkstal de rechtervleugel te zeer zou hebben verwaarloosd, werd versterkt door uitlatingen van voorzitters van kamercentrales - in de media aangeduid als partijbaronnen - en de voorzitter van het partijbestuur. Met de komst van Zalm is er sprake van een koerscorrectie, die het mogelijk maakt dat vele migranten - afhankelijk van de resultaten die behaald zullen worden - als spijtobjecten terug zullen keren.

PIET HEIN, ZIJN DADEN BENNEN?

De informateur heeft een heldere aanpak gevolgd. Hij

heeft een progressief stappenplan opgesteld. Eerst zijn de minder gevoelige onderwerpen aan bod gekomen. De lastige en mogelijk controversiële dossiers (zoals de WAO en de bezuinigingen) werden voor het laatst bewaard. Op deze manier konden in het begin successen worden geboekt, hetgeen een positieve impuls heeft gegeven aan de onderhandelingen over de grote en moeilijke onderwerpen.

Een tweede kenmerk van zijn aanpak is dat er gestreefd is naar overeenstemming op hoofdlijnen. Het is de taak van de ministers om de verdere uitwerking ter hand te nemen.

Een derde kenmerk betreft het tijdpad. De informateur heeft er naar gestreefd het strategisch document dat hij op basis van de bereikte akkoorden wilde schrijven, nog voor het zomerreces gereed te hebben. In deze opzet is hij dus geslaagd.

Een vierde kenmerk is dat ook de kamer tijdens de informatieperiode - en dus nog voor de nieuwe regering was aangetreden - de gelegenheid moest hebben op dit document te reageren. Dit is een novum in de politieke geschiedenis. Intussen heeft het debat in de kamer plaatsgevonden. De oppositie heeft betrekkelijk fel gereageerd op de nieuwe voorstellen. Zij bleek weinig begrip te tonen voor het feit dat het nieuwe kabinet zal moeten oogsten in magere jaren. In plaats van de tering naar de nering te zetten, zoals de nieuwe coalitie van plan is te doen, willen PvdA, SP, GroenLinks en D66 dat er onmiddellijk veel geld geïnvesteerd wordt in zorg, onderwijs en veiligheid. En dat terwijl Paars II heeft laten zien dat met het investeren van veel geld in deze sectoren de problemen bepaald niet veel kleiner zijn geworden.

De reacties maakten duidelijk dat de verschillen tussen linkse en rechtse politieke partijen, die onder Paars deels waren verbleekt, weer meer geaccentueerd worden. Dat maakt de politiek transparanter en dat is zonder meer een positief resultaat van de afgeronde informatie.

Op grond van de bereikte resultaten kan worden geconcludeerd dat de daden van Piet Hein Donner groot zijn geweest. Zijn werkwijze is effectief en efficiënt gebleken. In recordtempo is een akkoord bereikt. Niet alleen de onderhandelaars, maar ook hun fracties hebben ingestemd met het door Donner opgestelde strategisch document. Dit document bevat hoofdpunten van beleid, een houts-

koolschets waarbij niet alleen wordt aangegeven wat men wil bereiken, maar ook hoe men denkt de hoofdzaken te realiseren. Het is aan de te benoemen ministers om deze schets verder uit te werken. De tijd zal leren in hoeverre de voorgestelde maatregelen haalbaar zijn en in hoeverre de ministers erin zullen slagen de vele implicaties van de akkoorden bevredigend uit te werken.

EEN NIEUW TIJDPERK VOOR DE VVD?

Blikken we terug op de informatie, dan kan worden geconcludeerd dat de onderhandelingen voor de VVD gunstig zijn verlopen. Zalm heeft een groot aantal punten uit het partijprogramma van de VVD kunnen binnenhalen. Dit werd ook opgemerkt door de oppositie. Fractievoorzitter Teeven van Leefbaar Nederland deed dat cynisch door Zalm te feliciteren met zijn verkiezingsnederlaag. D66-leider De Graaf merkte op dat het CDA en de LPF zich 'te rigide in het pak van Zalm hebben genaaid, waardoor investeringen zijn gesneuveld'.

De vraag is wat de toekomst de nieuwe centrumrechtse coalitie en in het bijzonder de VVD zal brengen. Het antwoord op deze vraag zal in hoge mate afhangen van de stabiliteit van de LPF. Omdat deze partij geen duidelijk programma heeft, is het moeilijk in te schatten hoe succesvol de informatie voor deze partij is verlopen. De onderhandelaar namens de LPF-fractie, Mat Herben, heeft een politieke lenigheid getoond waardoor hij zich, ondanks zijn gebrek aan ervaring, soepel heeft kunnen voegen in de wijze waarop de akkoorden tot stand zijn komen. En blijkbaar is dit ook tot tevredenheid van de LPF-fractie geweest, die unaniem met het bereikte akkoord heeft ingestemd. De bestuurlijke problemen die zich intussen binnen de partij hebben voorgedaan - en die nog lang niet zijn opgelost - lijken een positieve invloed gehad te hebben op de cohesie binnen de fractie. De vraag is of dit alles de achterban, de Pim Fortuyn kiezers (van een partij kan men eigenlijk nog niet spreken), tevreden zal stellen. De eerste polls wijzen uit dat de partij een deel van haar electoraat reeds heeft verloren. Hoe de fractie hierop zal reageren in de komende regeerperiode zullen we moeten afwachten.

De toekomst voor de VVD ziet er niet slecht uit. De resultaten van de eerste polls wijzen op een groei. Of deze zich voortzet zal afhangen van de resultaten die de komende

regeerperiode worden geboekt. De vele punten die de VVD heeft ingebracht in het regeerakkoord (zoals Zalm het strategisch document aanduidt) zijn zodanig geformuleerd dat op ondubbelzinnige wijze kan worden vastgesteld of ze al dan niet gehaald zijn binnen de daarvoor gestelde termijn.

De fractie dient de komende jaren de voortgang dan ook nauwlettend in de gaten te houden (monitoring). Zij moet (ook de eigen ministers) controleren, sturen en eventueel ingrijpen wanneer dat nodig is. Dit vraagt om een krachtige regie, zeker nu er sprake is van dualisme. Sinds lange tijd is Bolkestein de eerste fractievoorzitter geweest die het dualisme in praktijk heeft gebracht. Door een motie van de oppositie te steunen en door ferme uitspraken te doen over het asielbeleid - door premier Kok bestempeld als inspelen op onderbuikgevoelens - heeft hij destijds krachtige signalen afgegeven in de richting van de eigen liberale ministers over de te volgen koers. Door de pers is hij toen uitgeroepen tot politicus van het jaar en ook electoraal zijn deze signalen positief ontvangen. Van Gerrit Zalm mag worden verwacht dat hij evenzeer in staat zal zijn een dergelijke regie te voeren en dat hij vanuit het partijpolitieke kader van de VVD krachtig leiding zal geven aan de genoemde processen (controleren, sturen en ingrijpen). Het is prijzenswaardig dat hij de leiding van de fractie op zich heeft willen nemen en niet gekozen heeft voor een ministerschap, laat staan voor de functie van vice-premier. Ook de keuze van ministers en staatsecretarissen is goed te verdedigen. Zalm heeft geen onnodige risico's willen lopen door vele 'onbekenden' van buiten het Haagse politieke circuit voor te dragen.

Door de wijze waarop Zalm de onderhandelingen heeft gevoerd tijdens de informatie heeft de VVD, veel meer dan in de paarse tijd mogelijk was, de ruimte gekregen om zich te profileren en zodoende de duidelijkheid te verschaffen waarom gevraagd is. Onder zijn leiding kan de uitdaging, om zoveel mogelijk punten uit het verkiezingsprogramma gedurende de komende regeerperiode te realiseren, met vertrouwen tegemoet worden gezien.

Prof.dr. L.F.W. de Klerk is emeritus hoogleraar onderwijspsychologie aan de Katholieke Universiteit Brabant en oud-rector magnificus van dezelfde universiteit, alsmede lid van de Kernredactie van Liberaal Reveil.

OBSERVATIE VAN EEN LIJSTDUWER

RENÉ LEEGTE

De VVD is de kleinste partij in de nieuwe coalitie. Daar zag het begin dit jaar nog niet naar uit. Hoe komt het? De analyse van René Leegte is dat het te maken heeft met 'groupthink'. Irving Janis heeft dit in zijn boek 'Victims of Group-Think' voor het eerst beschreven.¹ Hij definieert het als: 'a mode of thinking that people engage in when they are deeply involved in a cohesive group, when the members' strivings for unanimity override their motivation to realistically appraise alternative courses of action.'

Groupthink is een fenomeen dat ik in mijn werk als adviseur regelmatig tegenkom en wat er in het kort op neer komt dat een groep zijn zelfkritisch vermogen verliest. Vaak signaleer je het fenomeen als een groep onder druk staat (intern of extern), een zwakke leider heeft (uit zich vaak in autoritair optreden), of beide. De eventuele criticasters worden afgedaan als spelbrekers, hen wordt gebrek aan coöperatie verweten. En het frustreren van de oplossing of de goede koers. Met hun kritische vragen bederven ze het feestje en daar zit niemand op te wachten.

Een van de bekendste voorbeelden van 'groupthink' is het drama van de twintigste lancering van de spaceshuttle, de aanleiding voor de analyse van Janis. Op de ochtend van 28 januari 1986, werd de *Challenger* vanaf het Kennedy Space Centre in Florida gelanceerd. Drieënzeventig seconden later ontplofte de Challenger. Acht mensen kwamen om het leven, waaronder de eerste vrouw die de ruimte in zou gaan.²

In het kort kwam het er op neer dat de lancering plaats zou vinden onder voor Florida extreme omstandigheden. De temperatuur zou iets boven het vriespunt liggen, terwijl het normaal warm en aangenaam weer is. Deze lage tem-

peratuur zou consequenties kunnen hebben voor een rubberen afsluitring van de brandstoftanks. Rubber kan bij een lage temperatuur poreus worden en zijn afdichtende werking verliezen. Het gevolg zou kunnen zijn dat er vlammen aan de zijkant van de tank ontsnappen, met een dramatisch resultaat als gevolg. In een vergadering een dag voor de lancering stelde een ingenieur voor om de lancering - vanwege de lage temperatuur - uit te stellen. Hij werd afgedaan als spelbreker, hij moest zich de consequenties realiseren en het was tenslotte al negentien keer goed gegaan.

Tijdens het congres in januari, stelde ik een aantal mensen de - mede door eigenbelang ingegeven - vraag: 'Op zichzelf is de verkiezingslijst evenwichtig samengesteld, onder de voorwaarde dat wij meer dan 40 zetels halen en weer gaan regeren. Dan is er een goede mix tussen veel ervaring en veel vernieuwing. Maar wat als de uitslag tegenvalt. Wat gebeurt er als wij maar 20 zetels halen? En als wij dan ook niet gaan regeren? En wat gebeurt er als de peilingen slecht blijven en Nederland moe is geworden van Paars? Hebben wij dan kandidaten hoog op de lijst die geloofwaardig een "libero rol" kunnen vervullen tegen Paars, waarmee de VVD een geloofwaardig alternatief kan blijven?'

De antwoorden die ik kreeg hadden allemaal een bagatelliserende strekking. 'Alle peilingen sinds 1994 waren goed geweest', 'we worden de grootste partij', 'een peiling is nog geen uitslag', 'het gaat toch goed met Nederland?', etc. Deze reactie is het eerste symptoom van 'groupthink', het rationaliseren.

SYMPTOMEN VAN GROUPTHINK

Rationaliseren:

Rationaliseren gaat over recht praten. Wijzen op de keren dat het al goed is gegaan. Uitleggen waarom de

beslissing een juiste is. Een veelgehoord argument is: 'We hebben het toch zo afgesproken?' Argumenten die gebruikt worden zijn vaak steekhoudend en met (objectieve) feiten onderbouwd. Maar vaak wordt geen rechtstreeks antwoord op de vraag gegeven en wordt het doorvragen ontmoedigd.

Illusie van onkwetsbaarheid:

Dit is het tweede symptoom. Er is geloof in de kracht van de groep. 'We hebben voor hetere vuren gestaan'. Denk hierbij aan de periode in de opvolging van Nijpels. 'De VVD is een fantastische partij, de mensen zullen dat heus wel erkennen' (Welke mensen?). 'Wij worden de grootste partij' (want Melkert heeft geen vertrouwen). 'Hans Dijkstal wordt de nieuwe minister-president' (kijk maar naar de vertrouwenscijfers als rationalisering van de stelling).

Geloof in eigen morele hoogstaandheid:

Is het derde symptoom. De VVD is een partij die het beste wil voor mensen. Wij zullen echt niets doen dat indruist tegen de positie van zwakkeren in de samenleving. 'Het liberalisme is het waard om voor te strijden' als veel gehoord citaat van Annelien van Kappijne. Binnen groupthink worden mensen hier ook op aangesproken. Jij wilt toch ook dat wij de grootste worden. Zeker binnen de politiek wordt kritiek gezien als verdeeldheid en 'verdeeldheid kost stemmen' als belangrijke wetmatigheid.

Zelfcensuur:

Een bekend voorbeeld van zelfcensuur is het verdwijnen van de filmrolletjes uit Srebrenica. Een organisatie bedenkt zelf al wat goed en niet goed is. Datgene wat buiten de *party-line* valt verdwijnt, al voor het ter sprake komt. Het fenomeen van de achterkamertjes hoort hierbij, waarbij het in dit geval vooral gaat om het onder de pet houden van slecht nieuws. Een ander bekend voorbeeld is het marketingonderzoek dat de VVD eind 2001 heeft laten uitvoeren. In de positionering van de VVD - dus wat we nu zijn - stonden louter positieve beschrijvingen. Het kan niet anders dan dat een goed uitgevoerd onderzoek ook kritiek oplevert, inzichten geeft die we liever niet willen horen. Zeker als het onderzoek is uitgevoerd met een steekproef uit alle Nederlanders. Een

steekproef waarin ook mensen zitten die niets met de VVD te maken willen hebben. Van een goed onderzoek kun je dat verwachten. Kritische vragen hierover werden niet beantwoord en omzeild als typisch voorbeeld van zelfcensuur.

Mind guarding:

We kennen sinds kort - helaas - body guarding in de Nederlandse politiek. Mind guarding is vergelijkbaar. De leider wordt uit de wind gehouden en anderen leggen uit waarom het goed is zoals het gaat. Zij antwoorden in zijn plaats en de vraag wordt niet door de leider beantwoord. Een duidelijk voorbeeld uit de campagne-periode, is het cordon kamerleden dat zich voor Dijkstal opstelde en antwoorde in zijn plaats op de kritiek die uit het partijbestuur naar voren kwam. Te veel doorvragen is lastig, want daarmee bederf je het feestje en de gene om wie het gaat blijft buiten schot.

Rechtstreeks druk uitoefenen:

Dit fenomeen spreekt voor zichzelf. Mensen worden rechtstreeks aangesproken om zich aan het standpunt te conformeren, typische manieren zijn: boosheid, sarcasme en het belachelijk maken. Bij het NASA voorbeeld werd de ingenieur gevraagd zijn 'management pet' op te zetten en zijn 'ingenieur pet' af te zetten. Tijdens de campagne hebben wij het voorbeeld van de 'Jip en Janneke-taal', alsof dat de oplossing zou zijn. Ook een politiek leider die bij het vaststellen van de kandidatenlijst zelf aanwezig is oefent daarmee rechtstreeks druk uit. Je moet van goede huize komen wil je er tegenin gaan. Maar is dit eigenlijk niet een partij-aangelegenheid en geen politieke?

Illusie van unanimiteit:

Bij het afronden van het besluit wordt de algemene conclusie getrokken: 'Zo, gelukkig zijn we het eens'. Zonder echter aan de individuen te vragen of zij het ook eens zijn en voldoende antwoord hebben gekregen op hun vragen. Soms is de druk zo groot dat individuen het niet eens meer durven om vragen te stellen. Ook tijdens het congres heerste de illusie van unanimiteit, want hoewel veel mensen zich toch zorgen begonnen te maken zijn de echte vragen niet aan de orde gekomen. Na afloop

waren er dan ook een hoop bezorgde mensen, terwijl 'wij er lekker tegenaan zouden gaan', want 'het is fantastisch om campagne te voeren' en 'onder de mensen te zijn'.

VOORKOMEN VAN GROUPTHINK

De voorbeelden die ik heb gebruikt zijn vooral ontleend aan het congres en de verkiezingscampagne. Maar iedereen kan zijn eigen voorbeelden bedenken. Hoe ging het er in de fractie aan toe? Wat gebeurde er tijdens de voorbereiding op de campagne? Hoe ging het in de voorbereiding tussen de lokale afdeling en het landelijke campagne-team? Hoe gaat het in de lokale afdeling?

Het groupthink binnen onze partij heeft geleid tot vergenogzaamheid, tot het laten lopen van een aantal belangrijke thema's en tot het resultaat van de verkiezingen van afgelopen 15 mei. Wat is er nu voor nodig om dit te voorkomen? Het recept bevat vijf duidelijk regels:

1. Creëer een open klimaat.
2. Sta open voor buitenstaanders.
3. Mobiliseer 'advocaten van de duivel'.
4. Geef ruimte aan ieders inbreng.
5. Persoonlijke moed van de leider.

Bij de politiek zit het 'product in het proces'. In het proces, dat leidt tot de definitieve keuze over een beleidsonderwerp, gaat het erom dat verschillende en soms zelfs tegengestelde meningen optimaal aan bod kunnen komen. Vaak zijn het juist de tegenstanders van een idee die de belangrijkste bondgenoten ervan zijn. Met hen kun je twee keer nadenken, eerst over de argumenten en daarna over de inhoud van de argumenten. Zijn ze echt valide? Klopt de aanname? Stel dat die ander gelijk heeft, wat gebeurt er dan? En kunnen we ons daarop voorbereiden?

In Den Haag spelen twee wetmatigheden die het groupthink bevorderen. De eerste is 'de wet van de ingeslagen weg'. We zij al zo lang bezig dit voor elkaar te krijgen, dat kritische vragen als zeurderig worden afgedaan. Probeer dat te voorkomen, kijk of de uitgangssituatie nog hetzelfde is, of er nieuwe inzichten ontstaan zijn. De tweede wet is 'de wet dat er nooit tijd is om iets goed te doen, maar altijd tijd om iets over te doen'. De oplossing is ruimte te geven om nog eens na te denken of het echt het goede compromis is dat bereikt wordt, of dat het

compromis van alle kanten zo is uitgekleeft dat van tevoren al duidelijk is dat het thema binnen afzienbare tijd weer op de agenda staat.

Wat betreft de persoonlijke moed van de leider kan ik kort zijn. Hij moet het debat durven laten gaan. Althans voorzover het een debat is dat gaat over de totstandkoming van een besluit. Liberalen kennen niet één waarheid, zij hebben geen visie op het goede leven voor anderen en zijn geen *single issue* partij. Juist in het debat komt het totaal plaatje naar voren.³ Een politiek leider die dat durft te verkopen is spekkoper.

Kortom stimuleer het open debat, maar bovenal laat zien dat er iets met de uitkomst wordt gedaan. Daarnaast zijn er twee dodelijke vragen die geregeld gesteld moeten worden:

1. Wat bedoel je precies?
2. Hoe weet je dat?

Vaak wordt vanuit de beste bedoelingen de grootste onzin verkocht.

Het is niet zo dat zonder groupthink niet dezelfde besluiten genomen hadden kunnen worden, of dat door groupthink uitsluitend slechte besluiten genomen worden. Het verschil is dat er zonder groupthink bewust gekozen wordt. Dat er scherp inzicht is in alternatieve scenario's en daarmee in de risico's die een beslissing met zich mee brengen. Het 'ik heb het niet geweten'-argument of het 'ik kon er niets aan doen'-argument zijn ontzenuwd. Dat levert pas eenheid op als eerder genoemde wetmatige voorwaarde voor verkiezingswinst.

Maar, we moeten oppassen dat we van een 'alles is goed'-stemming van voor mei vervallen in een 'alles was slecht'-stemming van na mei. Het zelfde groupthink in een ander jasje. Kijk wat de PvdA doet. Natuurlijk zijn er veel dingen goed gegaan en kunnen we trots zijn op de prestaties die mede dankzij de VVD tot stand zijn gekomen. Op financieel-economisch gebied is ongelofelijk veel goeds tot stand gekomen, maar ook de Euthanasie Wet is een voorbeeld om trots op te zijn. Onze primaire focus zal op inhoud en proces moeten zijn. De juiste keuzes in de goede volgorde.

Kritische onafhankelijkheid is een van de goede beginselen van het liberalisme. Laten wij daar trots op zijn, en nooit meer vergeten.

NOTEN

1. I. Janis, *Victims of groupthink: psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes*, Boston, 1972 (2nd edition).
2. G. Moorhead, R. Ference, & C.P. Neck, 'Group Decision Fiascoes Continue: Space Shuttle Challenger and a Revised groupthink Framework', *Human Relations*, jaargang 44 (1991), nr 6, pp. 539-550.
3. Zie ook: Aarsbergen, Connie, 'De tegencultuur en de ontkenning van waardenconflicten', *Liberaal Reveil*, 43e jaargang, nr. 3, 2002.
Ir. R.W. Leegte was lijstduwer in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel.

WAT ZOU EEN NIEUWE CDA/LPF/VVD-COALITIE KUNNEN BETEKENEN VOOR HET ONDERNEMINGSKLIMAAT IN NEDERLAND?

HANS LABOHM

Het is inmiddels een cliché geworden: de komst van een CDA/LPF/VVD-coalitie van centrumrechtse signatuur is niets minder dan een politieke aardverschuiving in Nederland. Als deelnemer en verantwoordelijke voor het beleid van het Paarse kabinet zal de VVD'er aan moeten wenen. Maar de gewenningsperiode kan misschien toch van korte duur zijn, gegeven het feit dat de huidige politieke krachtsverhoudingen nieuwe en interessante mogelijkheden bieden om het liberale gedachtegoed in concreet beleid om te zetten.

In het bijzonder op economisch gebied liggen er thans kansen voor liberalisering die tot dusver door taboes van de voormalige linkse regeringspartners werden geblokkeerd. Het 'ondernemingsgevoel', dat binnen de VVD een belangrijke rol speelt en dat tevens sterk is vertegenwoordigd binnen de LPF, zou een stimulans kunnen vormen voor een beleidsomslag. Overigens, ook binnen het CDA spelen ondernemers traditioneel een belangrijke rol, zij het dat deze misschien relatief wat bescheidener is dan bij de eerstgenoemde partijen. Sleutelwoorden in dit verband zijn: aversie tegen excessieve regelgeving en bureaucratie alsmede vermindering van het aantal ambtenaren. Daarnaast kan ook worden gewezen op de lastenverlichting voor de burger, zoals deze inmiddels reeds door de afschaffing van de voorgenomen kilometerheffing tot uitdrukking is gekomen, en het voorkomen van kapitaalvernietiging door uitstel van de sluiting van de kerncentrale te Borssele.

De laatstgenoemde maatregelen zijn relatief eenvoudig. Minder eenvoudig is het ombuigen van de decennialange explosieve toeneming van wet- en regelgeving op

het gebied van de arbeidsverhoudingen. Deze belemmeren ondernemers datgene te doen wat tot hun primaire maatschappelijke verantwoordelijkheid behoort, namelijk ondernemen. Zij leiden tot lastenverhoging van het bedrijfsleven en vormen daardoor een rem op de welvaartsontwikkeling. Bovendien leiden zij tot starheid op de arbeidsmarkt en daarmee verlies aan werkgelegenheid. Wat met de beste bedoelingen is opgezet als bescherming en verbetering van de positie van de individuele werknemer, heeft op macroniveau juist een tegenovergesteld effect: verlies aan dynamiek en flexibiliteit van onze economie en banenverlies.

Gedurende de laatste decennia hebben de werknemers hoe langer hoe meer rechten verkregen. Daartegenover kregen de werkgevers hoe langer hoe meer plichten. Een voorbeeld daarvan vormt de nauwelijks te ontwarren kluwen van vrije tijd: vakantiedagen, ATV, roostervrije dagen, ouderschapsverlof, zorgverlof, palliatief verlof (in geval van stervensbegeleiding), calamiteitenverlof, loopbaanonderbreking, met daarbovenop het recht van de werknemer om zelf te bepalen (want daar komt het in de praktijk vrijwel op neer) of hij of zij meer of minder wil werken. Dat moet men als werkgever allemaal maar weten in te passen, te coördineren en te administreren. In het bijzonder voor kleine en startende ondernemers is dit een schier onmogelijke opgave.

Ook de CAO's en met name de algemeen verbindend verklaring vormen een ernstige handicap voor kleine (startende) ondernemers. Verschillende CAO's vormen thans complete boekwerken. Deze moeten tegenwoordig bijvoorbeeld ook door de kleine cafébaas worden doorgeploegd. Vanuit het oogpunt van startende ondernemers vormen de CAO's die door de gevestigde bedrijven worden afgesloten een luxe pakket dat zij zich

niet kunnen veroorloven, eens te meer niet daar de laagste loonschalen in deze CAO's veelal niet voorkomen. Uiteraard vormt dit voor vele kleine ondernemingen een onneembare drempel.

Een ander voorbeeld biedt de loondoorbetalingsverplichting bij ziekte die in 1994 naar twee tot zes weken is opgetrokken. In 1996 werd deze opgerekend naar 52 weken. Thans, in het kader van de beperking van de instroom naar de WAO kan het 104 weken worden. En wat voor opties heeft de werkgever als deze 'ziekte' of - erger nog - blijvende handicap het gevolg is van vrijetijdsbesteding, zoals een skivakantie, sportduiken, parachute springen of voetballen? Dan heeft de werkgever maar één optie: betalen!

Een vierde voorbeeld betreft de gedeeltelijk afgekeurde werknemer in de WAO. Wat kan de werkgever hieraan doen? Hij heeft de verplichting om zich in te spannen om de betrokken werknemer te reintegreren door aangepast werk of een geschikte nieuwe werkplek voor hem te vinden. Maar daarbij rijst een complicatie. In het kader van de privacybescherming mag de werkgever niet weten wat de werknemer mankeert. Dat is tegenwoordig een zaak van de ARBO-artsen die ter zake een geheimhoudingsplicht in acht moeten nemen. Dus de werkgever moet - via een omweg - informeren bij de ARBO-arts. Maar deze kent het bedrijf niet of nauwelijks. De informatie, die de werkgever krijgt is meestal minimaal, als er al iets wordt gezegd, waar de werkgever wat mee kan doen. Het slot van het liedje is vaak dat de werkgever geen plaats kan vinden voor de betrokkenen en machteloos moet toezien dat de werknemer inactief blijft.

Meer in het algemeen geldt dat het - op zich lofwaardige - streven naar een beperking van de instroom in de WAO door de overheid nogal 'verkokerd' wordt benaderd. Hierbij ligt het accent op de positieve gevolgen voor de staatskas. Dat de lasten daarvan voor een belangrijk deel worden afgewenteld op het bedrijfsleven, blijft gemakshalve buiten beeld.

Een vijfde voorbeeld betreft de zogenoemde ZZP'er (ZZP: zelfstandige zonder personeel). Het gaat hier om een groep kleine zelfstandige, veelal startende ondernemers, bijvoorbeeld ICT'ers, loodgieters en klusjesmannen, die hun diensten aan opdrachtgevers aanbieden. In

de loop der tijd is de kring van verplicht verzekerden voor de sociale werknemerswetten, zoals de WAO en WW, door de wetgevende en rechtsprekende macht op zeer ondoorzichtige wijze uitgebreid. Daardoor was gedurende lange tijd onzekerheid troef over de vraag of iemand als ZZP'er kon worden aangemerkt of niet. Om hierin meer duidelijkheid te verschaffen, heeft de regering op 1 januari 2001 de mogelijkheid voor de ZZP'er gecreëerd om een zelfstandigheidsverklaring aan te vragen. Deze verklaring werd afgegeven door de belastingdienst. Maar - en hier rijst een Kafkaëske complicatie - deze verklaring werd alleen door de belastingdienst erkend. Zij werd niet erkend door het nieuwe Uitvoeringsorgaan Werknemersverzekeringen (UWV, voorheen GAK). Zo kon het gebeuren dat het GAK of UWV achter de rug van de ZZP'er om bij diens opdrachtgever premies ging heffen en boetes ging innen. Voor de opdrachtgever kwam dat natuurlijk als een uiterst onaangename verassing. Resultaat: een verziekte relatie tussen opdrachtgever en ZZP'er.

Maar per 1 januari 2002 is gelukkig geregeld dat de verklaring voortaan ook voor de werknemersverzekeringen (WAO, WW, etc.) geldt. Dus nu is het probleem opgelost? Opnieuw mis! Wederom komt de ZZP'er, die een dergelijke, nu geheten 'verklaring arbeidsrelatie', aanvraagt van een koude kermis thuis, want volgens recente indicaties kan het aanvragen van de zelfstandigheidsverklaring contraproductief uitwerken. Het resultaat kan voor deze ZZP'er heel wel zijn, dat op basis van de aldus ontvangen informatie de opdrachtgever geconfronteerd wordt met premieaanlagen en boetes. Zelfs het bezit van een dergelijke verklaring arbeidsrelatie biedt de ZZP'er nog geen garantie, dat het goed zit. Men heeft vergeten simpelweg te bepalen, dat het bezit van een dergelijke verklaring arbeidsrelatie beslissend is. Oude regelgeving (met vage criteria wie wel, c.q. wie niet verplicht verzekerd is) is intact gebleven. In het kader van de oudere regeling is de betrokken werkgever premie- en belastingplichtig.

Met andere woorden, de ervaring tot dusver leert dat de zelfstandigheidsverklaring allermindst de garantie biedt dat wat de doelstelling zou moeten zijn - de bevordering van startende ondernemers - wordt gerealiseerd. Integendeel, het lijkt er meer op dat de overheid begin-

nend ondernemerschap effectief in de kiem heeft weten te smoren. Tel uit je winst.

De hiervoor genoemde voorbeelden hebben alle een negatieve uitwerking op het functioneren van onze markteconomie. In een aantal opzichten stroken zij bovendien niet met datgene wat door velen als een rechtvaardige lastenverdeling wordt beschouwd. Daartegenover staat dat (een deel van) het bedrijfsleven er mee heeft leren leven en dat de schade aan het functioneren van ons economisch systeem tot dusver binnen de perken is gebleven. Bij het volgende en laatste voorbeeld kan die schade aanzienlijk groter zijn. Dat is op zich al reden genoeg om er aandacht aan te besteden. Maar daarbij komt nog dat de LPF, bij monde van Pim Fortuyn, daarover in het recente verleden interessante uitspraken heeft gedaan. Als het de LPF ernst is met het hoeden van de erfenis van Fortuyn, zou het op dit terrein een ont-nuchterende inbreng in de coalitie kunnen leveren. Het gaat hier om de milieuproblematiek en in het bijzonder het klimaat.

Van Pim Fortuyn is bekend dat hij zeer sceptisch stond tegenover de milieubeweging: 'Het hele milieubeleid in Nederland gaat natuurlijk nergens meer over... We zijn hier volkomen doorgedraaid.' Wat het zogenoemde broeikas-effect betreft verklaarde hij: 'Ik geloof dat hele CO₂-verhaal niet. Er zijn veel te veel deskundigen die zeggen dat het verband met het broeikas-effect niet gelegd kan worden.' En daarin had hij gelijk. Sterker nog, ook het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) dat verantwoordelijk is voor de wetenschappelijke onderbouwing van het Kyotoverdrag erkent dat deze basis nog tal van hiaten vertoont, hetgeen de President van de Verenigde Staten ertoe heeft gebracht het Kyotoverdrag als *fatally flawed* te bestempelen.

De Amerikaanse afwijzing van 'Kyoto' leidde uiteraard tot een golf van verontwaardiging in Europa waar het verstand al geruime tijd op nul staat wat de klimaatproblematiek betreft. Dat is zeer ernstig, gegeven het feit dat 'Kyoto' hopen geld verslindt, bijna niets oplevert aan temperatuurverlaging (hetgeen de voorstanders voor alle zekerheid er altijd 'vergeten' bij te vertellen), en een frontale aanslag vormt op ons liberale systeem van vrije ondernemingsgewijze productie, omdat de verwezenlij-

king ervan en een aanzienlijke overheidsbemoediging met de economie vereist. In feite komt 'Kyoto' neer op de invoering van elementen van centrale economische planning. Dat betekent dat ten aanzien van de klimaatproblematiek rood en groen maatschappijhervormend gedram naadloos in elkaar overgaan.

Het zou derhalve mooi zijn indien de nieuwe regeringscoalitie hiervoor een stokje zou steken en, evenals de Verenigde Staten, uit 'Kyoto' zou stappen. Voortbouwend op het geestelijk erfgoed van Pim Fortuyn zou de LPF dit kunnen aankaarten. Ondanks het feit dat de VVD-fractie in de Tweede Kamer heeft ingestemd met ratificatie van 'Kyoto' moet het toch niet helemaal uitgesloten worden geacht dat er binnen de VVD voldoende onafhankelijk denkende mensen zijn die de partij van dit dwaal-spoor kunnen afbrengen. Bij het CDA ligt dat waarschijnlijk wat moeilijker. Zo schreef het Nieuwsblad *Stromen* op 31 mei 2002 het volgende over het CDA-kamerlid Pieter van Geel: 'Voor kamerlid Pieter van Geel, het "groene gezicht" binnen het CDA, draait het niet zo zeer om wetenschappelijke bewijzen. Puur vanuit het voorzorgsprincipe kiezen we voor Kyoto. Of de zeespiegel door natuurlijke omstandigheden of door CO₂-uitstoot stijgt, is van ondergeschikt belang. Noodzakelijk is dat we maatregelen treffen om die effecten in te dammen.' Dit is een uitspraak die het ergste doet vrezen. Immers, als de zeespiegel door natuurlijke oorzaken stijgt, dan heeft het geldverslindende 'Kyoto' in het geheel geen effect. Maar volgens Van Geel zouden we het dan toch maar moeten doen. Dat is een voorbeeld van geld naar de zee dragen.

Maar laten we even aannemen dat het gezond verstand in de nieuwe coalitie toch weet te zegevieren en dat Nederland afziet van ratificatie van 'Kyoto', dan is het niet uitgesloten dat binnen de Europese Unie, landen als Denemarken, Oostenrijk en Italië ons zouden volgen. Het zou ons toch een warm gevoel moeten geven dat Nederland hierbij weer eens de ons zo vertrouwde rol zou kunnen spelen ... die van gidsland!

Drs. H.H.J. Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' te Den Haag.

5

Themanummer waarden en normen
in een multireligieuze samenleving

INHOUDSOPGAVE

De overheid en normen en waarden

Heleen Dupuis

125

Tolerantie en de Nederlandse identiteit

S.W. Couwenberg

127

Een liberale visie op multireligiositeit en moslimextremisme in Nederland

Connie Aarsbergen

135

Soevereine kringen zijn het beste af bij de VVD

Gerrit Zalm

141

Het belang van basiswaarden

Petra van der Burg

145

Islam, christendom en de principes van de democratische rechtsstaat

Mark van de Velde

151

VOORWOORD

URI ROSENTHAL

Nederland is de laatste decennia niet alleen veelkleuriger geworden, maar daarmee is ook het rijk geschakeerde palet aan godsdienstige gezindten verder uitgebreid. Vanouds telde ons land allerlei christelijke denominaties en een kleine joodse minderheid. In een moeizaam proces hebben deze religies een *modus vivendi* gevonden waarin vreedzaam naast en met elkaar kon worden geleefd. Juist nu de betekenis van de oude religies voor grote delen van de bevolking afneemt, krijgt Nederland te maken met aanhangers van andere religies voor wie hun godsdienstige overtuiging een centrale plaats in het leven heeft; in het bijzonder de islam is voor een groeiend aantal ingezetenen van zwaarwegende betekenis.

Kunnen de 'nieuwe' religies in de *modus vivendi* worden ingepast? Recente discussies zouden op problemen in dat opzicht kunnen duiden. De rapportage van de Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst (AIVD) over een aantal islamitische scholen en moskeeën die met gelden uit fundamentalistische kringen worden gefinancierd en waar waarden worden overgebracht die haaks staan op onderdelen uit onze Grondwet, is een teken aan de wand. Een ander teken zou de uitspraak kunnen zijn van premier Balkenende - als vertegenwoordiger van een politieke stroming die ooit in ons land een systeem introduceerde

van zuilen waarbinnen afzonderlijke religieuze culturen zich vrijelijk konden ontwikkelen - over de onwenselijkheid van een multiculturele samenleving.

Op 12 april 2002 vond op de Jaarlijkse Algemene Vergadering van de VVD een forumdiscussie plaats over multireligiositeit en moslimextremisme in Nederland. Dit debat werd ingeleid door wetenschappers uit de drie hoofdstromen in de Nederlandse politiek: het liberalisme, de christen-democratie en de sociaal-democratie. De verschillende inleiders hebben hun visie uitgewerkt tot een aantal artikelen die, samen met een aantal artikelen die verband houden met het onderwerp, gebundeld zijn in dit oktobernummer van *Liberaal Reveil*.

De inleider op de forumdiscussie uit sociaal-democratische hoek was Ayaan Hirsi Ali. Zij heeft sindsdien met haar onverholen kritiek op de islam veelvuldig de publiciteit gehaald. Helaas heeft zij ook te maken gekregen met serieuze dreigementen aan haar adres, waardoor zij heeft moeten afzien van publicatie van haar beoogde bijdrage aan dit nummer.

Uri Rosenthal
(voorzitter van de kernredactie van *Liberaal Reveil*)

DE OVERHEID EN NORMEN EN WAARDEN

HELEEN DUPUIS

In dit nummer is veel aandacht voor een thema dat velen in Nederland, althans in Den Haag, lijkt bezig te houden: de kwestie van de 'normen en waarden', en vooral - als ik het goed begrijp - de afwezigheid daarvan in het publieke domein. De artikelen die hierna volgen stellen vooral een andere kwestie aan de orde, namelijk de kwestie van moraal in een zogenaamde multiculturele samenleving. De diverse artikelen maken duidelijk dat er van zo'n multiculturaliteit maar zeer beperkt sprake is: een algemeen pleidooi is om een aantal centrale morele waarden te omhelzen.

Inderdaad, wie de Grondwet leest en de vele morele aspecten van onze wetgeving beziet, weet dat er centrale morele en ook juridische normen en waarden met onze rechtsstaat zijn meegegeven. Normen en waarden zijn er genoeg. Toch is de kennelijke ervaring bij veel burgers, dat het slecht ermee gesteld is. En dat is niet te verbazen. In weinig Westerse landen is het publieke domein zo verwaarloosd als in Nederland. Criminaliteit, agressie, geluidsoverlast, smerigheid en dan nog de vaak ongelooflijke grofheid van een aantal burgers: het is hier allemaal normaal geworden.

Zeer ernstig is dat juist ook de overheid zelf het op een aantal normatieve terreinen heeft laten afweten. Zo is onder invloed van het overheidsbeleid inzake de arbeid onze arbeidsmoraal vrijwel volledig zoek. Het is immers onzinnig dat een gedeelte van de bijna een miljoen WAO-ers zichzelf zo ernstig ziek vindt dat anderen voor hen moeten werken; maar de overheid werkt daaraan lustig mee. En wie bij afwezigheid van een effectieve politie zelf de overalers uit zijn huis of bedrijf jaagt - en dat kan zelden zonder enige vorm van geweld - belandt in de cel. Over normen en waarden gesproken! Al jaren maakt ook de overheid er dus een potje van. Er zijn veel meer voorbeelden te geven.

De minister-president heeft dus gelijk om veel aandacht te besteden aan het onderwerp normen en waarden. Hij spreekt daarbij namens een groot deel van de bevolking en het zal hem waardering brengen, zeker na de heer Kok, die dit kennelijk geen politiek relevant thema vond. Maar meer dan de premier zich wellicht realiseert, is het thema ook van belang voor het gedrag van de overheid zelf. Het goede voorbeeld geven, zeker, dat behoort een overheid te doen. Maar van de overheid mogen we meer verwachten, namelijk ook uitvoerbare wetten die aansluiten bij het rechtvaardigheidsgevoel van de meeste burgers, en een structuur waarbinnen de burger zich genoodzaakt ziet om zich sociaal en fatsoenlijk te gedragen.

Sociaal en fatsoenlijk, dat zijn niet bij voorbaat heldere termen. De vraag is natuurlijk over welk deel van de moraal het dan gaat. Gerrit Zalm moet geprezen worden omdat hij dit in zijn algemene beschouwingen helder heeft neergezet. De overheid dient zich met publieke moraal, anders geformuleerd: met moraal in het publieke domein te bemoeien, maar niet met privé-moraal. Dat is een perfect liberaal standpunt.

Waar individueel gedrag zich niet uitstrekt naar de samenleving en waar anderen geen negatieve gevolgen ondervinden van individuele morele keuzen, behoort de overheid zich afzijdig te houden. Geen waarschuwend vingertje dus in de slaapkamer, en dit geldt zowel kwesties van seks als van leven en dood.

Een mogelijke weerstand tegen een moraliserende overheid ligt mijns inziens vooral in de verwachting dat het CDA het onderscheid tussen het privé-domein en het publieke domein in de moraal niet wil of kan maken. Maar als Nederland wil doorgaan met een publiek debat over normen en waarden moet het wel duidelijk zijn over welk deel van de moraal het gaat.

Overigens is er natuurlijk over onze publieke moraal zelf niet veel verwarring. Het probleem ligt niet in een gebrek aan articulatie van normen en waarden, maar in het feit dat een aantal burgers er totaal geen boodschap aan heeft. Dat is het echte probleem.

De vraag is wat hieraan te doen. Een suggestie is om te analyseren en te onderzoeken waarom met name juist in ons land zo veel is misgegaan in het publieke domein. Waarom is een aantal burgers zelfs niet tot enig fatsoen te bewegen? Is daar wat aan te doen? Wat is de rol van het onderwijs, van justitie, van de sociale verzekeringsfabrieken, en andere instituties? Een commissie lijkt geen goed idee, maar

er is niets tegen, zelfs veel voor, als dit soort vragen echt serieus onder de loep worden genomen. Misschien door een *task force* bestaande uit vertegenwoordigers van de diverse ministeries die met publieke moraal te maken hebben, samen met verstandige mensen met niet te hoge verwachtingen over wat een overheid kan doen aan het bijbrengen van - publieke - moraal aan in dit opzicht onontwikkelde burgers. De zaak op zijn beloop laten is in elk geval geen optie.

Prof.dr. H.M. Dupuis is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

TOLERANTIE EN DE NEDERLANDSE IDENTITEIT

S. W. COUWENBERG

Tolerantie geldt als een van de kenmerken van onze Nederlandse identiteit. Zij is als zodanig vooral te danken aan onze liberale en pragmatische traditie van leven en laten leven en staat in de praktijk niet zelden op gespannen voet met onze consensustraditie. De migratie- en multi-culturele problematiek betekent, samen met het gevaar van links- en rechts-extremisme, een nieuwe uitdaging voor de Nederlandse tolerantietraditie.

Gedogen en permissiviteit worden vaak vereenzelvigd met onze tolerantietraditie. Als beleidstactiek is gedogen daar wel van afgeleid, maar valt er zeker niet mee samen. En permissiviteit is een ontsporing van die traditie.

HISTORISCHE ACHTERGROND

In Nederland heeft men vaak grote moeite te erkennen dat we een eigen culturele identiteit hebben en voor zover men daartoe wel geneigd is, vinden velen het niettemin moeilijk aan te geven wat die identiteit dan eigenlijk inhoudt. De afgelopen jaren is daar opnieuw heel wat discussie over geweest. Als men toch een poging doet tot omlijning van die identiteit, zoekt men die veelal in bepaalde morele kwaliteiten. Het is dan vooral in tolerantie naast bijvoorbeeld een egalitaire en consensustraditie waarin men een gemeenschappelijk kenmerk ziet, veel meer dan in feitelijke gegevens als een eigen taal, omgangscultuur en geschiedenis. In discussies over een eigen culturele identiteit moeten we er voortdurend voor oppassen dat we niet teveel generaliseren. Het gaat hier om een heel complex begrip en een dynamisch fenomeen

dat allerlei bijzondere identiteiten en loyaliteiten evenals uiteenlopende tradities overkoepelt. In een vrije samenleving als de onze is de invulling en ontwikkeling ervan inzet van voortdurende rivaliteit tussen verschillende tradities en stromingen. Een homogene nationale identiteit is in zo'n omgeving uitgesloten. Vandaar dat de Nederlandse identiteit allerlei tegenstrijdigheden in zich bergt zoals ik in het *Civis Mundi* jaarboek 2001, getiteld *Nationale identiteit - van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging* nader heb toegelicht en ook in deze bijdrage tot uiting komt.

De Nederlandse culturele identiteit is van stonde af aan gespleten in twee verschillende oriëntaties: een pragmatische, relativerende oriëntatie die we als koopmans-traditie plegen te benoemen en een confessionele, dat wil zeggen: principiële, getuigende en moraliserende levenshouding (confessionalisme), die vanouds als calvinistische domineestraditie bekend staat. Met een oudhollandse term wordt die spanning binnen het Nederlandse identiteitsbesef ook wel aangeduid als die tussen rekkelijken en preciezen. Zij vindt haar oorsprong in de godsdiensttwisten van onze Republiek der Verenigde Nederlanden. In die periode waren het de staatsgezinde regenten waartoe eminente mannen als bijvoorbeeld Hugo de Groot, Oldebarnevelt, P.C. Hooft en de gebroeders De Wit behoorden, die de belangrijkste exponenten van die rekkelijke mentaliteit waren. De calvinistische dominees met hun aanhang onder militairen, de boerenbevolking en het stedelijke proletariaat golden daarentegen als markante exponenten van het precieze en orthodox gezinde volksdeel.

De Republiek wordt in de periode van het *ancien regime*

wel als het meest tolerante land aangemerkt, maar dat moet in zoverre gerelativeerd worden dat die tolerantie toen de uiting was van een bepaalde maatschappelijke bovenlaag en veel meer om pragmatische dan om principiële redenen in acht genomen werd. Het was veeleer een uiting van wat we gedogen noemen - iets toelaten wat men eigenlijk afkeurt - dan een principieel respect voor wat men toeliet. Allerlei uitingen van discriminatie zoals bijvoorbeeld tegenover vrouwen, katholieken en joden waren toen ook heel normaal. Dit gold eveneens voor onze koloniale expansie en overheersing die in de 17e eeuw begon en vaak met buitensporig geweld gepaard ging evenals voor de slavernij en slavenhandel in onze koloniën. Nederland behoort tot een van de laatste landen die de slavernij in onze koloniën afschafte. Dat was pas in 1863. Dit late tijdstip was het gevolg van twee factoren: het ontbreken van een invloedrijke anti-slavernijbeweging en de financiële consequenties van de opheffing, te weten het betalen van schadevergoeding aan de te onteigenen slavenhouders. Dat lukte uiteindelijk dankzij de snel stijgende Oost-Indische baten, die het Cultuurstelsel met zijn gedwongen arbeid van Javaanse arbeiders opleverde.

Als gesteld wordt dat tolerantie zich manifesteert als respect voor de politieke of levensovertuiging van anderen of zelfs als het positief waarderen daarvan, dan is het confessionalisme daarmee in strijd. Maar die opvatting van tolerantie is problematisch omdat zij moeilijk te verenigen valt met politieke en ideologische strijd zoals die kenmerkend is in een vitale liberale democratie. Ideologie- en godsdienstkritiek zijn daar evenmin mee te rijmen. Denk voorts aan intolerante ideologieën als communisme, fascisme en religieus fundamentalisme. Moeten we daar respect voor tonen of moeten we ze slechts gedogen? Ik neig tot het laatste.

Onze tolerantietraditie is vooral te danken aan onze liberale en pragmatische traditie van leven en laten leven. In de praktijk wordt zij echter begrensd door onze consensus-traditie die juist noopt tot conformeren aan heersende politiek correct geachte opvattingen. Hugo Camps spreekt in dit verband zelfs van een consensusdwang die de hele samenleving doordringt. Hier woonachtige buitenlanders valt meer ons conformisme dan ons individualisme op. Naar buiten toe cultiveren we als godsland daarentegen het beeld van een heel eigenzinnige natie.

Tolerantie wordt vaak wel vereenzelvigd met gedogen. Dat doet bijvoorbeeld de socioloog Kees Schuyt. Die noemt het daarom een onvolmaakte deugd voor een onvolmaakte samenleving. Men duldt immers iets wat men eigenlijk niet goed vindt. Daarmee doet men tolerantie als deugd evenwel tekort. Het gaat daarbij veeleer om het positief waarderen van het recht anders te denken en anders te zijn en van de daaruit voortvloeiende religieuze, culturele en politieke pluriformiteit als bron van maatschappelijke vitaliteit en dynamiek. Tolerantie is als zodanig ten nauwste verweven met een principiële erkenning van de klassiek-liberale vrijheidsrechten zoals de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, de vrijheid van meningsuiting, van vereniging en vergadering, en dergelijke. Een klassieke uitdrukking van tolerantie in deze zin is de bekende uitspraak van Voltaire: 'Ik ben het in alles met U oneens, maar ik zal er steeds voor opkomen dat U mag zeggen wat U te zeggen hebt.'

Een positief aspect van het confessionalisme is dat men daarbij staat voor een overtuiging en daar met kracht voor uit en op komt. De keerzijde ervan is dat men zo in de ban raakt van eigen gelijk, dat zij geen andere opvattingen en gedragingen naast zich kan dulden en daardoor makkelijk vervalt in intolerant gedrag, fatsoensrakerij en morele arrogantie. In reformatorische kringen manifesteerde dit alles zich de afgelopen eeuwen in talrijke afscheidingsbewegingen en kerksplittingsen.

De rekkelijke mentaliteit van de Hollandse koopmanstraditie vindt in de 19e eeuw een nieuwe expressie in de vrijzinnig-liberale tolerantie van een liberale burgercultuur, die zichzelf presenteert als kern van het groeiende nationale identiteitsbesef en maatstaf ter bepaling van de richting waarin de natie zich verder dient te ontwikkelen. In de laatste decennia van de 19e eeuw wordt de liberale definitie van het Nederlandse identiteitsbesef echter ter discussie gesteld en uitgedaagd door het neocalvinisme van die tijd, dat het traditioneel christelijke (calvinistische) karakter der Nederlandse natie benadrukt en gestalte krijgt in een christelijk-confessionele tegenstroming waarvan ook het politieke katholicisme deel gaat uitmaken. De confrontatie tussen beide tegenstelde opvattingen van de Nederlandse identiteit ligt ten grondslag aan de religieus-politieke antithese die in de 20e eeuw lange tijd zijn stempel gedrukt heeft op de

politieke en maatschappelijke ontwikkeling, resulterend in een rigide verzuiling van de hele samenleving. In die verzuiling belichaamt zich een curieus mengsel van tolerantie en intolerantie. Zij bood enerzijds de verschillende geestelijke en maatschappelijke stromingen de nodige ruimte tot articulering en beleving van de eigen identiteit en belangen; anderzijds was er binnen die afzonderlijke zuilen een sterke dwang zich te conformeren aan de heersende groeps cultuur en groepsbelangen.

Al vond het confessionalisme lange tijd zijn belangrijkste expressie in het christelijk confessionalisme, toch bleef zij daartoe niet beperkt. Als mentaliteit uitte het zich ook veelvuldig in de socialistische beweging, waarin dominees van stonde af aan een belangrijke rol hebben gespeeld. De bekende socioloog E. Zahn legt in een van zijn publicaties sterk de nadruk op de doorwerking van het reformatorische erfgoed in het Nederlandse socialisme en spreekt in dit verband zelfs van een calvinisme zonder God. Die confessionele oriëntatie is ook in deze beweging een bron van heftige botsingen en afscheidingsbewegingen geweest. Sinds de jaren zestig uit deze oriëntatie zich zelfs sterker aan de politieke linker- dan aan de traditionele rechterzijde. Het is sindsdien vooral aan die linkerzijde dat men anderen graag de les leest (*'talking to someone like a Dutch uncle'*, zoals de Engelsen dat omschrijven), nieuwe - nu linkse - taboes introduceert en cultiveert, waarover dadelijk meer, en als gedachtepolitie optreedt tegen ieder die het waagt die taboes ter discussie te stellen.

PERMISSIVITEIT ALS VRUCHT VAN LINKS-LIBERTAIRE ORTHODOXIE

In en door de culturele revolutie van de jaren zestig zijn christelijk-confessionele en vrijzinnig-liberale tradities een tijd lang in het defensief gedrongen door een links-libertaire tegenstroming die de rekkelijke oriëntatie van de vrijzinnig-liberale traditie losmaakt uit haar traditioneel burgerlijke inbedding en min of meer tot een absolute waarde verheft. Onder invloed hiervan krijgt de Nederlandse identiteit een nieuw, links-libertair, accent. Dit uit zich in extreme rekkelijkheid, een alles moet kunnen mentaliteit: een ontarding van de liberale traditie van tolerantie in een permissieve mentaliteit. Uit internationaal vergelijkend onderzoek naar normen en waarden

in Europa blijkt dat Nederland in die jaren het hoogst scoort in permissiviteit, dat wil zeggen iedereen laten doen wat hem of haar goedgebeurt. In het buitenland danken we daaraan onze reputatie een *'very permissive society'* te zijn.

Hand in hand hiermee ontwikkelt zich heel opvallend een nieuwe, links-libertaire, intolerantie. De nieuwe links-libertaire rekkelijkheid kreeg namelijk spoedig de status toebedeeld van een absolute onaantastbare waarde die geen andere waarden naast zich kon dulden. Vandaar dat alles wat de waarden van de nieuwe extreme rekkelijkheid ter discussie stelde door de links-libertaire intelligentsia zonder pardon bestreden werd, op een wijze die herinnerde aan de intolerantie waarmee voorheen christelijk-confessionele elites tijdens de periode van de verzuiling hun normen en waarden in bescherming namen. Alles wat afweek van de nieuwe links-libertaire orthodoxie werd als kwalijke rechtse afwijking verdoemd en tot taboe verklaard. De publieke discussie is daardoor jarenlang aan banden gelegd. Ideeën die niet beantwoordden aan de vooroordelen en voorkeuren van de links-libertaire stroming mochten niet geuit worden of werden onmiddellijk zwart gemaakt en als het afwijkende opvattingen betrof over het vreemdelingen- en minderhedenbeleid voorzien van het de mond snoerende etiket racisme. Evenals in de Verenigde Staten van Amerika krijgt Nederland in die jaren te maken met de intolerantie van het politiek-correcte denken zoals dat hier gedicteerd werd door een links-libertaire orthodoxie waarin ook het opkomen voor de eigen culturele identiteit (althans door de Nederlanders) tot een taboe verklaard en als cultureel gebaseerd racisme veroordeeld werd.

De nieuwe rekkelijkheid heeft de Nederlandse samenleving in bepaalde opzichten ongetwijfeld vrijer en ruimdenkender gemaakt, zeker op het gebied van de seksuele moraal. Er kwam ruimte voor allerlei vernieuwingsprocessen. Maar zoals alles had die omslag ook haar keerzijde, zoals toenemende slordigheid en slonzigheid in het openbare leven, vervuiling van het straatbeeld, allerlei uitingen van vandalisme, het vergoeilijken of te weinig serieus nemen van criminaliteit en fraude als onmaatschappelijk gedrag, nonchalance in menselijke relaties, en dergelijke. Toen ik die keerzijde begin jaren tachtig signaleerde in een boekje over de Nederlandse natie werd

alleen al het signaleren hiervan in de toenmalige linkse pers als uiting van een reactionaire gezindheid gehekelde.

Sinds de jaren negentig krijgt de vrijzinnig-liberale oriëntatie in de publieke opinie weer meer de overhand en dat gaat gepaard met een duidelijke reactie tegen de links-libertaire ontsporingen van de jaren zestig. Nederland is sindsdien op zoek naar een nieuwe balans tussen de tolerantie der rekkelijken en het strakke normbesef der preciezen. Opkomen voor handhaving en ontwikkeling van de eigen nationale identiteit is ook niet langer taboe.

NEDERLANDS GEDOOGBELEID

Onder invloed van de wisselwerking tussen de confessionele mentaliteit der preciezen en de vrijzinnig-liberale oriëntatie der rekkelijken is er in Nederland een traditie gegroeid waarin besluitvorming bij voorkeur tot stand komt via overlegprocedures en -structuren met vaak ingewikkelde compromissen als resultaat. Door de groeiende invloed van de vrijzinnig-liberale oriëntatie bestaan die compromissen de laatste decennia vaak uit een combinatie van een formeel verbodsregime, dat gehandhaafd wordt om bepaalde christelijk-confessionele principes te ontzien en het tegelijk gedogen van wat om die reden verboden blijft om zodoende tegemoet te komen aan de groeiende invloed van de vrijzinnig-liberale oriëntatie.

In bepaalde gevallen zoals in de euthanasiekwestie is het gedogen van wat formeel verboden blijft wel afhankelijk gemaakt van het in acht nemen van bepaalde procedurele voorwaarden. Resultaat van de wisselwerking tussen preciezen en rekkelijken is dat de Nederlandse wetgeving in tal van gevallen een symbolisch karakter heeft. Wat euthanasie betreft heeft het huidige kabinet met partijen die met elkaar een vrijzinnig-liberale oriëntatie gemeen hebben het verbodsregime opgeheven, nu het daartoe dankzij de huidige politieke verhoudingen de kans had.

Het centrale thema van het volgende kabinet moet afschaffing van onze bestuurlijke gedoogcultuur zijn, zo betoogde premier Kok in de herfst van vorig jaar bij de presentatie van *Verkenningen: bouwstenen voor toekomstig beleid*; een nota die op verzoek van zijn kabinet door een aantal deskundigen is samengesteld. We hebben, aldus deze nota, weer behoefte aan een overheid die niet alleen

in wetgeving grenzen stelt aan ons gedrag, maar die ook effectief bewaakt. Gedogen is op zichzelf niet typisch Nederlands. Euthanasie bijvoorbeeld wordt in allerlei landen tersluiks gedoogd zonder dat dat officieel wordt erkend. Typisch Nederlands is wel dat we gedogen hier tot officieel beleid gemaakt hebben, met gedoogregisters, gedoogbeschikkingen en gedoogvergunningen als bekende uitvloeisels. Zo zijn nieuwe nog omstreden ontwikkelingen in ons rechtsbestel als de abortus- en euthanasiepraktijk hier eerst officieel gedoogd alvorens dat gedoogbeleid is omgezet in een wettelijke erkenning en regeling van die praktijk. Internationaal bekend is sinds jaren ons gedoogbeleid inzake softdrugs en coffeeshops. Er is een stroming die vindt dat die praktijk nu ook gelegaliseerd moet worden. Dit type gedoogbeleid, bedoeld om ruimte te scheppen voor nieuwe ontwikkelingen, ook al zijn die nog in zekere mate omstreden, vindt in onze samenleving brede weerklank. Het wordt gezien en gewaardeerd als typisch voorbeeld van de wijze waarop we in onze pluriforme samenleving controversiële kwesties aanpakken en van hun scherpe kanten proberen te ontdoen en zo polarisatie te dien aanzien de kop in te drukken.

Gedoogbeleid als juist bedoeld dient als het ware als smeermiddel om echte politieke confrontatie zoveel mogelijk uit de weg te gaan. Het heeft alles te maken met onze traditie van schikken en plooiën als conflictoplossing, met andere woorden: ons poldermodel zoals die traditie de laatste tijd genoemd wordt. Die traditie gaat al terug tot onze tijd als Republiek der Verenigde Nederlanden, net als onze gedoogcultuur. Hoewel de katholieke godsdienst toen verboden was, werd zij - zoals bekend - niettemin gedoogd voorzover zij in schuilkerken beleden werd. Als nieuwe kampioen van deze traditie kan Kok moeilijk alle uitingen van onze gedoogcultuur afwijzen.

TOLERANTIE EN MULTICULTURALITEIT

De migratie- en multiculturele problematiek betekent een nieuwe uitdaging voor onze tolerantietraditie. Zoals nieuwe lidstaten van de Europese Unie zich moeten aanpassen aan het *acquis communautaire*, zo mogen we van allochtonen redelijkerwijze verwachten dat zij zich in principe voegen naar het *acquis nationale*. Binnen dat *acquis* is er uiteraard ruimte voor behoud en cultivering van de eigen culturele identiteit.

Al geldt tolerantie inmiddels algemeen als voorwaarde voor vreedzaam samenleven ondanks religieuze, politieke en andere tegenstellingen, dat neemt niet weg dat als die tegenstellingen hoog oplopen en emoties al te zeer gaan overheersen uitingen van intolerantie toch weer de kop opsteken. Dat was ook het geval in de moeilijk op gang komende discussie over de migratie- en multiculturele problematiek. Sinds de jaren zestig is Nederland namelijk niet alleen in religieus- en regionaal-cultureel opzicht maar ook in etnisch-culturele zin in zekere mate een multiculturele samenleving geworden. De vraag hoe we ons moeten verhouden tot die nieuwe etnisch-culturele minderheden is een kwestie waarin de Nederlandse tolerantietraditie opnieuw aan de orde is gekomen. Hoe ver moeten we vanwege die traditie gaan in het respecteren van opvattingen en gedragingen van die minderheden die afwijken van wat in Nederland als norm geldt? Dat hangt er vanaf hoe men aankijkt tegen het fenomeen van de multiculturele, *in casu* multi-etnische samenleving. Cultuurrelativisten die geneigd zijn de eigen cultuur op een lijn te stellen met die der minderheden, neigen in dat geval tot een pluralistische benadering en vinden dus dat die afwijkingen in principe moeten worden gerespecteerd. Dit betekent wel een inbreuk op de liberaal-democratische principes van rechts-eenheid en rechtsgelijkheid. In Nederland vond die benadering weerklank in linkse kringen in die zin dat men daar in de jaren tachtig met succes streed voor het zoveel mogelijk respecteren van de culturele identiteit van onze etnische minderheden, met name ook door erkenning op te eisen van hun taal en cultuur in het onderwijs. De huidige taalachterstand van allochtone kinderen en hun ouders is daarvan het gevolg.

Ik heb hier tegenover de stelling verdedigd dat als we onze samenleving als multicultureel willen benoemen, dat alleen houdbaar is als we daarmee bedoelen dat we binnen onze samenleving een aantal subculturen kunnen onderscheiden van religieus-, regionaal- en nu ook van etnisch-culturele aard. Maar die subculturen worden overkoepeld door een gemeenschappelijke Nederlandse cultuur, bestaande uit een gemeenschappelijke taal en een zich ontwikkelend complex van normen en waarden die ten grondslag liggen aan onze politieke cultuur en rechtsorde. Die cultuur mogen we in principe als norm stellen voor allochtonen die zich hier duurzaam vestigen. In een

zo open samenleving als de Nederlandse heeft die cultuur uiteraard geen zuiver Nederlands karakter. Zij is doortrokken van allerlei internationale invloeden. En onze rechtsorde raakt steeds meer verweven met de sterk groeiende Europese rechtsorde. Maar dat die cultuur op weg is op te gaan in een Europese of wereldcultuur, zoals een aantal intellectuelen beweren - Paul Scheffer duidt ze aan als de school der capitulanten -, is sterk overdreven en zeker ook niet wenselijk uit cultureel oogpunt. Handhaving van culturele pluriformiteit is een essentiële waarde juist ook in een wereld die steeds meer in de ban raakt van globaliseringsprocessen.

Hoe dit zij, zoals nieuwe lidstaten van de Europese Unie zich moeten aanpassen aan het *acquis communautaire*, zo mogen wij van allochtonen verwachten dat zij zich in principe voegen naar het *acquis nationale*, zoals ik dat zojuist omschreven heb als onze gemeenschappelijke Nederlandse cultuur. Maar als nieuwe Nederlanders hebben zij uiteraard het recht op de verdere ontwikkeling daarvan hun invloed uit te oefenen. Ik heb in dit verband overigens geen moeite met de formule: integratie met behoud van een zekere eigen identiteit zoals die instandgehouden en gecultiveerd wordt in eigen verbanden, om de positie van etnische minderheden kort te omschrijven, al is die formule nog steeds omstreden. Tegenstanders ervan zoals bijvoorbeeld bekende Nederlandse intellectuelen als Paul Schnabel, Paul Scheffer en Frits Bolkestein die in assimilatie van allochtonen de meest adequate oplossing zien, zien daar een contradictie in. Maar in feite gaat het hier om niets anders dan een nieuwe formulering van het klassieke gezegde: eenheid in verscheidenheid.

Het cultuurrelativistisch perspectief geldt mijns inziens wel voor staten met autochtone etnische minderheden zoals bijvoorbeeld de Koerden in het Midden-Oosten en de Kosovaren in Servië, om twee actuele voorbeelden te noemen. In die staten is er sprake van echte multiculturele samenlevingen. De aanpassing die we redelijkerwijze van allochtone minderheden, dus migrantengroepen, mogen vragen, geldt niet voor autochtone minderheden, die vanouds in een bepaald gebied wonen en door grillige staatvormingsprocessen deel uitmaken van een voor hen vreemd staatsverband. Te dien aanzien is erkenning van bepaalde groepsrechten zoals het recht

op bestuurlijke autonomie en instandhouding van eigen taal en cultuur een redelijke en adequate oplossing. Die erkenning stuit vaak nog op de gangbare liberale grondrechtstraditie met haar individualistische oriëntatie op grondrechten. Dat zien we ook in Nederland. Een land als Spanje heeft in die geest niettemin een adequate constitutionele oplossing gevonden voor de multi-etnische problematiek aldaar. In zekere zin geldt dat ook voor Zuid-Afrika waar bepaalde rechten van de verschillende taal- en cultuurgemeenschappen in de nieuwe grondwet formeel gewaarborgd zijn. Maar tussen die grondwettelijk gewaarborgde culturele rechten en de maatschappelijke praktijk gaapt wel een diepe kloof. De *African Renaissance*-politiek van Mbeki heeft weinig consideratie met die rechten. Dat geldt vooral voor het recht op gebruik van de eigen taal. Engels geeft overal de toon aan.

In de door het Paarse kabinet voorgestelde goedkeuringswet, die het Europese Kaderverdrag inzake rechtsbescherming van nationale minderheden in onze rechtsorde incorporeert, worden onze migrantengroepen qua rechtspositie op één lijn gesteld met die van autochtone minderheden zoals ten onzent de Friezen. Die groepen krijgen zodoende op dezelfde wijze als autochtone minderheden recht op bescherming van hun eigen taal en cultuur. Dit gaat uiteraard ten koste van het huidige inburgeringsbeleid dat toch al zo moeizaam van de grond komt. Bovendien wordt daardoor het onderscheid tussen allochtone en autochtone minderheden uitgewist. De Eerste Kamer heeft om die reden tegen de goedkeuringswet terecht bezwaar gemaakt.

EXTREMISME-PROBLEMATIEK

Links- en rechts-extremisme vormen sinds lang ook een uitdaging voor onze tolerantietraditie. Afzien van politiek extremisme rekent de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling tot een van de elementen van onze Nederlandse identiteit. Die afwijzing is hier operationeel gemaakt in een juridisch defensiesysteem. We hebben echter vanouds zo'n sterke liberale traditie dat politiek extremisme hier steeds een marginaal verschijnsel is gebleven zodat aan partijverboden nauwelijks behoefte is.

Een moeilijk punt is sinds lang de vraag hoe we ons moeten opstellen tegen links- of rechts-extremistische stromingen die zich richten tegen bepaalde liberaal-

democratische grondslagen. Dit is een punt van uitgebreide discussie geweest, ook in Nederland. Daaruit is de overtuiging gegroeid dat de liberale democratie in principe het recht heeft zich teweer te stellen tegen haar vijandige stromingen. Over de vraag met welke middelen zij zich verweren mag of moet, lopen de meningen echter uiteen. Centraal staat daarbij de vraag welke prijs de liberale democratie bereid is te betalen voor een effectieve bestrijding van links- en rechts-extremistische stromingen. Een gevaar dat daarbij voortdurend op de loer ligt is dat van een overreactie van de zijde van de overheid. De effectiviteit van een bestrijding moet voortdurend worden afgewogen tegen de noodzaak de liberale democratie zoveel mogelijk in stand te houden.

In feite heeft zich na de oorlog in de liberaal-democratische wereld een defensiesysteem ontwikkeld bestaande uit feitelijke bestrijding via veiligheidsdiensten en specifiek juridische voorzieningen zoals een verbod van extremistische partijen, de verwerking van grondrechten door degenen die erop uit zijn die grondrechten aan te tasten of te elimineren, en het weren van extremistische elementen uit de openbare dienst. De Bondsrepubliek Duitsland is de meest uitgesproken exponent van een consequent uitgewerkt juridisch defensiesysteem. Dit valt te verklaren vanwege de nog prille en daardoor kwetsbare liberaal-democratische traditie aldaar evenals de sterk legalistische rechtscultuur in dat land en op grond van bijzondere historische (de traumatische herinnering aan de legale overgang van de Weimarrepubliek naar het Derde Rijk) en geopolitieke (DDR jarenlang als bron van politieke subversie) omstandigheden.

Afwijzing van politiek extremisme rekent de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling in zijn advies aan de regering, getiteld *Nationale identiteit in Nederland* (1999) tot een van de elementen van onze Nederlandse identiteit. Die afwijzing is hier operationeel gemaakt in een juridisch defensiesysteem tegen extremistische organisaties of partijen. Op vordering van het Openbaar Ministerie kunnen rechtspersonen door de rechter ontbonden worden wanneer doel of werkzaamheid daarvan in strijd is met de openbare orde of de goede zeden. Dit toetsingscriterium is heel wat ruimer dan dat van het Duitse defensiesysteem (bedreiging van de liberaal-democratische basisorde) en scheidt daardoor de juridische moge-

lijkheid tot een veel verdergaande inbreuk op grondrechten. Tot dusverre is echter door het Openbaar Ministerie zeer terughoudend van dit verbods- en ontbindingsregime gebruik gemaakt vooral dankzij de politiek vrijzinnige (rekkelijke) traditie in de Nederlandse rechtscultuur. Nederland heeft - zoals gezegd - een oude liberale traditie die zo hecht geworteld is dat het politieke extremisme hier steeds een marginaal politiek verschijnsel is geweest. Daardoor is er eigenlijk nauwelijks behoefte aan een partij- of beroepsverbod. In 1998 werd niettemin als concessie aan het heersende politiek-correcte denken dat ook hier sinds de jaren zestig een nieuwe bron is van sterk conformistische tendenties, voor het eerst na de oorlog door de rechter een onbeduidend rechts-extremistisch partijje verboden en ontbonden. Nu seculier-politiek extremisme nauwelijks nog een serieus gevaar is, krijgen we tegenwoordig te maken met een nieuwe, religieus geïnspireerde vorm van extremisme, te weten het radicale moslimfundamentalisme. In een recente publicatie van de Teldersstichting wordt een lans gebroken voor een verbod van moslimradicale organisaties, wanneer een adequate bestrijding daarvan gediend is met zo'n verbod. Dit soort verboden is echter een grof werkend juridisch instrument waarmee men niet verder komt dan de bestrijding van een bepaald symptoom. De onderliggende problematiek wordt hiermee niet aangepakt.

MENSENRECHTEN ALS UNIVERSELE NORM

Sinds vele jaren voert Nederland een actief buitenlands mensenrechtenbeleid dat zijn rechtvaardiging vindt in de internationalisering van de verantwoordelijkheid voor eerbiediging van de mensenrechten die na de oorlog verankerd is in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 1948 en daarop gebaseerde internationale verdragen; en zijn inspiratie vindt zowel in de Nederlandse liberale traditie met haar pretentie van universaliteit als in het confessionele, getuigende en moraliserende aspect van het Nederlandse identiteitsbesef. Daaruit heeft zich een morele zendingsdrang, een nationaal roepingsbesef ontwikkeld dat in de tweede helft van de twintigste eeuw tot gelding komt in ontwikkelingssamenwerking en mensenrechtenbeleid.

De universele effectuering van de eerbiediging van mensenrechten stuit nog op aanzienlijke problemen die

samenhangen met de grote verschillen in politieke cultuur en in economisch en politiek ontwikkelingsniveau in de wereld. Het mensbeeld dat aan de Universele Verklaring ten grondslag ligt, is voor Afrikanen en Aziaten onbegrijpelijk. En dat is niet zo vreemd. De mensenrechten zijn een juridische expressie van het culturele, politieke en economische ontwikkelingsniveau van de westerse samenleving. De meeste niet-Westerse staten ontbreekt dat niveau nog geheel of in belangrijke mate en vandaar dat de mensenrechten daar betrekkelijk weinig normatieve kracht hebben.

Gegeven het feit dat de mensenrechten in het grootste, niet-Westerse deel van de wereld nog min of meer vreemd cultuurgoed zijn, rijst de vraag of we gerechtigd zijn dat vreemde cultuurgoed aan niet-Westerse volken als norm te presenteren. Hoewel ik met cultuurrelativisten uitga van de historische en culturele bepaaldheid van mensenrechten als normatieve categorie, meen ik toch dat een actief mensenrechtenbeleid te verdedigen valt en niet in strijd hoeft te zijn met onze liberale tolerantietraditie. In de Westerse cultuur is een politiek ontwikkelingsproces op gang gekomen dat in principe een menswaardig bestaan voor ieder lid van het menselijk geslacht beoogt te garanderen, een tot voor kort onvoorstelbare en uiterst ambitieuze progressieve doelstelling. In dat opzicht, zo kan men stellen, vervult de Westerse cultuur een voorhoedefunctie in de menselijke evolutie en op grond daarvan kan zo'n beleid gerechtvaardigd worden. Temeer omdat de ontwikkeling van de Westerse idee en uitwerking van de mensenrechten na de Tweede Wereldoorlog internationale erkenning gekregen heeft. Wel moet in dat beleid rekening gehouden worden met de eerder gesignaleerde politieke, economische en culturele ontwikkelingsverschillen in de wereld en dient men daarbij derhalve niet op te treden op een wijze die daar als Westerse arrogantie geduid kan worden.

LITERATUUR

K. Koch en P. Scheffer (red.), *Het nut van Nederland*, Amsterdam, 1996.

S.W. Couwenberg (red.), *Nationale identiteit - van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging*, Civis Mundi jaarboek 2001.

K. Schuyt, *Tolerantie onder druk*, Ons Erfdeel, 5, 1999.

K. Raes, *Tolerantie onder druk. Wederzijds respect of wederzijdse onverschilligheid*, Ons Erfdeel, 1, 1999.

M. Wessels, *De extremistische variant van de islam*, Den Haag, 2001.

Prof.dr. S.W. Couwenberg is directeur-hoofdredacteur van het tijdschrift Civis Mundi en oud-hoogleraar staats- en bestuursrecht.

EEN LIBERALE VISIE OP MULTI- RELIGIOSITEIT EN MOSLIMEXTREMISME IN NEDERLAND

CONNIE AARSBERGEN

De afgelopen decennia is Nederland veranderd van een nog overwegend christelijk land naar een maatschappij waar gesecculariseerde mensen en mensen van verschillende godsdiensten met elkaar moeten samenleven. Dit blijkt niet probleemloos te gaan. Sommigen speken zelfs over een multicultureel drama. De problemen zijn dusdanig groot dat voor een liberaal vrijheid en meer werk alléén niet meer de richtinggevende principes kunnen zijn. In deze bijdrage zal ik andere liberale uitgangspunten en visies in stelling brengen waarmee ik antwoord geef op zes concrete vragen van de Teldersstichting.

FUNDAMENTALISME

De eerste vraag die mij gesteld is, is de vraag of de islam naar zijn aard tot fundamentalisme geneigd is of de mogelijkheid in zich bergt tot ontwikkeling naar een liberale variant.

Fundamentalisme is een groot probleem binnen de islam. In Egypte wordt het aantal radicale moslims op 15% geschat en dat is gevaarlijk hoog. De externe oorzaken zijn bekend. Ik noem armoede, frustratie over het gebrek aan kansen voor jongeren en bemoeizuchtige Amerikaanse buitenlandpolitiek. Ik wil het als godsdienstfilosoof echter over de interne oorzaken hebben van fundamentalisme. Het fundamentalisme komt voor in alle religies, ook binnen het christendom, en is een tegenreactie op het modernisme die inhoudt dat naar de fundamenten van het

geloof wordt teruggegaan. De meeste moslims in Nederland zijn echter orthodox. Het verschil tussen orthodoxen en fundamentalisten is dat orthodoxen zich vasthouden aan een oude traditie waarin ook veel gestolde wijsheid te vinden is. Voor de meeste orthodoxe islamieten staat de volgende koran-tekst dan ook centraal: 'Wie iemand doodt, anders dan voor doodslag of wegens verderf zaaien op aarde, is alsof hij de gehele mensheid gedood heeft, en wie iemand laat leven, is alsof hij de gehele mensheid leven heeft geschonken'. (koran 5,32)

Fundamentalisten daarentegen organiseren zich in aparte groepen los van de traditie. Ze beschouwen hun eigen interpretatie van de heilige Schriften als onfeilbaar en kunnen zich daarom veel radicaler en militanter ontwikkelen dan hun orthodoxe broeders. Maar net als fundamentalisten zijn orthodoxen ook recht in de leer en het is voor hen moeilijk om met de moderniteit om te gaan. In zijn inaugurele rede geeft de Leidse professor dr. Nasr Abu Zayd een typering van de visie die in de gehele moslimwereld domineert. Hij bedoelt hier niet de radicale islamiet of een lid van een politieke groepering, maar een visie die overal gevonden kan worden: 'Als een woord van God is de koran de basis van het leven van de moslim. Het geeft hem de wijze waarop voldoening verkregen kan worden in de wereld die nog moet komen en geeft geluk in de huidige wereld. Er is voor hem geen situatie voorstelbaar waarin de koran geen richtlijnen geeft, of er is geen probleem waar de koran geen oplossing

voor heeft. Het is voor de moslim een bron van alle waarheid, de uiteindelijke rechtvaardiging van alles wat juist is, het primaire criterium van alle waarden, de oorspronkelijke basis van alle autoriteit. Zowel publieke als private zaken, religieuze als seculiere zaken vallen onder haar jurisdictie'. (Zayd, 19, vertaling CA).

Deze dominante visie ligt volgens Zayd ten grondslag aan de vele politieke conflicten in moslimlanden. De koran en de overleveringen van de profeet Mohammed worden volgens eeuwenoude interpretatieschema's gelezen waardoor er in het algemeen weinig bewustzijn is van de andere historische en culturele context waarin de teksten zijn ontstaan. Wat is hier de oorzaak van? De Algerijnse hoogleraar geschiedenis van de islam, Mohammed Arkoun, verklaart dit uit het feit dat de heersers van de 13e eeuw onder andere erg last hadden van theologische twisten. Zij sloten de poorten voor het zelfstandig interpreteren. Door deze drastische maatregel verloor de religie haar dynamiek en het was volgens Arkoun het begin van een neerwaartse spiraal van de filosofie en theologie in de islam. Arkoun ziet de vernietiging van de intellectuele islam als één van de belangrijkste oorzaken van het fundamentalisme. (Arkoun, 2001).

Maar bergt de islam de mogelijkheid tot ontwikkeling van een liberale variant in zich? Vrijzinnige moslims ervaren veel weerstand, mede vanwege de gevestigde belangen die met de eeuwenoude koran-interpretaties verbonden zijn. Abu Zayd moest uit Egypte als 'afvallige' vluchten naar Nederland. Maar er zijn ook positieve ontwikkelingen te noemen. Onder tweede en derde generaties goed opgeleide moslims zijn intussen eigen koran-studiegroepen ontstaan die zonder de culturele ballast van hun ouders de heilige geschriften direct willen bestuderen. Zij beseffen goed dat de Nederlandse politieke en religieuze rechten veel beter zijn dan die in Turkije of Marokko, maar ze hebben tegelijk ook een weerstand tegen de Westerse cultuur die in hun ogen sterk gericht is op consumptie en seks. Daarnaast is er de weg van interreligieuze dialoog. Het is belangrijk om godsdiensten niet te zien als massieve eenheden die voor eeuwig vaststaan en dus voor altijd fundamentalistisch blijven. Wanneer mensen een monolithische opvatting van religie hebben, spreken ze over dé islam of hét christendom, maar eigenlijk is dat onzin omdat er binnen de verschillende godsdiensten vele stromingen zijn.

Van grote invloed op godsdiensten is de cultuur waarin ze functioneren en dialoog kan het uitwisselingsproces versnellen. Dit vindt intussen steeds meer plaats in allerlei fora, met name tussen oecumenische kerken en moskeeën. Over de spelregels van zo'n dialoog heeft Frits Bolkestein al nagedacht in zijn NRC-artikel: 'Niet marchanderen met de Verlichting'. Voor hem behoren de beginselen zoals de scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid en non-discriminatie tot de basiswaarden in onze cultuur en zijn derhalve niet onderhandelbaar. Maar Bolkestein geeft in dit artikel tevens aan dat in de ontmoeting met de ander nieuwe inzichten kunnen ontstaan en onze cultuur kan verrijken.

BASISWAARDEN

De volgende vraag die mij gesteld is, is de vraag of het wenselijk is een breed gedragen basis aan waarden voor de samenleving te hebben, te creëren of te behouden en of dit gevolgen heeft voor het Nederlandse vreemdelingenbeleid.

Voordat ik tot beantwoording overga, is het belangrijk het onderscheid te zien tussen de Westerse democratische basiswaarden en het liberalisme als politieke beweging. In de democratische basiswaarden zijn enkele liberale waarden opgenomen zoals vrijheid van meningsuiting, godsdienst en vergadering. Voor alle politieke partijen binnen ons democratisch bestel zijn ze neutraal. Deze basiswaarden vormen de paraplu waaronder mensen met verschillende visies op de samenleving naast elkaar kunnen leven. Ze vallen min of meer samen met de grondwet. Dan bestaat er een grijs middengebied, de normen en waarden daarbinnen zijn afhankelijk van de politieke verhoudingen in een land en zijn dus cultureel bepaald. Daarover gaat het politieke en publieke debat, bijvoorbeeld over de vraag of een werkgever verplicht moet zijn minderheden in dienst te nemen. In dit middengebied zal een VVD'er zoveel mogelijk de voorkeur geven aan vrijheid terwijl een sociaal-democraat meer gelijkheid wil bevorderen. De basiswaarden zijn in het algemeen vrij stabiel, maar kunnen ook veranderen. Een waarde uit het grijze overgangsgebied kan bijvoorbeeld promoveren tot basiswaarde. Een voorbeeld daarvan is dat er na de jaren vijftig een algemene consensus is gekomen dat een overheid een sociaal vangnet aan haar burgers moet bieden.

Een basiswaarde kan ook degraderen naar het overgangsgedebied of zelfs naar het niveau van de politieke of religieuze visies, zoals is gebeurd met het verbod op euthanasie en abortus. Omdat de kern van die basiswaarden vrij stabiel is, hoeven deze veranderingen niet tot een 'postmodern relativisme' te leiden waarin alles maar zou moeten kunnen.

Wat is de bron van die basiswaarden? Liberalen zijn het veelal met christenen eens dat die bron grotendeels in het christendom ligt, maar daarnaast komen ze ook voort uit het humanisme en klassieke oudheid. Voor liberalen hoeven ze niet noodzakelijkerwijs een metafysische bron te hebben. Een voor alle mensen aanvaardbare verklaring is dat de basiswaarden gebaseerd zijn op gestolde ervaring en wijsheid die de eeuwen getrotseerd hebben. De religieuze inspiratie daarin was belangrijk, maar éénmaal ontstaan hebben de basiswaarden ook een autonome status tegenover religieuze moraal. Een recent voorbeeld is de kritische vraag waar de christelijke barmhartigheid en medemenselijkheid blijft wanneer doodzieke mensen een waardig levenseinde wordt misgund of condooms in de Aids-bestrijding worden ontzegd?

Wat is de inhoud van die basiswaarden? Allereerst zijn er de democratische waarden, gelijkheid van man en vrouw, geen discriminatie op grond van seksuele geaardheid en civiele deugden zoals tolerantie en wederzijds respect. Zonder veel moeite kan de liberaal hier ook aan toevoegen de waarden en normen die nodig zijn om ons sociale vangnet in stand te houden. Of dat meteen een verzorgingsstaat van wieg tot graf moet zijn, daarover is discussie, maar het principe dat een beschaaf land mensen niet laat creperen, daarover is links en rechts het eens. Het voorkomen van een faillissement van de verzorgingsstaat vraagt een arbeidsethos waarbij niet te snel gebruik of geen misbruik van de voorzieningen wordt gemaakt. Om aan de slag te kunnen behoort er ook een bereidheid te zijn de taal te leren en cultuur te begrijpen en daarmee hebben we meteen de liberale rechtvaardiging om oud- en nieuwkomers verplicht naar cursussen te sturen. Dan hebben we het over onze rechtsregels ter voorkoming dat mensen elkaar schaden. Daar kunnen we kort over zijn, daar hebben autochtonen en allochtonen - gesecculariseerd of religieus - zich gewoon aan te houden.

Maar dan komen we bij de fatsoensnormen en vor-

men van medemenselijkheid waar het strafrecht niet zo geschikt voor is, maar waarvan naleving wel zorgt voor een prettig publiek domein. Groot probleem is dat het publieke domein niet meer gezien wordt als iets wat van ons allen is. Autochtonen liggen thuis niet met de schoenen op de bank, maar doen dat in de trein wel. Allochtonen gooien thuis hun rotzooi in de vuilnisbak, maar in de straten van de Haagse Schilderswijk niet. Wat kunnen we daaraan doen? Beginnen met de thans vervaagde basiswaarden te expliciteren. Die paraplu van basiswaarden moeten alle Nederlanders en nieuwkomers met elkaar binden en helpen weer een gevoel te geven voor de publieke zaak. Gelukkig zijn er ook initiatieven van werkgevers om weer normbesef op de werkvloer terug te brengen en heeft de ANWB als maatschappelijke organisatie onlangs het heer-in-het-verkeer-principe opnieuw leven ingeblazen. Ook politici kunnen gezamenlijk hun steentje bijdragen, want we hebben het hier over neutrale waarden en normen die de partijpolitiek overstijgen.

Deze liberale oproep om onze basiswaarden te expliciteren, sluit eigenlijk heel goed aan op die van Jan Peter Balkende zoals is verwoord in zijn boek *Anders en Beter*. Volgens Balkende hangt de problematiek van de criminaliteit onder allochtonen nauw samen met de vervaging van de waarden en normen van autochtonen. Ter voorkoming van het multiculturele drama, houdt hij een pleidooi voor explicitering van 'onze' waarden die vaak moeilijk zichtbaar zijn voor buitenstaanders. Is de hier gepresenteerde liberale visie 'conservatief' of is die van Balkende liberaal? Ik denk het laatste. Het vraagt immers een zekere pluralistische instelling en waardering van vrijheid om als gelovige het onderscheid te kunnen maken tussen de dragende waarden van een samenleving en de specifieke waarden van de eigen geloofsgemeenschap. Deze open en oecumenische instelling is niet aan alle religieuze mensen gegeven, maar is gelukkig bij de meeste 'Samen-op-Weg'-christenen wel aanwezig. Voor hen is een belangrijke inspiratiebron bijvoorbeeld de theologie van Hans Küng die in alle levensbeschouwingen een onderliggende 'Weltethos' ziet (Küng, 1997). Een seculiere liberaal kan daarentegen verwijzen naar het gedachtegoed van de (intussen veel liberaler geworden) latere John Rawls (*Political Liberalism*, 1993) die spreekt over het bestaan van een overlappende consensus in een pluralis-

tische samenleving waarin mensen ondanks hun verscheidenheid toch in vrede met elkaar willen leven.

Maar binnen het christendom zijn er niet alleen oecumenisch ingestelde gelovigen en de visie van Balkenende wordt derhalve niet voetstoots geaccepteerd. Politicoloog Jan Kees Hordijk wijst op het conflict met de CDA-ideologie waarin gestreefd wordt naar zoveel mogelijk vrijheid van het maatschappelijk middenveld en soevereiniteit in eigen kring. Volgens Hordijk zit het traditionele gedachtegoed van het CDA Balkenende behoorlijk in de weg (Hordijk, 2002). Ook de ChristenUnie heeft moeite met het accepteren van die gezamenlijke basiswaarden. Kars Veling verwoordt zijn kritiek als volgt: 'Wij kiezen een politieke koers die naar onze overtuiging voortkomt uit wat God met mens en samenleving bedoelt. Ik voel er niets voor om me op voorhand te verplichten tot een positie in de *mainstream* van de burgerlijke samenleving.' (Veling, 2002). Hiermee verwoordt Veling een visie die mogelijk ook voorkomt in de rechterflank van het CDA, maar zeker geen vreemde gedachte bij orthodoxe moslims zal zijn.

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT

De volgende vraag die mij gesteld is, is in welke mate een sterk geseculariseerde samenleving om dient te gaan met een groep voor wie religie een dominante waarde in haar leven vormt.

Onder geseculariseerde Nederlanders is thans een sterk anti-religieuze houding waar te nemen. Achter bijna elk bloedig conflict zit godsdienst en net bevrijd van het juk van de christelijke moraal, is men bang dat moslims de shari'a willen invoeren. Voor deze geseculariseerde Nederlanders kan de scheiding tussen kerk en staat niet groot genoeg zijn. Maar het niet toelaten van religieuze groepen in het publieke domein kan ook een gevaar inhouden. Religieuze minderheden kunnen zich dan niet erkend voelen. Gebrek aan erkenning van minderheden is in de geschiedenis altijd een belangrijke voedingsbodem voor politieke onrust geweest. Religieuze mensen hebben ideeën over wat goed samenleven is, maar kunnen dat dan niet in het publieke domein tot uiting brengen. De liberale principes die in dit dilemma richting moeten geven zijn die van tolerantie en wederzijds respect in combinatie met die van scheiding van kerk en staat.

Allereerst is het belangrijk een onderscheid te maken tussen publiek domein en politiek domein. Het publieke domein is veel breder en bevat ook discussies in het maatschappelijk middenveld of in de media. Mits niet discriminerend of haatdragend, kunnen religieuze argumenten binnen het publieke domein probleemloos naar voren gebracht worden. Het politieke domein gaat echter specifiek over wet- en regelgeving. Restricties zijn dan wel nodig, zeker wanneer vanuit religieuze inspiratie voorgestellen gedaan worden die effect hebben op de vrijheid van alle burgers. In dat geval wil ik aansluiten op de visie van de liberale filosoof Robert Audi. Audi (2000) stelt dat in dat geval er naast religieuze argumenten, bijvoorbeeld een verwijzing naar de bijbel of koran, ook altijd een publiek of seculiere argument gebruikt moet worden. Daaronder verstaat hij een argument dat voor alle redelijke mensen buiten de eigen religie te begrijpen is en aansluit op algemene morele principes die onafhankelijk zijn van een religieuze autoriteit. Zo'n seculier argument verwijst bijvoorbeeld naar volksgezondheid, publieke veiligheid of milieubehoud. Deze eis beschermt een pluralistische samenleving tegen fundamentalistische invloeden, maar sluit democratisch gezinde religieuze mensen niet uit. Zij kunnen in het politieke debat hun religieuze motivatiebron inbrengen, maar wanneer er niet één publiek of seculier argument bij gevonden kan worden, dan moet er volgens Audi binnen de religieuze groep ook de nodige zelfcensuur zijn dat er kennelijk iets mis is met het voorstel en dat het zeker niet geschikt is om te gelden voor alle mensen.

BIJZONDER ONDERWIJS

Er komen nu twee vragen die ik tegelijkertijd met één liberaal principe kan beantwoorden, namelijk de vraag of de overheid controle dient te houden op de inhoud van het bijzonder onderwijs om het gevaar van verbreiding van extremistische leerstellingen op islamitische scholen tegen te gaan en de vraag of het wenselijk is dat de overheid voorwaarden stelt aan de komst en het optreden van imams, om moslim-extremisme tegen te gaan.

Er is hier sprake van een conflict tussen een aantal grondrechten, die van vrijheid van godsdienst, onderwijs en meningsuiting. Toch kan vanuit een liberaal perspectief een antwoord gegeven worden. De overheid kan voor-

waarden stellen aan schoolbesturen en imams wanneer de basisstructuur van de democratische rechtstaat in gevaar komt en dat gebeurt wanneer opgeroepen wordt bevolkingsgroepen of de Westerse cultuur te verachten.

Praktisch betekent dit natuurlijk niet dat de overheid de inhoud van het nieuwe godsdienstmateriaal bepaalt. De intussen vervangen moslim-schoolbesturen willen nieuw materiaal ontwikkelen omdat het oude nog uit de pioniersfase stamt. Wanneer dit klaar is, kan de overheid wel toetsen of de inhoud niet strijdig is met de Westerse basiswaarden. De schoolinspecteur hoeft daarna alleen na te gaan of dat materiaal ook daadwerkelijk gebruikt wordt. Ten aanzien van verdachte imams, kan de BVD wat mij betreft doorgaan met het af en toe sturen van een 'undercover' moslim op de vrijdagse preek. Het is overigens de vraag of de speciaal voor imams georganiseerde inburgeringscursussen voldoende zijn. Serieus moet de oproep van de liberale moslims Nasr Abu Zayd en Mohammed Arkoun genomen worden die als tegenkracht op 'de gesloten poorten' van Westerse universiteiten vragen de intellectuele islam te versterken. Een gedegen HBO- of universitaire opleiding is geen overbodige luxe. Thans vindt er samenwerking plaats tussen de Turkse Milli Görüş-beweging en de Vrije Universiteit voor opleidingen voor docenten en geestelijke verzorgers op islamitische grondslag en dat zet veel meer zoden aan de dijk dan een inburgeringscursus.

NEUTRALE OVERHEID

De laatste vraag die gesteld is, is in welke mate religies die in Nederland aanhang vinden, enige mate van publieke erkenning of herkenbaarheid moeten krijgen, bijvoorbeeld door de vervanging van Tweede Pinksterdag door het Suikerfeest.

De eerste reactie voor liberalen is dat vrijheid het richtinggevende principe moet zijn. Een gereformeerde ondernemer op de Veluwe kan toch niet gedwongen worden zijn werknemers verplicht vrij te geven op het Suikerfeest? Maar waarom zou een seculiere werkgever gedwongen moeten zijn de werknemers met Pasen en Pinksteren vrij te geven?

In het sterk gesecculariseerde maar ook multiculturele Nederland heeft het christendom nog steeds een dominante positie. Dit ligt gevoelig. Ook veel niet-kerkgangers

willen de christelijke feestdagen niet kwijt als symbool van onze dragende waarden en normen. Anderen vinden dat er genoeg ADV-dagen zijn waarmee werkgevers en werknemers kunnen spelen. Maar is de overheid nu wel neutraal? In Indonesië mogen de vijf grote religies elk twee nationale feestdagen vieren. De behoefte van minderheden om erkend te worden, moet niet onderschat worden. Wederzijds respect is ook een goede liberale waarde. Een liberaal kan in deze kwestie denk ik beide kanten op. Maar, wanneer gekozen wordt voor het ruilen met het Suikerfeest, dan moet daar wel wat van gemaakt worden. De liefde gaat bij de meeste mensen door de maag, ook in multiculturele zaken. In een vorig leven was ik marketeer. Ik zie wel commerciële mogelijkheden voor banketbakkers die met het Suikerfeest hun winkel in Oosterse sferen versieren en dan geen kerstkransjes of paaseitjes verkopen maar honingzoete halal-hapjes.

Deze bijdrage is een uitgebreide bewerking van de lezing gegeven op een parallelsessie van de Jaarlijkse Algemene Vergadering van de VVD, op 12 april 2002.

LITERATUUR:

M. Arkoun, 'In islamitisch Nederland ontbreekt elke intellectuele ontwikkeling', in: *NRC Handelsblad*, 27 oktober 2001.

R. Audi, *Religious Commitment and Secular Reason*, Cambridge, 2000.

J.P. Balkenende, *Anders en Beter*, Soesterberg, 2002. Voor normen- en waardendebat zie met name hoofdstuk 2 'Wat ons bindt. De fundamenten van de Nederlandse samenleving'.

F. Bolkestein, 'Niet marchanderen met de Verlichting', in: *NRC Handelsblad*, 20 mei 2000.

K. Groenveld, 'Liberalism and communitarism', in: *Liberal Thought and Practice*, P.G.C. van Schie (red.), Den Haag, 2000.

J.K. Hordijk, 'Traditionele gedachtegoed CDA zit Balkenende in de weg', in: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2002.

H. Küng, *Weltethos für Weltpolitik und Weltwirtschaft*, München, 1997.

J. Rawls, *Political Liberalism*, New York, 1993.

K. Veling, 'Een robuuste staat tolereert contrast', in: *NRC Handelsblad*, 21 februari 2002.

N.A. Nasr, *The Qur'an: God and Man in Communication*, inaugurele rede, Universiteit van Leiden, 27 november 2000.

Drs. C. Aarsbergen-Ligtvoet is promovenda Godsdienstfilosofie aan de Vrije Universiteit. In een interreligieus project, waarin de verschillende mensbeelden worden vergeleken, brengt zij de liberaal-humanistische levensvisie van Isaiah Berlin in.

SOEVEREINE KRINGEN ZIJN HET BESTE AF BIJ DE VVD

GERRIT ZALM

De ideologie keert weer terug in het politieke bedrijf. Bij de Algemene Politieke Beschouwingen, die op 18 en 19 september jongstleden in de Tweede Kamer werden gehouden, begon VVD-fractievoorzitter Gerrit Zalm zijn inbreng met een betoog over het liberalisme en maatschappelijke organisaties. De hieronder weergegeven tekst is een uitgebreide passage uit de door hem uitgesproken tekst.

LIBERALE UITGANGSPUNTEN

Liberalen gaan uit van het vrije individu dat zich van zijn eigen verstand bedient en daarbij niet onnodig door de overheid wordt ingeperkt. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn echter onlosmakelijk met elkaar verbonden. De vrijheid van de individuele mens eindigt waar de vrijheid van een ander in het gedrang dreigt te komen.

Liberalisme is geen atomisme of ongebreideld egoïsme. Burgers hebben een hang naar onderlinge betrokkenheid en liberalen erkennen dat verlangen. Niet voor niets hebben zij overal waar zij voor het eerst aan het bewind kwamen, in de meeste Europese landen in de loop van de 19^e eeuw, het recht op vrijheid van vereniging zo snel mogelijk vastgelegd. De Schot David Hume was een van de eerste liberale denkers die - al in de 18^e eeuw - erop wees dat de mens een aangeboren sociale neiging heeft. Hij verklaarde deze sociale inborst niet alleen uit het feit dat mensen elkaar nodig hebben, maar ook uit een oprecht inwendig verlangen: mensen willen graag onder elkaar verkeren. Zonder die sociale neiging kunnen gezinnen, ondernemingen en verenigingen niet bestaan.

Juist omdat liberalen de sociale neiging van de mens

onderkennen, zijn ze terughoudend ten aanzien van overheidsinterventie. De parlementaire democratie is er niet alleen om de burger te beschermen tegen zijn medeburgers, maar ook om de burger te beschermen tegen een te machtige overheid. In vergelijking met socialisme, en de sociaal-democratie legt het liberalisme meer accent op de eigen verantwoordelijkheid van de burger en ziet het een beperktere rol voor de overheid.

SOEVEREINITEIT IN EIGEN KRING

Deze terughoudendheid van liberalen ten opzichte van een dominante overheid delen liberalen met onder andere het christen-democratisch gedachtegoed, en dan in het bijzonder de gedachtegang van de soevereiniteit in eigen kring. De ARP hanteerde dat beginsel, waarbij de diverse sociale verbanden in de levenskringen de overheid buiten de deur houden. Zij zijn zelfbepalend in hun eigen sfeer. Het katholieke subsidiariteitsbeginsel - dat vandaag de dag populair is in het Europese debat en dat vaak vereenzelvigd wordt met 'de soevereiniteit in eigen kring' is fundamenteel anders. Het subsidiariteitsbeginsel spreekt over hogere en lagere organen, waarbij hogere organen er verstandig aan doen zo veel mogelijk aan de lagere organen over te laten. Het beginsel van soevereiniteit in eigen kring is principiëler en stelt dat samenlevingsverbanden een typische eigen structuur hebben met een eigen funderend aspect en een eigen bestemmingsfunctie. Abraham Kuyper zag die soevereiniteitskringen al in de schepping vastgelegd. Naar zijn opvatting is God volkomen soeverein, maar is de aardse soevereiniteit verdeeld. De overheid is dus niet volledig soeverein maar moet kringen naast zich dulden die ook in de door God gege-

ven soevereiniteit delen. Dat is een belangrijke waarborg tegen de totalitaire staat.

De huidige CDA-ideologie is weliswaar veel minder orthodox dan de ideologie van de gereformeerde voorvaders (God en de scheppingsordening komt men niet veel tegen), maar heeft wel een gezonde scepsis tegen overheidsdominantie, een voorkeur voor zelfregulering en sympathie voor de rol van het maatschappelijk middenveld. Ook hier is veel verwantschap met het liberale gedachtegoed. Klassieke liberale denkers, zoals Montesquieu en Tocqueville, hebben gewezen op het belang van een buffer tussen overheid en de individuele mens. Naast waardering voor de markteconomie is er bij liberalen ook waardering voor maatschappelijke organisaties die mensen met elkaar verbinden. Groepen waar individuele mensen vrijwillig kunnen toe- en uitreden bevorderen de sociale cohesie en zijn maatschappelijk efficiënt. Deze gemeenschappelijke opvatting komt ook goed tot uitdrukking in de regeringsverklaring. Ik citeer: 'De verantwoordelijkheden in de samenleving worden opnieuw afgebakend. Het kabinet zet niet de overheid en de regels centraal maar de eigen verantwoordelijkheid van mensen en de maatschappelijke organisaties'.

VERHOUDING TUSSEN OVERHEID EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

We zien dat liberalen en christen-democraten de visie delen dat mensen een eigen verantwoordelijkheid hebben en recht hebben op die eigen ruimte ten opzichte van de overheid. Verschil van opvatting bestaat over de wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties.

Liberalen zijn veel kritischer ten aanzien van het verlenen van privileges aan maatschappelijke organisaties door de overheid, het zonder toetsing aan hen toeschrijven van overheidsgeld en het opleggen aan derden van door maatschappelijke organisaties gemaakte afspraken. De overheid dient in onze opvatting niet alleen terughoudend te zijn bij het gebieden, verbieden en negeren van maatschappelijke organisaties, maar ook bij het van staatswege uitbreiden van hun werkingsfeer en het financieren ervan. Maatschappelijke organisaties dienen vooral op eigen kracht steun van burgers te verwerven en hun nut te bewijzen: het maatschappelijk middenveld

moet bestaan bij de gratie van de burger, en niet bij de gratie van de overheid. Staatsinterventie ter bescherming ervan brengt het risico met zich mee van verstarring en belemmert de maatschappelijke dynamiek. Ik meen ook dat het voortdurend inroepen van de hulp van de overheid om het maatschappelijk middenveld te bevoordelen op gespannen voet staat met het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. Er is geen echte soevereiniteit in eigen kring, als soevereine kringen zich uitleveren aan de gunsten van de staat.

Ook in een ander opzicht zijn liberalen kritischer als het gaat om maatschappelijke organisaties. Als zelfregulering door maatschappelijke organisaties leidt tot afspraken die derden benadelen is overheidsop treden geboden. Bij het onderwerp wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties zijn er aanzienlijke verschillen van opvatting tussen VVD en CDA, en staat de VVD dichter bij de eveneens kritische houding van D66 en de LPF. De PvdA lijkt hier wisselende posities in te nemen. Ik zal dit aan de hand van enkele voorbeelden illustreren.

ALGEMEEN VERBINDEND VERKLAREN VAN CAO'S

De VVD staat positief tegenover vrije onderhandelingen tussen werkgevers- en werknemersorganisaties over de arbeidsvoorwaarden. Indien de overheid gevraagd wordt deze afspraken ook op te leggen aan partijen die niet bij de afspraak betrokken zijn dan dient dit echter niet blind te geschieden, doch dient een toetsing aan het algemeen belang plaats te vinden. Hierin verschillen wij met PvdA en CDA die van oudsher geen materiële toetsing wensen voordat de overheid de werkingsfeer van de CAO uitbreidt. In het strategisch akkoord staat: 'Het algemeen verbindend verklaren van CAO's wordt niet ter discussie gesteld ervan uitgaande dat de sociale partners de verantwoordelijkheid nemen om goede afspraken in de Stichting van de Arbeid te maken en na te komen'.

In de Miljoenennota wordt overtuigend beschreven dat de arbeidskosten in Nederland uit de pas lopen met de economische realiteit en dat een duidelijke knik moet worden aangebracht in de contractloonontwikkeling. Een centraal akkoord zou tot een matiging moeten leiden van de contractlonen tot het inflatieniveau. Wat nu als zo'n centraal akkoord niet tot stand komt, of als CAO's daar

een loopje mee wordt genomen? Gaat de regering dan toch gewoon onverantwoorde CAO's dwingend opleggen aan hele bedrijfstakken? Het laat zich raden wat de positie is die de VVD in deze inneemt. De overheid dient niet mee te werken aan het opleggen van een loonstijging die de overheid zelf als te hoog beschouwt, wat de maatschappelijke organisaties ook onderling hebben afgesproken.

PUBLIEKE FINANCIERING VAN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Bij de financiering van maatschappelijke organisaties kan een onderscheid worden gemaakt tussen organisaties die bevolkingsgroepen met deelbelangen organiseren en maatschappelijke organisaties die maatschappelijke diensten voortbrengen, zoals onderwijs en zorg. Belangen-groepen zijn als maatschappelijk verschijnsel te waarde-ren doch dienen hun eigen bestaansrecht te bewijzen. Daarom staan wij in dat verband kritisch tegenover overheidssubsidiëring.

Bij het andere type maatschappelijke organisaties - die welke zich bezig houden met de voortbrenging van publieke diensten zoals onderwijs en zorg - is publieke financiering wat ons betreft minder omstreven. Wel is bij publieke financiering publieke verantwoording vereist en dienen prestaties en doelmatigheid door de verantwoordelijke minister te worden bewaakt. De overheid kan niet louter volstaan met het verschaffen van publieke midde-len en verder hopen dat het goed gaat. En er zijn hier organisaties waar aan de publieke verantwoording en de doelmatigheid nog het nodige kan worden verbeterd. We denken dan in het bijzonder aan de publieke omroep waar baas in eigen huis maar dan op overheidskosten, het adagium lijkt te zijn. We verwachten dat de staatssecreta-ris voor de media een kritischer lijn ten opzichte van de publieke omroep ontwikkelt met betrekking tot taken, verantwoording, doelmatigheid en onafhankelijk toezicht op de NOS.

Een bijzondere positie nemen de private organisaties in die, van oorsprong, met middelen van donateurs actief zijn in de sfeer van ontwikkelingssamenwerking. Inmid-dels is de financiering van de overheid een belangrijker bron van inkomsten dan die van donateurs. Er is een gewoonte ontstaan dat een vast deel van het ontwikke-lingssamenwerkingsbudget met een vaste sleutel naar een

vast aantal organisaties wordt gesluisd. Zo'n benadering lijkt niet in overeenstemming met de eisen die de nieuwe begrotingsaanpak stelt. Die vraagt immers van de minis-ter geld te relateren aan prestaties.

De dominantie van de overheidsfinanciering leidt er ook toe dat voor dit soort organisaties het lobbyen bij de overheid interessanter is dan het werven van vrijwillige bijdragen. Dat zijn ongezonde verhoudingen. Zou het niet verstandig zijn om de omvang van de financiering van par-ticuliere organisaties niet zomaar te fixeren maar afhan-kelijk te stellen van meetbare prestaties en van de mate waarin men zelf draagvlak aantoot door de omvang van vrijwillige bijdragen?

ZELFREGULERING IN HET BEDRIJFSLEVEN

Mijn laatste voorbeeld over de wisselwerking tussen overheid en maatschappelijke organisaties betreft samen-werkingsverbanden en zelfregulering van bedrijven. Hier staan liberalen positief tegenover, doch onder de nadruk-kelijke voorwaarde dat er op wordt toegezien dat er geen inbreuk wordt gemaakt op de vrije concurrentie, waardoor afnemers van producten en diensten worden benadeeld. Daarom zijn wij voorstander van een sterke nationale mededingingsautoriteit. Op dit vlak vinden we de PvdA en D66 denk ik aan onze zijde. Het CDA lijkt verblind door de liefde voor zelfregulering en maatschap-pelijke organisaties. Een voorbeeld: nog geen twee jaar geleden schreven twee CDA-kamerleden (Balkenende en Leers) een artikel in het *Financieele Dagblad* waarin zij vit-ten op de Nederlandse Mededingings-autoriteit (NMa), omdat die de zelfregulering niet respecteerde en de vrije concurrentie te zeer liet voorgaan toen de NMa de Ver-eniging van Installatiebedrijven (sic!) aanpakte. De kop van het artikel luidde: 'NMa is te eenzijdig gericht op werking vrije markt'. Ik ben benieuwd hoe de regering (en ook het CDA) nu oordeelt over de positie van de NMa. Naar het oordeel van de VVD heeft de NMa tot nu toe eerder te zacht dan te hard opgetreden, en het zou goed zijn als de positie van de NMa wordt versterkt.

NASCHRIFT

Bovenstaande beschouwing vormde de openingszet van een debat dat ik graag wil voortzetten, binnen en buiten de Tweede Kamer. Het vraagstuk van de scheidslijn tus-

sen eigen verantwoordelijkheid en overheidsoptreden doet zich voor op tal van beleidsterreinen die in de belangstelling staan. Daarom is het belangrijk om te blijven discussiëren over de (liberale!) opstelling op die terreinen. Leden van de VVD zouden daarbij een prominente rol kunnen en moeten spelen. Niet alleen op partijbij-

eenkomsten en binnen partijcommissies, maar overigens ook in *Liberaal Reveil*.

Drs. G. Zalm is voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer.

HET BELANG VAN BASISWAARDEN

PETRA VAN DER BURG

De instroom van grote aantallen immigranten met uiteenlopende culturele achtergronden vraagt om een herformulering van de basiswaarden die ieder lid van de samenleving geacht wordt te delen. Op basis daarvan moet helder worden afgebakend wat in onze samenleving wel en niet kan. Alleen dan kan een antwoord worden gegeven op de problemen die gepaard gaan met onze multiculturele samenleving.

Wie het vraagstuk van integratie van immigranten in de Nederlandse samenleving vooral benadert vanuit historisch perspectief, zal geneigd zijn de vaak zorgelijk toon gezette discussies te relativiseren. Na de afscheiding van Spanje aan het eind van de zestiende eeuw hadden de Hollandse Gewesten te maken met omvangrijke groepen Vlaamse, Brabantse en Waalse immigranten die - deels gedwongen door politieke omstandigheden - vrij plotse-ling en massaal naar de Republiek kwamen.

Hoe talrijk deze vluchtelingenstromen zijn geweest en wat dit heeft betekend voor het dagelijkse leven wordt eens te meer duidelijk uit gegevens uit de stedelijke administratie.

Van Leiden weten we dat tussen 1581 en 1621 het aantal immigranten globaal 28.000 heeft bedragen. De stadsbevolking steeg in die jaren van ruim 12.000 naar 45.000 inwoners. De Amsterdamse poorterboeken laten zien dat in 1589 dat 44,2 procent van de bevolking bestaat uit Zuid- Nederlanders: een stijging van rond de 31% in 4 jaar. Er waren buurten waar men zich beter met Frans en Vlaams verstaanbaar kon maken dan met Amsterdams.¹

De parallellen met de hedendaagse situatie liggen voor het oprapen: immigranten trokken voornamelijk

naar de steden, er was sprake van discriminatie, irritatie, buurten die totaal van samenstelling veranderden, schrijnende armoede en gemopper op al die vreemdelingen die hier op kosten van het publiek kwamen leven.² Na verloop van tijd ontstond er een nieuw evenwicht in de samenleving en hebben - de nakomelingen van - deze immigranten hun plek gevonden.

RESULTATEN UIT HET VERLEDEN GEVEN GEEN GARANTIES VOOR DE TOEKOMST

Het is verleidelijk om deze geruststellende historische gegevens te laten overwegen bij de beoordeling van het hedendaagse integratievraagstuk. Er zijn onmiskenbaar terugkerende en herkenbare patronen die zaken relativeren: integratie van veel immigranten in een samenleving is een lastig proces, maar de tijd lost veel op. Toch is de basis voor een dergelijke gerustheid smal. Er zijn enkele zaken die het hedendaagse integratievraagstuk compliceren ten opzichte van vroeger.

De reisafstanden die worden afgelegd zijn met de huidige vervoersmiddelen vele malen groter dan vroeger konden worden overbrugd. In vroeger tijd kwamen de immigranten uit een paar, meestal nabijgelegen, West-Europese landen. Weliswaar werden de verschillen in taal en cultuur tussen bijvoorbeeld Duitsers en Nederlanders destijds veel sterker ervaren dan we nu doen, maar toch kwamen de immigranten voor een belangrijk deel uit vergelijkbare culturen en redelijk vergelijkbaar opgebouwde samenlevingen. Nu zien we een grote diversiteit aan herkomstlanden en een grote emotionele en culturele afstand tussen de samenleving van herkomst en de Nederlandse samenleving waar men zich wil vestigen.

Mensen die soms nauwelijks opleiding hebben genoten, afkomstig uit meer traditionele, sterk religieuze

samenlevingen met overzichtelijke verbanden moeten hun weg zien te vinden in een moderne, uiterst complexe individualistische kennissamenleving. Het is juist het aantal niet-Westerse allochtonen dat sterk stijgt. Momenteel telt ons land anderhalf miljoen niet-Westerse allochtonen, in 2010 zullen dat er naar verwachting twee miljoen zijn, een aandeel van 12 procent van de bevolking.³

Met behulp van de moderne communicatietechnologie waar vrijwel iedereen over kan beschikken, worden banden met de thuislanden in stand gehouden. We hebben te maken met een paradox: juist de hoogwaardige technologie - schotelantennes, mobiele telefoons - maakt het mogelijk dat mensen als ze dat willen in de invloedssfeer van behoudende, meer traditionele culturen blijven. Deze gang van zaken wordt nog versterkt door de toegenomen reismogelijkheden. Geen immigrant van vroeger ging jaarlijks op bezoek bij de familie die achter was gebleven, liet huwelijkspartners overkomen, was op de hoogte van politieke ontwikkelingen aldaar et cetera. Vroeger stopte de toestroom van partners en mensen die om redenen van gezinshereniging overkwamen op zeker moment en was integratie een noodzaak.

Tegenwoordig vormen gezinsvormers en -herenigers de grootste groep immigranten. Het zijn veelal de mensen uit de behoudende culturen die een partner uit het thuisland laten overkomen. Vroeger had men uiteraard wel de mogelijkheid te trouwen met eveneens geïmmigreerde landgenoten, maar was er veel meer sprake van een gezamenlijk integratieproces. Tegenwoordig lijkt integratie - zeker op de korte termijn - veel meer een keuze.

IS DE SAMENLEVING BEREKEND OP DE NIEUWE MANIFESTATIE VAN HET VERSCHIJNSEL IMMIGRATIE EN INTEGRATIE?

We kunnen ons afvragen of onze samenleving berekend is op deze nieuwe migratiestromen? De aard en omvang van immigratie heeft immers alles te maken met de kansen op en belemmeringen voor integratie. Met name moslims zijn al geruime tijd onderwerp van discussie. De vraag of traditionele moslims bereid en in staat zijn te integreren in de Nederlandse samenleving, is relevant. Evenals de vraag hoeveel ruimte moet worden geboden voor het oprichten van eigen organisaties, het stichten

van islamitische scholen, moskeeën et cetera. Hoewel de moslims sterk in de belangstelling staan ligt het vraagstuk breder. In hoeverre mogen conservatieve levensopvattingen, levensstijlen zich publiekelijk manifesteren? Daar komt voor de moslims het risico van inmenging van totalitaire regimes - die de scheiding van kerk en staat niet kennen - bij en de mogelijke uitbreiding van de politieke variant waarbij men bereid is met geweld 'de zegeningen van de islam' te verbreiden.

De Nederlandse samenleving is gebaseerd op vrijheidsrechten of vrijheid van levensbeschouwelijke overtuiging. Een belangrijk deel van de inrichting van ons maatschappelijk bestel berust op deze principes. De vraag is echter of de principes van de verzuiling die in vroeger tijd positief konden uitwerken en uiteindelijk hebben geleid tot emancipatie, ontwikkeling en bewustwording nu niet leiden tot desintegratie en bestendigen van tegenstellingen. Zal de ruimte die in het verleden heilzaam heeft gewerkt zich nu niet tegen - met name de allochtoene - minderheden keren?⁴

Heeft onze samenleving in haar huidige vorm een antwoord op de multiculturele samenleving met haar risico's van desintegratie, onderliggende conflicten, fricties en spanningen op het gebied van normen en waarden? Wanneer het antwoord ontkennend is, kan het wel eens zijn dat daar een hoge maatschappelijke prijs voor betaald zal moeten worden.

CULTUURVERSCHILLEN

Het is in de loop der jaren duidelijk geworden dat aan een samenleving waarin een baaiert van culturele achtergronden schuilgaat, meer haken en ogen kleven dan uitsluitend sociaal- economische vraagstukken. Cultuurverschillen gaan over datgene wat mensen beweegt, over datgene wat in het leven zinvol is, nastrevenswaardig of juist niet. Cultuurverschillen kunnen het dagelijks leven verrijken - meestal in exotische, folkloristische, culinaire zin - maar ook wel degelijk ontwrichten.

Voorbeelden van spanningsvolle situaties liggen voor het oprapen: jongens die weigeren les te krijgen van een vrouwelijke leerkracht, imams die kwetsende uitspraken doen, meisjes die niet mee mogen doen met schoolzwemmen, leerlingen die niet of te laat op school verschijnen omdat het Ramadan is, en nog veel meer. Steeds

speelt op de achtergrond een bepaalde ethiek mee: wat mag wel, wat moet nooit, wat is goed, wat is verkeerd?

Het gaat voor het overgrote deel om de wijze waarop relaties en verhoudingen worden vormgegeven. Relaties tussen man en vrouw, ouders en kinderen, broers en zussen, leraar en leerling, school en ouders, ondergeschikte en directeur, arts en patiënt, overheid en burgers. In al die relaties spelen diep gewortelde maar over het algemeen onuitgesproken verwachtingspatronen over hoe de ander zich hoort te gedragen een rol.

Dit soort onderliggende spanningen zijn niet oplosbaar met het concept van respect voor culturen. Juist nu de afstand tussen culturen veel groter is dan ooit tevoren en de invloed van deze culturen zich veel krachtiger manifesteert, is het van belang de basiswaarden van onze samenleving scherp in het vizier te hebben en normatieve keuzes te maken. Op het niveau van de rechtsstaat, zeker, maar ook in het gewone leven.

Wanneer we niet bereid zijn helder te formuleren wat wel en wat niet kan, dan zal de multiculturele samenleving worden tot een stuurloos schip dat drijft van incident naar incident en waar de kaders zoek zijn. Onder de vlag van onbeperkte vrijheid gaat dan een verwarrende lading schuil. Want als de imam gebruik maakt van zijn recht op vrijheid van meningsuiting en meldt wat hij van de Westerse wereld vindt, is opeens het huis te klein.

GEDEELDE BASISWAARDEN

Wie daarom de basiswaarden van onze cultuur in kaart wil brengen hoeft niet op nul te beginnen. Weliswaar wordt het leven bepaald door tal van oppervlakkige uitdrukkingsvormen en willekeurige modes, maar er zijn ook diepere, meer constante lagen en stromingen. Dan gaat het in de eerste plaats om waardepatronen. Ook daarin tekenen zich spanningsvelden, tegenstellingen, innerlijke conflicten en tegenstrijdige verlangens af. Maar toch zijn er wel degelijk grondtonen die het (maatschappelijk) leven bepalen: zaken die zo verweven zijn met de culturele identiteit, geworteld in eeuwenoude tradities, dat ze behoren tot de fundamenten van het maatschappelijk bestel.

Wanneer we tegen de achtergrond van een grote instroom van immigranten spreken van de onopgeefbare waarden in de Nederlandse cultuur, is dat geen massieve

stellingname, maar het zoeken naar een nieuwe balans tussen de polen van respect voor eigen identiteit, individuele vrijheid en onderlinge solidariteit met daarin het serieus nemen van zowel persoonlijke verantwoordelijkheid als een verantwoordelijkheid voor de samenleving in haar geheel die past bij de uitdagingen van het huidige tijdsgewricht.

In het document *Diversity within unity* stelt de sociaal filosoof Etzioni dat de gedeelde basiswaarden in iedere samenleving aan verandering onderhevig zijn en dat dit ook in de toekomst het geval zal zijn. Het is daarom volkomen legitiem wanneer minderheden via democratische en sociale processen proberen om veranderingen te bewerkstelligen en om de acceptatie van hun cultuur te bevorderen.⁵

In dit alles komt het erop aan dat de basiswaarden en instituties die horen tot het wezen van de samenleving worden gerespecteerd en dat immigranten zich met die waarden vereenzelvigen. Het rechtstelsel, de democratische instituties zijn geen willekeurige opties, maar verplichtende kaders voor iedere burger.⁶ Het behoeft geen betoog dat hier meer in het geding is dan de regels volgen en doen wat niet verboden is. De samenhang en identiteit van een samenleving is niet iets wat door de overheid of politiek van bovenaf is opgelegd. De identificatie met de (grondslagen van de) sociale rechtsstaat gaat niet uitputtend op in het naleven van de wet- en regelgeving die voorhanden is. Deze komt - als het goed is - van binnenuit. Zij ontwikkelt zich door opvoeding, betrokkenheid bij het algemeen belang, gedeelde waarden, een gedeelde geschiedenis, taal, gezamenlijk beleefde hoogten en dieptepunten, publieke instellingen, opiniërende programma's en openbare discussies in kranten en tijdschriften over vraagstukken die de samenleving betreffen.⁷

Wanneer we het hebben over onopgeefbare waarden dan hebben we het in de eerste plaats over waarden die het soms ook onzichtbare maar wel degelijk aanwezige onderliggende draagvlak vormen van de democratische rechtstaat. Waarden die hun oorsprong vooral vinden in het Griekse denken en de joods-christelijke traditie en die voor een belangrijk deel in de Grondwet tot uitdrukking komen.

Kern waar het in deze culturele waarden om gaat is dat de mens wordt beschouwd als een kostbaar en uniek

wezen, drager van een eigen, persoonlijke verantwoordelijkheid, met een eigen levensbestemming. Daaruit vloeit voort dat hij of zij het recht heeft op ontplooiing, op het laten horen van zijn stem. Dat hij of zij recht heeft om te leven volgens eigen, innerlijke overtuiging, om serieus te worden genomen in rechten en plichten, met een morele ruimte voor eigen keuzen, voor vallen en opstaan, voor tegendraadsheid, voor controverses en pluriformiteit, et cetera. De Nederlandse Grondwet en de Europese Conventie, brengen deze waarden elk op een eigen manier tot uitdrukking, maar daarin zijn zij - gelukkig - niet uniek: het in zekere zin overkoepelende document van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens steunt op deze waarden.

De scheiding van kerk en staat zoals deze in de loop der eeuwen is gegroeid, berust op het inzicht en de pijnlijke ervaring dat het samenvallen van beide machten alras leidt tot ongebreidelde overheersing en totalitaire systemen. Het onderscheiden van machten is niet alleen aan de orde wanneer het gaat om de verhouding tussen kerk en staat. Tot de kern van het rechtsstaatidee behoort eveneens de scheiding en het evenwicht tussen de rechterlijke macht, de uitvoerende en de wetgevende macht. Lessen uit de geschiedenis leren dat een te grote machtsopiehooping wanbestuur, corruptie, willekeur, machtsmisbruik in de hand werkt.

Relatief nieuw, maar zeker niet opgeefbaar is de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Die gelijkwaardigheid komt tot uitdrukking in het familierecht (geen polygamie, in beginsel gelijke aanspraken op het gezamenlijke inkomen et cetera). Onacceptabel is de idee dat een vrouw voor de rechtbank niet wordt gehoord omdat ze vrouw is, lager wordt betaald voor hetzelfde werk, gedwongen wordt kleding te dragen die ze niet wil, strafeloos kan worden uitgehuwelijkt et cetera.

Het respect voor de waardigheid van de mens leidt tot de erkenning dat vrijheid een groot goed is. Vrijheidsrechten zijn essentieel: niet alleen in termen van gewetensvrijheid, maar ook in die zin dat eigen opvattingen institutioneel vorm gegeven kunnen worden in het maatschappelijk leven: eigen organisaties op terreinen van religie, levensbeschouwelijk, politiek, cultuur et cetera. Mensen moeten op grond van eigen inzichten kunnen veranderen van religie, van opvattingen, scholen et cetera.

De vrijheid kent echter wel haar eigen oriëntaties. Zij is een vrijheid in verantwoordelijkheid. Naastenliefde en betrokkenheid op anderen, het belang van rechtvaardige verhoudingen horen daarbij en liggen onder het sociale stelsel.

Het strafrecht dient humaner te zijn. Noties van vergelding mogen daaraan geen afbreuk doen. Straffen zijn ook bedoeld om te verbeteren: resocialisatie moet een belangrijk perspectief zijn en blijven. De fysieke integriteit van mensen is een kerngegeven van de rechtsstaat.

Juist deze waarden maken het niet opgeefbaar dat iedere minderheidsgroep in onze samenleving vrij is om te leven volgens eigen religieuze of levensbeschouwelijke opvattingen. Vaak wordt er dan aan toegevoegd dat dit kan, zolang de waarden gewoonten en instellingen niet in conflict komen met de basiswaarden van de samenleving. Toch schiet een benadering die als hoogste oriëntatie het 'niet-schaden-beginsel' kent zwaar tekort. In een rechtsstaat gaat het om meer dan de ander niet voor de voeten lopen. Een integratiebeleid richt zich juist op het creëren van de voorwaarden voor (kritische) identificatie met de cultuur en waarden van de rechtsstaat. De rechtsstaat is meer dan een verzameling losse en vrije individuen of groepen. De rechtsgemeenschap is het aan zichzelf en haar inwoners verplicht om die waarden uit te dragen, de culturele grondslagen te benoemen en over te dragen.

Kortom deze basiswaarden geven kaders: een begrensde vrijheid. Deze grondkeuze heeft consequenties voor de politieke lijn. Wie de multiculturele samenleving een dienst wil bewijzen doet dat niet in de eerste plaats door rechten af te nemen of in te perken, maar door plichten, verantwoordelijkheden helder te formuleren en deze ook te handhaven.

WAT BETEKENT DIT CONCREET ?

Zonder uitpuutend in te gaan op details en de aanspraak op volledigheid te maken, kunnen we vanuit deze basiswaarden een aantal lijnen scherper uitzetten en een aantal vraagstukken benoemen

Onderwijs aan nieuwkomers

Een groot deel van de immigranten zijn mensen die komen in het kader van gezinsvorming of hereniging. Via de WIN (Wet Inburgering Nieuwkomers) zijn nieuw-

komers verplicht in te burgeren. Een groot deel (20%, bij nieuwkomers) haakt af, bij taal haalt slechts 55 % van degenen die deelneemt aan de toets het streef(!)niveau. Wat we hier signaleren is een overheid die weigert - broodnodige - eisen te stellen tot schade van alle partijen (individue, samenleving, werkgevers, scholen).

Mensen - mannen en vrouwen - verdienen in onze samenleving een eerlijke kans. Het is daarom van belang dat zij begrip krijgen van de samenleving zoals deze is georganiseerd en de principes waarop ze is gebaseerd. Dat is meer dan de weg weten bij sociale instanties. Niet voor niets zijn kinderen tot hun zestiende jaar leerplichtig, pas dan hebben ze in de ogen van de wetgever voldoende tijd gehad de vaardigheden op te doen die nodig zijn adequaat te functioneren. Daar steekt een luttele 600 uur onderwijs zonder serieuze toetsing voor nieuwkomers mager bij af. Daarom is het zaak dat de nieuwkomers worden verplicht Nederlands, geschiedenis, kennis van de maatschappij te verwerven op een veel hoger niveau dan tot op heden wordt gevraagd. Daarbij dienen de toetsen geen streefniveaus te weerspiegelen maar serieuze examens te zijn met een resultaatsverplichting. Wie daaraan niet voldoet hoort tegen financiële en juridische sancties op te lopen die ook worden opgelegd.

Onderwijsachterstandenbeleid

Wie kennis neemt van de voornemens in het onderwijsachterstandenbeleid zal verheugd constateren dat het niet aan goede bedoelingen ontbreekt; een sterk accent op het wegwerken van de taalachterstanden van kinderen uit allochtone gezinnen waar thuis geen Nederlands wordt gesproken. Veel investeringen in leidsters van peuterspeelzalen, uitbreiding van mogelijkheden voor voorschoolse educatie voor kinderen, het stimuleren van ouders tot deelname aan cursussen. Een beleid dat is gebaseerd op voorwaarden scheppen, stimuleren, uitnodigen, overreden, nog eens aanbellen, weer eens uitleggen. Dat stadium is echter een gepasseerd station. Achterstanden in het onderwijs zijn hardnekkig en fnuikend voor alle partijen. Beter is om alle kinderen van wie de ouders geen Nederlands spreken vanaf tweeënehalf jaar leerplichtig te maken voor een aantal uren per week. Hierbij hoort een goed signaleringssysteem en de bereidheid aan deze wettelijke maatregel serieus de hand te houden.

Terughoudendheid bij richtingvrij plannen en een grotere onderwijsinhoudelijke vrije ruimte

Het stelsel van openbaar en bijzonder onderwijs heeft goed kunnen functioneren door de hoge graad van gemeenschappelijkheid: een gemeenschappelijkheid die in hoge mate vanzelfsprekend was. De richtingen zijn breed en open; bijzonder onderwijs is niet uitgedraaid op sektarisme.

De ideeën over richtingvrije planning (en de stichting van steeds bijzonderder scholen gedurende de afgelopen tien jaar) roepen het risico op dat die gemeenschappelijkheid - verscheidenheid binnen de eenheid van de Nederlandse samenleving - erodeert. Voornemens tot richtingvrij plannen ogen uiteraard als de ultieme realisering van artikel 23.

De vraag moet echter onder ogen worden gezien of voorstellen tot richtingvrij plannen niet een brug te ver is en aanmoedigen tot segregatie. Bijzonder onderwijs zal alleen houdbaar zijn, als het over het geheel genomen bijzonder is met behoud van gemeenschappelijkheid. Soortgelijke vragen doen zich voor rond de onderwijsinhoudelijke vrije ruimte. In hoeverre kan daarbij sprake zijn van een schoolspecifiek curriculum dat de gemeenschappelijkheid van het onderwijs aantast en blokkerend werkt op de integratie van culturele minderheden?

Onderzoek naar de staat van de emancipatie

Cruciaal voor het welslagen van integratie van minderheden is de positie van de moeder in het gezin. Waar de moeder voornamelijk binnenshuis verblijft, weinig kennis heeft van de haar omringende wereld, niet in staat is opvoedingsinzichten te benutten, zal ze minder goed in staat zijn haar kinderen goed te begeleiden tijdens hun schoolperiode. Een sterke samenleving hangt voor een belangrijk deel af van de manier waarop vrouwen zich kunnen ontplooiën en balans weten te vinden tussen eisen van binnenwereld en buitenwereld. De tijd lijkt rijp voor een gedegen onderzoek naar de positie van de vrouw in Nederland: de moeder die tussen gezin en werk door moet zien te laveren, maar ook de vrouwen en meisjes in traditionele allochtone gezinnen. Wie de gelijkwaardigheid van man en vrouw serieus neemt, moet ook willen weten hoe het nu eigenlijk gaat met die duitzenden - vaak heel jonge - vrouwen die jaarlijks naar ons

land komen om te trouwen met een partner die hier al jaren woont, leeft en werkt.

CONCLUSIE

Met de nieuwe situatie van een groot aantal immigranten vanuit de meest uiteenlopende culturele achtergronden is het van belang de basiswaarden van de samenleving opnieuw te formuleren. Deze geven het kader dan waarbinnen zowel de vrijheid van mensen en levensbeschouwelijke stromingen in hoge mate wordt gerespecteerd, als een aantal verantwoordelijkheden en plichten worden geformuleerd. Het zal tijd, geld, inzet en inspanning kosten om op een meer verplichtende wijze vorm te geven aan de integratie van minderheden in onze samenleving. Kwaliteit is niet op een koopje verkrijgbaar. Maar als het lukt om een verantwoord antwoord te geven op de multiculturele samenleving, zal dat veel pijn in de toekomst verlichten en veel goeds opleveren.

NOTEN

1. A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden eeuw*, 1996 Amsterdam, pp. 44-46.
2. Ibidem, pp. 52, 53.
3. CBS, *Allochtonen in Nederland 2001*, Den Haag, 2001.
4. Vergelijk: R. Koopmans, 'Zachte heemeesters.... Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert', in: *Migrantenstudies*, tijdschrift voor Migratie- en Etnische Studies, 2002, jaargang 18, nr. 2.
5. A. Etzioni, *Diversity within Unity*, 2001 pp. 3, 4.
6. Ibidem.
7. Vergelijk Ibidem.

Drs. P. van der Burg is medewerker van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

ISLAM, CHRISTENDOM EN DE PRINCIPES VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

MARK VAN DE VELDE

De religieuze veelkleurigheid van de Nederlandse samenleving zorgt in een aantal opzichten voor problemen. Een van de meest weerbarstige en gevoelige kwesties is de vrijheid van godsdienst. Hoe ver mogen gelovigen gaan in het beoefenen van hun godsdienst? Welke grenzen mogen niet overschreden worden? Er zijn inmiddels talloze incidenten geweest die de frictie tussen het non-discriminatiebeginsel en de vrijheid van godsdienst hebben laten zien. Zulke voorvallen beperkten zich vaak tot christelijke politici die afwijkende meningen over homoseksualiteit verkondigden, besturen van reformatorische scholen die homoseksuele leraren weigerden, de SGP en haar vrouwenstandpunt, enzovoorts. Sinds de komst van grote aantallen moslims naar ons land spelen de imams een prominente rol in zulke controverses. Zij doen uitspraken die soms niet veel afwijken van orthodox-christelijke standpunten, maar in andere gevallen heel ver gaan, zoals de oproep tot jihad, het bidden tot Allah om de vernietiging van ongelovigen, en het aanbevelen van het slaan van vrouwen in bepaalde gevallen.

Wanneer aan zulke oproepen gehoor wordt gegeven, ontstaan praktijken die niet te tolereren zijn. Daarom is de vraag van belang of de islam eenzelfde ontwikkeling zou kunnen doormaken als het christendom in Europa. Is het mogelijk dat de islam zich in liberale, dus in niet-fundamentalistische richting ontwikkelt, zodat essentiële Nederlandse normen en waarden ook door moslims in ere worden gehouden? Om die vraag te kunnen beantwoorden is het uiteraard eerst noodzakelijk deze normen en waarden te definiëren.

Dat was, in kort bestek, het onderwerp van discussie op de parallelsessie van de Teldersstichting die op 12 april dit jaar werd gehouden. Vanuit christen-democratische, sociaal-democratische en liberale hoek werd getracht de grenzen van de Nederlandse tolerantie aan te geven. Anders gezegd, welke waarden zijn ononderhandelbaar en hoe verhouden die zich tot de vrijheden waar gelovigen grondwettelijk recht op hebben? Dit artikel concentreert zich met name op de christen-democratische inbreng in deze discussie, omdat het interessant is te zien of aan de hand van de geschiedenis van de christelijke politiek in Nederland iets te zeggen valt over de toekomstige verhouding tussen het islamitische geloof en de Nederlandse overheid en samenleving.

DE ONONDERHANDELBARE PRINCIPES VAN DE DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Mevrouw Van der Burg - medewerkster van het wetenschappelijk instituut voor het CDA - formuleerde tijdens de sessie, en tevens in dit nummer van *Liberaal Reveil*, een aantal algemene basisprincipes, die zo fundamenteel zijn dat ze als 'onopgeefbaar' moeten worden beschouwd en dus ook door moslims dienen te worden nageleefd. Deze principes zijn:

- respect voor de waarde van de mens en van menselijk leven in vrijheid en verantwoordelijkheid;
- respect voor de eigen levensbeschouwelijke overtuiging en het recht dienovereenkomstig te leven;
- gelijkwaardigheid van man en vrouw;
- scheiding van kerk en staat.

Dit zijn volgens haar de door de christen-democratie geformuleerde grenzen van de Nederlandse tolerantie, die niet overschreden mogen worden. Het nut van deze waarden vond onder de deelnemers aan de sessie veel weerklank en de hoop was dat de islam zich zo zal ontwikkelen dat zijn aanhangers deze waarden ook zullen onderschrijven. Op het eerste gezicht lijken ze namelijk exemplarisch voor het verschil tussen christendom en islam.

In dit artikel wil ik duidelijk maken dat die indruk onjuist is. De vier basiswaarden zijn ten principale anti-christelijk, en het is alleen aan de verwatering van het Nederlandse christendom te danken dat ze ook door het CDA van harte onderschreven worden. De oplossing voor integratievraagstukken die met de islam te maken hebben, moet dus niet worden gezocht in varianten van de islam zelf, maar in de secularisatie van zijn aanhangers, net zoals dat met de christenen is gebeurd.

Ook liberalen kunnen zich zeer wel vinden in de bovenstaande vier punten. Dat is niet zo vreemd als wordt bedacht dat het hier bij uitstek liberale, of desnoods sociaal-democratische waarden betreft. Het is echter opvallend dat ze worden bepleit door iemand die uit een geheel andere politiek stroming voortkomt. Wat is er van de christen-democratie geworden als zij de pijlers van onze samenleving niet meer zoekt in de bron van haar eigen gedachtegoed, de bijbel, maar in de erfenis van de Franse Revolutie? De voormannen van de christen-democratie hebben de denkbeelden van de Franse Revolutie altijd krachtig verworpen. De eerste moderne politieke partij van Nederland had dit verzet nota bene in haar naam opgenomen: de Antirevolutionaire Partij. Een revolutionair principe als de vrije en verantwoordelijke mens lijkt evenwel zo uit het liberale vocabulaire te zijn overgenomen. Deze nieuwe visie op de mens betekent het einde van de door dr. Abraham Kuyper - oprichter van de ARP - gehanteerde antithese. Vrije en verantwoordelijke mensen beschikken over een vrije wil en het vermogen voor het goede of voor het kwade te kiezen. Zij herkennen zich niet meer in de woorden van Paulus: 'Want het goede dat ik wil, doe ik niet, maar het kwade, dat ik niet wil, dat doe ik.'¹

Veranderende inzichten, ook van christelijke politici, betekenen niet per definitie dat vroegere vertegenwoor-

digers van politieke stromingen ongelijk hadden, of dat de huidige vertolkers hun wortels verwaarlozen. Alles moet in zijn tijd worden gezien. Ook het liberalisme en de sociaal-democratie hebben verandering ondergaan. Maar waar moet het heen met de christen-democratie als de oerbron die eeuwenlang als onfeilbaar is beschouwd en als richtsnoer voor het politiek handelen diende, wordt veronachtzaamd?

SCHEIDING VAN KERK EN STAAT EN DE ROL VAN DE OVERHEID

Dat kerk en staat elk een eigen domein hebben en zich in principe niet met elkaar bemoeien, is een groot goed. Maar, dat juist het CDA zoveel waarde hecht aan de scheiding tussen kerk en staat is exemplarisch voor de vergaande secularisatie van de christen-democratie. Toegegeven, de Nederlandse christen-democratie heeft zich nooit sterk gemaakt voor een staatskerk. Maar dat was eerder uit zelfbescherming dan dat daar een op de bijbel gefundeerde opvatting achterstak; de van de Hervormde Kerk afgescheiden gereformeerden hadden immers weinig te verwachten van een staatskerk. Wie de aangedragen argumenten bestudeert, zal namelijk merken dat het gereformeerde pleidooi voor de scheiding vooral is ingegeven uit angst voor de overheersing van de kerk door de staat.² Groen van Prinsterer, die zichzelf expliciet anti-revolutionair noemde, pleit in zijn *Ongeloof en revolutie* voor de vereniging van kerk en staat. 'De Souverein is de stedehouder Gods; derhalve gehouden God te belijden, openlijk te vereren en te dienen, anderen tot uitoefening van den godsdienst behulpzaam te zijn, en, zo ver zijn rechtmatig gezag strekt, de wet van God tot richtsnoer zijner daden en verordeningen te stellen. Dus vereniging van Kerk en Staat.'³

Is de scheiding tussen kerk en staat met de hand op de bijbel te verantwoorden? Het antwoord is ontken-nend. Ook het verwerpen van de Nederlandse Geloofs-belijdenis, en van artikel 36 in het bijzonder, leidt niet automatisch tot de scheiding van kerk en staat.⁴ De belijdenis zelf is namelijk gebaseerd op de bijbel.⁵ De steun van katholieke zijde voor de scheiding is eveneens op-merkelijk. Waarschijnlijk speelt hier de onvrijwillige ondergeschikte rol van de katholieken in Nederland na de Tachtigjarige Oorlog een rol. Katholieken ondervon-

den toen aan den lijve dat het niet altijd prettig wonen is in land waar de overheid heeft gekozen voor een bepaalde godsdienstige overtuiging. Van oorsprong ziet het katholicisme staat en kerk wel degelijk als één geheel. Geen enkele godsdienst heeft zo lang en zo indringend invloed gehad op de staat. Pas in 1534, toen Hendrik VIII de Anglicaanse Kerk stichtte uit onvrede over de pauselijke bemoeienis met zijn liefdesleven, vertoonde het pact tussen wereldlijke en geestelijke overheden een eerste serieuze breuk. Nog veel desastreuzer zou het zaad der Reformatie zijn, dat rond die tijd door onder andere Luther werd gezaaid.

Mochten christen-democraten op bepaalde gronden toch komen tot de scheiding van kerk en staat, dan betekent dat geenszins dat de overheid neutraal, en dus in feite onverschillig moet staan tegenover de in het land beleden godsdiensten. Dat realiseerden de grondleggers van de christen-democratie zich terdege. Het is interessant te zien welke visie zij hadden op de roeping van de overheid en de relatie tussen kerk en staat. Artikel 5 van *Ons Program* van Kuiper spreekt zich uit over de taken van de overheid. Een paar elementen daaruit zijn van belang. De overheid dient:

- Gods naam te erkennen in haar openbare optreden;
- alle kerken en alle burgers (..) te behandelen op voet van gelijkheid;
- zich te onthouden van maatregelen, welke beogen de godsdienstige ontwikkeling van de natie in een bepaalde richting te dwingen, aangezien zij daartoe onbevoegd is;
- voorts in het algemeen zoveel als binnen haar bevoegdheid ligt te bevorderen, dat het volk leeft naar de eis van Gods Wet.⁶

De genoemde punten uit *Ons Program* zijn in zekere zin onderling tegenstrijdig. Er bestaat spanning tussen de vrijheid van godsdienst en de roeping van de overheid om zichzelf én haar onderdanen op te roepen tot het naleven van Gods wet. Mag een overheid die zelf uitdrukkelijk de naam van God hoog wil houden, toestaan dat die naam door anderen gelasterd wordt? In ieder geval staat vast dat een overheid met zo'n roeping onder geen beding neutraal kan zijn.⁷ Het volgende citaat van ARP-zijde is daar heel helder over: 'Door halve vrienden wordt nog steeds de onwaarheid verbreid, dat zij [artikel 5, MV]

voór die neutrale staat is. (..) De gedachte van de neutrale staat vloeit voort uit de grondbeginselen van de revolutie. (..) Zij meent, dat de mens zelf bij het licht der rede de laatste gronden van zijn beslissingen moet kunnen vinden.'⁸ De laatste zin zegt voldoende over het antirevolutionaire vertrouwen in de vrije en verantwoordelijke mens.

Vandaag is er nog bar weinig over van Kuipers taakstelling van de overheid. Wie het nieuwste boek van premier Balkenende leest - volgens het voorwoord een 'vernieuwend politiek program voor de samenleving' - kan de gapende kloof met *Ons Program* niet ontgaan. Voor iemand die zo'n vooraanstaande rol speelt in het formuleren van het CDA-gedachtegoed, is de oogst zeer mager. De uitgangspunten van de christen-democratie worden nu vervat in woorden als 'bezieling', 'visie', 'gemeenschapszin', 'betrokkenheid' en 'bevlogenheid' waarin ten diepste de mens centraal staat. Deze en andere christen-democratische waarden en idealen passen precies op een halve pagina van het verkiezingsprogramma.⁹ Het CDA heeft de neutrale overheid weliswaar niet omarmd, maar veel meer dan een moraliserende overheid kon ook de toenmalige CDA-voorman Jaap de Hoop Scheffer niet bij een niet-neutrale overheid bedenken.¹⁰ Hij bevindt zich in gezelschap van een groeiend aantal liberalen met die opvatting.

Niet-gelovigen verdedigen de scheiding tussen kerk en staat vaak met het argument dat godsdienst een privézaak is. Oud-minister Van Boxtel van Grottesteden- en Integratiebeleid maakte bijvoorbeeld die opmerking, wat wijst op een volkomen gebrek aan inzicht zijnerzijds in hoe gelovigen verwacht worden te functioneren in de maatschappij. Het authentieke christendom vraagt van gelovigen dat ze, ook in niet-theocratische landen, in het publieke domein van zich laten horen. Dat kan problemen geven. Wat doen we als er op bijzondere scholen dingen worden geleerd die onverzoenbaar zijn met onze Westerse normen? Hoe ver mag iemand gaan in het veroordelen van homoseksualiteit? Voor we ons een oordeel vormen over de islam en het islamitisch onderwijs is het goed te bedenken dat ook op reformatorische scholen visies worden uitgedragen die strijdig zijn met liberale normen. Het hebben van een homofiel karakter wordt bijvoorbeeld nog niet als schuld gerekend, maar het prak-

tiseren van homoseksualiteit wel. Homoseksualiteit wordt op zijn best beschouwd als een beproeving van God en de getroffen(e) dient die beproeving te doorstaan. Is hij daartoe niet in staat, dan is hij schuldig.

Dat godsdienstige overtuigingen doorwerken in het publieke domein betekent niet dat gelovigen zich naar eigen goeddunken mogen onttrekken aan de regelgeving van een overheid die hen niet aanstaat. 'Geef dan den keizer, dat des keizers is, en Gode, dat Gods is,' aldus Jezus.¹¹ Gehoorzaamheid aan de overheid is geboden, op één uitzondering na: wetten van de overheid die in strijd zijn met Gods Woord mogen niet worden nageleefd. Een goed voorbeeld biedt het bijbelboek Daniël. Daniël en zijn vrienden - gelovige joden die als ballingen in een volstrekt onchristelijk land woonden, namelijk in het Babel van de goddeloze koning Nebukadnezar - vervulden zeer belangrijke functies en hadden nauw contact met de koning. Maar toen de koning een afgodsbeeld had laten maken en hen beval dat te aanbidden, weigerden zij dat, omdat zij God meer wilden dienen dan de koning.¹²

DE LEIDRAAD VOOR DE OVERHEID

Het kenmerkende verschil tussen christelijke politici en 'anderen' is dat de eersten lange tijd hebben geclaimd zich te baseren op onfeilbare bronnen. In de politieke praktijk blijkt dat echter niet veel meer te betekenen. Toch staat er in artikel 1 en 2 van het CDA-beginselprogramma: 'Het CDA aanvaardt het Bijbels getuigenis van Gods beloften, daden en geboden als van beslissende betekenis voor mens, maatschappij en overheid. Het richt zich daarnaar met de intentie steeds te zoeken naar de betekenis van het Evangelie voor het politieke handelen. In antwoord op de oproep van de Bijbel krijgt de politieke overtuiging van het CDA gestalte. De voortdurende toetsing aan de Bijbel is het kenmerk van die politieke overtuiging. Die politieke overtuiging is het samenbindend element waarop een ieder in het CDA aanspreekbaar is.' Dat laatste wil ik van harte doen. Want in het huidige CDA worden getuigenissen als hierboven niet meer gehoord.

De bijbel is niet langer een voortdurende toetssteen, maar is gereduceerd tot één van de culturele inspiratiebronnen, waardoor moeilijk kan worden volgehouden dat de bijbel nog langer als onfeilbare gids dient. Als christendemocraat kom je dan in een lastig parket. Welke

bijbelse opdrachten moet je wel uitvoeren en welke niet; wat is in de praktijk het selectie criterium? Het antwoord hierop verklaart ten eerste de ondergang van de christen-democratie als ideologie, en ten tweede het overleven van het CDA als partij: sociaal-democratische en liberale criteria. De eisen die de christen-democratie vandaag stelt aan het overheidsbeleid zijn in de kern niet anders dan die van de twee andere dominante stromingen. Ook de gronden waarop deze eisen zijn gestoeld, zijn vrijwel identiek, getuige het boek *Anders en beter*, en dat is vaak onnodig. Bijvoorbeeld sociale politiek is op bijbelse gronden uitstekend te verdedigen, en de op die gronden van de mens gevraagde generositeit zal menigeen verbazen.¹³ Ook voor een humaan asielbeleid biedt de bijbel voldoende aanknopingspunten.¹⁴ Anderzijds zijn er ook bijbelse opvattingen aangaande bijvoorbeeld homoseksualiteit, of de rol van de vrouw en de verhouding tussen man en vrouw, die veel eigentijdse christen-democraten niet meer delen, laat staan dat zij zich ervoor beijveren die opvattingen actief in het politieke en publieke domein uit te dragen.¹⁵

Daarmee is de bijbel een vergaarbak geworden waaruit men naar believen 'inspiratie' opdoet, een reli-rommelmarkt waar de bezoeker alleen koopt wat hem aanstaat. Deze praktijk is door het Woord zelf uitdrukkelijk verboden: 'Want ik betuig aan een iegelijk, die de woorden der profetie dezes boeks hoort: Indien iemand tot deze dingen toedoet, God zal hem toedoen de plagen, die in dit boek geschreven zijn. En indien iemand afdoet van de woorden des boeks dezer profetie, God zal zijn deel afdoen uit het boek des levens, en uit de heilige stad, en uit hetgeen in dit boek geschreven is.'¹⁶ Deze tekst was het eerste slachtoffer van de moderne bijbellezers.

Maar wat is dan wel bron waaruit de moderne christen-democratische overheid put; wat is de leidraad voor haar handelen? De overheid dient, aldus Balkenende, normen en waarden te beschermen en te bevorderen, want dat zijn onze 'culturele bronnen'.¹⁷ Het CDA-verkiezingsprogramma voor de periode 2002-2006 ademt dezelfde geest. De woorden 'God' en 'bijbel' komen elk exact nul keer voor, wat betekent dat elke verwijzing naar de oerbron van de christen-democratie ontbreekt. In christen-democratische kring klonk al eerder kritiek op het gebrek aan ideologische inhoud. Professor Klapwijk

werd na het verschijnen van het *Program van uitgangspunten* in 1980 uitgenodigd zijn licht over het program te laten schijnen. '[I]k heb steeds voor ogen hoe heel wat christen-democratische partijen in onze eeuw hebben afgehaakt in de poging om de grondslag en uitgangspunten van christelijke politiek vanuit een eigen, christelijke visie op de samenleving te formuleren. Gekoesterd worden nog slechts overgeleverde, christelijke of humanitaire normen en waarden. (...) Het gescherm met een viertal beginselen [gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap, MV] zal een achterhoedegevecht blijken te zijn, indien zulke beginselen niet voortdurend gevuld worden vanuit een bijbels georiënteerde, normatieve visie op de samenleving als geheel.'¹⁸ En verder: 'In een beginselprogram moeten geen wazige waarden worden opgesomd, maar visies worden geprofileerd. Het begin van een beginsel is een overtuiging.'¹⁹

De door Balkenende aangehaalde normen en waarden worden in veel gevallen ook door liberalen onderschreven, waarin christen-democraten aanleiding zien de liberalen ervan te beschuldigen dat zij de moraal buiten hun eigen filosofie te zoeken. Schijnbaar kunnen ook liberalen niet buiten de waarden en normen die door religies worden aangereikt, maar in de geïndividualiseerde mens ontbreken. Die bewering is niet terecht. Uiteindelijk zijn alle religies de neerslag van menselijk denken. God bestaat bij de gratie van de mensheid, en de goede eigenschappen die Hem worden toegedicht ook. Daarom kunnen liberalen zeggen dat universele normen en waarden door de mens geformuleerd zijn en dat naleving daarvan mag worden afgedwongen, te meer daar ze de essentieel zijn voor de liberale vrijheid.

SECULARISATIE ALS OPLOSSING

De ontwikkeling van het christelijke denken overziend, kom ik tot de conclusie dat we de hoop op een gematigde islam niet moeten stellen op de islam zelf. Het is wenselijk dat haar aanhangers dezelfde ontwikkeling doormaken als veel christenen hebben gedaan, namelijk secularisatie, bijvoorbeeld in de gedaante van de Verlichting naar Europees model. Die had niet alleen een matigende invloed op de godsdienst, maar zorgde op tal van terreinen, waaronder de wetenschap, voor doorbraken, iets waar de islamitische wereld zeer mee gebaat zal zijn.

Want slechts het anders interpreteren van sommige teksten, of ze nu uit de bijbel of uit de koran komen, biedt geen oplossing. Werkelijke vooruitgang wordt pas geboekt op het moment dat de gelovigen controversiële teksten naast zich neer leggen, met de mond belijden dat God of Allah onveranderlijk is, maar het met Zijn woord niet meer zo nauw nemen. We moeten elkaar namelijk niet wijsmaken dat orthodoxe ideeën over de relatie man-vrouw en homoseksualiteit voortkomen uit een bepaalde, subjectieve lezing van de bijbel of de koran.²⁰ Homoseksualiteit wordt door Paulus onomwonden omschreven als een 'schandelijkheid' die niet onbestraft zal blijven.²¹ Ook wanneer het gaat over de ondergeschikte positie van de vrouw wordt regelmatig gezegd: 'Dat is slechts één interpretatie.' Als we eerlijk zijn, moeten we constateren dat het hier helemaal geen kwestie van interpretatie is. Er valt over sommige bijbelpassages genoeg discussie te voeren, maar niet als de rol van de vrouw ter sprake komt. De vrouw is onderworpen aan de man, staat onder de man, is een afspiegeling van de man, enzovoort.²² Er is wel gesuggereerd dat deze vermaningen, die overwegend afkomstig zijn van de apostel Paulus, uitsluitend betrekking zouden hebben op de gemeente waaraan hij de desbetreffende brief stuurde. De vermaningen zijn echter in algemene termen geformuleerd en verwijzen naar de Wet en het Woord, die naar hun aard universeel en onveranderlijk zijn.

Het bovenstaande is niet bedoeld om de christen-democraten de les te lezen, maar om duidelijk te maken dat alleen vergaande secularisatie of verlichting iets kan veranderen aan islamitische opvattingen over de rol van de vrouw en de verhouding tussen kerk en staat. Van varianten binnen de godsdienst als zodanig hebben we weinig te verwachten. Zoals de schrijver van Marokkaanse afkomst Hafid Bouazza schreef: 'Wat Nederland nodig heeft zijn afvalligen, kettters, vrijdenkers. Met andere woorden, volgers van de ratio.'²³ En: 'Vlekkeloos Nederlands sprekende "hoofdhoekjes" hebben Nederland doen geloven dat man en vrouw voor de islam gelijk zijn, hetgeen een leugen is.'²⁴

Ik heb de Koran erop nageslagen en het staat er echt: 'Mannen zijn voorgoden over de vrouwen omdat Allah de enen boven de anderen heeft doen uitmunten en omdat zij van hun rijkdommen besteden. Deugdzaame vrouwen

zijn dus zij, die gehoorzaam zijn en heimelijk bewaren, hetgeen Allah onder haar hoede heeft gesteld. En degenen, van wie gij ongehoorzaamheid vreest, wijst haar terecht en laat haar in haar bedden alleen en tuchtigt haar. Als zij u dan daarna gehoorzamen, zoekt geen weg tegen haar. Waarlijk, Allah is Verheven, Groot.²⁵ Daarom geloof ik, in tegenstelling tot Connie Aarsbergen die in dit nummer hetzelfde thema aansnijdt, niet in een liberale variant van de islam. Het is overigens opvallend dat zij de vraag of de islam de mogelijkheid biedt tot ontwikkeling van een liberale variant, probeert te beantwoorden met voorbeelden van liberale *islamieten*, die weten dat ze in Nederland meer rechten genieten dan in Marokko of Turkije. De vraag of de islam als leer liberaal kan zijn, laat zij liggen. Omdat ik vrees dat het antwoord hierop ontkennend is, vestig ik alle hoop op de moslims voor wie het leven sterker dan de leer zal blijken te zijn, op moslims die Allah nog slechts lippendienst bewijzen. Kortom, op de moslims die Bouazza noemde. Want dat Nederland geen fundamentalistische christelijke natie is, is primair het gevolg van het slag christenen dat hier woont, en niet van het christendom als zodanig.

CONCLUSIE: GOD EN DE CHRISTEN-DEMOCRATIE ZIJN DOOD. LEVE HET CDA!

De toekomst van het CDA lijkt er na de verkiezingen heel wat rooskleuriger uit te zien dan menigeneen na de verkiezingen van 1994 en 1998 voor mogelijk hield; het geloof in de vitaliteit van het christelijk-sociaal denken is groot. Als ik zeg dat de overwinning van het CDA niet is wat het lijkt, kan mij gemakkelijk afgunst verweten worden. Het zij zo. Ik durf de stelling aan dat er op de lange termijn geen toekomst is voor de christen-democratie als ideologie. Geen nieuws overigens; het CDA heeft zich dat allang gerealiseerd: om de kiezer binnen te houden, moest God overboord. Daarmee is het CDA - enigszins gechargeerd - een D66 van formaat geworden, een redelijk alternatief, een grotendeels van haar wortels ontdane partij.²⁶ Want het christen-democratische gedachtegoed zal de mensen die op 15 mei op Balkenende stemden weinig hebben gezegd. Onder jongeren zorgen echte CDA-thema's als gespreide verantwoordelijkheid, soevereiniteit in eigen kring of zelfregulering, en de verantwoordelijke samenleving vermoedelijk slechts voor opgetrokken wenkbrau-

wen. Het CDA heeft - heel verdienstelijk en met inzet - meegelift op het algemene onbehagen over Paars.

Het gevolg van deze ontideologisering is dat de Nederlandse politieke partijen tussen wat meer en wat minder liberaal schommelen. De triomf van het liberalisme kan voor de VVD echter op een Pyrrusoverwinning uitdraaien. Zijn wij nog te onderscheiden van het CDA en de PvdA? In filosofisch opzicht natuurlijk wel. Het is niet waarschijnlijk dat anderen zich het gedachtegoed van Locke, Bentham of Mill zullen toe-eigenen, maar in de politiek van alledag zal het voor liberalen moeilijk zijn een geheel eigen geluid te laten horen. Het formuleren van een karakteristiek liberale boodschap in een grotendeels liberale maatschappij is daarmee een kerntaak geworden.

NOTEN

1. Romeinen 7:19.
2. Ibidem, pp. 49-50. Ook het GPV koos voor de scheiding van kerk en staat, en ook daar heerste de angst dat de overheid de kerk zou overheersen. De bijbelse argumenten die worden aangevoerd, zijn namelijk uiterst zwak. Zie: A.J. Verbrugh, *Universeel en antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en antirevolutionaire politiek*, Groningen, 1980, vol. 1, pp. 117-134.
3. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Een reeks historische voorlezingsen*, Franeker, 1976, p. 52. De eerlijkheid gebiedt overigens te zeggen dat Groen later de scheiding van kerk en staat voorstond. Weer later keerde hij terug bij zijn aanvankelijke overtuiging. Dit heeft ertoe geleid dat zowel de Christen-Unie als de SGP zich erop beroepen in de traditie van Groen te staan.
4. De Nederlandse Geloofsbelijdenis, opgesteld door Guido de Bres, stamt oorspronkelijk uit 1561 en was bedoeld om aan de Spaanse heersers duidelijk te maken waar de Reformatie voor stond. Tijdens de Synode van Dordrecht (1618-19) werd het tot officieel kerkdocument aanvaard. Artikel 36 hiervan gaat over de taken van de overheid: 'Tot dat einde heeft Hij de overheid het zwaard in handen gegeven (...) om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valsens godsdienst, om het rijk van den antichrist te gronde

- te werpen (...) Op synode van de Gereformeerde Kerken (van Kuiper) te Dordrecht in 1905 werden deze controversiële woorden geschrapt.
- Op deze bijeenkomst in Dordrecht werd ook besloten dat de bijbel 'uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse taal getrouwelijk overgezet' diende te worden. Dit resulteerde in de Statenvertaling van 1637.
5. Voorstanders van een theocratie vinden steun in bijbelteksten als Deuteronomium 13:1-5. De enige politieke partij die heden ten dage nog onverbloemd voorstander is van een theocratie, is de SGP. Zie voor deze en andere reformatorische visies op de relatie tussen kerk en staat: H.F. Massink e.a., *Theocratisch politiek. Principes, geschiedenis en praktijk*, Houten, 1994; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid*, Nunspeet, 1992.
 6. H. Algra, 'De roeping van de overheid', in: H. Algra e.a., *Anti-Revolutionair bestek. Toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij*, Aalten, 1964, p. 49.
 7. Zie ook: Th. B.F.M. Brinkel, 'De politiek van artikel 36 kan niet christelijk zijn', in: *Wapenveld*, 1999, nr. 5, pp. 165-167. Brinkel, voormalig medewerker van het VI voor het CDA, blijft echter uiterst vaag over de inhoud van de niet-neutrale politiek: 'Een christelijke politiek stelt mensen en hun gemeenschappen in staat om antwoorden te zoeken en te ervaren naar de zin en het mysterie van het leven.'
 8. H. Algra, 'De roeping van de overheid', p. 49.
 9. CDA, *Verkiezingsprogram 2002-2006. Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, p. 7, rechterkolom.
 10. Interview met Jaap de Hoop Scheffer, *De Groene Amsterdammer*, 11 februari 1998.
 11. Mattheüs 22:21; Markus 12:17; Lukas 20:25. Ook Romeinen 13:6-7 roept op tot het betalen van de verschuldigde belasting. Petrus verwoordt op heldere wijze de opdracht tot gehoorzaamheid aan lagere en hogere overheden: 'Zijt dan alle menselijke ordening onderdanig, om des Heeren wil; hetzij den koning, als de opperste macht hebbende; hetzij den stadhouderen, als die van hem gezonden worden, tot straf wel der kwaaddoeners, maar tot prijs dergenen, die goed doen.' (1 Petrus 2:13-14). Maar, zegt dezelfde Petrus, wanneer gehoorzaamheid aan aardse en hemelse overheden botsen: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn, dan den mensen.' (Handelingen 5:29)
 12. Daniël 3:1-30.
 13. O.a. Exodus 23:11; Deuteronomium 15:11; Lukas 14:13.
 14. Exodus 22:21; Exodus 23:9.
 15. Zie de voorbeelden bij voetnoot 22.
 16. Openbaring 22:18-19. Zie verder Deuteronomium 4:2; 2 Petrus 1:19-21; 2 Timotheüs 3:16.
 17. J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*, Soesterberg, 2002, pp. 121 en 127.
 18. J. Klapwijk, 'Grondbeginselen van christen-democratische politiek', *Christen Democratische Verkenningen*, 19??, nr. 12, pp. 316-324, p. 319.
 19. Ibidem, pp. 316-324, p. 321.
 20. NRC Handelsblad, "'De islam stelt de vrouw boven de man'", 10 oktober 2001. Diverse liberale moslims riepen hierin om het hardst dat de koran heel anders uitgelegd moet worden dan de extremistische moslims doen.
 21. Romeinen 1:27.
 22. In Genesis 2:18 zegt God: 'Het is niet goed, dat de mens alleen zij; Ik zal hem een hulpe maken, die als tegen hem over zij. Zie verder o.a. Romeinen 7:2; I Korinthiërs 11:3 e.v.; I Korinthiërs 14:34-35; I Timotheüs 2:11-15; I Petrus 3:1.
 23. H. Bouazza, 'Nederland is blind voor moslimextremisme', *NRC Handelsblad*, 20 februari 2002.
 24. H. Bouazza, 'Moslims kwetsen Nederland', *NRC Handelsblad*, 2 en 3 maart 2002.
 25. Sura 4:34.
 26. Daarin is het CDA geenszins uniek. In andere Europese landen speelden zich soortgelijke ontwikkelingen af. Zie: A.P.M. Lucardie en H.-M.T.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders', *Jaarboek 1992*, pp. 52-70, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 1993.
- Drs. M. van de Velde wetenschappelijk medewerker bij de Prof.mr. B.M. Teldersstichting.*

6

Het democratisch tekort

Toekomst van Europa in de wereld

Marktwerking in de zorg

INHOUDSOPGAVE

De rol van de overheid: een liberaal dilemma

Eric Balemans

159

Onderhoud van de democratie: een liberaal imperatief

Bespreking van P.G.C. van Schie (red.), Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies.

Jos de Beus

161

Een onzeker Europa in een wereld in beroering

Frits Bolkestein

170

Met zorg ondernemen

Kim Putters

176

Marktwerking in een nieuw zorgstelsel

Marco Kreuger

181

Klimaatverandering

Hans Labohm

189

Traditie en verlichtingsdenken

Jerker Spits

200

DE ROL VAN DE OVERHEID: EEN LIBERAAL DILEMMA

ERIC BALEMANS

Op 15 mei 2002 kwamen de gevoelens van onrust en frustratie die bij veel mensen leefden duidelijk aan de oppervlakte. De oorzaken liggen veel dieper dan onvrede met de politiek. Het heeft veel meer te maken met het spanningsveld tussen de individuele verantwoordelijkheid en de rol van de overheid. Veel mensen voelen zich in de dagelijkse omgang met de overheid gefrustreerd.

Uitgangspunt voor liberalen, en dus de VVD, is nog steeds de eigen verantwoordelijkheid van het individu. De vrijheid van het individu wordt daarbij slechts beperkt voor zover het een aantasting of bedreiging vormt voor de vrijheid van andere individuen. De rol van de overheid is daarbij zo klein mogelijk en op gepaste afstand. Het liberale principe staat niet ter discussie, maar het wordt de hoogste tijd dat de grenzen aan de vrijheid van het individu duidelijker worden ingevuld en vooral de tweeslachtige rol van de overheid verdwijnt. Dat is geen pleidooi voor meer regels, wel voor duidelijkheid in communicatie en handelen.

De spagaat van de overheid komt de laatste tijd pijnlijk aan de oppervlakte als we bijvoorbeeld kijken naar de relatie tussen de overheid en ouders/opvoeders. Voor mensen die niet op natuurlijke wijzen kinderen kunnen krijgen en toch ouders willen worden staat de weg van adoptie open. Het begint met een indiening van een verzoek bij het Ministerie van Justitie. Het verzoek wordt in handen gesteld van de Raad voor de Kinderbescherming. Vervolgens moeten de aspirant-ouders één jaar wachten voor de procedure verder gaat om zeker te zijn dat ze echt wel een kind willen adopteren. Dan volgen acht cursussen met een sterk ontmoedigend karakter. Daarna wordt de thuissituatie door de Raad voor de Kinderbescherming samen met een sociaal werker doorgelicht en beoordeeld, waarbij de aspirant-ouders volledig

binnenstebuiten worden gekeerd. Dan volgt een rapport van de Raad voor de Kinderbescherming met een advies aan het Ministerie van Justitie. Als dan uiteindelijk het licht op groen wordt gezet begint een volgend traject: de zoektocht naar een kind. Dit kan (terecht) alleen door gebruik te maken van door de overheid geselecteerde bemiddelingsbureaus. Op dit moment is er bij alle bureaus sprake van wachtlijsten. Kortom: 'van eerste verzoek tot eerste knuffel' duurt vier jaar. Kan dit sneller? Wellicht. In Spanje neemt de gehele procedure één jaar in beslag, en ook dat land is lid van de Europese Unie.

De weg naar het adoptiekind is zowel procedureel als emotioneel lang en hard. In het belang van het kind en de samenleving waar het een plaats krijgt, misschien wel terecht.

De overheid heeft hier ten opzichte van de aspirant-ouders een overheersende en allesbepalende rol. Zij oordeelt over aspirant-ouders en schenkt al dan niet het ouderschap. Met andere woorden: de overheid oordeelt, in het geval van adoptie, vooraf over de geschiktheid van mensen om kinderen op te voeden en uit te laten groeien tot verantwoordelijke mensen. Eenmaal adoptiefouder geworden houdt de overheid bovendien regelmatig de vinger aan de pols. Bij een tweede kind begint de procedure weer opnieuw en duurt drie jaar.

In schril contrast hiermee staat de rol van de overheid ten opzichte van ouders die wel op een natuurlijke wijze kinderen hebben gekregen. Hier geen toetsing vooraf. Geen oordeel over de geschiktheid om kinderen op te voeden. En ook dit is terecht want wie is de overheid dat zij zou mogen bepalen of je wel of geen kinderen zou mogen krijgen? De overheid stelt zich hier in zekere zin te terughoudend op ten opzichte van natuurlijke ouders waarvan de kinderen ontsproten of dit dreigen te

gaan doen. Let wel: ouders zijn en blijven zelf verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen. Het liberale principe van de eigen verantwoordelijkheid geldt ook hier, maar niet tegen elke maatschappelijke prijs. Waarom zou de overheid ook hier niet wat meer de vinger aan de pols kunnen houden?

Veel probleemjongeren zijn bekend bij de wijkagent en de maatschappelijk werker. Vandaar dat politie en maatschappelijk werk niet echt verbaasd zijn als enkele probleemjongeren een zo ernstig delict plegen dat opeens de nationale aandacht krijgt. Niet zelden zijn de betreffende ouders uitermate verbaasd omdat hun kind zich thuis blijkaar heel anders gedraagt. Daarnaast blijkt regelmatig dat de ouders al veel langer niet bij machte zijn om te voorkomen dat hun kinderen ontsporen. Dat verschil tussen het gedrag thuis en het gedrag op straat heeft alles te maken met de te terughoudende opstelling van de overheid ten aanzien van wat er zich afspeelt in de gezinssituatie achter de voordeur. Ontsporing zelf kan voorkomen worden als politie en hulpverleners niet slechts observeren maar ook de ouders confronteren en aanspreken op het gedrag van hun kinderen. Vervolgens

kan opvoedingsondersteuning aan de ouders van minderjarigen worden geboden. Als dat niet blijkt te helpen en er sprake is van veelvuldig plegen van delicten kunnen speciale scholen zoals de Glen Mills School een belangrijke bijdrage leveren aan een heropvoeding van de probleemjongeren.

Het wordt tijd dat de overheid haar terughoudendheid hier laat varen. Dat is in het belang van het kind en van de samenleving en dat zou politiek-links en -rechts moeten kunnen verenigen. Als men bij adoptiefouders een wakend oog heeft kan dat ook bij natuurlijke ouders. Ouders zijn ouders.

Naast het aanpakken van de hierboven specifiek beschreven problematiek zou een veranderende houding van de overheid ook meer duidelijkheid scheppen over haar eigen rol en functioneren. De tweeslachtigheid van de overheid vermindert evenals de maatschappelijke frustratie.

E.R.M. Balemans is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil en kandidaat voor de Tweede Kamer.

ONDERHOUD VAN DE DEMOCRATIE: EEN LIBERAAL IMPERATIEF

BESPREKING VAN P.G.C. VAN SCHIE (RED.),

HET DEMOCRATISCH TEKORT. INTERPRETATIES EN REMEDIES

JOS DE BEUS

Democracy is, of course, wrongly conceived when treated as merely a body of doctrine. It is a stage of development. It is not created by aspirations or by new faith; it is built up by slow habit. Woodrow Wilson (aangehaald door G. John Ikenberry, After Victory, Princeton, 2002, pp. 147-148)

EEN PATHOLOGIE VAN HET POLDERMODEL ALS POLITIEKE ORDE

Deze bundel behelst een kritisch oordeel van liberale snit over de werking en toekomst van de Nederlandse democratie.¹ Zij is de neerslag van twee jaren conversatie in werkgroepverband over de pathologische kanten van de hedendaagse Nederlandse politiek. De werkgroep signaleert stroperigheid van het overleg, verstrengeling tussen overheid en maatschappelijke organisaties, inconsistente regelgeving, proliferatie van toezichhoudende ambtelijke diensten, juridisering van politieke geschillen en een daarmee samenhangende onvrijheid van huidige leiders en toekomstige generaties (ook in de buitenlandse politiek), en onderschikking van de wetgevende macht aan de uitvoerende macht.

De werkgroep gaat ervan uit dat er alles bij elkaar een probleem is gerezen: 'sluipenderwijs is de kracht van de democratische motor van de politieke besluitvorming afgenomen' (p. 5). Deze motor heeft een 'onderhoudsbeurt' nodig (de term is van Van Schie). Liberale staatkundige beginselen en idealen, zoals de machtenscheiding, het behoorlijk bestuur, de grondrechten en de openbaarheid (Burkens), zullen bruikbaar blijven in een onafwendbaar wordende fase van constitutionele politiek

en herijking van de representatie. Maar toch is het liberalisme in de huidige conditie van toenemende vijandigheid en agressie - mondiaal, Europees, binnenlands - allesbehalve 'een rustig bezit' (Rosenthal, p. 133). Het moet opnieuw worden verwoord en deels opnieuw worden uitgevonden, zelfs binnen een oude natiestaat als Nederland in een nieuw tijdperk van internationale commercialisering en democratisering.

Van Doorn en Van Schie behandelen achtereenvolgens de maatschappelijke en staatsrechtelijke voorwaarden voor een democratie die de vrijheid dient en voor een vrijheid die de democratie schraagt. Burkens en Slagter bespreken de feitelijke en wenselijke wisselwerking tussen de rechtsstaat en de democratie. Rosenthal en Cliteur beschouwen de oude (Weberiaanse) theorie over ambtelijke beleidsuitvoering binnen een grondwettelijk-parlementair kader, de praktijk van wetshandhaving die dit kader loslaat, en de herformulering van een doctrine van democratisch bestuur. Lucardie en Voerman beschrijven de tendentiële daling van de opkomst van kiezers, het ledental van partijen en het activisme van partijleden. Zoutendijk gaat na of een door de nieuwe informatie- en communicatietechnologie (ICT) opgewekte deelname aan de politiek hier een tegengedens zou kunnen vormen die past in de liberale visie op de representatieve democratie.

De bundel komt als geroepen. De Teldersstichting heeft een nieuwe directeur, een jonge historicus met de moeilijke taak om de standaard voor liberale wereldbeschouwing die de veel te vroeg overleden econoom Groenveld vestigde te handhaven en te overtreffen.

(Ook dat laatste behoort tot het vooruitgangsidee.) De Nederlandse samenleving en politiek zijn in het jaar 2002 gewikkeld in een onverwachte en snelle omwenteling waarvan de oorzaken en gevolgen nog nauwelijks zijn te overzien. De VVD leed de grootste nederlaag in haar geschiedenis, groter nog dan die van 1986. Voor het eerst verloren de liberale partijen VVD en D66 gelijktijdig, en niet zo'n beetje ook. Er is al uitgerekend dat de Nederlandse verkiezingen van 2002 behoren tot de zestien meest turbulente verkiezingen in Europa sinds 1900, en wel op een vierde plaats met de Nederlandse verkiezingen van 1994 op de dertiende plaats.² Maar terwijl het protest van de ouderenbeweging in 1994 samenging met een liberale triomf, ging de protestbeweging van Fortuyn samen met een liberale neergang. Het zogeheten populisme alias de 'nieuwe politiek' is dus niet alleen een bedreiging van de sociaal-democratie maar ook van het liberalisme in Nederland. De heersende liberale opvattingen, zoals de positieve waardering van de depolitisering in de jaren negentig bij Bolkestein (liever geen nieuwe romantiek) en Van Mierlo (liever geen nieuwe ideologie), bieden geen soelaas meer.³

Wat is thans op enige afstand van de praktische politiek de liberale kritiek op deze politiek? Is er te weinig democratie, teveel democratie, of ligt de Nederlandse problematiek, zoals de nieuwe voorman van de VVD Zalm vermoedelijk zal stellen, eerder besloten in de mislukking of het gemis van goed beleid dan in fundamentele nadelen van de politieke structuur en cultuur alhier? Is de liberale kritiek gerechtvaardigd? Biedt die kritiek, mede opgevat als zelfkritiek, ook aanknopingspunten voor een nieuw en levensvatbaar hervormingsstreven van de liberalen, om te beginnen na de verkiezingen in januari 2003? Dat lijken me de interessante vragen.

LIBERALE KRITIEK OP DE DEMOCRATIE SINDS 1945

Eerst geef ik een indruk van de context van deze bundel. De liberale kritiek op de Nederlandse democratie na de Duitse bezetting betrof de verzuiling en het corporatisme. Volgens de liberalen belemmerde de verzuiling de vrije rationele keuze van individuele gelovigen en werknemers. Zij hinderde ook de integratie van midden-groepen en laagst betaalden in de nationale rechtsstaat

door een bevrozing van sociaal-economische scheidslijnen. Het corporatisme blokkeerde de werking van vrije markten en de opwaartse beweging van getalenteerden op eigen kracht (meritocratie ofwel loon naar verdienste). Het ondermijnde bovendien het primaat van het parlement. De herkansing en nieuwe bloei van het Nederlandse liberalisme na het welslagen van de wederopbouw zonder Nederlands Indië - zeg maar na 1966 - hadden alles te maken met een snelle ontzuiling, die later overging in een 'individualisering' van het handelen van leden van gezinnen, bedrijven en verenigingen. Daarnaast was sprake van een toenemend diskrediet van het corporatisme, dat met zijn patstellingen tussen sociale partners en beperking van concurrentie met buitenstaanders de werkloosheid en een algehele uittreding uit het arbeidsproces op kosten van de gemeenschap leek te bevorderen. De VVD en D66 werden groot en relevant als alternatieven voor achtereenvolgens de christen-democraten en de sociaal-democraten, de twee supermogendheden in Nederlandse politiek sinds de invoering van het algemeen kiesrecht. De VVD, aldoor groter dan D66, werd zelfs een ware volkspartij.

Het is bekend dat beide partijen schommelden als het op kracht van leiderschap en steun van de kiezer aankwam, terwijl hun cycli zelden synchroon verliepen. Alleen in 1967, 1977 en 1994 (de geboorte van Paars) worden VVD en D66 samen sterker. Minder bekend is dat hun houding tegenover een Nederlandse politiek zonder paternalistische elite en dociele massa uiteenliep. De liberalen van de VVD waren tevreden over het politieke stelsel als toonbeeld van stabiliteit, maar ontevreden over de te grote rol van de overheid. De liberalen van D66 waren tevreden over de rol van de overheid als toonbeeld van pragmatisch ingrijpen, maar ontevreden over het te gesloten politieke stelsel.

In de lijn van de Liberale Staatspartij bekritiseerde de VVD de voortgaande uitbreiding van de overheid. De stagnatie van de verzorgingsstaat in de jaren zeventig werd uitgelegd als een overbelasting van het openbaar bestuur ten gevolge van een *overschot* aan democratie, een doorgeschoten politisering van bedrijven, scholen en de samenleving in het algemeen door partijen, belangengroepen en sociale bewegingen met een progressieve signatuur van principiële aard (vrijheid als ontplooiing)

maar ook van opportunistische aard (behartiging van deelbelang onder het mom van burgerlijke ongehoorzaamheid). De VVD was fundamenteel tevreden met de instituties van de parlementaire democratie. Haar onvrede gold de groei van inmenging door de centrale overheid als voertuig van zaakwaarnemers en de greep naar de macht door het personeel van arbeidsorganisaties in de industrie en de dienstverlening als twee onbedoelde gevolgen van een op zichzelf wenselijke ontzuiling.

In de lijn van de Vrijzinnig-Democratische Bond bekritiseerde D66 de spelregels voor pacificatie, zoals de geheime kabinetsformatie. Die spelregels waren niet alleen overbodig geworden nu de godsdienststrijd en klassenstrijd waren gestreden. Ze wezen in de visie van deze liberalen ook op een tekort aan democratie, een ontmoediging en zelfs desorganisatie van nieuwe meerderheden rondom hedendaagse verschillen en geschillen (zoals inzake kwesties rondom emancipatie van vrouwen en bejaarden). De zogenaamde kloof tussen de beroeps-politiek en de burgerlijke samenleving, die sinds de jaren tachtig tot uiting zou komen in een afnemend gezag van politieke partijen, volksvertegenwoordigers en ministers, werd uitgelegd als het bewijs van deze visie. D66 bepleitte een stelselwijziging in de vorm van een districtenstelsel met twee partijformaties, directe verkiezing van politieke gezagsdragers alsmede referenda en volksinitiatieven.

De doeltreffendheid van deze tweevoudige liberale kritiek vertoont een opmerkelijk patroon. De rol van de overheid werd metterdaad kleiner als uitvloeisel van een bezuinigings- en dereguleringsoperatie van opeenvolgende kabinetten sinds 1983, een marktdenken in allerlei maatschappelijke sferen (ook buiten het domein van de schaarste) alsmede een retoriek van relativering van politiek leiderschap en maakbaarheid van de samenleving via wetgeving en overheidsbemoeienis. De stelselvernieuwing liep vast in talloze staatscommissies. Veel meer dan de wethouder van buiten de gemeenteraad bleef er niet van over. Het corporatisme ging het poldermodel heten en werd van symbool van een Nederlandse ziekte tot symbool van een Nederlands economisch wonder.

De geloofwaardigheid van de kritiek was al even opmerkelijk. Het pleidooi voor een kleinere overheid (doeltreffende uitvoering van kerntaken) werd gemeen-

goed in alle grote partijen, met als voornaamste consequentie de samenwerking tussen liberalen en sociaal-democraten tussen 1994 en 2002. De stelselwijziging bleef een bron van onenigheid tussen de seculiere partij en terwijl de confessionele partij er helemaal niet voor warmliet, zelfs niet toen zij zich verzoend had met de oppositierol.

De actualiteit van de kritiek is bijna bizar. De VVD kreeg van Fortuyn te horen dat haar hervorming van de staat onevenwichtig was: teveel privatisering, te weinig marktwerking in de publieke sector. Daardoor had zij een puinhoop van Wiegeliaanse omvang geschapen, waarbij Fortuyn enkel voor de prestaties van minister van Financiën Zalm een uitzondering maakte. D66 werd gepasseerd als kampioen van de universele mondigheid en de stelselwijziging doordat Fortuyn het pleidooi voor rechtstreekse verkiezingen en referenda koppelde aan eenhoofdig quasi-presidentieel leiderschap van de premier en hernationalisering van het beleid inzake integratie van immigranten en van Europese staten. De triomf van de Lijst Pim Fortuyn betekende dat anderhalf miljoen kiezers de liberale politici tot de verdedigers van kartelpolitiek rekende, en niet tot de doorbrekers daarvan. Nog afgezien van de massale vlucht uit de onherkenbaar geworden sociaal-democratie, voltrok zich hier een dubbele afstraffing: van een liberalisatie die doorging en die een op nieuwe weelde en stijgende verwachtingen gebaseerde assertiviteit bracht (getuige het verlies van de VVD) maar ook van een vernieuwing van de consensusdemocratie die niet doorging, die beperkt bleef tot ontspanning in de omgang tussen politici van de PvdA en de VVD, en die een op teleurstelling en cynisme gebaseerde opstandigheid bracht (getuige het verlies van D66). Het is duidelijk dat de stemmers op Fortuyn en Balkenende het democratisch tekort associëren met een mislukt vreemdelingen- en minderhedenbeleid in de geest van multiculturalisme (Nederland is vol), met fricties in de publieke sector (wachtlijsten, files), en met corruptie en regentengedrag van een hele generatie vooruitstrevende politici en bestuurders. Onduidelijk is echter of de boze bevolking een stelselwijziging wenst, want de partij die dit wilde bleef steken (Leefbaar Nederland) terwijl de partij die dit weigerde het grootste werd (CDA).

VAN DEMOCRATISCH OVERSCHOT NAAR
DEMOCRATISCH TEKORT

Tegen deze achtergrond bezien, wijst de bundel meteen al op een kentering in het liberale denken. Uitgerekend in een periode waarin D66 lijkt uit te sterven, verlaten vrijwel alle auteurs de stelling van de VVD dat er een democratisch overschot bestaat in verband met de overvraging van de staat. Ze omarmen de stelling van D66 dat er een soort van democratisch tekort is in verband met de verzwakking van partijgebonden representatie als het gaat om legitimering van de wet en effectuering van het burgerschap op nationale schaal. Zeker, Van Doorn en Burkens staan stil bij de rechtspositie van gewone burgers afzonderlijk, de zelfstandigheid van private ondernemingen in een markteconomie en de onafhankelijkheid van media in een publieke sfeer, drie primaire voorwaarden voor de liberale democratie. Zij stellen vast dat de Nederlandse politiek op deze punten ronduit vitaler is geworden. Maar zij zeggen er meteen bij dat dit Nederlandse gelijk van Fukuyama (de historische overwinning van het liberalisme in 1989, in Nederland al ingezet in 1983 door de christen-democraat Lubbers) niet voldoende is om de kwaliteit van de democratie in de nabije toekomst veilig te stellen.

Van Doorn ontwaart een kruispunt: óf de hiërarchie in de publieke sector wordt hersteld met duidelijke afspraken over de verdeling van bevoegdheden (zoals die zich nu op Europees niveau aandienen in de Conventie over de Toekomst van Europa) óf de politieke leiders en bestuurlijke gezagsdragers met formele macht worden rechtstreeks gekozen (zoals de presidenten van de Nederlandsche Bank en de Europese Bank). Van Schie wenst een grotere invloed van de kiezers op de personele samenstelling van de volksvertegenwoordiging via de algemene werking van de voorkeurstem. Hij wenst ook een scheiding tussen inhoudelijke verantwoordelijkheid van de minister en uitvoerende verantwoordelijkheid van de staatssecretaris alsmede de invoering van nationale bindende referenda over grondwetswijziging en onderwerpen die een impasse veroorzaken tussen de Tweede Kamer en de Eerste Kamer. Burkens concludeert tot een dualisering in de verhoudingen tussen parlement en kabinet waarbij het regeerakkoord zich beperkt tot hoofdlijnen en weerbarstige strijdpunten. Het parlement moet

weer het orgaan worden voor het tegenwicht tegen de regering, het beraad over nationale belangen en de partij-enstrijd langs werkelijke scheidslijnen terwijl de regering zich bezighoudt met de codificatie van de maatschappelijke ontwikkeling van rechtsbewustzijn. Slagter oppert naast de al genoemde invoering van referenda bij omstredden onderwerpen een rechterlijke toetsing van wetgeving, informatieve lobbying, en meer waakzaamheid in de vaststelling van de jaarrekening van de centrale overheid (en het toezicht daarop) van de Tweede Kamer.

Rosenthal en Cliteur kijken naar de uitvoering. De eerste bepleit publieke registratie en veroordeling van wetsovertreders (reputatieverlies als sanctie), actieve betrokkenheid van burgers bij de aanpak van misdadigers (de politie helpen) en een reguliere aanvullende rol van particuliere veiligheids- en bewakingsdiensten. De tweede betreft een duidelijke stelling op Van Doorns kruispunt. Een minister is gehouden om inhoud te geven aan zijn verantwoordelijkheid door leiding te geven, waar een volksvertegenwoordiger is gehouden om de minister te controleren. Beiden werken met partijpolitieke premissen, waar de ambtenaar werkt met de premisse van neutrale deskundigheid. Dat is volgens Cliteur nog steeds beter dan tweezijdige partijpolitiek (de heerschappij der partijen, waaronder het Amerikaanse *spoils system*) of tweezijdige neutraliteit (de technocratie met een menselijk gezicht, zoals Van Doorn dat noemt). Zoutendijk stelt dat het ledental en de bezigheden van leden van politieke partijen worden bevorderd door de creatieve toepassing van ICT. Een dergelijke toepassing heeft als bijkomend voordeel dat niet alles gaat afhangen van formele stelselwijziging à la D66 en dat evenmin alles gaat uitlopen op een directe glasvezeldemocratie zonder verkiezingsprocedures en de verbeeldingskracht van gekozenen als vormen van integratie.

In alle bijdragen worden de beperkingen van bestrijding van het democratisch tekort via institutionele hervorming onderstreept. Aan de ene kant verhindert goed liberaal beleid dat er een algehele effectiviteitscrisis van de Nederlandse staat uitbreekt. Nederland hoeft om zo te zeggen geen Venlo in het groot te worden, met een burgemeester die machteloos meent te staan tegenover de import van spanningen en de ordeloosheid onder burgers van eigen makelij en die andere gezagsdragers

openlijk en onmiddellijk de schuld geeft. Aan de andere kant wordt institutionele hervorming begroet en vergeeft als zij niet samengaat met een cultuuromslag onder gezagsdragers en burgers tegelijk. De les van oud-ombudsman Oosting uit de vuurwerkcramp in Enschede moet ook elders ter harte worden genomen. Dat gezegd zijnde, meen ik toch dat de hierboven samengevatte conclusies tamelijk radicaal zijn. Welke inzichten liggen eraan ten grondslag?

EEN LIBERALE ANATOMIE

Van Schie noemt de curieuze combinatie van toenemende interne controle binnen partijen en afnemende externe controle van de partijen, op het kiezersvolk, de openbare sfeer en het overheidsapparaat. Burkens noemt de afnemende waarde van partijstrijd tegen de achtergrond van de consensuspolitiek, de aanvaarding van de rechtsstaat, de regelingen voor bestuurlijke inspraak en beroep, de dagelijkse chaos en rotzooi in het beleidsproces, en de Europese eenwording. Slagter noemt de verplaatsing van de politiek uit het nationale centrum tegen de achtergrond van internationalisering van de economie, de cultuur, het recht en het bestuur.

Rosenthal noemt de gecompliceerde handhaving van wetten en regels. In een consensusdemocratie heeft de wil van de grootste partij of de meest homogene coalitie van partijen hier minder invloed dan in een meerderheidsdemocratie (zoals het Verenigd Koninkrijk en Spanje). Veel hangt af van de kunst van consensusvorming, coalitievorming, collegiaal bestuur en coöptatie. In het Nederlandse geval groeit dit uit tot een heus handhavingstekort door de traditie en recente ervaring van gedoogbeleid. Cliteur noemt de omslag in het zelfbeeld van politieke en bestuurlijke elites van traditionele planvorming ofwel *government* (compromis tussen volkspartijen in de landspolitiek, ambtelijke uitvoering daarvan in een centrale hiërarchie) naar interactieve oplossing van problemen ofwel *governance*. Deze omslag is gevoed door beleidswetenschappen als de economie en de bestuurskunde. Ze houdt mede in dat politieke partijen geen sociale scheidslijnen meer vertegenwoordigen maar dat ze waken over de kwaliteit van het bestuur van de overheid; dat parlementen niet meer het forum van bindende beraadslaging zijn maar een forum van bindende besluit-

vorming temidden van een permanent televisiedebat in de samenleving; en dat regeringen niet vooropgaan maar volgen. Zoutendijk noemt de technische ontwikkeling en de toegang tot rationele vormen van directe massapolitiek (collectieve actie, discussie, onderhandeling, stemming, regulering), zoals die al zichtbaar worden in sommige internationaal werkzame niet-gouvernementele verenigingen. Het kan zijn dat de ICT het klassieke argument van Madison en Constant ondermijnt inzake de dalende besluitvormingskosten van de parlementaire democratie met volkspartijen (moderne doelmatigheid) alsmede de stijgende baten van een buitenpolitieke private sfeer (moderne vrijheid). Misschien is zelfrepresentatie door eisende en steunbetuigende burgers zonder de tussenkomst van volksvertegenwoordigers en partijen straks per saldo goedkoper en niet noodzakelijkerwijs onredelijker. Of zoals Van Doorn meer in het algemeen opmerkt: 'Het is lang niet uitgesloten dat de vorm van democratie die we lange tijd hebben gekend en bijgevolg als 'normaal' zijn gaan beschouwen, momenteel aan zin en functie heeft verloren' (p. 11).

Dezelfde Van Doorn is het meest uitvoerig en diepgaand in zijn benadering van de representatieve democratie als sociaal en historisch verschijnsel, dat wil zeggen als een constructie die per definitie onderhevig is aan Darwiniaanse evolutie (wetenschappelijk bezien) en Thorbeckiaanse organische ontwikkeling (ethisch bezien). Ik geef zijn betoog weer als een viertal aanspraken.

Ten eerste is het collectivistische tijdperk van de Nederlandse democratie, ongeveer lopend van de stichting van de Antirevolutionaire Volkspartij in 1879 tot de val van het kabinet-Den Uyl in 1977, voltooid verleden tijd geworden. De aanpassing van het conservatief-liberale parlement aan de massapolitiek, de volkspartijen langs de scheidslijnen van klasse en confessie, de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij, de sociaal-democratische leiding van de economie (met steun van confessionele en liberale politici alsmede van Keynesiaanse en neo-klassieke economen), dat alles is voorbij en komt ook nooit meer terug, noch nationaal, noch Europees.

Ten tweede is de neergang van het regime van de partijendemocratie een ingewikkeld proces geweest met tendenzen als de secularisatie, ontzuiling en de ontideologisering; de terugtred van overheden en politieke partij-

en uit het middenveld (zoals uit de omroepen); de spreiding van politieke macht over Europese organen, lokale overheden, ambtelijke diensten, rechters, grote bedrijven, en de journalistiek; en de individualisering van burgerzin (waaronder de vorming van sociale bewegingen rondom nieuwe strijdpunten). Van Doorn nuanceert dus de inleiding van de bundel. Een sector als de gezondheidszorg laat zien dat de verstrengeling tussen overheid en middenveld kwantitatief hetzelfde bleef maar van kwaliteit veranderde. Er is daar sprake geweest van ontvlechting van verantwoordelijkheden, verbrokkeling van eenheden en commercialisering van technieken van leiding en beheer (de uitbreiding van marktdenken).⁴

Ten derde worden de contouren van een nieuwe politieke orde zichtbaar in de jaren negentig. Van Doorn schetst de invloed van de televisie op de politiek en omgekeerd (toeschouwersdemocratie), de proliferatie van beleidssectoren (kennissgemeenschappen, subsystemen) na de ontlasting van de centrale overheid, de uitbesteding van toezichthoudende taken (Nederlandse Mededingingsautoriteit, Autoriteit Financiële Markten, Onafhankelijke Post en Telecommunicatie Autoriteit, College van toezicht sociale verzekeringen, et cetera), de juridisering (waaronder de detaillering van het bestuursrecht), en nogmaals de verplaatsing van de politiek uit Den Haag. Van Doorn poneert dat 'een *dias politica* is ontstaan, met aan de ene kant de combinatie van kabinet en parlement en aan de andere kant de rechterlijke macht, aangevuld met de toezichthouders' (p. 43). Verder is er 'een tweede laag' van politiek aangegroeid met lobbyisten, activisten, journalisten en publicisten ter aanvulling op, dan wel vervanging van, de eerste laag van gekozen en benoemde partijpolitici (waaronder ook burgemeesters en andere bestuurders).

Ten slotte is de beoordeling van deze hele gedaantewisseling van de Nederlandse politiek noodzakelijkerwijs een tussenbalans. Aan de ene kant is er een sociale democratie ontstaan met de massamedia als vijfde macht die de macht van de interventiestaat in toom houdt wanneer (en omdat) deze staat samenspannt met de politieke democratie tegen de burgerij met gezond verstand. Van Doorn spreekt van 'geordende vrijheid'. Aan de andere kant wordt de politiek overheerst door een doelmatigheidsdenken, met alle in de technocratie ingebouwde

spanningen vandien.⁵ Tegenover de winst van de instorting van de zeggenschapsbeweging uit de jaren zestig en zeventig staan volgens Van Doorn aanzienlijke verliezen. Het risico van overbelasting wordt niet opgeheven doch overgeheveld, met als eerste gevolg een uitholling van de eindverantwoordelijkheid of zelfs een verdwijning daarvan. Het risico van onmiddellijke delegitimering van de politiek en de overheid is levensgroot geworden. Legitimiteit valt vrijwel samen met effectiviteit, een prestatievermogen dat weer afhankelijk is van het ontwerp van veelgelaagd bestuur (netwerken), de concurrentie tussen overheden en ondernemers, de gedragscode van beroepsbeoefenaren, en het vermogen tot wachten en investeren van aanbieders en vragers (lange-termijndenken). Er hoeft maar iets mis te gaan met deze nieuwerwetse mechanismen in de publieke sector, of een verstoring wordt een acute crisis in de spoorwegen, de scholen, de asielzoekerscentra, de ziekenhuizen, en noem maar op. Want men kan voor het herstel van bestuurlijke prestaties niet meer terugvallen op traditionele mechanismen als het nationale beschavingsoffensief (de moraal van elites, de burgerzin van massa's), het klassencompromis (de zelfbinding van leiders en hun loyale achterbannen) of de sociale functionaliteit van religie.

Een laatste risico is impliciet in Van Doorns beschouwing. Een politiek die samenvalt met beheer in het teken van doelmatigheid, zoals de Nederlandse politiek van Paars-II en de Europese politiek in het algemeen, voorziet niet in de tijdloze, in vele opzichten irrationele behoefte aan collectieve identiteiten, publieke gevoelens, nationale idealen, expansieve projecten en staatslieden die groter zijn dan het leven zelf. Het is weinig zinnig om de plotse linge massale walging van het sociale liberalisme van de kabinetten-Kok en de dito liefde voor Fortuyn volledig te verklaren uit een rationeel volks conservatisme en daarbij aan deze behoefte voorbij te gaan. Toen Kok weigerde om enthousiasme te wekken voor de Derde Weg, in de VVD de gedrevenheid en overtuiging verdwenen met het vertrek van Bolkestein naar Brussel, en de matigende invloed van D66 zinloos was geworden (er was niets meer over van de oude polarisatie), toen konden de campagneploegen van Melkert en Dijkstal alleen maar bogen op de macroeconomische successen. Maar die onmiskenbare successen in de stoffelijke sfeer hadden weinig

invloed op de dagelijkse ervaring met een tekort aan spirituele integratie tussen autochtonen en immigranten. En ze hadden geen enkele invloed op wat Keynes de 'dierlijke spiritualiteit' heeft genoemd, zonder welke noch transacties op de kapitaalmarkt noch schikkingen in het parlement kunnen gedijen.

DE LIBERALE KRITIEK GEWOGEN

Onder Nederlandse historici leeft de opvatting dat het nog te vroeg is om een patroon in de ontzuilde politiek te ontwaren. Dat wordt soms vermengd met het vooroordeel dat sociaal-wetenschappelijke theorie en vergelijkende methode overwegend een afzichtelijk jargon voortbrengen waarmee een voorkeur voor politieke opwinding wordt geuit.⁶ Onder Nederlandse politicologen heerst het model van de karteldemocratie. Gevestigde politieke partijen zouden impliciete afspraken hebben gemaakt om de onderlinge rivaliteit te reguleren en de toetreding van nieuwe partijen te blokkeren. Ze stellen de belangen van de staat en de partij boven de belangen van de samenleving en de electorale achterban.⁷ Dit is een model uit de oude Italiaanse school van het elitisme (Mosca, Pareto). Het houdt mijns inziens te weinig rekening met de dalende status en morele onzekerheid van hedendaagse politiek-bestuurlijke elites (ook in arbeidsorganisaties trouwens), met de tegenstanders en dissidenten in hun eigen gelederen (en daarbuiten uiteraard), met de grenzen aan de capaciteit van de overheid, en het laatste doch niet het minste, met de noodzaak van voortdurende communicatie, discussie en campagne in de democratische samenleving van vandaag.⁸ Het is daarom verheugend dat liberale denkers het hebben aangedurfd om een systematische kritiek op de Nederlandse politiek te oefenen zonder de kwetsbaarheid van het aloude pluralisme in dit land te ontkennen maar ook zonder te vervallen in het linksige cultuurpessimisme van de meeste politicologen.⁹ Het model van de toeschouwersdemocratie (partijen zonder leden doch met mediastrategieën) biedt meer houvast dan dat van de karteldemocratie, zoals ik elders heb proberen te laten zien.¹⁰

Toch zitten er enige open plekken in de bundel die bijna schreeuwen om een vervolgstudie. Ik stip er vier aan.

De bundel laat zien dat er nog lang géén uitzicht is op een nieuwe, meer kosmopolitische democratie met libe-

rale eigenschappen als opvolger van de directe democratie in de stadsstaat en de representatieve democratie in de natiestaat. Maar daarmee is het Nederlandse parlement in de jaren nul van de 21ste eeuw nog helemaal niet uit de zorgen. Er zijn diverse klassieke argumenten ten gunste van een parlement met partijen, in het bijzonder volkspartijen. Volgens het argument van de vrede is de samentrekking van politiek bij een en dezelfde volksvertegenwoordiging bevorderlijk voor de binnenlandse en internationale pacificatie. Volgens het al genoemde argument van de doelmatigheid is een parlement met georganiseerde fracties van beroepspolitici bevorderlijk voor de beheersing van de kosten van de politieke besluitvorming. Volgens het bij uitstek liberale argument van de (moderne) vrijheid is een parlement bevorderlijk voor de bloei van een beschermde private sfeer, waaronder de ondernemingsgewijze productie. Volgens het argument van het welzijn is de populaire selectie van politici uit een moreel superieure bovenlaag bevorderlijk voor de belangen van de massa. En volgens het argument van de eenheid, zoals uitgedragen door de liberale revolutionairen Concorcet, Paine en Sieyès, behoort een parlement tot de centrale instellingen die de nationale soevereiniteit en identiteit bevorderen.

Al deze argumenten liggen momenteel onder vuur. Er wordt gezegd dat de huidige 'civil society' zichzelf kan reguleren, dat de kosten van zelfvertegenwoordiging structureel zijn verlaagd door de cultivering van het publieke debat en de publieke opinie buiten het parlement, de commerciële televisie en ICT, dat ondernemerschap thans zowel economische als politieke concurrentie omvat (met Berlusconi, Branson, Perot, Tapie en Ed Maas als voorlopers), dat de verhoging van het onderwijsniveau samengaat met nivellering van morele eigenschappen (het einde van zedelijk woordvoerschap in de politiek) en dat nationale integratie niet meer afhangt van centralisatie maar juist van decentralisatie en deconcentratie van macht en vertoog. Ziedaar, het oude antiparlementarisme van intellectuelen in de nieuwe taal van academische postmoderniteit. Het is zelden theoretisch en empirisch bewezen, het mist de ernst en edelmoedigheid van het filosofisch anarchisme, en het is in vele opzichten flauwekul. Maar het is wel een gedachtegoed dat in de Nederlandse bestuurskunde en praktische wijs-

begeerte overheerst en dat aan een hele generatie studenten en ambtenaren is voorgehouden als de nieuwe wijsheid na de dood van het étatisme en het socialisme.¹¹ Het verdient een preciezere repliek dan de bundel geeft, te meer omdat de huidige kandidaatstelling door partijleiders, centrale partijcommissies en vergadering van kaderleden tekort schiet als selectiemechanisme.¹²

Een tweede open plek betreft de beoordeling van de consensusdemocratie. Liberalen van de VVD wijzen de consensusdemocratie af als economische orde terwijl liberalen van D66 de consensusdemocratie als politieke orde afwijzen. (Althans in theorie, want in de Paarse praktijk legde de VVD zich regelmatig neer bij het poldermodel en opereerde D66 steeds vaker volgens de ooit door Lijphart blootgelegde spelregels van consensusvorming.) Wat dus onduidelijk blijft is de visie van het denkende deel van de VVD op de consensusdemocratie als politiek bestel. In de politicologie worden de vergroting van de deelname aan de aanvoorzijde en de verbreding van bescherming van vrijheden en rechten aan de afvoorzijde als de voordelen van dit soort democratie gezien. De zwakte van de oppositie met het risico van radicalisme en extremisme wordt als het voornaamste nadeel gezien.¹³ We weten echter sinds 6 maart en 15 mei 2002 dat de doorbraak van uitdagers en een daardoor opgewekte verschuiving van partijverhoudingen, omslag in regeringsbeleid en herschikking van allianties helemaal niet geblokkeerd zijn in de Nederlandse consensusdemocratie, met alle goede gevolgen vandien voor de matiging van nieuwlichters en hun wilde aanhangers op langere termijn. Voorts blijkt het veelvoud van partijen in de Nederlandse politiek tamelijk ongebroken te zijn door de afwisseling van fusering (CDA, Groenlinks, ChristenUnie) en nieuwe partijvorming (CD, Ouderenpartij, LPF, LN), terwijl ook de tweepartijstelsels in de huidige tijd (de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk) delen in een hedendaagse Westerse malaise. Kortom, de liberale vergelijking tussen een hervormde consensusdemocratie en een ingevoerde meerderheidsdemocratie in Nederland is ten onrechte buiten beschouwing gelaten in de bundel.

Een volgend kritisch punt betreft Van Doorns hypothese over de verdwijning van collectieven en tegenstellingen tussen dergelijke collectieven in samenleving en politiek. Dit is een zeer problematische hypothese als

men tenminste met Bobbio aanneemt dat technocratisch liberalisme een onmogelijkheid is. Liberalisme werd en wordt gekenmerkt door een geloof in de concurrentie op vrije markten (het kapitalisme als scheppende vernietiging) maar ook door een geloof in de vruchtbaarheid van conflicten in open samenlevingen en de vreedzame beslechting daarvan via minimale rechtsstatelijke en democratische procedures.¹⁴ Hier zouden liberalen - en zij niet alleen - zich moeten bedienen van scenario's. Dat zijn toekomstbeelden met herstel van oude collectieven of opkomst van nieuwe collectieven, met een voltooide individualisering plus of minus timocratie (overmatige politieke invloed van de rijken) en met of zonder formele stelselwijziging.¹⁵

Ten slotte is er de kans op gekozen gezagsdragers onder de institutionele druk van referenda. Als ik me niet vergis, maken we op dit punt een omslag mee in de VVD. Demissionair minister Remkes heeft opdracht gegeven de juridische repercussies in de gemeenten in kaart te brengen, terwijl de benoemde burgemeester van Rotterdam Opstelten al droomt van een bliksemzege. De bundel lijkt deze omslag te legitimeren met een gedachtegang die Thorbecke ooit gebruikte voor de acceptatie van het algemeen kiesrecht langs de lijnen der geleidelijkheid. Ik sluit mij hierbij aan, maar wel met de aantekening dat de verkiezing van de uitvoerende macht (inclusief de zelfstandige toezichthoudende autoriteiten) plus laagdrempelige referenda geen enkele rechtstreekse verbetering brengt in het verzwakte gezag van partijen en volksvertegenwoordigers (Tweede Kamer, Provinciale Staten, Gemeenteraad) en zelfs bepaalde verslechtingen - zoals verpersoonlijking van strijd en organisatie - met zich meebrengt. Er bestaat zoiets als een behoudzuchtige motivering van vernieuwing, door de schrijver van de *Tijgerkat*, Giuseppe Tomasi de Lampedusa, vereeuwigd met het gezegde: 'Als wij willen dat alles blijft zoals het is, moet alles anders worden'. Het probleem hierbij is dat men zelf geen warm voorstander is maar een berekenend tegenstander, en dat bovendien pas achteraf kan worden vastgesteld of de berekening klopt. Dat probleem zou zich openbaren bij een aanvaarding van elementen van meerderheidsdemocratie in de Nederlandse consensusdemocratie door doctrinaire liberalen.

P.G.C. van Schie (red.), *Het democratisch tekort. Interpretaties en remedies*, Prof.mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag, Geschrift 93, 2002, 184 pagina's, € 16,-.

NOTEN

1. Zie voor een oordeel van merendeels sociaal-democratische auteurs U. Rosenthal e.a. (red.), *Het democratisch tekort, tekortkomingen en remedies*. Den Haag, 2002, een *liber amicorum* voor Jos van Kemenade, met eenzelfde thema maar een meer sombere inslag, zoals al blijkt uit de ondertitel.
2. P. Mair, 'De eigenaardigheden van de Nederlanders', *Beleid & Maatschappij*, 29, 2002, 3, pp. 160-163.
3. Zie F. Bolkestein, 'Weg met de romantiek of: wat is eigenlijk het probleem?', *Thorbecke-lezing 1998*, Vereniging Thorbecke, Leiden, 2 december 1998, pp. 15-16: 'Blijft het bezwaar van prof. Oerlemans [tegen de eenpartijstaat, JdB]. De grote partijen zijn inderdaad naar het midden opgeschoven. Maar wat is er tegen de overeenstemming op hoofdpunten die wij vandaag zien? De ziekte van de twintigste eeuw was de politisering van het leven'; en H.A.F.M.O. van Mierlo, 'Democratie en politieke vernieuwing', *Thorbecke-lezing 2000*, Vereniging Thorbecke, Amsterdam, 17 januari 2000.
4. Vgl. voor een beeld van het oude middenveld J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Meppel, 1978.
5. Vgl. J.A.A. van Doorn, *Rede en macht*. Den Haag, 1989.
6. Zie het overigens briljante P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten*, Amsterdam, 2002.
7. Zie G. van Westerloo, 'De illusie van democratie', *NRC Handelsblad M*, 4 mei 2002.
8. Zie de vernietigende kritiek op de karteldemocratie van H. Kitschelt, 'Citizens, Politicians, and Party Cartellization', *European Journal of Political Research*, 37, 2000, pp. 149-179.
9. De bijdrage aan het pluralisme in landen als Nederland van de marktwerking en de communicatie (krant, televisie, internet) wordt meesterlijk behandeld in respectievelijk P. Bobbitt, *The Shield of Achilles*, New York, 2002 en de trilogie van P. Norris, *A Virtuous Circle* (2000), *Digital Divide* (2001) en *Democratic Phoenix* (2002).
10. J. de Beus, *Een primaat van politiek*, Amsterdam, juni 2001 (oratie), 'De ondernemer als politicus', in: J. de Beus e.a., *Grote verhalen*. Utrecht/Den Haag, 2002 en 'Na de beeldenstorm', *Etty Hillesumlezing 2002*, Heerde, 2002.
11. Zie recentelijk A.J. Kruijer en R. in 't Veld, 'Volksvertegenwoordiging moet worden afgeschaft', en 'Onderschat niet wat Pim heeft blootgelegd', *NRC Handelsblad*, 22 maart en 20 oktober 2002.
12. De onbevredigende aanwijzing van allochtone kandidaten is een verhaal apart in J. de Beus, 'Volksvertegenwoordigers van ver', in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002*, Den Haag, 2002.
13. Zie A. Lijphart, *Patterns of Democracy*, New Haven, 1999, J. Thomassen, 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J. Thomassen e.a., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, Den Haag, 2000, pp. 208-209 en R. Andeweg, 'Lijphart versus Lijphart', *Acta Politica*, 36, 2001, pp. 117-128.
14. N. Bobbio, *Liberalism and Democracy*, Londen, 1990, pp. 21-24. Zie ook S. Hampshire, *Justice is Conflict*. Princeton, 2000. In de agonische ofwel realistische variant op het liberalisme (van Gray in Engeland en Ankersmit in Nederland) is onder bepaalde voorwaarden zelfs een haatdragende en gewelddadige uiting van tegenstellingen tussen groepen (zoals klasstrijd of Kulturkampf) te rechtvaardigen in termen van de goede gevolgen voor de vrijheid van allen. Over de agonische variant van het liberalisme, zie J. Gray, *Isaiah Berlin*, Londen, 1995 (in het bijzonder hoofdstuk 6).
15. Zie J. de Beus, 'Over de Nederlandse partijdigheid', in: U. Rosenthal e.a. (red.), *Het democratisch tekort*, Den Haag, 2002, pp. 27-38.

Prof.dr. J.W. de Beus is hoogleraar politieke theorie aan de Universiteit van Amsterdam en lid van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting.

EEN ONZEKER EUROPA IN EEN WERELD IN BEROERING

FRITS BOLKESTEIN

Hoewel de geschiedenis niet volgens modellen verloopt, kunnen modellen ons beelden verschaffen die tot nadenken nopen. De auteur schetst een aantal modellen voor de verdere Europese integratie. Voorkomen moet worden dat Europa na de uitbreiding in een institutionele impasse en een politieke chaos verzeild geraakt. Om Europa ook na de uitbreiding te behouden als een rechtsgemeenschap, inclusief interne markt en de eenheidsmunt, moeten een aantal problemen worden ondervangen. De auteur pleit voor het vasthouden aan het subsidiariteitsbeginsel en het bestrijden van zowel economische migratie, vergrijzing als de import van energie.

Nauwelijks kan worden voorspeld hoe Europa er in 2015 zal uitzien. De toekomst heeft altijd volkomen onverwachte gebeurtenissen en ontwikkelingen in petto. Wie had gedacht dat het World Trade Centre in New York, het symbool van marktgerichte vooruitgang, op een dag onder een terreuraanslag zou bezwijken?

We hoeven echter niet naar Amerika te gaan om te zien hoe onvoorspelbaar politiek is. Bijna niemand heeft voorzien wat er de afgelopen zes maanden in Nederland is gebeurd. Op 2 februari waren de Nederlandse steden in oranje gehuld voor de viering van het koninklijk huwelijk. Nederland leek tevreden en de buitenwereld dacht dat het poldermodel succes boekte. In mei ging er echter een ware aardshok door het politieke landschap. Voor het eerst sinds 1672 werd een politieke moord gepleegd, de regeringspartijen werden weggestemd en het veelgeprezen poldermodel raakte zijn goede naam kwijt. We kunnen dus wel langetermijnontwikkelingen schetsen, maar een enkele gebeurtenis kan de politieke agenda voor lange tijd veranderen.

HUIDIGE ONTWIKKELINGEN

De toekomst wordt beïnvloed door een aantal ontwikkelingen die nu plaatsvinden en langdurige gevolgen hebben.

- Tussen 2000 en 2015 zal de wereldbevolking van 6,1 naar 7,2 miljard mensen stijgen. De ontwikkelingslanden nemen 95% van die toename voor hun rekening, die zich bijna helemaal in stedelijke gebieden zal voltrekken. China en India worden misschien de grootste centra van economische groei.
- In de meeste Europese landen daalt het vruchtbaarheidscijfer en veroudert de bevolking snel. Het is zeer de vraag of de pensioenstelsels deze ontwikkeling aankunnen.
- De hoge immigratie van de afgelopen twintig jaar zal de sociale structuur van de grote Europese steden ingrijpend wijzigen. Een derde van de bevolking van Amsterdam en Rotterdam is al van allochtone afkomst. In 2015 wordt dat de helft. In sommige stadsbuurten zal de islam de grootste godsdienst worden.
- De aanhoudende mondiale economische groei en de toename van de bevolking zullen de vraag naar energie de komende vijftien jaar met bijna de helft doen toenemen. De totale vraag naar olie zal stijgen van ruwweg 75 miljoen vaten per dag in 2000 tot meer dan honderd miljoen vaten per dag in 2015. Tegelijk zal de vraag naar aardgas verdubbelen.

Tegenwoordig is de Europese Unie een mondiale handelsmacht met een behoorlijke welstand en welvaart voor haar burgers. De economische dimensie van de Europese integratie is een succes gebleken omdat ze op een liberale markteconomie stoelt. De Europese integratie was het meest liberale project waarvoor de liberalen nooit erkenning hebben gekregen. Vooral de oprichting van de

interne markt, de invoering van de eenheidsmunt en de uitwerking van het Europese mededingingsbeleid hebben de welstand van de Europese naties verhoogd.

Op de Europese Raad van Lissabon in maart 2000 hebben de staats- en regeringsleiders het ambitieuze politieke en economische doel geformuleerd de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld te worden. Hoewel hierbij maar langzaam vooruitgang wordt geboekt, zou dat doel in marmer moeten worden gebeiteld, want als het wordt bereikt, is economische groei in de toekomst een feit.

EEN REGIONALE MACHT

De Europese Unie is een regionale macht op het gebied van buitenlands beleid en defensie. Ze wordt militair overschaduwd door de Verenigde Staten en komt vaak moeilijk tot een gemeenschappelijk standpunt. Onlangs vatte een journalist de huidige internationale orde zo samen: 'De Verenigde Staten vechten, de Verenigde Naties voeden en de Europese Unie financiert.'

Voor een krachtig, geloofwaardig buitenlands beleid zijn nodig:

- sterke en duidelijke politieke leiding;
- militaire slagkracht; en
- steun van de openbare opinie.

Slechts één lidstaat, het Verenigd Koninkrijk, voldoet momenteel aan deze voorwaarden en kon daarom bijdragen tot de militaire operatie die tot de val van het Taliban-regime in Afghanistan heeft geleid. De meeste Europese landen beperken hun militaire operaties tot vredeshandhaving in Europa, bijvoorbeeld in de Balkan. Maar zelfs daar moesten de Verenigde Staten de leiding nemen. Zouden Europese landen zonder Amerikaanse leiding de wapens hebben opgenomen tegen het regime van Milosevic?

UITBREIDING

De mogelijkheden voor mondiaal Europees optreden blijven beperkt omdat de meeste politieke en economische inspanningen op de uitbreiding van de Unie gericht zullen zijn. Volgens mij is de uitbreiding noodzakelijk en wenselijk om de gevolgen van de splitsing van Europa in de Koude Oorlog weg te werken. De uitbreiding zal de economische activiteit in de huidige vijftien lidstaten

stimuleren en de welvaart in de kandidaat-lidstaten bevorderen, hoewel de problemen met de structurele aanpassingen niet mogen worden onderschat. Na de val van de Berlijnse Muur leek het erop dat drie of vier Midden-Europese landen als eerste zouden toetreden. Men ging ervan uit dat ze het *acquis communautaire* goed zouden omzetten en uitvoeren. De uitbreiding was gepland als een geleidelijk proces waarin fundamentele economische factoren de overhand zouden hebben. Als gevolg van politieke druk werd dit proces versneld. Op de Europese Raad van Helsinki in december 1999 besloten de Europese leiders met tien kandidaat-lidstaten over toetreding te onderhandelen. Jacques Delors noemde dit een 'vlucht naar voren'. Hoogstwaarschijnlijk treden in de loop van 2004 tien Midden- en Oost-Europese landen toe. Bulgarije en Roemenië volgen dan enkele jaren later. De landen van de voormalige Joegoslavische federatie maken zich eveneens klaar voor het lidmaatschap, en ten slotte is ook Turkije formeel als kandidaat erkend.

Ongeacht de gevolgen op korte en lange termijn zal de uitbreiding de politieke agenda van de Europese Unie voor de afzienbare toekomst domineren. De Unie moet zich voorbereiden op ongeveer 35 leden. Dat heeft grote gevolgen voor de besluitvormingsmechanismen en de financiële structuren, vooral het gemeenschappelijk landbouwbeleid en de structuurfondsen. Dit zal ongetwijfeld het grootste deel van de politieke kracht van de Unie vergen en kan tot introversie leiden.

SCENARIO'S

Ik wil het nu hebben over enkele modellen voor de Europese integratie die onderzoekers aan het Instituut Clingendael in hun verslag *Europe on the Threshold of the 21st Century* hebben beschreven.¹ De geschiedenis verloopt niet volgens kant-en-klare modellen, maar is altijd een ingewikkeld proces van onvoorspelbare menselijke activiteit in een wisselende omgeving. We moeten de menselijke activiteit onderscheiden van de uitkomst van wetenschappelijke modellen. In het begin van de jaren zeventig voorspelde de Club van Rome voor 2000 economische chaos en milieurampen, maar de periode was er integendeel een van aanhoudende groei, technologische innovatie en milieuverbeteringen. Modellen helpen ons echter

om over de toekomst na te denken en brengen factoren aan het licht die in de loop der tijd belangrijk kunnen worden.

EUROPA ONDER VOOGDIJ

Het eerste model dat de onderzoekers beschrijven is 'Europa onder voogdij'. Dit houdt in dat de integratie van de Europese Unie doorgaat, maar dat Europa op veiligheidsgebied de zwakkere partner van de Verenigde Staten blijft. Als de huidige trends doorzetten, blijven de Verenigde Staten de onbetwiste leider van de wereld en zal de rol van de uitgebreide Europese Unie beperkt blijven tot diplomatieke vergaderingen in plaats van militaire actie. Op veiligheidsgebied blijft Europa dus een regionale macht die geen weerwerk kan bieden tegen de Amerikaanse dominantie. Europa spreekt veel, beleert veel maar heeft geen gewicht. De Verenigde Staten kijken daarentegen naar Rusland en China als partners in de geo-politieke benadering. In Europa is alleen Groot-Brittannië een geprezen partner. Het continent is voor de Amerikanen een vat vol tegenstellingen.

EEN GESPIERD EUROPA

Het tweede model gaat uit van een 'gespied Europa' dat zich onder Frans-Duitse en Britse leiding ontwikkelt tot een onafhankelijke politieke en militaire entiteit. Voor een gespied Europa zijn, zoals gezegd, een duidelijke politieke handelingsbereidheid, een geloofwaardige militaire slagkracht en een gunstige publieke opinie nodig. Tot nu toe lijken deze voorwaarden alleen in het Verenigd Koninkrijk vervuld, zij het op een laag niveau vergeleken met de Verenigde Staten. Bovendien richt Frankrijk zich eerder op diplomatie dan op militaire actie en is Duitsland nog steeds gebonden door psychologische weerstand tegen militaire actie, vooral buiten het NAVO-gebied. Duitsland heeft in zijn verzet tegen een militair optreden in Irak zijn vroeger zo belangrijke verhouding met de Verenigde Staten op het spel gezet. Op het ogenblik ontbreken dus de drie vereisten voor een 'gespied Europa'. Het is niet waarschijnlijk dat dit de komende jaren verandert. De Europese politieke opinie zal niet bereid zijn evenveel financiële middelen te besteden aan de oprichting van een mondiaal actief militair apparaat als de Amerikaanse.

EUROPA IN DUIGEN

Het derde model wordt beschreven als 'Europa in duigen'. In dit scenario desintegreert de Europese Unie en keert ze terug naar het oude patroon van de machtspolitiek. Dit model moet serieus genomen worden. De uitbreiding van Europa kan leiden tot een enorme ruimte van economische groei en politieke stabiliteit, maar ook tot institutionele impasse en politieke chaos. Anno 2003 staat Europa aan de vooravond van een 'big bang'. Het zou best kunnen dat de Europese politieke integratie zich op haar hoogtepunt bevindt en geleidelijk op een impasse afstevent. Wordt een Europese Unie van 35 lidstaten een economische Raad van Europa? Een mini-Verenigde Naties? Of gewoon een vrijhandelszone? Zal Europa in crisismomenten moeilijke beslissingen kunnen nemen? Het zal in ieder geval al moeilijk zijn in een Europa van 35, belangrijke verworvenheden zoals de interne markt in tact te houden. Velen vrezen dat de integratie zal vastlopen als de huidige institutionele en financiële structuren niet voldoende worden aangepast. Een Europa in duigen is de nachtmerrie van elke weldenkende Europeaan.

EEN MERCANTILISTISCH EUROPA

Het vierde model schetst een 'mercantilistisch Europa' dat zich ontwikkelt tot een handelsblok dat zich van de buitenwereld afschermt om zijn hoge socialezekerheidsniveau en milieunormen te vrijwaren. Een 'splendid isolation' zou echter niet werken voor de Europese Unie. Onze economie is te afhankelijk van ingevoerde energie en steunt te sterk op de uitvoer van goederen en diensten. Isolement zou tot economische uitdroging leiden. Door zich van de buitenwereld af te schermen zou Europa de grondslag van de sociale zekerheid zelf ondermijnen, die alleen in stand kan worden gehouden door een groeiende, open en mondiaal actieve economie. Europa kan zich niet afsluiten van ontwikkelingen in de Amerikaanse economie, van de dollarkoers, de olieprijs, de globale markt voor financiële diensten. Het voorbeeld van Japan laat zien wat er gebeurt indien men de thuismarkt afschermt van de buitenwereld en oude structuren tegen elke prijs handhaaft. De economie komt terecht in een sclerose omdat de interne dynamiek en veerkracht wegvallen. Volgens deskundigen lijkt de overgereguleerde

Duitse economie te worden bedreigd door een gelijksoortig gevaar.

EEN GEMONDIALISEERD EUROPA

In het vijfde model hebben de onderzoekers het ten slotte over een gemondialiseerd Europa waarin de Europese Unie verwatert tot een pan-Europese vrijhandelszone die deel uitmaakt van een multilateraal en vreedzaam wereldsysteem. Dit model houdt een contradictie in.

Momenteel is de Europese Unie een rechtsgemeenschap waaraan bepaalde bevoegdheden zijn overgedragen; er is nu bijvoorbeeld een interne markt, een eenheidsmunt en een gemeenschappelijk mededingings- en handelsbeleid. Een verwatering van de Unie tot een gewone vrijhandelszone kan gevolgen hebben voor deze rechtsgemeenschap en kan tot fragmentatie leiden. De uitbreiding tot 35 lidstaten draagt natuurlijk het gevaar van verwatering in. Het communautaire element verzwakt en het karakter van een vrijhandelszone blijft over. Dat heeft ingrijpende gevolgen want het is het einde van de Europese Unie zoals wij die nu kennen.

Een verwaterde Europese Unie zonder juridisch kader mist de politieke kracht om aan een multilateraal, vreedzaam wereldsysteem te werken en kan zelf een element van onzekerheid worden. Dit kan handelsconflicten, overheidsinterventie en protectionisme in de hand werken, wat uiteindelijk funest is voor de economische groei. Europa wordt gereduceerd tot een economische zone maar is geen globale handelsmacht meer. De politieke invloed verschrompelt vervolgens eveneens.

Natuurlijk kan één model niet alle ontwikkelingen weer geven. Het model van een Europa onder voogdij lijkt op het gebied van het buitenlands en veiligheidsbeleid echter waarschijnlijker dan dat van een gespieerd Europa. Europa blijft waarschijnlijk een regionale militaire macht. Europa is beslist een mondiale handelsmacht. Dat is het gevolg van zijn succes. In het licht van de uitbreiding kan een zekere verwatering tot een vrijhandelszone niet worden uitgesloten. Dat kan tot het derde model leiden: Europa in duigen. Die mogelijkheid is precies waarom de Europese Unie een rechtsgemeenschap moet blijven en zich aan de communautaire methode moet houden.

DE MENSEN IN DE UNIE

Er is één element dat in geen van deze modellen wordt genoemd: de mensen in de Unie. We zijn in het stadium aanbeland waarin we die werkelijk centraal moeten stellen.

De Europese integratie tot dusver komt op het conto van hardwerkende politici en ambtenaren. Het proces geniet echter minder steun onder de bevolking dan vroeger. Hoe meer de Europese integratie opschiet, hoe meer mensen beginnen te mopperen. Steeds meer mensen hebben bezwaren tegen wat we proberen te bereiken. De Denen zeiden 'nee' tegen de euro, de Ieren 'nee' tegen het Verdrag van Nice en de Zwitsers 'nee' tegen toetreding tot de Europese Unie.

De ontevredenheid onder de bevolking in de huidige en de kandidaat-lidstaten neemt toe. Hoe meer 'Brussel' groeit, hoe meer mensen op zoek gaan naar hun eigen identiteit, hun wortels. Op zekere dag moeten we misschien zelfs besluiten dat de Europese integratie tot enige vervreemding heeft geleid.

Angst voor de toekomst is een slechte raadgever. We moeten nadenken over beleidsopties om de groeiende problemen die de toekomst inhoudt aan te pakken.

PROBLEMEN

Ten eerste moet de Europese Unie haar institutionele en financiële structuur zo aanpassen dat ze tijdens de uitbreiding doeltreffend kan blijven werken. Europa vereist daadkracht, geen passieve, afwachtende houding.

De Europese Unie moet zich met name op kerntaken richten, zonder zich overal mee te willen bezighouden. Het subsidiariteits-beginsel moet systematisch en ex-ante worden toegepast.

Alleen met een gerichte aanpak kan de Unie efficiënte communautaire instrumenten als de interne markt, de eenheidsmunt en het mededingings- en handelsbeleid behouden. Als we te veel zaaien, oogsten we wellicht chaos of politieke impasse.

De toekomstige structuur van de Europese Unie, die nu in de Conventie wordt besproken, moet draaien rond een sterke Europese Commissie. De Commissie moet een centraal beleidsvormend orgaan blijven en mag geen praatclub worden. Met het oog op een doeltreffend optreden op het gebied van het buitenlands beleid moe-

ten de functies van Hoge Vertegenwoordiger en Commissielid voor buitenlandse betrekkingen geleidelijk binnen de Commissie worden samengevoegd. Bovenal moet de Europese Unie zich aan de huidige communautaire methode houden. Dat is in het belang van alle lidstaten, klein en groot, noord en zuid, arm en rijk. Instellingen als de Commissie, het Europees Parlement en het Hof van Justitie dienen het belang van alle Europeanen.

De communautaire methode staat onder druk. In de Conventie sturen sommige grote lidstaten weer aan op een *'directoire'*, een Europese Unie onder leiding van enkele grote landen. Dat is een gevaarlijke trend. De communautaire methode behandelt elke lidstaat op gelijke basis en verdeelt de macht evenwichtig. Een *directoire* zou ongetwijfeld een Europa creëren waarin sommige lidstaten gelijkzamer zouden zijn dan andere. Dit zou de legitimiteit van de Europese Unie in de minder gelijke landen ondermijnen, waardoor de steun voor het Europese project in die landen kan afnemen. De burgers zouden hun ongenoegen weleens in het stemhokje kenbaar kunnen maken.

Ten tweede moet Europa voor energie minder afhankelijk worden van derden. Momenteel wordt vijftig procent van de Europese energiebehoefte ingevoerd; 45% van de olie-invoer komt uit het Midden-Oosten en veertig procent van het aardgas uit Rusland. Als er geen maatregelen worden genomen, stijgt de afhankelijkheid tussen nu en 2030 van vijftig procent naar zeventig procent.

Volgens mij is kernenergie een essentieel element in het Europese energiebeleid op lange termijn. Kernenergie kan leiden tot minder afhankelijkheid van derden en meer diversificatie, en zou bijdragen tot de doelstellingen van het Kyoto-protocol. De discussie over kernenergie wordt momenteel op het ideële en emotionele vlak gevoerd. In steeds meer lidstaten wordt het gebruik van kernenergie op hetzelfde peil gehouden of zelfs gestaakt. Die trend kan worden gekeerd. Hopelijk is de beslissing van de Finse regering een nieuwe kerncentrale te bouwen een voorbode van deze kentering.

Ten derde zullen immigratie en het gebrek aan integratie nog tientallen jaren voor problemen zorgen. Tien jaar geleden waren immigratie en culturele minderheden

taboeonderwerpen. De integratie in de maatschappij verliep niet met succes. De situatie is er sindsdien nog op achteruitgegaan. We moeten economische migratie beperken en de integratie van minderheden in het kader van de waarden van onze liberale, democratische samenlevingen bevorderen. Momenteel behoort negen procent van de Nederlandse bevolking tot een culturele minderheid, in 2015 waarschijnlijk bijna veertien procent. De omvang van de immigratie en het gebrek aan integratie betekenen dat hoge eisen worden gesteld aan de opvangcapaciteit in een aantal stedelijke gebieden. De werkloosheid onder immigranten blijft hoog, de opleiding laat veel te wensen over en de kleine criminaliteit voedt een gevoel van onveiligheid. Het gevolg is dat onvrede bij de bevolking en populisme hoogtij vieren.

Er moet altijd plaats zijn voor echte politiek vluchtelingen. De meeste immigranten komen echter om economische redenen. Hun aanwezigheid verscherpt de huidige integratieproblemen in stedelijke gebieden en betekent een last voor het sociale zekerheidsstelsel. Als de stroom migranten geen halt wordt toegeroepen, voert Europa armoede in terwijl de landen van oorsprong een productief deel van de bevolking verliezen. Dat put hen economisch uit. Volgens het UNDP-rapport over de menselijke ontwikkeling voor 2001 ondervindt de economie van veel Afrikaanse landen veel hinder van *'brain drain'*. Veel studenten uit Afrika bezuiden de Sahara emigreren na hun studie. In Ghana bedraagt het emigratiecijfer onder opgeleiden 26%. De diploma's van de migranten worden in het gastland vaak echter niet erkend. In Amerika moet een geïmmigreerde student zich redden als taxichauffeur; in Nederland belandt hij in de bijstand.

Ten vierde is er het bevolkingsprobleem. De actuele Europese geboortecijfers zijn niet zomaar laag, ze zijn érg laag en liggen op een niveau dat pakweg dertig jaar geleden ondenkbaar was. Het vruchtbaarheidscijfer ligt in alle 42 landen van Europa onder het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw en komt in een meerderheid van 24 landen zelfs niet boven anderhalf uit. Een laag geboortecijfer leidt tot een beduidende vergrijzing van de bevolking, die de komende jaren nog zal toenemen. Het aandeel van de bevolking onder de twintig daalt tussen nu en 2030 waarschijnlijk van 23% tot negentien procent terwijl

het aandeel boven de zestig van 21% tot 34% stijgt. De gemiddelde leeftijd zal dan zijn gestegen van 39 tot 46 jaar.

De gevolgen daarvan zullen we al eerder voelen. Tegenwoordig zijn er nog drie mensen in de werkende leeftijd voor elke persoon boven de zestig; in 2018 zullen dat er slechts twee zijn.

Deze ontwikkeling zal een enorme impact hebben op de sociale samenstelling van de bevolking, de ontvolking van rurale gebieden, de economische activiteit van de verouderende beroepsbevolking en de betaalbaarheid van het pensioenstelsel. Het lijkt me dat de tijd rijp is om demografie op de politieke agenda te zetten.

We mogen de problemen in deze scenario's voor de Europese Unie niet afzonderlijk bekijken, maar moeten op het geheel van trends letten. Als de grotere afhankelijkheid van ingevoerde olie en gas over tien à vijftien jaar bijvoorbeeld tot hogere energieprijzen leidt terwijl het pensioenstelsel onder druk komt te staan van de vergrijzing, dan kunnen veel lidstaten in de problemen komen. De begrotingstekorten zouden kunnen stijgen, wat de

stabiliteit van de euro en dus ook de politieke samenhang van de Europese Unie in gevaar zou brengen.

CONCLUSIE

We kunnen de toekomst van de Europese Unie niet in één model vatten. De toekomst zal elementen bevatten van de diverse modellen die ik heb aangehaald.

Welk etiket onderzoekers er ook op willen plakken, de huidige ontwikkelingen - daadkracht van de Europese Unie, afhankelijkheid van derden voor energie, migratie en integratie, bevolkingsafname - hebben ongetwijfeld gevolgen voor de toekomst van alle Europeanen. Als we niets doen, ontstaan er grote problemen. Deze scenario's dienen als waarschuwing om op tijd in actie te komen.

NOTEN

1. H.H.J. Labohm, J.Q.Th. Rood en F. van Staden, *'Europe' on the Threshold of the 21st Century. Five Scenarios*, Den Haag, 1998.

Mr.drs. F. Bolkestein is lid van de Europese Commissie.

MET ZORG ONDERNEMEN

KIM PUTTERS

Vraag en aanbod lopen in de zorg steeds verder uiteen. Via het stimuleren van ondernemersgedrag bij zorginstellingen, zorgverzekeraars en medische professionals tracht de overheid de vraaggerichtheid van de zorgsector te vergroten. De theorie staat echter nog ver af van de weerbarstige praktijk van het ondernemende ziekenhuis. In dit artikel staat daarom de vraag centraal of de introductie van marktprikkels in de Nederlandse gezondheidszorg leidt tot een meer vraaggericht zorgsysteem. Welke lessen kunnen worden getrokken uit de praktijk van het ondernemen in de zorg tot nu toe?

VAN AANBODREGULERING NAAR VRAAGSTURING

In de Nederlandse gezondheidszorg wordt tegelijkertijd gestreefd naar kwaliteit, gelijke toegankelijkheid én doelmatigheid van de zorgverlening. Dat gebeurt momenteel binnen een sterk verstatelijkt zorgsysteem waarin het volume van zorg, de prijzen, tarieven en de kwaliteit door de overheid worden gereguleerd via richtlijnen, budgettering, vergunningen en erkenningen. De overheid is voor de uitvoering van zorg echter afhankelijk van professioneel autonome medici en van zorgverzekeraars die de publieke middelen beheren. Belangen van patiënten, medisch-specialisten, instellingsmanagers, zorgverzekeraars, overheden en werkgevers kunnen binnen het systeem met elkaar strijden, zeker als de patiënt via vraagsturing steeds meer centraal moet komen te staan. Een voorbeeld is wanneer het economische voordeel van snellere hulpverlening voor groepen werknemers aan de ene kant en het maatschappelijke strijdt met professionele belang van gelijke toegang tot zorg aan de andere kant. Zolang deze waarden gezamenlijk het fundament van onze zorg vormen, blijft het maken van afwegingen ertussen cruciaal.

De overheid heeft binnen het samenspel tussen de partijen in de zorg geen directe zeggenschap over het reilen en zeilen in zorginstellingen en dus ook niet precies op de afwegingen die in ziekenhuizen gemaakt worden. Als politici stellen dat het management ingrijpend 'gesaneerd' moet worden, miskent dit niet alleen dat zorginstellingen niet van de overheid zijn, maar doet het tevens onrecht aan de ingewikkelde managementopgave om adequate afwegingen tussen de vele belangen in de zorg te maken.¹ Juist het instellingsmanagement bevindt zich op het snijvlak tussen de medische professie, zorgverzekeraars en overheden. Vanuit deze scharnierpositie moet het management in staat geacht worden om regionaal en lokaal meer grip op onder meer de wachtlijstproblemen te krijgen en in te spelen op de zorgvraag. De vraag is dan vervolgens: kan, wil en doet het management van ziekenhuizen dit daadwerkelijk als de overheid prikkels tot ondernemerschap in de zorgsector introduceert?

VORMEN VAN ONDERNEMERSGEDRAG

Via vormen van zogenaamd maatschappelijk ondernemen ontwikkelen ziekenhuizen verschillende activiteiten om die opdracht te verwezenlijken. Het gaat erom dat principes van de markt, zoals bedrijfsmatig werken, creativiteit en zoeken naar innovaties, gebruikt worden ten behoeve van de publieke doelstellingen van een kwalitatief goede, toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg.² Praktijkonderzoek wijst uit dat ten minste drie vormen van ondernemend management voorkomen.³

1. In veel ziekenhuizen worden keukens en laboratoria geprivatiseerd om doelmatigheidswinsten te behalen en worden aan patiënten extra services en zorgdiensten aangeboden. Door het inzichtelijk maken van wachtlijsten en zogenaamde goede praktijken ('best practices') streven de instellingen er ook naar om patiënten de mogelijkheid te bieden te kiezen voor

instellingen waar ze goede en/of snelle zorg kunnen krijgen. Dit is *marktgericht ondernemerschap*, namelijk ondernemen ten behoeve van het publieke belang, maar met de mogelijkheid van winst oogmerk, buiten de grenzen van de bestaande gezondheidszorg. Concurrentie is hier het belangrijkste mechanisme om aanbieders en verzekeraars tot doelmatig en klantgericht gedrag te prikkelen.

2. Er worden daarnaast ook veel innovatieve zorgprojecten opgestart in zorgcentra om specialistische ziekenhuiszorg, verpleging en thuiszorg aan elkaar te koppelen. Daarmee probeert men wachtljsten weg te werken en patiënten zorg op maat te bieden. Dit leidt tot zorgketens, zorgnetwerken en zorgconcerns. Dit is *gemeenschapsgericht ondernemerschap*, ondernemen ten behoeve van het publieke belang binnen de grenzen van de bestaande gezondheidszorg. Hierbij is veeleer sprake van 'gereguleerde marktwerking', waardoor een marktordening ontstaat.
3. Ten slotte worden intern in ziekenhuizen veel inspanningen verricht om informatie- en communicatieprocessen te optimaliseren, transparantie te bevorderen in producten en werkwijzen, samenwerking tussen afdelingen te bevorderen, planning en controle te verbeteren en de klant centraal te stellen. Dit is *intern ondernemerschap* en van essentieel belang om ook de eerste twee vormen van ondernemerschap intern te kunnen vertalen en extra productie te realiseren.

Alle inspanningen ten spijt bestaan wachtljsten en personeelstekorten nog steeds. Er wordt méér verwacht van de inspanningen van het ondernemende management op een meer vrije markt in de gezondheidszorg. De hoge verwachtingen van het management zijn terecht, gezien de scharnierpositie die ze in het zorgsysteem inneemt. Dat deze vooralsnog niet waargemaakt worden is niet enkel aan het zorgsysteem te wijten, maar ook aan het management zelf.

KANS EN BELEMMERINGEN VOOR ONDERNEMEN

Tenminste drie factoren zijn kansen dan wel belemmeringen voor ondernemerschap: de rol en positie van de medisch-specialistische beroepsgroep en de zorgverzeke-

raars, de inrichting van het zorgsysteem en de attitude van managers zelf.⁴

De beroepsgroep: terughoudend of innovatief?

Medisch-specialisten zijn voornamelijk georganiseerd in eigen bedrijfjes (maatschappen) binnen het grotere ziekenhuisbedrijf. Ze zijn regelmatig terughoudend in hun medewerking aan zorgvernieuwing in zorgketens uit angst dat ze op verschillende locaties moeten werken, dat ze meer moeten doen voor hetzelfde inkomen of dat het hooggespecialiseerde karakter van ziekenhuiszorg vermengd raakt met de verpleging of verzorging ('*low care*'). Medisch-specialisten hebben de neiging om de muur van de professionele autonomie op te trekken als het om budget- en wachtljstproblemen gaat. Ze zijn dus niet zo volgzzaam aan het 'verstikkende' systeem als soms gesuggereerd wordt. De legitimiteit van de ziekenhuisorganisatie ligt uiteraard in de professionele uitvoering van zorg en niet in het oplossen van budgetproblemen, maar dat is juist de reden dat medisch-specialisten de ziekenhuizen moeten medebesturen. Hun maatschapsbelangen, status- en inkomensverschillen en tradities belemmeren soms noodzakelijke veranderingen in het management en de organisatie van zorg. De medische beroepsgroep kan en mag zich daarom niet aan haar medeverantwoordelijk voor de problemen onttrekken. Temeer omdat ze ook zelf mede veroorzaker van bureaucratie in ziekenhuizen is, gegeven de verdergaande protocollering en noodzakelijke afstemming tussen vakgroepen onderling en met het management.⁵

Aan de andere kant vormt de beroepsgroep juist een kans voor het welslagen van ondernemen in de zorg. Van nature is de drang tot innovatie op het vakgebied groot. De kans om zich verder te specialiseren op medische deelgebieden, om hoogwaardig onderzoek te kunnen doen en de medische wetenschap verder te brengen, wijzen op een enorm potentieel voor ondernemerschap. Daar komt bij dat de meeste medisch-specialisten eigen ondernemer zijn, maar in hun handelen beperkt worden door de overheidsregels. Het flexibiliseren van regelgeving rond de hoeveelheid productie die medici mogen maken, alsmede de tarieven en prijzen daarbij, kan de beroepsgroep prikkelen tot meer ondernemend gedrag.

Het zaakwaarnemerschap van zorgverzekeraars

Om het beeld te completeren moet ook de rol van zorgverzekeraars belicht worden. Zij vullen de door de regering gewenste regierol nog niet of maar beperkt in. Ze worden gestimuleerd om meer met elkaar te concurreren en bedrijfsmatig te werken. Naast de gunst van de klant wordt daardoor het winststreven belangrijker.⁶ Pas wanneer de overheid ook extra geld in het verschieft stelt vergroten zij veelal de inspanningen om met instellingen en artsen tot afspraken over het leveren van meer zorg te komen. Nu echter vele extra gelden beschikbaar zijn gekomen, is ook zichtbaar geworden dat de verzekeraars vooralsnog niet goed in staat zijn om daarbij boven hun deelbelang uit te stijgen en een zodanige regie te voeren dat wachlijsten daadwerkelijk weggewerkt worden.

Tegelijkertijd is ook de rol die verzekeraars innemen een kans voor ondernemerschap. Als ze daadwerkelijk de instellingen en artsen kunnen vergelijken op prijs en kwaliteit ontstaan er scherpere marktverhoudingen. Op dit moment is ondoorzichtig wat de zorgaanbieders precies doen, tegen welke kosten en met welk resultaat. Het toelaten van nieuwe toetreders op de zorgmarkt, al dan niet met winst oogmerk, kan aanbieders onderling prikkelen zich te profileren en hun prijs-kwaliteitverhouding te verduidelijken. Dat maakt het voor verzekeraars mogelijk hun regierol in te vullen en de vraag van hun verzekerden centraal te stellen. Dan nog is er echter sprake van *onvolledige* marktwerking, aangezien de verzekeraar als zaakwaarnemer van verzekerden optreedt. Er bestaat geen directe ruilrelatie tussen vrager en aanbieder, waardoor marktwerking in de klassieke zin, met een directe ruilrelatie tussen met elkaar concurrerende aanbieders en de vragers, niet kan bestaan. Dat komt mede omdat de patiënt veelal niet de informatie en kennis heeft om bijvoorbeeld de keuze tussen bepaalde zorgvormen of behandelingen te maken (informatie-asymmetrie).

Ondernemende attitude binnen knellend zorgsysteem

Alles overziend valt het managers te verwijten dat ze er niet goed in slagen om vanuit hun scharnierpositie tussen financiers, uitvoerders en bestuurders wél de regie te voeren bij het aanpakken van de problemen. De bestudering van hun praktijk maakt echter duidelijk dat ondernemerschap en marktwerking vertaald worden in de

bestaande context van het complexe publiek-private zorgsysteem. Er is géén sprake van een 'blanco' situatie waarin marktwerking geïntroduceerd wordt. Het ondernemersgedrag vindt plaats op bestaande - gereguleerde - markten. Op het moment dat de overheid meer marktwerking wenst betekent dit niet dat het er op korte termijn kan en zal komen. De neiging bij politici en bestuurders bestaat dan om vervolgens de nadruk te leggen op de introductie van weer nieuwe structuren en taakverdelingen. Voor het bereiken van een vraaggericht zorgsysteem zijn echter niet alleen de structuren van belang. *Zowel* het zorgsysteem *als* de managementstijl moet worden aangepast. Het is dus een kwestie van bestuursstructuur én bestuurscultuur.⁷ Wat betekent dit voor het veranderingsproces in de gezondheidszorg?

CULTUUROMSLAG NOODZAKELIJK VOOR SUCCESVOLLE STELSELHERZIENING

Allereerst moet het budgetsysteem aangepast worden, omdat het de sector in een wurggreep houdt. Iedereen is nu met handen en voeten aan budgetten gebonden. Men kan slecht inspelen op de groeiende zorgvraag, waardoor wachlijsten ontstaan. Hier is de overheid in belangrijke mate aan zet. Al te stringente budgetregels zijn momenteel al losgelaten en er zijn mogelijkheden om wachtlijstgelden vernieuwend in te zetten. Het vergroten van de macht van patiënten kan instellingen, artsen en verzekeraars er echter versneld toe aanzetten dit ook te doen. Via persoonsgebonden budgetten worden patiënten koopkrachtiger en kunnen ze vormen van zorg en dienstverlening afdwingen. Pas als de overheid de speelruimte voor patiënten vergroot en managers meer mogelijkheden geeft om daarop in te spelen, kunnen vraag en aanbod adequaat afgestemd worden. Minister Bomhoff trachtte dit te realiseren door de budgetregels soepeler toe te passen en het financieren via DBC's (diagnose behandelcombinaties) op korte termijn te realiseren. Hij zette daarmee het beleid van het vorige kabinet versneld voort.⁸

In de tweede plaats moet ook de invulling van de managementtaken verbeterd worden. Dat is meer een kwestie van bestuurscultuur en managementstijl. Managers moeten communiceren met patiënten, medisch-specialisten, zorgverzekeraars en overheden. Hun opstelling

daarbij, de vaardigheid om relaties op te bouwen en te onderhouden met andere zorginstellingen en maatschappelijke organisaties én hun visie op de inrichting van de regionale zorg bepalen de mate waarin ze in staat zijn om beschikbare wachttijstgelden te verzilveren in extra productie.⁹ Het management moet daarom meer beoordeeld worden op 'behoorlijk' bestuur. Om te voorkomen dat managers vooral zelf bepalen wat 'behoorlijk' is moeten bijvoorbeeld patiënten, raden van toezicht, artsen en verzekeraars betrokken zijn bij het formuleren en toetsen van managementkwaliteit en de te bereiken resultaten. Dat zet actief aan tot daadkracht, leiderschap, klantvriendelijkheid en resultaatgerichtheid. Er zijn nog steeds te weinig instrumenten om het management hierop te beoordelen.

NAAR EEN DEELMARKTENBENADERING

Het verdient bij dit alles de aanbeveling om onderscheid te maken naar deelmarkten in de gezondheidszorg. Het maakt verschil uit of we spreken over marktwerking in de ziekenhuiszorg of in de ouderenzorg. In situaties waarin patiënten in grote mate afhankelijk zijn van het zorgsysteem en slecht zelf keuzes kunnen maken past vooral het gemeenschapsgericht ondernemen. Daarbij is hooguit sprake van sturing op de vraag, namelijk de zaakwaarnemers die namens de patiënt keuzes in het zorgpakket en in het zorgproces maken. Volledige marktwerking zal hier niet altijd mogelijk of zinvol zijn.¹⁰ Het realiseren van zorgketens, die in economische termen als monopolie zouden kunnen worden betiteld, kan hier vanuit het oogpunt van een zo groot mogelijke mate van vraaggerichtheid te prefereren zijn. Als het gaat om chronisch zieken of ouderen, dan is er veelal sprake van een situatie waarin patiënten heel goed op de hoogte zijn van hun kwaal. Ze hebben veelal de kennis in huis om keuzes te maken tussen instellingen en producten (al dan niet met hulp van derden). Daarbij past het marktgericht ondernemen, waarbij ook combinaties van producten gekozen kunnen worden, zoals woonzorgcombinaties en aanpalende diensten op het gebied van vervoer, recreatie en welzijn. In deze markten zijn nieuwe en commerciële toetreders en dus meer marktwerking heel wel mogelijk.

De verschillende typen van ondernemen op verschillende deelmarkten vragen ook om een verschillende

beoordeling van het management door verzekeraars en overheid.¹¹ In het geval van het gemeenschapsgericht ondernemen is sprake van een geordende markt en moet het management als zaakwaarnemer van de patiënt worden aangesproken op het inzichtelijk maken van het zorgproces, de wijze waarop de patiënt en direct betrokkenen geïnformeerd en betrokken worden en de resultaten van de inzet van de publieke middelen. Bij het marktgericht ondernemen is sprake van concurrentie en kan het management als marktpartij worden beoordeeld op de prijs-kwaliteitverhoudingen, de deugdelijkheid van de informatieverstrekking en het voldoen aan de criteria van economische mededinging.

TOT SLOT

Het management van instellingen moet vanuit haar scharnierpositie tussen beleid, organisatie en zorg, meer dan de overheid, medici of verzekeraars, bestuurlijk uitgerust (geacht) worden om de veranderingen op de deelmarkten vorm te geven. Zij kan voorkomen dat ófwel inkomens- en professionele belangen van medici ófwel winststreven van verzekeraars ófwel verwoede pogingen van de centrale overheid om de zorg vanuit Den Haag te regelen, leiden tot onbeheersbare uitgaven, beperkte toegang tot zorg en nieuwe ondoelmatigheden. Vraaggestuurde zorg vraagt daarom veelal afstemming tussen wederzijds afhankelijke partijen op verschillende deelmarkten. Het instellingsmanagement moet de ruimte krijgen om dat op een zo ondernemend mogelijke wijze in te vullen en zich toetsbaar opstellen ten aanzien van de bereikte resultaten.

De introductie van marktwerking in de zorg is dus een stuk gecompliceerder dan veel beleidsplannen doen geloven. Het wordt geïntroduceerd binnen bestaande verhoudingen tussen zorgaanbieders, artsen, verzekeraars, patiënten en overheden. Zij gaan met elkaar om volgens bepaalde tradities en denkbeelden die niet meteen veranderen op het moment dat de overheid ondernemersgedrag wil zien. De praktijk is zeer gevarieerd, wat veel te maken heeft met het type zorgmarkt. Het is van groot belang de introductie van ondernemerschap en marktwerking gedifferentieerd te benaderen via een deelmarktenbenadering. Daarbinnen moet bovendien niet enkel aan de structuren en gedragsprikkeles

aandacht worden besteed, maar tevens aan de omgangs-
verhoudingen, leiderschapsfiguren en gedragscodes. Dan
pas komt de patiënt echt meer centraal te staan in de
Nederlandse gezondheidszorg.

NOTEN

1. M. Noordegraaf en P.L. Meurs, 'De zichtbare manager. Wat weten we van directeuren in de gezondheidszorg?', *ZM Magazine*, 8, 2001, 1, pp. 2-7. Zie verder ook het rapport van Ecorys/NEI, *Tussen bureau en bed*, 2002, naar de overheadkosten in ziekenhuizen in opdracht van de Tweede Kamer.
2. Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Het ziekenhuis als maatschappelijke onderneming*, Zoetermeer, 1996, K. Putters, *Maatschappelijk ondernemen in de zorg*, 1998 en Ministerie van VWS, *Vraag aan bod*, Den Haag, 2001.
3. K. Putters, *Geboeid ondernemen. Een studie naar het management in de Nederlandse ziekenhuiszorg*, Assen, 2001.
4. Zie ibidem, H. Lieverdink, *Collectieve besluiten, belangen en wetgeving*, Maastricht, 1999 en K. Putters, 'Vraagsturend versus vraaggestuurd ondernemen in de gezondheidszorg', *Bestuurskunde*, 11, 2002, 5, pp. 188-198.
5. Zie noot 3, J.A. van Oorschot, *Professionele autonomie van de medisch-specialist*, Assen, 1999, en J.C. van den Brink en K. Putters, 'Zakelijkheid bedreigt autonomie. De invloed van economisering op het werk van artsen', *Medisch Contact*, 55, 2000, pp. 950-952.
6. Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, *Winst en gezondheidszorg*, Zoetermeer, 2002.
7. F.W. Scharpf, *Games real actors play. Actor centred institutionalism in policy research*, Oxford, 1997, T. Brandesen, J.C. van den Brink en K. Putters, 'The smothering embrace. Competition in the implementation of social policy', *Social Policy and Administration*, 36, 2002, 2, pp. 200-215.
8. Zie onder meer *NRC Handelsblad*, 7 september 2002 en de *Zorgnota 2003* met daarin de kabinetsvoornemens. De minister van VWS staat een aantal regio's in Nederland toe te experimenteren met marktwerking en met minder budgetregels.
9. P.L. Meurs, *Nobele wilden. Over verantwoordelijkheden van directeuren van instellingen in de gezondheidszorg*, Rotterdam, 1997 (oratie).
10. J.A.M. Maarse e.a., *Marktwerking in de zorg*, Maastricht, 2002.
11. Zie noot 3 en het advies *De rollen verdeeld* van de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.

Dr. K. Putters is universitair docent Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en adviseur bij de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. Hij is recent gepromoveerd op het proefschrift Geboeid ondernemen. Een studie naar het management in de Nederlandse ziekenhuiszorg (Assen, 2001) naar de betekenis van ondernemerschap in het management van de Nederlandse ziekenhuiszorg.

MARKTWERKING IN EEN NIEUW ZORGSTELSEL

MARCO KREUGER

Nederland kampt al geruime tijd met problemen in de gezondheidszorg. Al net zo lang wordt er gediscussieerd over een nieuw zorgstelsel. De oplossing wordt vaak gezocht bij meer marktwerking en deregulering. De vraag is echter hoe deze marktwerking in een nieuw zorgstelsel vorm zou moeten krijgen. Welke ervaringen heeft men in het buitenland met marktwerking in de zorg en wat kunnen wij daarvan leren?

DE CRISIS

De onrust en onvrede over de gezondheidszorg bereikten het afgelopen half jaar een hoogtepunt. Niettemin is deze sector al geruime tijd in crisis. Tussen 1991 en 1995 stierven er bijvoorbeeld al meer dan vijfhonderd mensen op de wachtlijst.¹ Dit probleem is nu op de agenda gezet, maar het is zeker niet iets van de laatste tijd. In feite is men in Nederland al sinds het midden van de jaren tachtig op zoek naar een oplossing voor de groeiende problemen in de zorg, echter zonder veel succes. De problemen worden daardoor steeds nijpender. De problemen van de patiënt zijn het meest voelbaar: te weinig handen aan het bed, maanden onzeker wachten op een operatie, die soms op het laatste moment kan worden uitgesteld. Daarnaast ervaart de patiënt als consument van de zorg tevens de enorme stijgingen van de premies voor zijn ziektekostenverzekering. Tussen 1990 en 2000 zijn de totale kosten van de gezondheidszorg met bijna zeventig procent gestegen.² En de kosten stijgen nog steeds sterk. In 2000 bedroeg de stijging 6,3% en het afgelopen jaar 8,3%.³ De uitgaven per hoofd van de bevolking stegen tussen 1998 en 2001 met 22%, naar € 2870,-.⁴

Maar de patiënten zijn zeker niet de enigen die de dupe zijn van de huidige crisis. De aanbieders van zorg

zijn dat evenzeer. Het personeel kampt met onderbezetting en hoge werkdruk, wat vaak leidt tot een hoog ziekteverzuim met een nog hogere werkdruk als gevolg. Deze personeelsproblemen zijn voor een groot deel te wijten aan te krappe budgetten. Afdelingen van ziekenhuizen sluiten jaarlijks contracten af met het management over het aantal te behandelen patiënten en op basis daarvan wordt een budget toegekend. Een probleem hierbij is dat wanneer een afdeling als gevolg van bijvoorbeeld personeelsgebrek minder produceert, de budgetten het volgende jaar naar beneden worden bijgesteld met als gevolg dat er nog minder mensen kunnen worden geholpen. Een ander probleem van krappe budgetten is dat de artsen vaak onderbetaald worden. Daardoor zijn zij ook steeds minder bereid om tachtig uur per week te werken. Bovendien raken de artsen door de crisissituatie in toenemende mate gefrustreerd. Steeds vaker moeten artsen hun patiënten teleurstellen met de mededeling dat hun operatie niet door kan gaan.

De managers worden meestal aangesproken op de problemen in de bureaucratisch gereguleerde zorg, maar de managers zelf kunnen meestal ook weinig doen aan de problemen. Het management is op haar beurt afhankelijk van budgetten en tarieven die zij overeen moet komen met de zorgverzekeraars en de overheid. Het geldt dat het ziekenhuis daarbij weet los te peuteren kan maar één keer worden uitgegeven. Het management kan dan ook weinig anders doen dan prioriteiten stellen, waarbij managers dagelijks voor de moeilijke keuze komen te staan tussen leven en dood, of tussen het leven van de één en het leven van de ander. Ook voor het management is dat een zware morele last en ook zij zouden graag wat minder afhankelijk willen zijn van de onderhandelingen met de zorgverzekeraars. En van de overheid,

die in de hoedanigheid van het Centraal Orgaan Tarieven Gezondheidszorg (COTG) en middels de Wet Tarieven Gezondheidszorg (WTG) een dikke vinger in de pap heeft.

De 'zwarte piet' wordt dan vaak doorgespeeld naar de zorgverzekeraars. Maar vanuit hun perspectief is het ook niet onredelijk (in zekere zin zelfs wenselijk) dat zij proberen om de kosten zoveel mogelijk in de hand te houden. In de afgelopen tien jaar zijn de kosten voor de ziekenfondsen alleen al met ruim 55% gestegen.⁵ Met name deze kosten zijn voor de zorgverzekeraars moeilijk op te vangen omdat zij niet alle kosten kunnen afwentelen op de consument (bijvoorbeeld door het verhogen van het eigen risico). Zowel de premie als de dekking (het pakket) als de voorwaarden van het ziekenfonds worden wettelijk vastgesteld en kunnen niet door de zorgverzekeraars zelf worden veranderd. Ook zij zouden baat hebben bij een ander, minder gereguleerd stelsel. Hans Wiegel, voorzitter van Zorgverzekeraars Nederland (ZN) ijvert dan ook al jaren tegen de bureaucratie in de zorg.

HET DEBAT

Als het huidige systeem niet in het belang is van de mensen die afhankelijk zijn of werken in de zorg, waarom blijft dit systeem dan nog steeds in stand? De reden is in de eerste plaats dat de overheid een groot belang heeft bij regulering van de zorg, omdat zij daarmee de kosten in de hand kan houden. Met behulp van de Wet Ziekenhuisvoorzieningen kan zij bijvoorbeeld het aantal zorginstellingen in een bepaalde regio beperken, met de numerus fixus bij geneeskundeopleidingen kan zij de opleidingskosten van artsen in de hand houden en met behulp van de Wet Tarieven Gezondheidszorg stelt zij maximumprijzen aan medische behandelingen. Het gevolg van al deze maatregelen is echter schaarste in het aanbod en dus het ontstaan van wachtlijsten. De wachtlijsten zijn dan ook niet het resultaat van het falen van het overheidsbeleid, maar eerder van het succes. Wachtlijsten zijn een teken dat het beleid van aanbodsturing werkt.

Het resultaat van wachtlijsten en beperking van keuzevrijheid is echter iets dat de mondige burgers van nu niet langer wensen te accepteren. Op dit moment vindt er dan ook een debat plaats over de vraag of er moet worden

overgestapt van aanbodsturing naar vraagsturing. Vrijwel iedereen beantwoordt deze vraag momenteel positief. Niet langer het (door de overheid gedicteerde) aanbod zou leidend moeten zijn in de zorg, maar de vraag van de patiënten/consumenten. De deur naar marktwerking wordt daarmee langzaam geopend.

Toch is het de vraag in hoeverre van deze marktwerking werkelijk iets terecht komt. Hetzelfde debat over structuurverandering in de zorg is immers al eerder gevoerd, in de jaren tachtig. Ook toen leek er zowel binnen de zorgsector zelf als binnen de politiek consensus te bestaan over de wenselijkheid van meer marktwerking en deregulering. Dit idee werd destijds in 1986 uitgewerkt door de Commissie Structuur en Financiering Gezondheidszorg (commissie-Dekker) in een rapport met de titel *Bereidheid tot Verandering*.⁶ Echter, veel bereidheid tot verandering was er uiteindelijk niet. De overheid had grote moeite met het idee de greep op de ontwikkelingen in de gezondheidszorg te verliezen en er was grote terughoudendheid ten aanzien van marktwerking in de zorg. Met name de angst voor 'Amerikaanse toestanden' - hoge kosten en een grote ongelijkheid op het gebied van toegankelijkheid van de zorg - leefde sterk. De aanbevelingen van de commissie-Dekker vonden uiteindelijk in 1988 hun weerslag in het regeringsstandpunt *Verandering Verzekerd*, waarbij opnieuw expliciet grenzen werden gesteld aan marktwerking in de zorg. Er zou sprake moeten zijn van 'gereguleerde concurrentie'. Van de plannen van de commissie-Dekker is uiteindelijk maar weinig terecht gekomen. In de nota *Werken aan Zorgvernieuwing* (WAZ-nota) die staatssecretaris Simons in 1990 presenteerde stond marktwerking alweer een stuk minder centraal, terwijl het idee van commerciële gezondheidszorg expliciet werd afgewezen. Ook nu is er nog veel wantrouwen jegens commerciële vormen van zorg zij het dat dit wel geleidelijk aan afneemt.⁷ Een dergelijk wantrouwen moet worden weggenomen wil de invoering van marktwerking in de zorg werkelijk kans van slagen hebben.

AMERIKAANSE TOESTANDEN

Een groot deel van de beeldvorming van marktwerking in de gezondheidszorg wordt bepaald door de Verenigde Staten. In 1998 bedroegen de kosten van de gezondheids-

zorg daar 13,5% van het Bruto Binnenlands Produkt, hoger dan elk ander land ter wereld.⁸ Met name de hoge prijzen voor medische behandelingen rijzen de pan uit. Maar schrijnender is nog dat 35 miljoen Amerikanen (vijftien procent van de bevolking) onverzekerd is, waarvan het overgrote deel bijna geen toegang heeft tot de gezondheidszorg.⁹

De Verenigde Staten worden vaak gezien als hét voorbeeld van marktwerking in de zorg en de situatie aldaar wordt vanzelfsprekend niet als een wenselijk alternatief gezien voor de Nederlandse situatie. Toch berust die veronderstelling dat de Verenigde Staten het schoolvoorbeeld is voor marktwerking in de zorg op een belangrijk misverstand. De Verenigde Staten kennen weliswaar marktwerking in de zorg, maar het hardnekkige misverstand zit hem in het feit dat het hier geen *vrije* marktwerking betreft. De gezondheidszorgmarkt in de Verenigde Staten wordt sterk gereguleerd. En juist die regulering blijkt de oorzaak te zijn van een groot deel van de huidige problemen in de Amerikaanse gezondheidszorg.

De regulering van de Amerikaanse gezondheidszorg begon in wezen met het zogenaamde 'Flexner Report' van 1910, waarvan de aanbevelingen door vrijwel elke Amerikaanse (deel)staat werden overgenomen. Medische scholen werden daarbij onderworpen aan een streng vergunningensysteem dat de toegang tot de medische beroepsgroep beperkte. De doelstelling was enerzijds de kwaliteit van de medische opleidingen te verbeteren, maar ook om financiële zekerheid te creëren voor de medische beroepsgroep. Het gevolg was dat het aantal medische scholen sterk afnam en de prijzen van medische diensten fors konden stijgen.

In de jaren dertig van de twintigste eeuw ontstond een verzekeringsvorm genaamd 'Blue Cross'. Consumenten betaalden aan Blue Cross een vaste premie, waar zij vervolgens bij de bij Blue Cross aangesloten ziekenhuizen de noodzakelijke zorg voor terugkregen. Blue Cross werd sterk door de overheid gestimuleerd. Zo hoefde Blue Cross geen reserves aan te houden en niet te voldoen aan minimumpremies die golden voor commerciële verzekeraars. Ook werd Blue Cross vrijgesteld van verschillende belastingen. Door deze concurrentievervalsing kon Blue Cross uiteindelijk de Amerikaanse verzekerings-

markt domineren. Hoewel consumenten in eerste instantie goed profiteerden van Blue Cross bevatte dit systeem elementen die de latere problemen zouden veroorzaken.

In de eerste plaats elimineerde Blue Cross de concurrentie tussen de ziekenhuizen omdat hun voornaamste inkomstenbron uiteindelijk ging bestaan uit vaste premie-inkomsten en niet uit vergoedingen voor de behandeling van patiënten. Dit zelfde probleem kennen we ook in Nederland.

In de tweede plaats stimuleerde het systeem dure hospitalisatie. Om gebruik te kunnen maken van Blue Cross moest men immers worden opgenomen in het ziekenhuis.

In de derde plaats was Blue Cross fundamenteel anders dan elke andere verzekeringsvorm. In plaats van patiënten schadeloos te stellen bij hoge, onvoorziene kosten, betaalde het voor bepaalde zorg en behandelingen ongeacht wat de kosten daarvan zijn. Zoals ook in het Nederlandse systeem het geval is, nam dit voor de consument de financiële prikkel weg om te zoeken naar de laagste prijs voor medische diensten. De vraag naar medische zorg werd daardoor volledig inelastisch (onafhankelijk van de prijs). Consumenten hebben niet langer het idee dat zij hun eigen geld uitgeven omdat de verzekeraar betaalt. Zij hebben geen reden om de kosten te beperken. Integendeel, zij hebben er eerder belang bij om zo veel mogelijk medische producten en diensten af te nemen, ook wanneer dat weinig extra oplevert. Anderzijds hebben de aanbieders van zorg een financiële prikkel om zo veel mogelijk behandelingen voor te schrijven en een zo hoog mogelijke prijs te vragen.

Tot slot kende Blue Cross het zogenaamde '*cost-plus-systeem*' waarbij de aanbieders van zorg werden vergoed op basis van de kosten die zij maakten om de diensten te leveren. Dit gaf geen enkele prikkel om de kosten in de hand te houden. Integendeel, dit systeem leidde tot het tegenovergestelde van wat men in een gezonde markt zou mogen verwachten: overinvesteren en het verspillen van geld betekende hogere kosten en dus een hogere vergoeding.

Als gevolg van de kostenstijging werd vanaf de jaren zestig de druk op de Amerikaanse overheid steeds groter om met een regeling te komen voor mensen die zich niet konden verzekeren (armen en ouderen). De overheids-

programma's Medicare (voor ouderen) en Medicaid (voor armen) vloeiden hieruit voort. Omdat deze overheidsprogramma's het systeem van Blue Cross in grote lijnen overnamen nam de kostenexplosie in de gezondheidszorg nog verder toe. Bovendien werd de steun van de medische sector destijds 'gekocht' met een gunstige betalingsregeling voor artsen en ziekenhuizen. Men kreeg een bonus van twee procent op het behandelen van Medicare-patiënten. Tussen 1978 en 1988 verdubbelden dan ook de uitgaven voor Medicare en stegen de uitgaven voor Medicaid met 65%.¹⁰

HOE NU VERDER?

Uit bovenstaande blijkt dat de Verenigde Staten niet model kunnen staan voor marktwerking in de gezondheidszorg. Vanaf de jaren zeventig is men ook in de Verenigde Staten bezig om de problemen (die voor een groot deel dezelfde oorzaken hebben als de Nederlandse problemen) op te lossen. Eveneens zonder veel succes. Alleen de introductie van zogenaamde *Health Maintenance Organisations* (HMO's) in 1973 bleek enigszins te slagen in het terugdringen van de kosten.¹¹ De HMO verschilt van normale verzekeringen in de zin dat zij zelf artsen in dienst hebben en zorg aanbieden tegen een vast en vooraf betaald tarief.¹² Door de combinatie van verzekering en aanbod hebben HMO's een prikkel om de kosten te beperken. Het probleem met de HMO's is echter dat zij de kosten alleen kunnen drukken op de manier zoals dat ook in Nederland gebeurt. Namelijk, door aanbodbeheersing: het beperken van de keuzevrijheid van patiënten en het beperken van de toegang tot de zorg. Ook dit is dus geen wezenlijke oplossing voor de problemen.¹³

In Nederland probeert men de problemen te lijf te gaan door invoering van een basisverzekering die het bestaande ziekenfonds, de ziektekostenregelingen voor ambtenaren en de verschillende particuliere verzekeringen vervangt. Deze basisverzekering is voor iedereen verplicht. De stelselverandering wordt gecombineerd met deregulering, zodat consumenten kunnen kiezen uit verschillende verzekeraars met verschillende aanbieders. Daarnaast kan men ervoor kiezen zich aanvullend te verzekeren, zoals dat nu ook al het geval is bij de ziekenfondsen.

Hoewel deregulering van de zorg en concurrentie tussen aanbieders en verzekeraars aan de aanbodkant

van de zorg wel degelijk een prikkel geeft om te streven naar een goede kwaliteit-prijsverhouding, heeft het nieuwe zorgstelsel geen effect op de grote vraag naar zorg. De prijs van zorg die gedekt wordt door de basisverzekering is immers nog steeds volledig inelastisch (zolang er geen sprake is van een hoog eigen risico). En omdat de verzekeraar niet zelfstandig de premie en de dekking van de basisverzekering kan bepalen zal kostenbeperking in praktijk waarschijnlijk toch weer gerealiseerd moeten worden in de beperking van het aanbod en de kwaliteit van de zorg (tot aan de wettelijke zorgplicht). Het is dan ook zeer de vraag of de stelselverandering werkelijk zal leiden tot een oplossing van de huidige problemen. Sterker nog: aangezien de huidige particuliere verzekeringen in het nieuwe stelsel worden afgeschaft (die vaak een hoog eigen risico hebben) ligt het eerder voor de hand dat de stelselwijziging een kostenstijging tot gevolg zal hebben.

De vraag borrelt dan op wat nu wel een oplossing is voor de problemen in de gezondheidszorg. Die oplossing zou wel degelijk bij meer marktwerking moeten worden gezocht, maar kennelijk is niet geheel duidelijk wat daar dan precies onder zou moeten worden verstaan. De Verenigde Staten vormen in ieder geval geen voorbeeld van marktwerking in de gezondheidszorg. Maar welk gezondheidszorgsysteem wel? Geen enkel bestaand systeem voldoet aan het ideaaltype van een vrije zorgmarkt, maar er bestaan wel systemen aan de hand waarvan we de werking van de markt in gezondheidszorg beter kunnen bestuderen dan aan de hand van de Verenigde Staten. Namelijk de gezondheidszorg in Singapore en de particuliere gezondheidszorg in Zuid-Afrika.

GEZONDHEIDSZORG IN SINGAPORE

De gezondheidszorg in Singapore is gebaseerd op drie principes:

1. Men betaalt op het moment dat men consumeert, om overmatig gebruik van de gezondheidszorg te voorkomen.
2. Iedereen is in beginsel zelf verantwoordelijk voor de eigen gezondheid en voor het betalen van de eigen ziektekosten.
3. Er wordt door de overheid een bepaald minimum aan gezondheidszorg gegarandeerd.

Sinds 1984 draagt iedere werknemer verplicht zes tot acht procent van zijn loon af aan een persoonsgebonden medische spaarrekening ('Medisave' genoemd). Het bedrag op deze spaarrekening kan men aanwenden voor het betalen van medische kosten voor zichzelf of voor gezinsleden. In plaats van een verplichte verzekering is er dus sprake van verplicht sparen.

In aanvulling op Medisave werd in 1990 'Medishield' opgericht. Dit is een goedkope (vrijwillige) verzekering voor mensen tot 75 jaar om de kosten te dekken van langdurige ziekte of buitengewoon hoge ziektekosten die het bedrag op de Medisave rekening niet kan dekken. De premies voor Medishield worden betaald uit de Medisave-rekening. Medishield betaalt uiteindelijk tachtig procent van het bedrag boven het eigen risico uit, waarbij men maximaal \$ 12.500,- per jaar kan claimen en \$ 44.000,- gedurende het hele leven.

Wanneer de kosten hoger uitvallen en men onverhoopt niet genoeg geld op de Medisave-rekening heeft, is er in Singapore tot slot ook een vangnet, genaamd 'Medifund', waar men kan vragen om bijstand. De goedkoopste vormen van medische zorg worden bovendien door de overheid gesubsidieerd om deze zoveel mogelijk voor iedereen betaalbaar te maken.

Het grote voordeel van het systeem in Singapore is dat er geen sprake is van een omslagstelsel. Iedereen spaart voor zichzelf en er wordt (in principe) ook verwacht dat iedereen voor zichzelf betaalt. Dat geeft een financiële prikkel om spaarzaam te zijn en onnodig gebruik van medische voorzieningen te vermijden. Daarmee is het voornaamste probleem in de Nederlandse (en Amerikaanse) gezondheidszorg grotendeels opgelost. Namelijk, dat de vraag naar zorg volledig inelastisch is omdat gezondheidszorg 'gratis' lijkt (de verzekeraar of de overheid betaalt). Daarnaast is er in Singapore sprake van een grote mate van keuzevrijheid in het aanbod van zorg, met verschillende kwaliteit- en prijsklassen. Het particuliere aanbod van zorg is in Singapore verder amper gereguleerd. Er is geen prijsregulering en hoewel de *Singapore Medical Association* wel bepaalde richtlijnen stelt ten aanzien van de tarieven is niemand gebonden om de aanbevolen tarieven te volgen. Daardoor functioneert de gezondheidszorg grotendeels overeenkomstig de processen in de vrije markt.¹⁴

Bovendien zullen we in de volgende paragraaf zien dat het spaarsysteem zoals dat in Singapore bestaat niet alleen het systeem is dat vrije marktwerking zoveel mogelijk benadert, maar het bevat tevens een verzekeringsvorm die in een vrije verzekeringsmarkt waarschijnlijk zal domineren.

GEZONDHEIDSZORG IN ZUID-AFRIKA

Het lijkt vreemd om Zuid-Afrika op te voeren als land waar de gezondheidszorg prima geregeld is. In zekere zin is zij dat ook niet. Tachtig procent van de bevolking is aangewezen op een publieke vorm van gezondheidszorg, te vergelijken met manier waarop wij dat kennen. De gezondheidszorg in Zuid-Afrika kampt dan ook met dezelfde problemen als in Nederland. Dankzij de grondige deregulering door president Mandela in 1994 en de fiscale gelijkstelling van alle verzekeringsvormen kon de *particuliere* sector echter enorm groeien, mede als reactie op de problemen in de publieke zorg.

In de laatste tien jaar is het aantal particulier verzekerden gestegen met twee tot drie procent per jaar. Deze particuliere verzekeringsnemers (20% van de bevolking) hebben momenteel toegang tot 85% van Zuid-Afrika's apothekers en tenminste 75% van alle medisch specialisten.¹⁵ Alle denkbare verzekeringsvormen worden op dit moment op de markt in Zuid-Afrika aangeboden: van traditionele vormen zoals wij die kennen tot HMO's, evenals 'Medical Savings Accounts' (MSA's) waar het spaarsysteem in Singapore een vorm van is. Gebleken is dat de MSA's in vijf jaar tijd meer dan de helft van de verzekeringsmarkt hebben weten te veroveren. HMO's slaan bij de consument beduidend minder aan.¹⁶

De typische MSA-verzekering in Zuid-Afrika heeft de volgende kenmerken: de meeste intramurale behandelingen (zogenaamde 'non-discretionaire behandelingen') worden door de verzekering tot een bepaald bedrag gedekt.¹⁷ Eventueel dekt de verzekering ook uitgaven aan medicijnen voor chronische ziekten. Voor andere medische uitgaven ('discretionaire behandelingen') geldt een hoog eigen risico van \$ 1.100,-. Voor uitgaven onder dit eigen risico kan men gebruik maken van de medische spaarrekening.

De gedachte achter het onderscheid dat gemaakt wordt tussen discretionaire en non-discretionaire behan-

delingen is dat het weinig zin heeft om mensen een rationele prijsafweging te laten maken op momenten dat zo'n afweging vrijwel onmogelijk is. Het ultieme voorbeeld is wanneer men een spoedoperatie moet ondergaan als gevolg van een ongeluk. Voor deze gevallen geldt dus nog steeds een traditioneel verzekeringsstelsel.

Verder staat het consumenten volledig vrij te bepalen hoeveel zij maandelijks willen overmaken naar hun medische spaarrekening. Als het bedrag op deze rekening niet voldoende is om de kosten te dekken, kan men een rentedragende lening afsluiten tot een bedrag van twaalf keer de maandelijkse inleg.

In Zuid-Afrika onderhandelen verzekeraars collectief met de aanbieders van zorg over standaardtarieven voor standaardbehandelingen. In tegenstelling tot de situatie in Nederland zijn de uitkomsten van deze onderhandelingen echter niet bindend voor individuele patiënten en aanbieders (de overeenkomsten worden niet algemeen verbindend verklaard). Als de aanbieder meer vraagt dan het collectief overeengekomen tarief dan worden de kosten van de patiënt alleen vergoed tot het overeengekomen tarief. Het verschil moet de patiënt dan uit eigen zak betalen.

Zuid-Afrika kan beschouwd worden als testvijver van hoe de gezondheidszorg zich in een volledig vrije markt zou ontwikkelen. De hamvraag is echter of mensen onder een dergelijk systeem ook beter af zullen zijn dan in het huidige Nederlandse systeem.

RESULTATEN

Singapore geeft zo'n drie procent van haar Bruto Nationaal Produkt uit aan gezondheidszorg (in Nederland is dat meer dan tien procent).¹⁸ Niettemin zijn ook in Singapore de uitgaven voor gezondheidszorg sterk gestegen. Tussen 1980 en 1992 zijn de uitgaven aan gezondheidszorg verviervoudigd en de kosten per hoofd van de bevolking verdrievoudigd.¹⁹ Men kan echter aanvoeren dat de relatief lage kosten voor een deel te danken zijn aan de hoge stijging van het Bruto Nationaal Produkt van Singapore (gemiddeld tussen de vier en zes procent per jaar). Maar daarmee is het beeld dat Singapore de kosten van de gezondheidszorg beter in de hand heeft dan andere landen niet ontkracht.²⁰ Per hoofd van de bevolking bedroegen deze kosten in 1999 ongeveer \$ 665,-, tegen ruim \$ 1700,- per hoofd in Nederland.²¹

Ook in Zuid-Afrika zien we dat medische spaarrekeningen een kostendrukkend effect hebben. De discretionaire uitgaven van gezinnen met een MSA bedragen gemiddeld minder dan de helft van die van de gezinnen zonder MSA. En ook de non-discretionaire uitgaven zijn lager.²² Bovendien blijken MSA's zowel voordelig te zijn voor mensen met lage uitgaven aan gezondheidszorg als voor mensen met hoge uitgaven. Wanneer men immers weinig uitgaven heeft kan het gespaarde bedrag op de MSA flink toenemen en wanneer men hoge uitgaven heeft, komt men boven het eigen risico uit en wordt een groot deel van de kosten vergoed door de verzekeraar. Daarbij komt het percentage van de kosten dat betaald wordt door de verzekeraar vaak boven de tachtig procent ligt die bij traditionele verzekeringsvormen gebruikelijk is.

De MSA in Zuid-Afrika is alleen nadelig voor mensen met gemiddelde uitgaven onder het eigen risico. Deze groep kan zich op de vrije verzekeringsmarkt in Zuid-Afrika echter altijd wenden tot een verzekeringsvorm die beter past bij het persoonlijke uitgavenpatroon.

TWEE MOGELIJKHEDEN

Hoe kan de Nederlandse gezondheidszorg weer gezond worden? Een systeem waarbij de band tussen consumeren en betalen zo strak mogelijk is lijkt daarvoor de juiste weg. Op die manier kunnen de kosten in de hand worden gehouden, de individuele keuzevrijheid is maximaal, evenals de vrijheid, innovativiteit, kwaliteit en service van de aanbieders van zorg. Vrije marktwerking is het enige middel om dit resultaat te bereiken. De vraag is dan ook hoe we het huidige centraal gestuurde systeem kunnen omvormen tot een marktsysteem. Daarvoor staan in principe twee methoden open, die samenvallen met de hierboven beschreven landen.

De eerste mogelijkheid is in feite het volgen van het model van Zuid-Afrika. De slecht functionerende publieke gezondheidszorg blijft in stand, maar de particuliere gezondheidszorg wordt grondig gedereguleerd (het belangrijkste is dat de ziekenfondsplicht wordt afgeschaft), zodat er een vrije verzekeringsmarkt kan ontstaan. Commerciële aanbieders van zorg kunnen daardoor concurreren met de publieke gezondheidszorg. Privé-klinieken bieden een uitweg voor mensen met voldoende financiële middelen

en tegelijkertijd verminderen hierdoor de wachtlijsten bij de publieke gezondheidszorg. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat het probleem van de publieke gezondheidszorg daarmee nog niet is opgelost.

Een alternatieve oplossing zou kunnen zijn - met name wanneer men wil dat de overheid de touwtjes in handen houdt - om verzekeringsstelsel te hervormen naar het model van Singapore. In plaats van een verplichte basisverzekering komt er dan een verplicht spaarsysteem dat mensen aanzet om zelf verantwoordelijkheid te dragen voor de kosten van de gezondheidszorg die men gebruikt. Dit spaarsysteem kan vervolgens (al dan niet vrijwillig) worden aangevuld met een aanvullende verzekering voor hoge en langdurige kosten. Daarnaast kan de overheid eventueel bepaalde vormen van zorg subsidiëren en een sociaal vangnet ophangen voor mensen die niet genoeg geld op hun medische spaarrekening hebben om hun ziektekosten te kunnen betalen. Dit is zeker een omvangrijkere operatie, maar in principe niet veel omvangrijker dan het introduceren van een basisverzekering zoals nu gebeurt. In beide gevallen gaat het om een grondige herziening van het verzekeringsstelsel.

CONCLUSIE

Zoals momenteel wordt vastgehouden aan de traditionele verzekeringsvormen lijkt Nederland op het eerste gezicht eerder de richting op te gaan van Zuid-Afrika dan van Singapore. Het zorgstelsel zelf blijft grotendeels in stand, maar de oplossing voor de problemen in de gezondheidszorg worden steeds meer gezocht in dereguleren en het toestaan van particuliere alternatieven. In dat geval zou Nederland in principe moeten afzien van de verplichte basisverzekering. De invoering hiervan is immers funest voor de ontwikkeling van een gezonde particuliere verzekeringsmarkt. Het doel van de basisverzekering is paradoxaal genoeg het bevorderen van concurrentie tussen verzekeraars, maar helaas gaat het hier om een door de overheid geregisseerde en gereguleerde vorm van concurrentie die zich slechts afspeelt binnen smalle marges (namelijk alleen voor zover zaken niet wettelijk zijn vastgesteld). Het aanbieden van alternatieve verzekeringsvormen, zoals MSA's wordt daardoor vrijwel onmogelijk gemaakt. In plaats van het invoeren van een algemene basisverzekering zou men dan ook beter het

bestaande verzekeringsstelsel kunnen dereguleren en liberaliseren.

Hoewel het geleidelijk ontstaan van een particuliere markt naast de publieke gezondheidszorg een grote verbetering zou vormen ten opzichte van het huidige systeem, kan dit resultaat echter toch niet als een optimale eindsituatie worden beschouwd. De vaak gehoorde kritiek is dat er op die manier een ernstige tweedeling in de samenleving zal ontstaan. De mensen zonder geld blijven aangewezen op een slecht functionerend publiek systeem, de mensen met geld kunnen zich in het buitenland of in een privé-kliniek laten behandelen. Daarvoor betalen deze laatsten echter wel dubbel: zowel voor de behandeling als voor het instandhouden van het publieke systeem. De publieke gezondheidszorg functioneert dan uiteindelijk alleen nog als een inefficiënt vangnet voor mensen die geen (verzekering voor) particuliere behandeling kunnen betalen. Het openbreken van de particuliere markt, zoals in Zuid-Afrika neemt, zoals gezegd, dan ook niet weg dat het publieke systeem uiteindelijk moet worden herzien.

De stap om ook de publieke gezondheidszorg uiteindelijk om te vormen naar een meer marktgericht systeem lijkt dan een logische. De meest voor de hand liggende methode is het publieke verzekeringsstelsel (het ziekenfonds of de toekomstige basisverzekering) om te vormen naar het model van Singapore. Het door de overheid gecontroleerde verzekeringsstelsel vormt dan een vangnet dat niet langer tegenover de markt staat, maar deze juist aanvult.

NOTEN

1. M. Mulders, 'Nederland Wachtlijstland', *Nieuwe Revue*, 5 april 2000, 15, pp. 16-21. Minister Borst heeft dit feit echter pas zeer recent toegegeven: *De Telegraaf*, 'Borst: doden door de wachtlijsten', 13 juni 2002.
2. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kosten en Financiering Gezondheidszorg*, Voorburg/Heerlen, 2002.
3. Centraal Bureau voor de Statistiek, *Kosten gezondheidszorg ruim 6% gestegen*, CBS Persbericht PB01-120 en *Uitgaven zorg fors gestegen in 2001*, CBS Persbericht PB02-109.
4. CBS Persbericht PB02-109
5. Zie noot 2.
6. Commissie Structuur en Financiering Gezondheidszorg, *Bereidheid tot Verandering*, maart 1987.

7. Recent adviseerde de Raad voor Volksgezondheid en Zorg (RVZ) bijvoorbeeld om commerciële vormen van gezondheidszorg toe te staan. Zie: Raad voor Volksgezondheid en Zorg, *Winst en Gezondheidszorg*, Zoetermeer, 2002.
8. Health Care Financing Administration, *National Health expenditure Tables*.
9. C. Nelson en K. Short, *Health Insurance Coverage 1986-1988. Survey of Income and Program Participation*, U.S. Bureau of the Census, 1990.
10. Committee on Ways and Means, U.S. House of Representatives, *Background Material and Data on Programs within the Jurisdiction of the Committee of Ways and Means* (1989 ed.), pp. 1140-41.
11. Zie ook B.M.S van Praag e.a., *Een concurrerend recept voor de Nederlandse gezondheidszorg*, Prof.mr. B.M. Teldersstichting, geschrift 61, Den Haag, 1986.
12. Daarom wordt deze verzekeringsvorm ook wel *pre-paid* gezondheidszorg genoemd.
13. Een essentieel verschil tussen Nederland en een systeem met HMO's is niettemin dat de HMO's met elkaar moeten concurreren om de gunst van de consument.
14. Het systeem in Singapore is uiteraard niet perfect. Ook in Singapore is er bijvoorbeeld sprake van concurrentievervalsing door de overheid. Ook wordt in sommige gevallen dure intramurale zorg gestimuleerd.
15. *Southern African Health Review*, Health Systems Trust, 1998.
16. Shaun Mattison, *Medical Savings Accounts in South Africa*, NCPA Policy Report No.234, juni 2000.
17. Intramuraal wil zeggen dat de patiënt is opgenomen in een medische instelling (meestal een ziekenhuis).
18. Aw Tar Choon en L. Low, 'Health Care Provisions in Singapore', in: Tan Teck Meng en Chew Soon Beng (eds.), *Affordable Health Care. Issues and Prospects*, Singapore, 1997.
19. J. Lim, 'Health Care Reform in Singapore. The Medisave Scheme', in: *Affordable Health Care: Issues and Prospects*, Singapore, 1997.
20. Daarbij hebben mensen in Singapore overigens vergelijkbare gezondheidskenmerken als in Westerse landen. De levensverwachting is ongeveer gelijk aan die in Nederland en de kindersterfte is aanzienlijk lager: 3,2 per duizend levend geboren in 1999, tegen 7,9 in Nederland. Zie: Finance Policy and Planning Department Ministry of Health, *Health Care Financing in Singapore*, Singapore, 2000. Nederlandse cijfers: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Sterfte; kerncijfers*, Voorburg/Heerlen, 2002.
21. In Amerikaanse dollars van 1999. Zie: *Health Care Financing in Singapore*. Nederlandse cijfers: *Kosten en Financiering Gezondheidszorg*.
22. NCPA Policy Report No.234, June 2000.

Drs. M.G.K. Kreuger is filosoof en politicoloog. Voor politicologie studeerde hij af op de crisis in de gezondheidszorg.

KLIMAATVERANDERING

DE ONTRAFELING VAN EEN DOGMA

HANS LABOHM

In verschillende, eerder in dit blad gepubliceerde artikelen is gesteld dat het bestaan van het 'broeikas-effect' geleidelijk tot een dogma is verheven. In dit artikel wordt onderzocht hoe het zo ver heeft kunnen komen. Er blijkt sprake te zijn van een combinatie van politieke, economische en sociale motieven, die het denken ten aanzien van klimaatverandering voor een belangrijk deel hebben bepaald.

De stelling dat het klimaat verandert als gevolg van menselijke activiteiten door de uitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen die het natuurlijk broeikas-effect versterken, lijkt in de loop der tijd tot dogma te zijn verheven.¹ En dat alles zou allerlei rampzalige gevolgen hebben. Dit dogma staat in schril contrast met opvatting van een prominente Nederlandse wetenschapper, Frits Böttcher, die onlangs nog verklaarde dat deze stelling misschien nog ooit eens een van de grootste wetenschappelijk vergissingen van de twintigste eeuw zal blijken te zijn. Is die kwalificatie terecht? Het antwoord op die vraag is naar mijn mening overwegend negatief, maar ook een klein beetje positief. Negatief, omdat het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), dat een centrale rol speelt in de wetenschappelijke onderbouwing van de maatregelen die thans tegen het broeikas-effect worden overwogen, uitdrukkelijk vele slagen om de arm houdt en bij herhaling wijst op de grote onzekerheden van zijn analyse. Hoofdstuk veertien van het 'Third Assessment Report' van het IPCC biedt daarvan een pregnante voorbeeld. Hierin geeft het IPCC - voor de leek overigens ietwat versluierd in wetenschappelijk jargon - toe dat de thans gebruikte modellen geen betrouwbare toekomstvoorspellingen kunnen opleveren.² Maar zelfs in de sterk versimpelde

samenvatting voor beleidsmakers (zeventien bladzijden tekst) komt het woord 'uncertain(ty)' of equivalenten daarvan zo'n veertig maal voor.³ Dat is waarschijnlijk zonder precedent voor zo'n kort beleidsdocument. De meest frappante illustratie van die onzekerheid is de erkenning van het IPCC dat het weinig weet van negen van de twaalf mechanismen die bepalend zijn voor de warmtebalans van de aarde.⁴ Een geveleugeld gezegde onder modellers is: 'garbage in, garbage out'. Men hoeft er niet voor te hebben doorgeleerd om te kunnen aanvoelen dat als er zo weinig bekend is over cruciale mechanismen binnen het klimaatgebeuren, de uitkomsten van de betrokken modellen niet in overeenstemming met de werkelijkheid kunnen zijn. Waarom dan toch die paniekzaaijerij?

Men kan zich overigens afvragen of de beleidsmakers voor wie deze samenvatting was bestemd, het wel hebben gelezen. Want op geen enkel beleidsterrein zou een dergelijke zwakke onderbouwing tot zulke vérstrekkende economische maatregelen leiden als die waarover tijdens de recente klimaatconferentie in oktober 2001 in Marrakesj - vooralsnog geen bindende - afspraken zijn gemaakt.⁵ Maar in een ander opzicht hebben de wetenschappers van het IPCC het toch laten afweten. Bij de publieke uit-spraken van sommige woordvoerders van het IPCC en - vooral - de weergave daarvan in de media loopt het spaak. Deze worden gekenmerkt door grote stelligheid en alarmisme. En er is tot dusverre slechts één (Amerikaans) lid van het IPCC, Richard Lindzen, die dat publiekelijk aan de kaak heeft gesteld. De anderen hebben ostentatief gezwegen.⁶ De vraag dringt zich op of hier niet de integriteit van de wetenschap en haar beoefening in het geding is.

Hoe komt het dat de vermeende opwarming van de

aarde als gevolg van het broeikaseffect zo hoog op de internationale agenda is gekomen? En waar komen de schrikbeelden vandaan? Verschillende wetenschappers hebben getracht een antwoord te vinden op deze vragen. Voor het onderstaande overzicht is onder meer geput uit artikelen van (in chronologische volgorde van hun bijdragen) Frits Böttcher, Hans Henrik Ramm, Richard Courtney en Sonja Boehmer-Christiansen.

Sommige auteurs hebben wel gesuggereerd dat er sprake was van een soort samenzwering, maar de meesten zoeken de oorzaak toch in een convergentie van deelbelangen, maatschappelijke ontwikkelingen en denkbeelden die elkaar hebben versterkt en uiteindelijk hebben geleid tot het geloof in de stelling dat de door de mens veroorzaakte uitstoot van CO₂ als gevolg van het gebruik van fossiele brandstoffen tot een opwarming van de aarde leidt. Deze zou allerlei catastrofale gevolgen hebben, zoals een rijzing van de zeespiegel met overstromingen, grotere weersinstabiliteit, hogere landtemperaturen gepaard gaande met grote droogten of juist extreme neerslag met negatieve gevolgen voor de landbouw, het oprukken van schadelijke tropische insecten naar noordelijke streken met negatieve gevolgen voor de menselijke gezondheid, de toename van de frequentie en kracht van stormen, enzovoorts, enzovoorts.

Dit schrikbeeld is echter van vrij recente datum. Immers, in de jaren zestig en zeventig waren verschillende prominente klimatologen nog van mening dat niet de opwarming maar de *afkoeling* van de aarde een dodelijke bedreiging voor de mensheid vormde. Enige citaten: J. Murray Mitchell: 'The cooling has already killed hundreds of thousands of people in poor nations. It has already made food and fuel more precious, thus increasing the price of everything we buy. If it continues, and no strong measures are taken to deal with it, the cooling will cause world famine, world chaos, and probably world war, and this could all come by the year 2000'. Lowell Ponte: 'The facts have emerged, in recent years and months, from research into past ice ages. They imply that the threat of a new ice age must now stand alongside nuclear war as a likely source of wholesale death and misery for mankind'. Nigel Calder: 'At this point, the world's climatologists are agreed. Once the freeze starts, it will be too late'.⁷

Rond 1988 vond een omslag in het denken plaats.

Vanaf die periode werd de opwarming van de aarde als belangrijkste bedreiging gezien. Tegen deze achtergrond rijst de vraag wat de ommezwaai in het denken onder klimatologen heeft veroorzaakt. Bij de beantwoording van deze vraag zal in het navolgende overwegend worden ingegaan op de politieke, economische en sociale aspecten.

JAMES HANSEN: PANIEKZAAIERIJ

Onder degenen die een persoonlijk stempel hebben gedrukt op de huidige aandacht voor de klimaatproblematiek dient ongetwijfeld de Amerikaanse klimatoloog James Hansen als belangrijkste te worden genoemd. Door sommigen wordt hij dan ook wel als de '*father of climate change*' gekwalificeerd. Zonder Hansen met name te noemen, maakt Frits Böttcher in dit verband melding van een voorval dat zich voordeed tijdens een door hem bijgewoonde conferentie over '*Big Science*' (waartoe bijvoorbeeld kostbare ruimtevaartprojecten en deeltjesversnellers werden gerekend) die in de eerste helft van de jaren zeventig in het kader van het internationale wetenschapsbeleid plaatsvond.⁸ Tot zijn verwondering was ook het klimaatonderzoek op de agenda geplaatst dat in die tijd niet tot deze categorie wetenschap werd gerekend. Maar een Amerikaanse klimatoloog verklaarde op deze conferentie dat daarin spoedig verandering zou komen, want een Russische collega van hem, Mikhael Budyko, had een verouderde theorie uit 1898 nieuw leven ingeblazen. Het betrof de hypothese dat een toenemende verbranding van fossiele brandstoffen tot een wereldwijde opwarming van de aarde zou kunnen leiden door middel van een verhoging van het natuurlijke broeikaseffect. Budyko voorspelde in zijn publicatie dat de toenmalige Sovjetunie een beter klimaat zou krijgen. De '*wheat belt*' in de Verenigde Staten zou daarentegen in een woestijn veranderen en Florida zou deels onder water komen te staan. De Amerikaan vervolgde dat een dergelijke boodschap precies was wat men nodig had om eindelijk eens de honderden miljoenen dollars voor de aanschaf van een supercomputer los te kunnen krijgen. Daarvoor was er maar één recept: '*Scare them to death!*' En dit recept bleek succesvol. Aldus Böttcher.

De belangstelling voor de klimaatproblematiek bleef gedurende vele jaren beperkt tot een relatief kleine kring

van deskundigen. Maar in 1988 kwam daarin verandering. In de uitzonderlijk hete zomer van dat jaar legde dezelfde Hansen een verklaring af voor de Amerikaanse Senaat. Senator Timothy E. Wirth uit Colorado was teleurgesteld geweest over het feit dat een hoorzitting over klimaatverandering die hij tijdens de winter daarvoor had belegd, zo weinig aandacht had getrokken. Hij wachtte op een weersomslag en organiseerde een nieuwe bijeenkomst op een dag die volgens de voorspellingen een van de heetste van het jaar zou worden. De Verenigde Staten verkeerden in die periode in de greep van een zware hittegolf. In Washington steeg het kwik tot ruim 36 graden Celsius. En Hansen, die inmiddels directeur van het Amerikaanse 'Goddard Institute of Space Studies' was geworden, paste opnieuw zijn beproefde recept toe. Hij vertelde de senatoren dat de uitzonderlijk hoge temperaturen van de jaren tachtig nagenoeg zeker veroorzaakt werden door de opeenhoping van broeikasgassen in de atmosfeer en niet door natuurlijke variabiliteit. En tegen verslaggevers verklaarde hij: 'It's time to stop waffling so much and say the evidence is pretty strong that the green house effect is here'. De verklaring veroorzaakte een schokgolf in de publieke opinie want het was de eerste keer dat een erkende autoriteit publiekelijk verklaarde dat er een verband bestond tussen antropogene broeikasgassen en het klimaat en de media besteedden hieraan uitgebreid aandacht.⁹

Kort daarna, in juni 1988, vond een conferentie over 'The Changing Atmosphere: Implications for Global Security'. Daaraan werd door ruim driehonderd beleidsmakers, wetenschappers, alsmede vertegenwoordigers van de multilaterale instellingen en NGO's deelgenomen. Zij waren het er over eens dat er dringend aandacht diende te worden geschonken aan het probleem van de klimaatverandering en deden een beroep op overheden en industrie om de uitstoot van CO₂ met ongeveer twintig procent te verminderen vergeleken met het niveau van 1988. Deze doelstelling zou in 2005 dienen te worden gerealiseerd. Daarop volgden nog vele internationale bijeenkomsten in verschillende plaatsen, zoals in Hamburg (1988), Ottawa (1989), Londen (1989), Noord-wijk (1989), Washington, Cairo, Nairobi en Helsinki (alle in 1990). Deze vormden de opstap naar de 'Second World Climate Conference' (WCC november 1990). De WCC

drong er bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties op aan om officiële onderhandelingen te beginnen voor een 'Framework Convention on Climate Change', gebaseerd op het werk van het IPCC dat in 1988 was opgericht door de World Meteorological Organisation (WMO) en het United Nations Environmental Programme (UNEP). Het kreeg als taak: de beschikbare wetenschappelijke informatie inzake klimaatverandering te beoordelen; de milieu- en sociaal-economische effecten van klimaatverandering te beoordelen; en een strategie op te stellen om hierop een antwoord te geven. In dit mandaat lag reeds min of meer de suggestie besloten dat de geconstateerde klimaatverandering buitengewoon was, dat deze werd veroorzaakt door menselijke activiteiten, dat de effecten daarvan overwegend schadelijk zouden zijn en dat deze hoe dan ook een halt diende te worden toegeeroepen. Hiermee was er geen ruimte meer voor wetenschappelijke twijfels.

UITSLUITING VAN SCEPTISCHE WETENSCHAPPELIJKE DISCIPLINES

De mogelijkheid van twijfel aan het dogma werd nog verder beperkt door de selectie van de leden van het IPCC, aldus Sonja Boehmer-Christiansen.¹⁰ Astronomen (in het bijzonder zij die het gedrag van de zon bestuderen) geologen, hydrologen/oceanologen, biologen en paleontologen, die ook inzichten hebben ontwikkeld ten aanzien van de ontwikkeling van het klimaat, betwisten vaak dat er sprake is van een door de mens veroorzaakte klimaatverandering en zijn in het algemeen sceptisch over de waarde van klimaatmodellen. Ondanks het feit dat zij een nuttige bijdrage aan het onderzoek hadden kunnen leveren, werden zij van het IPCC uitgesloten. Het IPCC bestaat vooral uit klimatologen en richt zich in het bijzonder op de resultaten van klimaatmodellen als basis voor toekomstige klimaatprojecties. De meeste leden van het IPCC beklemtonen overigens dat het niet om *voorspellingen* gaat. Helaas gaat dit subtiele, maar wezenlijke onderscheid vaak in de verslaggeving in de media verloren.

PROFILERING VAN MARGARET THATCHER OP HET WERELDTONEEL

Terug naar het begin van de jaren tachtig. Volgens Richard Courtney was het vooral de Britse premier,

Margaret Thatcher, die er voor gezorgd heeft dat de klimaatproblematiek prominent op de internationale agenda werd geplaatst, zij het niet zo zeer om klimatologische redenen.¹¹ Het was voor haar namelijk een geschikt thema om een reputatie te verwerven. Het enige waarop zij in haar vroegere politieke carrière kon bogen, was het feit dat zij 'junior minister' voor onderwijs was geweest in de regering Heath. Maar in deze hoedanigheid had zij weinig indruk gemaakt. Zij was de enige vrouw onder de westelijke leiders en wenste door hen serieus te worden genomen. Sir Crispin Tickell, de Britse VN-ambassadeur wist daar een oplossing voor. Hij wees er op dat nagenoeg alle internationale leiders 'analfabeet' waren op wetenschappelijk gebied. Indien het mogelijk zou zijn een wetenschappelijk thema te vinden dat op wereldniveau zou kunnen worden besproken, zou Thatcher, die scheikunde had gestudeerd, een prominente rol in de discussie kunnen spelen. Dat zou een positieve uitstraling kunnen hebben op de geloofwaardigheid van haar opvattingen over andere wereldproblemen. Hij stelde voor dat Thatcher op elke topontmoeting het thema 'global warming' aan de orde zou stellen. En deze tactiek had succes.

De andere wereldleiders begonnen zich voor het probleem te interesseren, al was het alleen maar om te kunnen voorkomen dat Thatcher daarmee de vergaderingen bleef verstoren, aldus Courtney. Zij vroegen hun ambtenaren om advies en deze antwoordden dat hoewel de wetenschappelijke basis controversieel was, het thema belangrijk was uit economisch oogpunt. De Amerikaanse economie is de meest energie-intensieve ter wereld. Indien er wereldwijd overeenstemming zou worden bereikt over de invoering van CO₂-belastingen of soortgelijke maatregelen, zou de Verenigde Staten daardoor relatief het zwaarst worden getroffen en zouden andere landen hun relatieve concurrentiepositie tegenover de Verenigde Staten kunnen versterken. Om deze reden kreeg Thatcher steun van politici uit vele landen. Hiermee was de erkenning van 'global warming' als internationaal beleidsvraagstuk een feit. Het meest pregnant kwam dit tot uitdrukking in de paragrafen 62 en 63 van het communiqué van de top van de G-7 in Houston (juli, 1990).

KERNENERGIE VERSUS STEENKOOLENERGIE

Maar naast de wens om zich persoonlijk te profileren was er nog een andere reden waarom Thatcher de klimaatproblematiek prioriteit wenste te geven. Dat was de sanering van de Britse steenkoolindustrie. Binnenslands had Thatcher hierbij de steun van haar eigen partij. De meeste leden van het conservatieve kabinet dat in 1979 aantrad, waren ook lid geweest van de regering die in 1974 de verkiezingen had verloren. Zij gaven daarvan de National Union of Mineworkers (NUM) de schuld. Zij zochten een voorwendsel om de macht van de Britse kolenindustrie en daarmee ook de NUM in te perken. Op kolen gestookte elektriciteitscentrales stoten CO₂ uit; nucleaire installaties niet. 'Global warming' verschaftte een welkom alibi om de Britse afhankelijkheid van kolen te verminderen en deze te vervangen door kernenergie. Dit was niet alleen noodzakelijk voor de energievoorziening maar ook voor het Britse nucleaire wapenprogramma, in het bijzonder de Trident-raketten en onderzeeërs. Maar door de stillegging van de nucleaire reactor op Three Mile Island (maart 1979) en het ongeluk met de reactor van Tsjernobyl (april 1986) had het publieke vertrouwen in nucleaire technologie een flinke knauw gekregen. Tegelijkertijd bracht de privatisering van de elektriciteitsvoorziening aan het licht dat nucleaire elektriciteit duurder was dan elektriciteit uit steenkool.¹² Dat betekende dat 'global warming' nog het enig overblijvende excuus was om het behoud van de impopulaire nucleaire elektriciteitscentrales te legitimeren. Thatcher zag zich genoodzaakt om daarvoor binnenlands meer geld uit te geven, zulks ook ter ondersteuning van de geloofwaardigheid van haar internationale campagne. Een van de maatregelen in dit verband was de oprichting van het Britse 'Hadley Centre for Climate Prediction and Research', dat een van de belangrijkste werkagenschappen van werkgroep I van het IPCC zou worden.

Toen Margaret Thatcher werd opgevolgd door John Major ebde de belangstelling in het Verenigd Koninkrijk voor 'global warming' weg. De onderzoekssubsidies werden verlaagd. Britse wetenschappers uitten zich kritisch over de opwarmingstheorie. Het leek er op alsof het thema een natuurlijke dood zou sterven. Maar toen de bevolking tijdens de 'kolen crisis' in oktober 1992 protesteerde tegen de schaal waarop kolenmijnen werden gesloten,

had de Britse regering opnieuw rechtvaardiging nodig ter ondersteuning van het beleid. Daartoe werd een advertentiecampagne gestart waarin de dreiging van de klimaatverandering breed werd uitgemeten. Daarnaast vond een herschikking plaats van de onderzoeksprioriteiten waarbij klimaatonderzoek wederom voorrang kreeg. Toen Tony Blair in mei 1997 aan de macht kwam, werd dit beleid voortgezet.

FOSSIELE BRANDSTOFFEN VERSUS ALTERNATIEVE/DUURZAME ENERGIE

Maar het ging niet alleen om de tegenstelling tussen kernenergie en steenkolen. Sonja Boehmer-Christiansen trekt de grenzen breder. Zij kent een grote rol toe aan de dramatische daling van de olieprijs die in de jaren tachtig had plaats gevonden, waardoor nieuwe alternatieve/duurzame brandstoffen en technologieën, inclusief nucleaire energie, nieuwe typen machines en materialen, alsmede energiebesparing overheidshulp nodig hadden om te kunnen overleven. Hierbij vormden concurrentieoverwegingen, zowel wat betreft markten als investeringsstromen, de wens tot het behoud van economische groei en de mogelijkheid van nieuwe inkomensbronnen voor de overheid (energieheffingen) belangrijke elementen. Volgens haar was het deze *cluster* van factoren die de drijvende kracht achter het Kyoto-proces vormde en niet zo zeer milieuoverwegingen. Het IPCC kreeg de taak om de bestaande beleidsdoelstellingen op deze terreinen wetenschappelijk te legitimeren.

FONDSENWERVING VOOR WETENSCHAPPELIJKE INSTELLINGEN

Daarnaast voert Sonja Boehmer-Christiansen aan dat het onjuist is om de beoefenaren van de wetenschap als neutrale, belangeloze zoekers naar waarheid te beschouwen. Wetenschappelijke instituten hebben hun eigen belangen. Om de continuïteit van hun onderzoek te waarborgen hebben zij fondsen nodig. Fondsenwerving kan worden bevorderd door het aanpassen van de onderzoeksagenda in de richting van 'maatschappelijke relevantie' en 'beleidsondersteuning'. Daarvoor zijn overvloedige subsidiestromen beschikbaar. Deze subsidies zijn niet of minder beschikbaar voor onderzoek dat in een andere richting wijst of zou kunnen wijzen. Dat betekent dat de betrok-

ken instellingen geneigd zijn zich positief op te stellen tegenover de wensen van de bureaucratie en sociale bewegingen die electoraal succesvol zijn. Is men eenmaal deze weg ingeslagen, dan is het onderzoek niet meer waardevrij vanuit wetenschappelijk oogpunt. Met andere woorden: 'Science on tap but not on top', aldus Boehmer-Christiansen.

TERRITORIUMDRIFT VAN INTERNATIONALE BUREAUCRATIEËN

Bovendien wijst Boehmer-Christiansen er op dat de klimaatproblematiek de belangen dient van verschillende bureaucratieën die daarmee hun bevoegdheden wensen uit te breiden. Dit geldt in het bijzonder voor de Europese Unie en voor verschillende VN-organen, voor welke een rol is weggelegd bij de uitvoering van 'Kyoto'. Dit heeft bijvoorbeeld betrekking op het vaststellen van standaarden, het opleggen van heffingen, de regulering van het transport, toezicht op de handel in emissierechten, en het berekenen van de opname van 'sinks'. Deze vormen van herregulering vergroten het potentieel voor overheidsinterventie in de economie aanmerkelijk.

DOEMDENKEN

Waarom reageerden brede lagen van de bevolking zo heftig op de alarmistische uitlatingen vanuit de wetenschap en de media. Een deel van de verklaring zou kunnen zijn gelegen in het feit dat het klimaatalarmisme en doemdenken appelleren aan archetypische denkbeelden die in de Westerse beschaving een belangrijke plaats innemen: apocalyptische visies en die door de eeuwen heen steeds weer in nieuwe gedaanten opduiken. De voorspellingen uit het Boek der Openbaringen vormen daarvan misschien het oudst bekende voorbeeld. Daarin wordt beschreven dat de wereld aan vuur ten onder zal gaan. Ook werd in vroeger tijden door verschillende auteurs, zoals Plato en Aristoteles, overbevolking als een bedreiging van de mensheid afgeschilderd. Later, in de tweede eeuw na Christus, schreef Tertullius, een inwoner van Carthago, over hetzelfde thema. Als we een sprong nemen in de tijd kan ook Giovanni Botero, een zestiende-eeuwse Italiaanse geleerde, worden genoemd, die eveneens voor dit gevaar waarschuwde. Twee eeuwen daarna werd deze gevolgd door Thomas Malthus in zijn be-

roemde 'Essay on Population' (1798). Van recentere datum is het eerste rapport aan de Club van Rome van Donella en Dennis Meadows e.a. (*Limits to Growth*, 1972) waarin op basis van scenario's fysieke grenzen aan de groei in het vooruitzicht werden gesteld, die omstreeks 2000 tot allerlei catastrofes zouden leiden. De ontvankelijkheid van het publiek voor dit doemdenken werd nog versterkt door het bij velen aanwezige religieuze zondebesef en schuldgevoel, alsmede de afkeer van hedonisme met zijn materialisme en consumentisme en de tegenstelling tussen arm en rijk in de wereld.

Wat al deze voorspellingen met elkaar gemeen hebben is dat zij niet zijn uitgekomen. Vooral de methodiek van het echtpaar Meadows vertoont gelijkenis met de huidige studies van het klimaat. Het gebruik van modellen en (super)computers staat daarbij centraal. Soms lijkt het er op dat zij de plaats hebben ingenomen van de magische kristallen bol van de toekomstvoorspellers van weleer. Zij overbluffen het algemene publiek dat niet bekend is met de fundamentele beperkingen van de modelbenadering.

'GROEN' IN DE MEDIA

Daarnaast hebben ook sommige media een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van het dogma. De media hebben belang bij de verhoging van hun kijkcijfers, oplagecijfers en omzet. Berichten over de dreiging van wereldwijde rampen bieden wat dat betreft welkome kopij. De uitlatingen van vele politici, alsmede de grote aantallen wetenschappelijke publicaties over het onderwerp maakten de dreiging van 'global warming' geloofwaardig. De media dramatiseerden de daaruit voortvloeiende gevolgen en brachten sensatieverhalen over de meest verschrikkelijke catastrofes. Het publiek is afhankelijk van de media voor informatie en geloofde in de opwarmingsthese omdat het eenzijdig werd voorgelicht. Vervolgens speelden de politici weer in op de ongerustheid van de bevolking. Op deze manier ontstond een zichzelf versterkende spiraalbeweging.

HET EINDE VAN DE GESCHIEDENIS:

DE OPVULLING VAN EEN IDEOLOGISCH VACUÛM
Volgens Henrik Ramm heeft ook het verdwijnen van de ideologische tegenstelling tussen Oost en West een

belangrijke impuls gegeven aan de verhoogde aandacht voor de milieuproblematiek, waaronder het vraagstuk van de klimaatverandering.¹³ De traditionele paradigma's voldeden niet meer. De ineenstorting van het communisme, de opkomst van een nieuwe informatietechnologie-aatschappij, het onvermogen van de bestaande theorieën om economische ontwikkeling te verklaren en te sturen, de uitdagingen vanuit het Verre Oosten, de toenadering van de sociale democratie tot het marktliberalisme in Europa, het milieudebat en vele andere factoren maakten een fundamentele ideologische heroriëntatie noodzakelijk. Men had het gevoel dat de oude politieke filosofieën en partijen op hun laatste benen liepen. Politici hadden nog maar weinig over om voor te vechten. Zij waren niet een staat een wervende toekomstvisie te ontwikkelen en voelde zich gedegradeerd tot beheerders van de *status quo*. Het milieudenken bood de mogelijkheid om het ideologisch vacuüm op te vullen en daarmee de kiezers die sympathiseerden met 'groen' aan zich te binden.

Daarenboven bood de milieuprioriteit ook kansen aan degenen die voorstander zijn van een sterke overheid als instrument voor maatschappelijke verandering en die met lede ogen hadden moeten aanzien dat de tijdgeest van de terugtrekkende overheid zich tegen hen had gekeerd. De zorg voor het milieu wordt door velen beschouwd als iets dat voorrang heeft op het enge individuele eigenbelang. Men is bereid hiervoor sturing van de overheid te aanvaarden en individuele vrijheid op te offeren.

WERELDORDEDENKEN

Een andere factor die vooral in Nederland en binnen de Verenigde Naties veel invloed heeft gehad, is het wereldordedenken waaraan vooral de naam van de Nederlandse econoom en Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen is verbonden. Een belangrijke publicatie in dit verband is het RIO-rapport (*RIO: Reshaping the International Order*). Dit rapport, waarvan Tinbergen de eindredacteur was, bevatte bijdragen van vele vooraanstaande wetenschappers.¹⁴ Het was een verzameling van voorstellen om elementen van centrale planning op wereldniveau te introduceren. Of, zoals Tinbergen het formuleerde: '... many proposals will introduce conscious elements of global planning so as to safeguard the international economic system from unilateral and uncoordinated national decisions'. Het

rapport bevat gedetailleerde voorstellen voor een '... system for global planning and the management of resources'. En even verder: 'Effective planning and management calls for the fundamental restructuring of the United Nations so as to give it broad economic powers and a more decisive mandate for international economic decisionmaking'. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat het werelddorkedenken op krachtige steun van de VN-bureaucratie en sympathiserende kringen daaromheen kon rekenen.

Deze en andere voorstellen zijn onderwerp geweest van internationale onderhandelingen in het kader van de zogenoemde Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO).¹⁵ Zij vonden plaats in de tweede helft van de jaren zeventig op talloze conferenties van onder andere de Verenigde Naties, UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) en UNIDO (United Nations Industrial Development Organisation). De voorstellen behelsden een reeks maatregelen en hervormingen op het gebied van grondstoffen, inclusief olie, de internationale handel, de ontwikkelingshulp, het internationale geldstelsel, wetenschap en technologie, industriële ontwikkeling en de wereldvoedselvoorziening.

Een ander plan dat in dit rijtje thuis hoort, was het zogenoemde wereldwerkgelegenheidsplan, dat was opgesteld door vier prominente Nederlandse sociaaldemocraten: Wim Kok, Jan Pronk, Jan Tinbergen en Joop den Uyl.¹⁶ Het plan werd in een open brief aan de secretaris-generaal van de Verenigde Naties aangeboden. Dit plan bevatte vele elementen, waaronder het wetenschappelijk vaststellen van comparatieve voordelen van landen en het bepalen van een optimale internationale arbeidsverdeling op basis daarvan; een anticiperende herstructurering van de productie in het Westen. Dat wil zoveel zeggen als een mede door de overheid geleide herstructurering van de economie van de ontwikkelde landen in de richting van technologisch meer geavanceerde productie, terwijl het eenvoudiger werk in de Derde Wereld zou kunnen geschieden. Daarnaast diende er intergouvernementele controle op de investeringen van transnationale ondernemingen te komen. Voorts zouden werkgelegenheidsplannen voor de lange termijn (in samenhang met investeringsplannen voor de lange termijn) voor sectoren en mogelijkwerwijs voor afzonderlijke ondernemingen dienen te

worden opgesteld. Verder zouden de 'overwinsten' (een bekend - doch nooit precies gedefinieerd - begrip uit de jaren zeventig) van sterke industrietakken en ondernemingen dienen te worden gebruikt voor investeringen met het oog op het scheppen van werkgelegenheid in andere sectoren. Ten slotte zou een internationale industriële en investeringspolitiek tot stand dienen te komen, die niet in de eerste plaats gebaseerd is op winstverwachtingen, maar op het beginsel van de sociale rechtvaardigheid.

Nauwkeurige aanduidingen hoe deze doelstellingen zouden dienen te worden verwezenlijkt, ontbraken in het plan. Maar er is niet veel fantasie voor nodig om te bedenken dat hiervoor - zowel op nationaal als internationaal niveau - een mate van overheidsingrijpen nodig zou zijn geweest die zijn weerga niet kent. Als zodanig werd het voorstel dan ook gekenmerkt door een hoge mate van internationaal dirigisme. Dat wil zeggen: sturing van de internationale economie van bovenaf door overheden op grond van internationale politieke besluitvorming en uitvoering door internationale en nationale bureaucratieën. Een en ander kwam dus neer op méér overheid en minder markt. Ironisch genoeg kwamen zij in een tijd waarin ernstige gebreken zichtbaar werden in de centrale economische sturing op nationaal niveau, in het bijzonder in de Sovjetunie en haar satellietstaten met hun commando-economie. Daarnaast leidde de opkomst van het nieuwe economisch liberalisme aan het eind van de jaren tachtig tot een trendomkering: méér markt en minder overheid. Hierdoor zijn al deze voorstellen een zachte dood gestorven.

De aanhangers van het werelddorkedenken bleven er nochtans heilig van overtuigd dat zij oplossingen hadden voor talloze wereldproblemen. Maar bij gebrek aan internationale politieke overeenstemming daarover waren het vooralsnog oplossingen op zoek naar een geschikt probleem. Het is als een brandweerbrigade die jarenlang in de kazerne zit te popelen om eindelijk eens te kunnen uitrukken om een fikse brand te kunnen blussen. De opkomst van de klimaatproblematiek bood hen kans op een doorstart.

ONTWIKKELINGSLOBBY

Zij kregen hierbij de steun van de ontwikkelingslobby - die ook binnen het VN-systeem een sterke positie

inneemt - die in de handel in CO₂-emissierechten een welkome additionele inkomensbron zag voor de Derde Wereld. Immers, reeds meer dan dertig jaar geleden werd vastgesteld dat de rijke landen 0,7% van hun Bruto Binnenlands Product aan ontwikkelingshulp zouden besteden. Deze doelstelling is bij herhaling herbevestigd en door bijna alle ontwikkelde landen in de wereld onderschreven. Nochtans is deze doelstelling nooit gehaald. In de periode 1982-1983 bereikte de hulpverlening (ODA: Official Development Aid, volgens de definitie van het Development Assistance Committee van de OESO) een maximum 0,35% van het Bruto Nationaal Product. Sindsdien is het bergafwaarts gegaan. Het laatste cijfer (1999) bedraagt 0,24% van het Bruto Nationaal Product.

SLOT

De voorgaande ontrafeling van het dogma van de door de mens veroorzaakte klimaatverandering toont aan dat er sprake is geweest van een convergentie van politieke, economische en sociale motieven, krachten en belangen die het onderzoek en het beleid inzake klimaatverandering als het ware hebben gepredestineerd. Zij suggereert dat er - soms meer, soms minder subtiele - politieke manipulatie heeft plaatsgevonden van de uitkomsten van wetenschappelijke analyse ten einde beleidsdoelstellingen die al eerder op grond van andere overwegingen waren vastgesteld te legitimeren. Het IPCC lijkt in dit opzicht niet geheel vrijuit te gaan.

Sonja Bohmer-Christiansen maakt overigens een onderscheid tussen de onderzoeksfunctie van het IPCC en zijn adviserende functie. Wat het onderzoek betreft erkent zij dat het IPCC uitstekend werk heeft verricht. Maar voor zover het om zijn adviserende functie gaat, beschouwt zij het IPCC als een 'mixed group of self-selected believers and officially selected experts, most of them paid directly by governments, who do not, indeed cannot, give entirely honest advice'.

Betekent dit dat de dreiging van een door de mens veroorzaakte klimaatverandering slechts een artefact is? De meningen lopen daarover uiteen. Het IPCC stelde in 1996: 'the balance of evidence suggests a discernable human influence on global climate'. Maar is deze invloed

belangrijk en/of schadelijk? En kunnen we er via de modelbenadering achter komen wat er in de toekomst zal gebeuren? De critici ontkennen dit, doch het IPCC wekt de indruk dat men genoeg weet om beleidsacties te rechtvaardigen. Maar als men wat dieper graaft, geeft ook het IPCC toe dat de thans gebruikte modellen geen betrouwbare toekomstvoorspellingen kunnen opleveren, alhoewel de modelbouwers wél suggereren dat zij inmiddels goede vorderingen hebben gemaakt en dat als zij beschikken over meer en betere klimaatgegevens en krachtiger computers nog een eind verder kunnen komen.¹⁷

Vooralsnog kan men zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat de eisen die aan strikte bewijsvoering worden gesteld - die toch de grondslag vormen van de meer exacte wetenschappelijke disciplines - bij de behandeling van de klimaatproblematiek deels terzijde werden geschoven. Daarvoor in de plaats kwam het beroep op het voorzorgsbeginsel. Maar als men eenmaal deze weg opgaat, is het einde zoek. De mensheid staat aan vele denkbare en ondenkbare (denk bijvoorbeeld aan 11 september!) bedreigingen bloot. Men kan met het voorzorgsbeginsel dus vele kanten op. Paradoxaal kan het zelfs als argument worden aangevoerd om een beleid te rechtvaardigen dat er op gericht is om méér CO₂ uit te stoten.¹⁸ Toch zal men schaarse middelen zodanig dienen aan te wenden dat er niet disproportioneel veel middelen aan één potentiële bedreiging worden besteed. Klimaatproblemen zinken waarschijnlijk in het niet vergeleken bij de door de mens veroorzaakte bedreigingen, bijvoorbeeld terreur met chemische en biologische wapens, en daarnaast de bedreigingen door ondervoeding, watertekort, aids enzovoorts.

Al met al bestaat er onder gekwalificeerde wetenschappers geen overeenstemming over de vraag op de aarde al dan niet opwarmt. Zo er al sprake mocht zijn van opwarming zijn zij het niet met elkaar eens over de vraag wat de belangrijkste oorzaken daarvan zijn. Zij zijn het er daarentegen wél over eens dat de door de mens veroorzaakte uitstoot van CO₂ en andere broeikasgassen *in beginsel* een opwarmend effect heeft, maar sommigen achten dit effect belangrijk terwijl anderen van oordeel zijn dat dit verwaarloosbaar is, omdat de betrokken gasen na enige tijd door planten en de oceaan worden

geabsorbeerd en/of omdat er andersoortige terugkoppingsmechanismen in het klimaat werkzaam zijn die het effect daarvan neutraliseren.

Sommigen geloven dat enige opwarming van de aarde per saldo positieve effecten voor de mens zal hebben, bijvoorbeeld omdat een warmer klimaat nieuwe gebieden voor de landbouw ontsluit en omdat hogere temperaturen leiden tot minder extreme weersomstandigheden.

Anderen daarentegen vrezen in een dergelijk scenario voor een verlies aan landbouwgronden in gebieden die thans reeds te lijden hebben onder extreem hoge temperaturen en geloven dat hogere temperaturen juist tot meer extreme en daardoor schadelijke weersomstandigheden leiden. Wat betreft de maatregelen die in het Kyoto-protocol worden voorgesteld zijn alle wetenschappers het er over eens dat deze weinig tot niets zullen helpen. Sommigen achten deze maatregelen nochtans gerechtvaardigd als een eerste stap op weg naar restrictievere aanpak in de verdere toekomst. Anderen zijn van oordeel dat men ze vanwege hun ineffectiviteit en hoge kosten maar beter achterwege kan laten en zich zou dienen te concentreren op goedkopere en praktischer maatregelen.

Hoe het ook zij, de aardopwarmingstheorie verdient naar mijn mening in ieder geval een nadere en vooral een koelere analyse voordat kostbare maatregelen worden genomen. Dat betekent overigens niet dat niet zou dienen te worden gestreefd naar een zuiniger verbruik van fossiele brandstoffen. Dat is om tal van andere redenen - de eindigheid van deze natuurlijke hulpbronnen, gezondheid, schone lucht, bescherming van landschap en de vermindering van de olieafhankelijkheid van het politiek instabiele Midden Oosten - hoogst wenselijk. Maar dat zulks ook effect zal hebben op het klimaat is op zijn minst onbewezen.

NOTEN

1. Voor een meer technische verhandeling van de klimaatproblematiek kan worden verwezen naar H.H.J. Labohm en D. Thoenes, 'Sceptis inzake opwarming van de aarde', *Internationale Spectator*, 56, 2002, 1. Zie ook de volgende websites: <http://www.dsri.dk/~hsv/>; <http://www.sepp.org/>; <http://www.stichting-han.nl/>; <http://www.vision.net.au/~daly/index.htm>.
2. Zie *IPCC Third Assessment Report - Climate Change 2001, The Scientific Basis*, § 14.2.2: Predictability in a Chaotic System. De betrokken passage is moeilijk te vinden en voor leken nauwelijks toegankelijk. Maar de boodschap komt er op neer dat het klimaatsysteem non-lineair en chaotisch is. Dat betekent dat men daarover geen voorspellingen kan doen.
3. *Summary for Policymakers. A Report of Working Group I of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (<http://www.ipcc.ch/pub/spm22-01.pdf>). Nochtans is een aantal critici van oordeel dat degenen die verantwoordelijk zijn voor de redactie van de samenvattingen - overwegend wetenschappelijke overheidsvertegenwoordigers, dus geen pure wetenschappers - daaraan een zodanige draai geven dat zij in overeenstemming worden gebracht met bestaande beleidsuitgangspunten. Daarbij worden de onzekerheden, die in de oorspronkelijke wetenschappelijke analyses in het algemeen breed worden uitgemeten, weggepoetst. De critici stellen dan ook dat de uitkomst van het IPCC-proces dus niet 'wetenschappelijk' is maar het resultaat is van politieke onderhandelingen. In de laatste fase van het proces werd voortdurend druk op de deelnemers uitgeoefend om zich 'positief' op te stellen. Deze handelwijze wordt vaak gerechtvaardigd met het argument: 'The "message" must be helpful to policy makers'. Voor een aantal gedetailleerde voorbeelden van de redactionele wijzigingen waartoe deze praktijken hebben geleid, kan worden verwezen naar *The IPCC Controversy*, <http://www.sepp.org/ipcccont/ipcccont.html>.
4. *Summary for Policymakers. A report of Working Group I of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, p. 8.
5. Naast de Verenigde Staten heeft ook Australië besloten geen bindende verplichtingen te aanvaarden.
6. Zie onder meer F. Guterl, 'The Truth About Global Warming: The forecasts of doom are mostly guesswork, Richard Lindzen argues - and he has Bush's ear', *Newsweek*, July 23, 2001 (<http://www.freerepublic.com/forum/a3b52612a1595.htm>).
7. Ontleend aan J. L. Simon, *The Ultimate Resource 2*, Revised edition, Princeton, 1996, p. 266 e.v.
8. C.J.F. Böttcher, *Wissenschaft und Politik*, Voordracht voor de 'Technische Universität Braunschweig', 19 mei 1998.

9. Vele jaren later distantieerde Hansen zich gedeeltelijk van zijn eerdere uitspraken door te verklaren: 'The forcings that drive longterm climate change are not known with an accuracy sufficient to define future climate change'. In augustus 2000 kwam hij met een nieuwe analyse uit, waarin werd gesteld dat het accent op CO₂ misplaatst zou zijn. In 1998 en 1999 zou de antropogene uitstoot van CO₂ reeds zijn verminderd. Andere broeikasgassen - zoals methaan, roet, CFK's en stoffen die mist veroorzaken - zouden veel meer schade toebrengen dan CO₂ en de inspanning om klimaatverandering te voorkomen zouden dan ook op de vermindering van de uitstoot van die stoffen dienen te zijn gericht.
10. S. Boehmer-Christiansen, *Disaster, Failure or Success. Towards a better interaction between scientists, policy-makers and society groups*, schriftelijke bijdrage aan de jaarlijkse conferentie van de Raad voor Ruimtelijk, Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO), Utrecht, 29 november 2001, (<http://www.vision.net.au/~daly/sonja-bc.htm>).
11. R. Courtney, *Global Warming: How It All Began*, 9 mei 1999 (<http://www.vision.net.au/~daly/history.htm>).
12. Thans wordt algemeen aangenomen dat elektriciteit uit kerncentrales goedkoper is dan uit kolencentrales, wanneer beide nieuw moeten worden gebouwd.
13. H. Henrik Ramm, *The Precautionary Principle, A Warning About a New and Alien Political-Scientific Paradigm*, December 1997, <http://www.vision.net.au/~daly/H-ramm/h-h-ramm.htm>.
14. J. Tinbergen (coordinator), *RIO Report. Reshaping the International Order*, New York, 1976. Voor citaten zie p.183 e.v.
15. Zie H.H.J. Labohm. Trefwoord: Nieuwe Internationale Economische Orde, *Jaar in woord en beeld. Encyclopedisch jaarboek*, jaargangen 1976 t/m 1978, Amsterdam.
16. W. Kok, J. Pronk, J. Tinbergen, J.M. den Uyl. 'Werkgelegenheid voor de wereld', *Socialisme en democratie*, 37, 1980, 12.
17. Het is verleidelijk om in dit verband een vergelijking te trekken met de ervaringen met wiskundige modellen binnen de economische wetenschap. Het gebruik daarvan was in de eerste helft van de vorige eeuw

onderwerp van discussie tussen pro-markteconomen enerzijds en pro-planeconomen anderzijds. Het was een van de meest cruciale discussies die er ooit binnen de economische wetenschap hebben plaats gevonden. Zij ging onder meer tussen Ludwig von Mises en Friedrich von Hayek van de zogenoemde Oostenrijkse School enerzijds en de Poolse econoom Oskar Lange c.s. anderzijds. Centraal stond de vraag of het *überhaupt* wel mogelijk was om economisch te calculeren in een socialistische planeconomie. Lange was voorstander van markt-socialisme met staatseigendom van de productiemiddelen, zoals dat in de Sovjetplaneconomie gestalte kreeg. Met behulp van wiskundige modellen en computers zou de planeconomie de markt als het ware kunnen nabootsen en daarmee het probleem van economische calculatie kunnen oplossen, aldus Lange. Mises en Hayek waren van oordeel dat een dergelijk systeem nooit goed zou kunnen functioneren. Zij beklemtoonden het belang van particulier eigendom, in het bijzonder dat van productiemiddelen, als noodzakelijke voorwaarde voor prijsvorming. Indien er geen persoonlijk eigendom is, zijn er geen markten. Indien er geen markten zijn, is er geen prijsvorming. En indien er geen prijsvorming is, mist men benodigde informatie om economisch rationeel te kunnen handelen, met grootscheepse maatschappelijke verspilling als gevolg. Door de ineenstorting van het communisme met zijn centrale planeconomie werd de discussie aan het eind van de jaren tachtig uiteindelijk in het voordeel van Mises en Hayek beslist. Maar vóór die tijd hadden ook vele westerse economen groot vertrouwen in voorspellende waarde van economische modellen. Zij erkenden dat deze nog niet perfect waren maar geloofden dat de tekortkomingen van dat moment zouden kunnen worden verholpen door de verdere ontwikkeling van de statistiek, de econometrie en het gebruik van krachtiger computers. Vooral gedurende de stagflatie van de jaren zeventig bleken de economische modellen echter hoe langer hoe minder in staat om de economische werkelijkheid te verklaren en te voorspellen. Daardoor werden de economen zich scherper bewust van de fundamentele beperkingen van de modelmatige benadering van de econo-

mie. Zullen de klimatologen op een gegeven moment ook tot dezelfde conclusie komen? De toekomst zal het leren.

18. Zie bijvoorbeeld Sherwood en K. Idso, *Anthropogenic CO₂ Emissions Could Dramatically Increase Global Agricultural Production By Thwarting the Adverse Effects of Ozone Pollution*: 'A doubling of the air's CO₂ content could well double agricultural production in many areas of the world by merely eliminating the adverse

effects of but one air pollutant, i.e., ozone. [...] CO₂ is the elixir of life', (<http://www.co2science.org/edit/editor.htm>).

Drs. H.H.J. Labohm is als gastonderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael' in Den Haag en lid van de kernredactie van Liberaal Reveil.

TRADITIE EN VERLICHTINGSDENKEN

DE CONSERVATIEVE REVOLUTIE VAN DE EDMUND BURKE
STICHTING

JERKER SPITS

Het algemene verlangen naar strengere ordehandhaving en de roep om herstel van normen en waarden lijken voor het conservatisme een gunstig klimaat te scheppen. Hoe deze ontwikkeling te beoordelen, mede in het licht van de naderende verkiezingen? De auteur beschrijft de conservatieve geschiedenis, constateert enkele inconsistenties en roept tenslotte de vraag op of burgers bereid zullen zijn om ten gunste van de conservatieve normen en waarden iets van hun verworven vrijheden af te staan.

In het najaar van 2000 werd in Den Haag de Edmund Burke Stichting in het leven geroepen. De stichting, een formele voortzetting van een groep overwegend jonge conservatieven rond de Leidse rechtsfilosoof Andreas Kinneging, stelt zich ten doel het conservatieve gedachtegoed in Nederland te bevorderen. De Burke Stichting verlangt naar een stabiele en overzichtelijke maatschappij, waarin vaste normen en waarden worden gewaarborgd door beproefde instanties als school, gezin, vereniging en universiteit.

De waarden waarop Kinneging (CDA) en zijn geestverwanten Joshua Livestro (VVD) en Florentijn van Rootselaar (VVD) zich beriepen, stuitten in het opiniëdebat al spoedig op verzet. Vele achtten haar onverenigbaar met onze postmoderne samenleving, waarin voor grote denkbeelden en vaste overtuigingen geen plaats meer zou zijn. De Burkianen zouden de weerspannige complexiteit van de huidige samenleving niet onder ogen willen zien, zich vastklampen aan zekerheden van gisteren en bevangen door nostalgie terugverlangen naar een wereld die feitelijk al lang is ondergegaan. Het verst in zijn reactie ging de

Groene Amsterdammer, die Kinneging en de zijnen bij monde van Aart Brouwer verweet 'een ondemocratische, op maatschappelijke ongelijkheid gebaseerde revolutie' door te willen voeren.¹ Bewondering was er slechts voor de moed zich openlijk tot het conservatisme te bekennen. Het is in Nederland immers verre van gebruikelijk, zichzelf openlijk als conservatief te afficheren. De katholieke voorman Willem Nolens merkte al in 1918 op dat men in Nederland 'nog liever wordt beschuldigd van brandstichting dan te zijn conservatief'.² Vooruitgang en vernieuwing gelden als begrippen met een positieve connotatie, en wie zich achter deze begrippen schaaft, lijkt in de politieke arena bij voorbaat over een voorsprong te beschikken. Conservatisme, de neiging tot behoud en afkeer van vernieuwing of verandering, wordt vaak gelijk gesteld aan behoudzucht. Maar de roep om een krachtig herstel van normen en waarden klinkt inmiddels luid en het verlangen naar een strenger gehandhaafde rechtsorde vertaalt zich in een toegenomen belangstelling voor het conservatisme als politieke filosofie. Volgens Joshua Livestro, directeur van de Burke Stichting, is Nederland inmiddels rijp voor een 'conservatieve revolutie': 'De conservatieven zijn de echte rebellen van nu'.³

Deze gedachte aan een omwenteling met als doel het waardevolle te behouden, is niet tegenstrijdig en zeker niet nieuw. Het conservatisme manifesteert zich als politiek-ideologische grondhouding dikwijls in perioden van onrust, revolutie of crisis. Als reactie op de Verlichting en de maatschappelijke omwenteling die volgde op de Franse Revolutie richt het conservatisme zich tegen de idee dat de wereld in hoge mate maakbaar en de mens geneigd tot het goede is. Conservatisme als consistente politieke filosofie dateert dan ook pas vanaf de Franse

Revolutie. De Britse staatsman Edmund Burke schreef met zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) het eerste principiële protest tegen de Franse Revolutie - en daarmee van bewust conservatisme. Later maakte de Duitse socioloog Karl Mannheim (1893-1947) een onderscheid tussen een statisch-agrarisch conservatisme, dat hij als aangeboren conservatisme beschouwde en als 'traditionalisme' omschreef, en een nieuw, bewust gekozen protest tegen de ideeën van de Franse Revolutie - in zijn ogen het 'ware' conservatisme.⁴ Door de Industriële Revolutie, de opkomst van het wetenschappelijke denken en de steeds dynamischer en onoverzichtelijker wordende maatschappij nam ook het conservatisme vanaf de vroege negentiende eeuw internationaal een grote vlucht. In de meeste Westerse landen vormden zich conservatieve groepen, die zich later tot partijen formeerden die zich scherp tegenover liberale denkbeelden afzetten. Terwijl in Frankrijk in navolging van François René de Chateaubriand (1768-1848), die in 1819 zijn tegen de Revolutie gerichte opinieblad *Le Conservateur* doopte, vele instanties het conservatisme in woord en geschrift verspreidden, droeg in Duitsland het werk van denkers als Adam Müller en Friedrich von Gentz sterk tot de vorming van een conservatief geschied- en mensbeeld bij. In Nederland gelden Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper, grondleggers van de Antirevolutionaire Partij (ARP), als de eerste representanten van het conservatisme. Zij verzetten zich tegen het in hun ogen misplaatste optimisme over de menselijke natuur en benadrukten het belang van staat en recht als instrument om "s mensen geneigdheid tot het kwaad" in te tomen.⁵

In de persoonlijke levensloop van Andreas Kinneging, centrale figuur binnen de Edmund Burke Stichting, heeft het hierboven geschetste conflict tussen het liberale vrijheidsdenken enerzijds en traditie en historisch besef anderzijds uiteindelijk tot een bewuste keuze voor het conservatisme geleid. Zijn intellectuele ontwikkeling werpt bovendien een interessant licht op het gedachtegoed van de Burke Stichting. Kinneging was enige tijd verbonden aan het bureau van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting. In *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* was Kinneging de mening toegedaan dat het utilitaristische liberalisme ten principale de voorkeur verdiende boven het liberalisme met het ontplooiings-

perspectief.⁶ Samen met Paul Cliteur (VVD) en Gerry van der List (VVD) redigeerde hij in 1993 de bundel *Filosofen van het klassieke liberalisme*.⁷ In de inleiding van dit boek zette Kinneging zijn liberale grondhouding scherp af tegenover zowel het linkse als het rechtse 'gemeenschapsdenken', dat naar zijn mening de keuzevrijheid van het individu te veel aan banden zou leggen. Kinneging stelde dat de mens juist wel zou varen bij een zo groot mogelijke keuzevrijheid. In *Moraal in het na-christelijk tijdperk* uit 1996 pleitte Kinneging voor een in de klassieke oudheid wortelende ethiek en verwierp de these dat moraal slechts vanuit een christelijke oorsprong denkbaar zou zijn.⁸ Na zijn conservatieve *Wende*, die zich gelijktijdig met het aftreden van Frits Bolkestein als partijleider van de VVD lijkt te hebben voltrokken, laat Kinneging een ander geluid horen. Het liberale geloof in de vrije, rationeel kiezende en met voldoende verantwoordelijkheidsbesef uitgeruste mens lijkt hij te hebben verloren. Nu pleit hij ervoor de burger strak in het geheel te laten lopen om de maatschappelijke orde zo min mogelijk in gevaar te brengen. Terwijl Kinneging in de bundel uit 1993 nog vol waardering over het Verlichtingsdenken schreef, citeert hij enkele jaren later met instemming uit Isaïc da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* (1823), een van de felste tirades tegen de Verlichting en de Franse Revolutie. Da Costa was samen met Willem Bilderdijk de belangrijkste denker van het orthodox-protestantse en conservatieve Reveil, waaruit later de anti-revolutionaire en anti-liberale beweging van Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper ontstond. Stoelde zijn mensbeeld voorheen op seculiere tradities, nu citeert Kinneging met instemming de Heidelbergse Catechismus: de mens is 'ganschelijk onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad'. Als conservatief ziet hij het kwaad als 'de krachten van chaos, dissonantie en ontbinding, die ontspruiten aan de inborst van de mens'.⁹ Een grotere tegenstelling tot de liberale vrijheidsdenker met optimistisch mensbeeld van slechts enkele jaren terug lijkt nauwelijks denkbaar.

De inspanningen van Kinneging en de zijnen lijken na enkele jaren hun vruchten af te werpen. De Burke Stichting heeft intussen een aantal interessante publicaties op haar naam staan en is succesvol in het voorbereiden en organiseren van lezingen.¹⁰ Vanaf 1 oktober vestigt zij zich

als denktank aan het Haagse Noordeinde, op loopafstand van het Binnenhof. Onder het toezien van Bart Jan Spruyt en Joshua Livestro zal de denktank worden geleid door twee *fulltime* medewerkers. De stichting modelleert zich in toenemende mate naar bekende voorbeelden uit het buitenland als het American Enterprise Institute (Washington) en het Institute for Foreign Affairs (Londen).

Men kan zich evenwel afvragen hoe doordacht en consistent het denken van de stichting is. Zo is het de vraag of teleurstelling in de volgens Kinneging geringe intellectuele diepgang van Nederlands enige rechts-liberale partij zich noodzakelijkerwijs moet uiten in orthodox calvinisme en een primaat van het collectief over het individu. Ook lijkt er een onoverbrugbare kloof te gapen tussen Kinnegings pessimistische - op religieuze leest geschoeide - mensbeeld en zijn onherroepelijk vasthouden aan het marktdenken als ordeningsprincipe voor de maatschappij. In navolging van Bernard Mandeville's *Fable of the Bees* uit 1714 lijkt Kinneging ervan uit te gaan dat ondeugden als hebzucht en eerzucht bij kunnen dragen aan het algemeen belang: *private vices, public benefits*. Maar het blijft opvallend dat Kinneging op alle overige gebieden van mening is dat dergelijke hebberigheden de maatschappij tot een poel van verderf maken. Men zou Kinneging kunnen verwijten, in zijn negatief mensbeeld een uitzondering te maken voor ondernemers en handelaren. Het geloof in het individu om op eigen kracht het rechte pad te bewandelen heeft bij Kinneging een flinke knauw gekregen, maar zijn vertrouwen in de markteconomie staat nog altijd recht overeind: een tegenspraak die Kinneging nergens nader toelicht.

Opvallend is verder dat op de conservatieve website van de stichting te midden van de vele denkers op wie men zich beroept, uitgerekend de grote namen van de *Konservative Revolution* uit het Duitsland van de Republiek van Weimar ontbreken. Terwijl men zich kennelijk graag identificeert met Plato, Seneca, Hugo Grotius, Edmund Burke, Alexis de Tocqueville en Benjamin Disraeli, vallen denkers als Oswald Spengler, Ernst Jünger en Carl Schmitt buiten de boot. Waar met name Schmitt en Jünger door neoconservatieve stromingen in Duitsland worden vereerd, en Schmitts filosofie na 11 september zelfs een ware *renaissance* beleeft – Jürgen Habermas

wees reeds midden jaren tachtig op de opvallende receptie van Schmitts decisionistische filosofie binnen Amerikaanse conservatieve denktanks - zijn zij voor de Burke Stichting blijkbaar nog altijd niet chic genoeg. En dat terwijl Kinneging en de zijnen openlijk te kennen geven een 'conservatieve revolutie' na te streven en intelligent genoeg zijn om te weten op welke historische context zij met dit begrip aanspelen.

Rest de vraag, welke positie de Burke Stichting in het Nederlandse politieke landschap wenst in te nemen. Kinneging verliet de VVD op het moment dat Frits Bolkestein terugtrad als politiek leider. Joshua Livestro daarentegen is nog altijd overtuigd lid en was bovendien persoonlijk assistent van de huidige Europees commissaris. In een poging de VVD te wijzen op de schaduwzijden van de vrijheid hekelde hij recent de vrijblijvendheid van het hedendaagse liberalisme. Andreas Kinneging heeft intussen aansluiting gezocht bij een andere politieke stroming: het CDA. Ook van de zijde van de christendemocraten lijkt er belangstelling voor de stichting te bestaan. *Christen Democratische Verkenningen*, het blad van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA, wijdde in mei 2002 een themanummer aan het conservatisme als politieke stroming en oud CDA-politici als Hans Hillen en Dries Van Agt zijn inmiddels gevraagde sprekers op bijeenkomsten van de Burke Stichting. Laatstgenoemde plaatste in een kritische beschouwing over de huidige maatschappij historisch besef als toekomstig richtsnoer tegenover een doorgeschoten Verlichtingsdenken: 'Het uit de Verlichting stammende ideaal van de volstreckte autonomie van het individu is geperverteerd en teistert als een kwaadaardig, zich rap delend gezwel het organisme van onze samenleving. Vrijheid zonder grens of maat, vrijheid ongetemd door verantwoordelijkheidsbesef en gemeenschapszin'.¹¹

Ook buiten Nederland mogen Kinneging en zijn geestverwanten zich in een toenemende belangstelling verheugen. Het Amerikaanse tijdschrift *National Review* wijdde in juli zijn omslagartikel aan de wedergeboorte van het conservatisme in Nederland en de rol die de Burke Stichting daarbij speelt. Niet zonder ressentiment hekelde Kinneging, gevraagd naar het politieke klimaat, de dominantie van de links-liberale *mainstream* in Nederland: 'De eliten in dit land zijn alle liberaal, en denken

allemaal hetzelfde. Zij beschouwen zichzelf als morele autoriteiten. Hun macht is enorm. Je moet erg onafhankelijk of kosmopolitisch zijn, wil je jezelf aan hun invloed kunnen onttrekken.¹²

Het algemene verlangen naar strengere ordehandhaving en de roep om herstel van normen en waarden lijken voor het conservatisme een gunstig klimaat te scheppen. Maar het is de vraag of de burger bereid is ook maar iets van zijn persoonlijke vrijheid af te staan. Eerder zal hij zich tegen beperkingen van welke aard dan ook verzetten en zich, mondig als hij intussen geworden is, beroepen op verworven rechten of gewoontes die hij inmiddels als zijn rechten beschouwt. Daarnaast is er een sterke neiging, waarden te laten gelden voor 'de anderen', niet voor de eigen persoon. Een minister die pleit voor een strengere handhaving van regels, maar openlijk verklaart dat de maximumsnelheid niet voor hem geldt, vormt een treffende illustratie van de morele gespletenheid die aan menig oproep tot ethisch reveil ten grondslag ligt. Achter menig conservatief stemgeluid dat zich de laatste maanden verheft, gaat zo een onverenigbare tegenstelling schuil die aantoont hoever de conservatieve idealen van de Burke Stichting voorsnog van het politiek debat verwijderd zijn.

In het kader van de aankomende verkiezingen lijkt vanuit conservatief oogpunt een coalitie tussen CDA en VVD echter wenselijk. Livestro speculeerde al vanaf het begin op het einde van 'Paars' door prominente CDA'ers als Van Agt en Hillen bij zijn denktank te betrekken. Bovendien beschouwt hij zichzelf ook als een belijdend christen en vindt de bijbel 'van kolossale wijsheid' en de 'kruistocht tegen het christendom' van de kabinetten-Kok principieel onjuist: 'Het CDA is de natuurlijke partner van de VVD, niet de PvdA (...). Gewenst is dat de Nederlandse politiek in twee blokken uiteenvalt; dat biedt duidelijkheid aan de kiezer. Dan kunnen CDA en VVD samen een conservatief blok vormen', verklaarde Livestro in juli 2002.¹³

Het nieuwe elan dat Kinneging en Livestro aan het conservatisme proberen te ontnemen, kan ons dwingen na te denken en vastgeroeste politieke en maatschappelijke posities te heroverwegen. De aloude gewoonte om conservatieve standpunten bij voorbaat uit het politiek debat te weren, lijkt goeddeels afgesleten. Met de ontzuiling

verdwijnen de vanzelfsprekende antwoorden op vragen rond zingeving en moraal; over de behoefte aan antwoorden die bleef is in het verleden wellicht te vaak honend gesproken. De toegenomen discussie over de grenzen van een liberale maatschappij lijkt voor de Burkianen een vruchtbare ruimte geschapen te hebben. Alle redenen om de vorderingen van de Edmund Burke Stichting ook in de toekomst met een waakzaam oog te volgen.

NOTEN

1. A. Brouwer, De vergeefse revolutie, *Groene Amsterdammer*, 3 maart 2001, p. 25.
2. Geciteerd in J.L. Heldring, Nihilisme met een menselijk gezicht, *NRC Handelsblad*, 1 september 2000, p. 9.
3. Geciteerd in T.J. Meeuws, Conservatieven grijpen kans. Nadruk op orde, gezin, natie, *NRC Handelsblad*, 13 juli 2002, p. 3.
4. K. Mannheim, *Konservatismus*, Frankfurt.a.M., 1984.
5. Vgl. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen*, Leiden, 1847, p. 43.
6. A.A.M. Kinneging, *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen*, Prof.mr. B.M. Teldersstichting, geschrift 65, Den Haag, 1988.
7. P.B. Cliteur, A.A.M. Kinneging, G. van der List (red.), *Filosofen van het klassieke liberalisme*, Kampen, 1993.
8. A.A.M. Kinneging, Moraal in het na-christelijk tijdperk, in: P.B. Cliteur e.a., *Cultuur, politiek en christelijke traditie*, Baarn, 1996.
9. A.A.M. Kinneging, Het conservatisme: kritiek van de verlichting en de moderniteit, *Philosophia Reformata*, 65, 2000, 1, p. 129.
10. Recentelijk verschenen onder andere R. Scruton, *De betekenis van het conseratisme*, Baarn, 2001 (tekst van de eerste Edmund Burke lezing door Scruton); B. Carlson, A. Deacon, H. Hoogervorst, W. Prewo, J. Turner, *Europe's Welfare Burden*, Londen, 2002 (gezamenlijke uitgave van de Burke Stichting en het Civitas Institute).
11. Geciteerd in C. Welgraven, En toen kwam de dorpsgek met zijn ethisch reveil, *Trouw*, 9 september 2002, p. 13.
12. Geciteerd in R. Dreher, On Tiptoe Through The Tulips. Why Holland is nervous – and an alarming case

for the entire West, National Review, 29 juli 2002,
(geciteerd naar:
[http://www.nationalreview.com/29july02/
dreher072902.asp](http://www.nationalreview.com/29july02/dreher072902.asp)).

13. Zie voetnoot 3.

*Drs. J. Spits is als germanist verbonden aan de Universiteit
Leiden*

AUTEURSREGISTER 2002

- Aarsbergen, Connie
De tegencultuur en de ontkenning van waarden-
conflicten
65-70
- Aarsbergen, Connie
Een liberale visie op multiculturaliteit en moslim-
extremisme in Nederland
135-140
- Baalen, Hans van
Een politieke beurskrach? 'Problems are opportunities'
57-64
- Balemans, Eric
De rol van de overheid: een liberaal dilemma
159-160
- Beus, Jos de
Onderhoud van de democratie: een liberaal imperatief
161-169
- Bolkestein, Frits
Interview. Ik geloof niet in een federaal Europa
13-18
- Bolkestein, Frits
Een onzeker Europa in een wereld in beroering
170-175
- Burg, Petra van der
Het belang van basiswaarden
145-150
- Cliteur, Paul
Sociale grondrechten zouden we niet moeten erkennen
9-22
- Coonen, Hubert
Interview. Jonge mensen willen kansen
31-36
- Couwenberg, S.W.
Tolerantie en de Nederlandse identiteit
127-134
- Drentje, Jan
Thorbecke en de Islam
23-26
- Driessen Mareeuw, John van den
Luilekkerland kent weinig moraal
3-8
- Dupuis, Heleen
Den Haag na Paars: een aanzet tot discussie
98-100
- Dupuis, Heleen
De overheid en normen en waarden
125-126
- Dijkstal, Hans
Interview. Nog nooit is Nederland zo welvarend geweest
3-12
- Eekelen, Wim van
Interview. De periferie is ons eerste belang
49-54
- Feitsma, Johan
Bevolkingsgroei en manipulatie
27-30
- Jorritsma, Annemarie
Interview. Mensen meer in staat stellen om zelf keu-
zes te maken
19-24
- Kaastra, Tjeerd
EU Oostwaarts, de weg naar anarchie?
35-39
- Klerk, Len de
Een nieuw tijdperk voor de VVD
111-114
- Kreuger, Marco
De politiek dienstbaar maken aan de burger
106-110

- Kreuger, Marco
Marktwerking in een nieuw zorgstelsel
181-188
- Labohm, Hans
Economische vrijheid in mondiaal perspectief
85-86
- Labohm, Hans
Wat zou de CDA/LPF/VVD-coalitie kunnen betekenen voor het ondernemingsklimaat in Nederland?
119-121
- Labohm, Hans
Klimaatverandering
189-199
- Leegte, René
Observatie van een lijstduwer
115-118
- Opstelten, Ivo
Interview. De burgers willen het en daar ben ik voor
37-42
- Putters, Kim
Met zorg ondernemen
176-180
- Rosenthal, Uri
Naar een 21ste eeuwse liberaal manifest: mega-trends en micro-narigheid
89-93
- Schie, Patrick van
Bij de regel of bij de tijd?
1-2
- Spits, Jerker
Traditie en verlichtingsdenken
200-204
- Springer, Chiel
Het huisartsenprobleem
71-76
- Thoenes, Dick
Onderzoek naar de werkelijke (fysieke) toestand van de wereld
77-84
- Tuyll, Sammy van
Na de verkiezingen
55-56
- Tuyll, Sammy van
Dubbel dualisme
94-97
- Velde, Mark van de
Islam, christendom en de principes van de democratische rechtsstaat
151-157
- Veth, Jeroen de
Het liberalisme verliest geen verkiezingen...dat doen liberale politici
101-105
- Wiegel, Hans
Interview. Ga wat doen om die regels te veranderen
25-30
- Woerkom, Guido van
Interview. De mobiliteitsdiscussie is volledig vastgelopen
43-48
- Wijsenbeek, Florus
Tussen Koopman en Dominee: Het Nederlands Europees beleid in voortdurende spagaat
31-34
- Zalm, Gerrit
Soevereine kringen zijn het beste af bij de VVD
141-144